“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 1 (64)-2022

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV **(baş redaktorun müavini)**
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
r.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əminağa SADIQOV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. İsa ALIYEV
i.e.d., prof. Gəncəli GƏNCİYEV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Namiq TAĞIYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ.
ELMİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏT

Zahid Fərrux oğlu MƏMMƏDOV, Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV
Müasir universitetlərdə elmi-pedaqoji fəaliyyət: yeni çağırışlar və prioritet vəzifələr.....5

II BÖLMƏ.
DÖVLƏT VƏ YERLİ İDARƏETMƏ. TİCARƏTİN, BİZNESİN VƏ MARKETİNQİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA, İbrahim Aslan oğlu ASLANOV
Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin inkişaf problemləri və onların həlli yolları.....19

Vasif Balaxan oğlu HƏZİYEV, Xavər Abdulməcid qızı HÜSEYNOVA
Asya Xalid qızı MEHBALIYEVA
Azərbaycanda biznesin idarə edilməsində strateji planlaşdırmanın rolu.....27

Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA, Hüseyn Həsən oğlu QƏHRƏMANOV
Biznes fəaliyyətində marketinq strategiyalarının rolu.....35

Məmməd Hacı oğlu URKAYEV, Vaqif Məcid oğlu RAMAZANOV,
Sevinc Firuddin qızı BABAKİŞİYEVA
Marketinqin kommunikasiya sistemində PR-in rolu və müəssisələrdə onun tətbiqini şərtləndirən amillər.....44

Kamran Rauf oğlu NƏBİZADƏ
Azərbaycanın postsovet ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin əsas istiqamətləri.....50

III BÖLMƏ.
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ, SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ TURİZMİN İNKİŞAFI

Zaur Rafiq oğlu ƏLİYEV
Sığorta məqsədilə neft-qaz sənayesində risklərin təsnifatı.....55

Şövkət Abuzər qızı YUSUFOVA
Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin prioritet istiqamətləri.....67

Арзу Беюкага кызы ИБРАГИМЛИ
Основные направления усиления пищевой безопасности Азербайджана в контексте стратегических дорожных карт.....74

Aygün Alim qızı HACIYEVA, Mehriban Hidayət qızı HƏSƏNOVA,
Validə İsa qızı SALIYEVA
Kiçik və orta sahibkarlıq – bazar rəqabətinin inkişaf amili kimi.....84

Aqil Məhiyəddin oğlu ƏSƏDOV, Zaur Ədalət oğlu ƏSƏDZADƏ,
Gözəl Rahib qızı ADIGÖZƏLLİ
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizm xidmətlərinin inkişaf istiqamətləri.....92

IV BÖLMƏ.
SOSİAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏR, NƏQLİYYAT SEKTORUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Zakir Qəşəm oğlu QULİYEV
Sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış metodikası.....99

Teyyub Qəni oğlu ƏLİYEV, Nərminə Həmid qızı ABBASOVA
İqtisadi potensial və ona təsir edən amillər.....105

Köçəri Şamil oğlu ALLAHVERDİYEV
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun nəqliyyat sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətləri.....115

Toğrul Ramiz oğlu ƏKBƏRLİ
Böhran şəraitində iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bəzi aspektləri.....123

Kənan Sahəddin oğlu MUSAYEV
Şərqi Aralıq dənizində həmsərhəd ölkələrin dənizdə “Azad iqtisadi zonasının hüdudlarının” müəyyən edilməsi uğrunda iqtisadi-diplomatik həmlələri.....132

Əmirxan Zahid oğlu PAŞAYEV
Nəqliyyat sektorunda səmərəliliyin yüksəldilməsinin dünya təcrübəsi.....140

V BÖLMƏ.
MALİYYƏ, QİYMƏTLİ KAĞIZLAR, GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Rauf Mirzağa oğlu ALLAHYAROV
Müəssisələrdə gəlir və xərclərin optimal müəyyən edilməsi metodikası.....150

Bulud Cahangir oğlu SADİQOV, Lamiyyə Mübariz qızı HƏŞİMOVA
Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf yolları.....159

Tərənə Vidadi qızı İSMAYILOVA
Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında əhəmiyyəti.....166

VI BÖLMƏ.
İNNOVASİYA, RƏQƏMSALLAŞMA VƏ MÜASİR İKT-LƏR

Yasəmən Əli qızı ƏLİYEVA
Aqrar sahənin inkişafının sürətlənməsində innovasiya mexanizminin rolu.....174

Nazim Tofiq oğlu QƏNİZADƏ, Səbinə Əli Muxtar MUSTAFAYEVA
Biznesin strateji idarə edilməsində innovasiya layihələrinin strategiyaları və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması.....183

Рауф Насир оглы ГУШХАНЫ, Гюльнара Шукраддин гызы АГАБЕКОВА
Состояние и тенденции инновационного развития в Европе.....190

Анар Али оглы АЗИЗОВ
Основные тенденции цифровизации туризма.....198

Səbinə Sadıx qızı ƏSƏDOVA
Aqrar sektorda rəqəmsal əkizlər modeli: beynəlxalq təcrübə və iqtisadi inkişaf.....207

Nigar Akim qızı MƏMMƏDOVA
Rəqəmsallaşma şəraitində banklarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....216

Masoud BADIN
İran İslam Respublikasında sığorta sənayesinin rəqəmsal transformasiyası: paradiqma, transfer və ya korreksiya prosesi.....225

Nərmin Mədəd qızı SƏTTƏROVA
İnnovasiya potensialının tədqiqinin konseptual məsələləri.....234

Ülviyə Mahir qızı MƏMMƏDRƏHİMOVA
Müasir İKT-lər və onların təhsil sistemində rolu.....242

I BÖLMƏ.
ELMİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏT

UOT 37.01

Zahid Fərrux oğlu MƏMMƏDOV
Əməkdar müəllim, iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
elmi fəaliyyətin təşkili və idarəedilməsi
departamentinin direktoru.
prof.zahid.mamed@mail.ru

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV
Əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
elm və innovasiyalar üzrə prorektoru.
bayali.atashov@mail.ru

MÜASİR UNİVERSİTETLƏRDƏ ELMİ-PEDAQOJİ FƏALİYYƏT: YENİ ÇAĞIRIŞLAR VƏ PRİORİTET VƏZİFƏLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir universitetlərdə elmi – pedaqoji fəaliyyət qarşısında duran yeni cağırışlar və proritet vəzifələrin tədqiqindən ibarətdir. Eyni zamanda, dünya təcrübəsi kontekstində universitetlərdə elmi-pedaqoji fəaliyyət ilə bağlı problemlərin təsbiti və onların həlli ilə əlaqədar məsələlərə yönəlik təkliflərin verilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat işində təhlil, sintez və ümumiləşdirmə kimi iqtisadi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Müasir universitetlərdə elmi-pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün yanaşmaların və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə, yeni fəaliyyət strategiyalarının işlənməsinə töhvə verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri. Ali məktəblərdə təhsil-tədqiqat-innovasiya səmərəliliyinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yüksəldilməsinə, həm də milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərinə adekvat olan tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sisteminin prioritet istiqamətləri təsbit olunmuş, professor-müəllim heyətinin və elmi işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, elmi ekspertizaların nəticəsi və elmi nəticələrin ictimai müzakirələrdən sonra həyata keçirilməsi təklif olunur. Elmi nəşrlərdə dərc olunan və istinadların sayına görə hesablanan elmmetrik göstəricilər yalnız məlumat – yardımçı rolunu oynaya bilər. 2030-cu ildə Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş, rəqabət qabiliyyətli ölkə olması əsas hədəfimizdir. Göstərilən məqsədə çatmaq üçün Azərbaycanda yeni inklüziv bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli elmi-innovasiyalı universitetlərin ümumxalq çalışmalarında fəal iştirakı təmin edilməlidir.

Açar sözlər: universitetlər, elmi-tədqiqat mərkəzləri, inklüziv ali təhsil sistemi, biliklər iqtisadiyyatı, tədqiqat universiteti.

Giriş

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin ali təhsil və elmi-tədqiqat sistemində radikal transformasiyalar müşahidə olunur. Bunların mahiyyəti universitetlərin hər bir ölkənin innovasiyalı inkişafında və iqtisadi artımında həlledici rolu ilə bağlıdır. Sürətli dəyişikliklər şəraitində müasir universitetlərin necə fəaliyyət göstərmək sualına cavablar axtarılır. Bu isə universitetlərin sosial-iqtisadi funksiyalarının dəyişməsi deməkdir, yəni ənənəvi olan təhsil və elmi missiyalarla yanaşı, sürətlə inkişaf edən iqtisadi fəallıq mühitinin yaranmasıdır. Bu çərçivədə akademik elmin məhsullarının kommersiyalaşması və bazara çıxarılması məsələləri önə çıxır. Beləliklə, “bu gün dünyada ictimaiyyətin və iqtisadiyyatın ehtiyaclarına universitetlərin elmi-tədqiqatları cavab verirmi?” mövzusu ən çox müzakirə edilən məsələlər sırasında yer alır və məqalədə bu suala cavab axtarılır.

Universitetlərin tarixi inkişafı.

Aparılmış tədqiqatlar və müşahidələr nəticəsində tarixən fəaliyyət göstərən universitetlər klassik, tədqiqat yönümlü, innovasiyalara əsaslanan universitetlər kimi təsnifləşdirilirlər.

Klassik universitet dedikdə, adətən, təsəvvürlərdə uzun illər ərzində toplanmış, saxlanılmış və universial liberal bilik ötürmək qabiliyyətinə malik olan tədris müəssisəsi nəzərdə tutulur. Bu ideyanın inkişafı və institusional formalaşması XIX-XX əsrlərdə ali məktəb modelləri formasında inkişaf etmişdir. Belə ki, bu məktəblərdə ciddi tədqiqat işləri yox idi, buna görə də intellektlərə elitar və legitim şəkildə təsir etmək imkanları az idi. Klassik universitetlərdə yeni bilik istehsal olunmur, elmi tədqiqat işləri aparılmırdı. Əsas məqsəd keçmişin biliklərini qorumaq və ya dini doktrinlərini öyrətmək idi.

Avropada təhsil məkanı ilə bağlı mübahisələrdə islahatlar modelli alman universiteti qalib gəldi. Alman ənənəsində çoxlu sayda görkəmli müəlliflər olsa da, V.Humbolt adı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Berlin Universiteti Prussiya Elmlər Akademiyasının bazasında 1810-cu ildə onun xüsusi əməyi və ideyası əsasında yaradılmışdır. V.Humbolt universitet ideyasının əsasında elmin institusional inkişafı və alman xalqının mənəviyyatının inkişafı yer almışdır. Belə ki, onun fikrincə, həqiqət elmi yolla axtarılmalıdır. Buna görə də universitetin mühüm vəzifələrindən biri elmi tədqiqatlar olmalıdır. Biliklərin verilməsi və həqiqətə nail olunmasında bacarığın formalaşması sonrakı mərhələdə insanların mənəvi baxımdan inkişafını təmin edir. Tədqiqat universiteti - V.Humbolt tipli universitetlər (Aydınlanma universitetləri) təhsilalanların düşüncələrində elmi-nəzəri fikirlərin canlanması və elmin əsas qanunlarını diqqətə almaları istiqamətində onların stimullaşdırılması üçün bu biliklərin necə kəşf edildiyini örnəklərlə açıqlamaqdır.

İnnovasiya yönlü universitet, yəni universitet və biznes əməkdaşlıq tipli təşkilatlarda elmi tədqiqatların, biliklərin kommersiyalaşdırılması təmin olunur. Təhsil-elm-innovasiya üçbucağında elm əsas həlqəni təşkil edir və elmi fəaliyyətin formal xarakterdən, mücərrəd məzmundan xilas edilməsi, eləcə də universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsinə ənənəvi yanaşmanın dəyişməsi zərurəti yaranır. Universitetlər təhsil-elm-istehsal üçbucağı prizmasından qiymətləndirilir. Cəmiyyətdə artıq birmənalı olaraq qəbul edilir ki, praktika ilə əlaqəsi olmayan elm, elm və praktika ilə əlaqəsi olmayan təhsil, təhsil və elmlə əlaqəsi olmayan biznes mümkün deyil.

Hal-hazırda bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da əksər aparıcı sənaye sahələrinin formalaşmasının 80%-dən çoxu universitetlərdə icad edilən və kəşf edilən yeniliklərlə bağlıdır [1, 2].

Beləliklə, müasir universitet elmtutumlu texnologiyalar və innovasiyalar yaradır, sənaye ilə sıx əməkdaşlıq edir, biliklərə əsaslanan məhsul istehsalçısına çevrilir, əmək bazarı üçün yeni iş yerləri təklif edir, texnoparklar, startaplar vasitəsilə real bazarda biznes subyekti qismində iştirak edir.

Müasir universitetlərin məqsədi.

Müasir universitetin məqsədi qloballaşma, inteqrasiya və ETT-nin nailiyyətlərindən irəli gələn sürətli dəyişikliklər şəraitində “necə yaşamaq” sualına cavab tapmaq, praqmatik yanaşmaları müəyyənləşdirmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan həyatının bütün sahələrinə aid problemləri öyrənmək, cəmiyyətin sürətli diferensiasiyasını izləmək, araşdırmaq və bu proseslərdə ali təhsil müəssisəsinin xüsusi yerini tapmaqdan ibarətdir.

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasında da ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin əsas məqsədi cəmiyyətin və əmək bazarının tələbatı nəzərə alınmaqla, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin, elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasını təmin etməkdir [3].

Qeyd etdiyimiz parametrlər nəzərə alınaraq, müasir universitetlərdə elmi və tədris fəaliyyəti üç məqsəd naminə inkişaf edir:

1. Araşdırma yolu ilə bilik istehsal olunur. Universitet insan biliyinin gücü çərçivəsində olan hər şeylə maraqlanır və tədqiq edir.
2. Elmi araşdırmalar tədris prosesində istifadə edilərək gələcək nəsilləri bilikli olmağa hazırlayır.
3. Cəmiyyətin və xüsusulə də əmək bazarının ehtiyacına uyğun yüksək ixtisaslı kadr və ya mütəxissislər hazırlayır [4,5].

Universitetlərin əsas missiyası və universitetlərin elmi fəaliyyətində baş verən yeni trendlər şəkil 1-də əks olunmuşdur [6, s. 52].

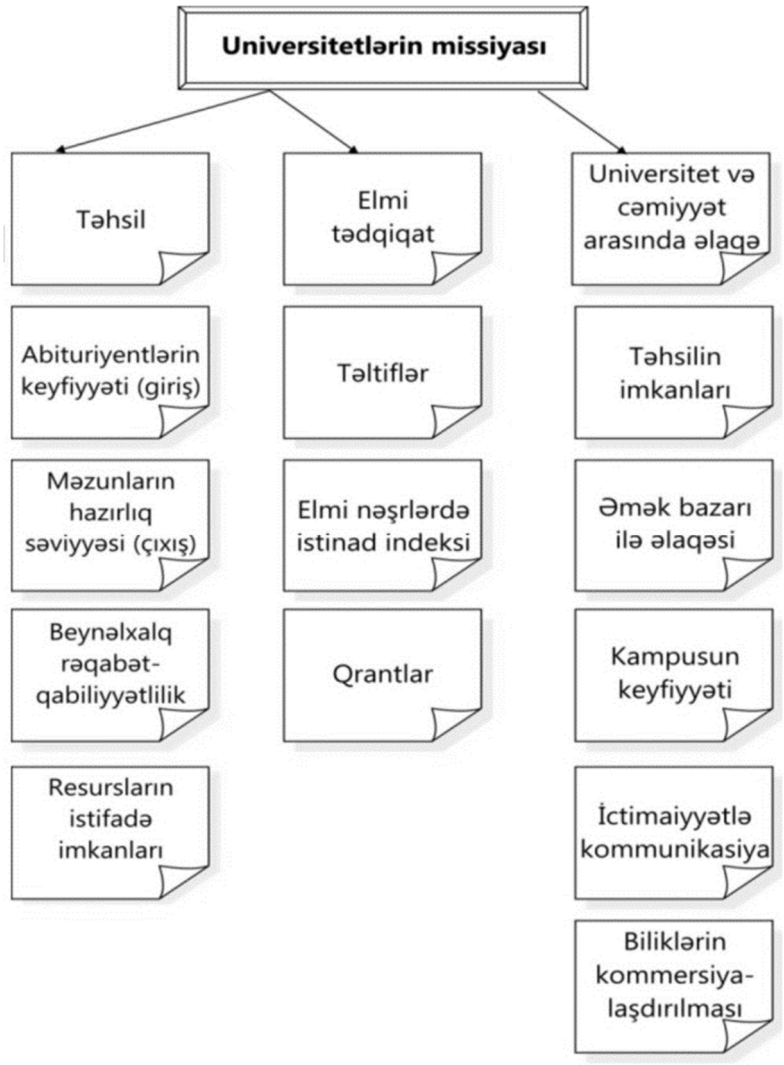

Şəkil 1. Universitetlərin əsas missiyaları.

Müasir dövrdə universitetlərin inkişafı ilə bağlı Cəmil Səlminin konsepsiyası daha çox məzmunlu hesab olunur və universitetlərin inkişafı ilə bağlı 3 əsas əlaməti fərqləndirir [4].

- istedadlıların cəmləşməsi (müəllimlər, tələbələr və inzibatçılar arasında);
- resursların bolluğu (maliyyə və infrastruktur);

- çevik idarəetmə (idarəetmədə sərbəstlik, innovativ qərarlar və bürokratik baryerlərin yoxluğu).

Bu qeyd olunanlar üç əsas həlledici funksiyada özünü göstərir: 1) yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması; 2) elmi tədqiqatların aparılması; 3) cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması.

Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, dünya səviyyəli universitetlər kadr ehtiyatlarının yaradılmasına səy göstərir, bununla da dünyanın ən istedadlı və güclü kadr ehtiyatını formalaşdırmış olurlar, eyni zamanda milli və qlobal səviyyədə bu sahədə ən mühüm resursları təmin edirlər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda son illər inklüziv təhsilə xüsusi diqqət yetirilir, beynəlxalq rəqabətli təhsilə doğru ciddi addımlar atılır.

Elm tədqiqatlara gəlincə isə dünya səviyyəli universitetlər ən qabaqcıl tədqiqatlarla məşğul olur və müasir dövrün ən kreativ kəşflərinə səy göstərir, bununla da beynəlxalq səviyyədə bu sahədə mühüm vəzifələri yerinə yetirməklə, bəşəriyyətin rifahını yaxşılaşdırmaqla ümumi inkişafa öz töhvələrini verirlər.

Nəhayət, dünya səviyyəli universitetlər insanlıq naminə qlobal problemlərin kompleks həllinə sanballı töhfələr verir və bütün dünyada davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, bəşəriyyətin tərəqqisinə təkan verirlər.

Dünya səviyyəli universitetin yaradılmasına beynəlxalq təcrübədən yanaşdıqda üç əsas strategiya fərqlənir:

- potensialı mövcud olan bir sıra universitetlərin səviyyəsinin artırılması və onların qabaqcıl təhsil müəssisəsinə çevrilməsi;
- bir neçə universitetin birləşməsi nəticəsində yeni universitetin yaradılması, dünya səviyyəli universitetə xas olan sinergetik inkişafın (effektin) təməlinin qoyulması;
- sıfırdan başlayaraq yeni universitetin yaradılması.

Universitetlərdə elmi- pedaqoji fəaliyyət.

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sistemi aşağıdakı əsas prioritet istiqamətləri əhatə edir:

- elmi fəaliyyətin təşviqi sisteminin idarə edilməsi;
- elmi araşdırma layihələrinin idarə edilməsi;
- universitet-biznes və ya real sektor əməkdaşlığının idarə edilməsi;
- tədqiqat mərkəzlərinin və institutların idarə edilməsi;
- real və virtual araşdırma laboratoriyalarının idarə edilməsi;
- texnologiyaların transferinin idarə edilməsi;
- elmi jurnal və nəşr fəaliyyətinin idarə edilməsi;
- elmi fəaliyyətdə akademik etik prinsiplərin təmin olunmasının və elmi fəaliyyətin ölçmə və qiymətləndirmə sisteminin (elmmetriyanın) idarə edilməsi.

Müasir dövrdə elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi proseslərini həyata keçirən inzibatçılar əsasən nəşr sayı və elmi jurnallarda istinad edilmələrindən istifadə edirlər. Bizim fikrimzicə, professor-müəllim heyətinin və elmi işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox ciddi ekspertizaların nəticəsi əsasında aparılmalı və elmi nəticələr ictimai müzakirələrdən sonra həyata keçirilməlidir. Elmi jurnallarda dərc olunanların və istinadların sayına görə hesablanan elmmetrik göstəricilər yalnız məlumat – yardımçı rolunu oynaya bilər. Məsələn, 1995-ci ildə prof. Ed Lyus çox az məqalə dərc etdirmiş və aşağı h – indeksə malik olmasına baxmayaraq, fiziologiya və tibb üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Ali təhsil müəssisələrində müəllim - alim, pedaqoq, tədqiqatçı olmaqla yanaşı, eyni zamanda tədris prosesinin təşkilatçısı olmalıdır. Müəllimin şəxsiyyəti, onun metodoloji, pedaqoji və psixoloji hazırlığı təhsilin keyfiyyətini böyük ölçüdə müəyyən edir. Müəllimin vəzifəsi sadəcə mövcud məlumat və elmi bilikləri tələbələrə paylaşmaqla yanaşı, onlara sərbəst formada bilik əldə etmək qabiliyyətini öyrətmək, əldə olunan nəticələri tətbiq etmək və əmək bazarında sürətlə dəyişən çağırışlara uyğun kadr hazırlığına dəstək olmaqdır.

Müasir universitet müəlliminin əsas fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ✓ tədris prosesinin aktiv iştirakçısı olmaq;
- ✓ metodik işə bacarıqla yiyələnmək;
- ✓ tələbələr arasında maarifləndirici və təlim –tərbiyə işləri aparmaq;
- ✓ elmi fəaliyyətlə mütəmadi məşğul olmaq;
- ✓ idarəetmə prosesində aktiv iştirak etmək;
- ✓ fərdi inkişaf proqramı tərtib etmək və ona düzgün əməl etmək.

Zənnimizcə, yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməyi bacarmayan şəxslərə (həftədə 1-2 saat dərslərdə iştirak edənlərə) ali məktəb müəllimi statusu vermək doğru deyildir.

Ümumiyyətlə, mövcud qaydalara görə universitetin professor-müəllim heyəti vəzifələrinin iyerarxiyası aşağıdakı kimidir: assistant - müəllim - baş müəllim – dosent - professor.

Qərb ölkələrində professor elmi adı olmayan şəxsin rektor seçkilərində iştirak etməsi və ya təyinatı mümkün deyildir. Məsələn, Türkiyə Cümhuriyyətində rektorluğa namizədlər qarşısında qoyulan ən əsas şərtlərdən biri "Profesör olarak çalışmış ve ya çalışıyor olduğuna dair belge"dir.

Həmçinin, Qərb Universitetlərində tələbələr tərəfindən «müəllimlərin qiymətləndirmə sistemi» tətbiq edilir. ABŞ universitetlərində bu sistem 1920-ci ildən etibarən tətbiq edilir və bu sistemin 3 əsas funksiyası mövcuddur:

1. İnformasiya funksiyası – tədris kurslarının keyfiyyətini xarakterizə edir, tədris prosesi, tədris kursları və tələbələrin ixtisaslaşması haqqında dolğun məlumat hazırlanır, bu isə öz növbəsində rektorata optimal qərarların hazırlanmasında yardımçı olur;
2. Motivasiya funksiyası – tələbələr tərəfindən müəllimlərin qiymətləndirilməsi haqqında açıq informasiya məlumatı müəllimləri öz üzərində daha da məsuliyyətlə işləməyə və dərsə çox hazırlıqlı gəlməyə məcbur edir.
3. Stimullaşdırıcı funksiya isə ali məktəbin rəhbərliyi ilə müəllimlər arasında bağlanacaq əmək müqavilələrinə təsir göstərir.

Bəzi ölkələrdə isə hikmət və müdriklik sahibi olan müəllimlərin tələbələr tərəfindən qiymətləndirilməsi müsbət qarşılanmır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının öncül elm və tədris müəssisəsi sayılan “Высшая школа экономики” universitetinin rəhbərliyi müəllimlərin tələbələr tərəfindən qiymətləndirilməsini qəbul etmir və bu sistemin neqativliyə yol açacağını, yəni tələbələrə qarşı loyal davranan və onların qiymətlərini şişirdəcək müəllimlərə yüksək bal yazılacağından ehtiyat edir. Bu yanaşmanı Azərbaycan universitetlərinə də aid etmək olar. Bu model bəzən müəllimlər haqqında qeyri-obyektiv fikir formalaşdıra bilər və beləliklə hörmətli, tələbkar müəllimlərin nüfuzuna xələllik gətirə bilər. Məhz bu səbəbdən, bizim fikrimizcə, Qərb Universitetlərində tətbiq edilən tələbələr tərəfindən «müəllimlərin qiymətləndirmə sitemi»ni Azərbaycanda ali məktəb müəllimlərinin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edən mexanizm kimi qəbul etmək hələlik məqbul hesab edilə bilməz. Lakin respublikamızda bu təcrübədən istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Adətən, Avropa universitetləri öz üstünlüklərini internet saytlarında aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edərək qeyd edir:

- dünya üzrə reytinq cədvəlində universitetin neçənci sırada yer alması;
- istər inzibati, istərsə də biznes fəaliyyətində məzunların işə düzəlmə imkanları;
- ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən müəllimlərin fikri və onların ictimaiyyətə təsir etmə gücü;
- universitetdə xarici ölkələrdən təhsil alan tələbələrin sayı;
- professor-müəllim heyətinin neçə faizinin elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olması;
- ali məktəbin hökumətlə və iri biznes strukturları ilə əlaqə dərəcəsi;
- professor-müəllim heyətinin hökumət və biznez sturukturlarının məsləhət şuralarında fəaliyyət səviyyəsi.

Modern Avropa universitetlərində alimlər üç kateqoriyada qiymətləndirilir:

- nəzəri biliklərə sahib və ya tədqiqatçı alim;

- nəzəri və praktiki biliklərə əsaslanan alim;
- nəzəri və praktiki biliklərlə yanaşı əldə etdiyi elmi bilikləri ictimaiyyətə çatdıra bilən və ictimai proseslərə öz fikirləri ilə təsir edə bilən ekspert alim.

Qərb ölkələrində ictimai elmlər sahəsində gedən dəyişikliklər və yeniliklər haqqında ictimaiyyəti maraqlandıran suallara cavab vermək məqsədilə “əhalinin iqtisadi maarifləndirilməsi” mövzusunda Dövlət Proqramları fəaliyyət göstərir. Bununla əlaqədar, Avropa ölkələrində vətəndaşlara gündəlik – sosial-iqtisadi sabitlik, inflyasiya, kredit, büdcə, vergi və bu kimi iqtisadi anlayışları izah etmək məqsədilə universitetlərin nəzdində dövlət tərəfindən maliyyələşən xüsusi məktəblər fəaliyyət göstərir.

Tədqiqat universiteti.

Tədqiqat universiteti dedikdə elmi fəaliyyətlə tədris prosesinin real inteqrasiyası əsasında elm və təhsil fəaliyyətini eyni dərəcədə səmərəli həyata keçirən, qabaqcıl elmi tədqiqatlar aparan, keyfiyyətli elm, tədris mühitini təmin edən, yüksək elmi-pedaqoji kadr potensialına malik olan ali təhsil müəssisəsi və ya elm-təhsil mərkəzləri başa düşülür.

Tədqiqat universitetlərinin fundamental və tətbiqi elmi araşdırmalar aparmaqla yanaşı, yüksək texnologiyalara əsaslanan elmtutumlu sahələrin rəqabətqabiliyyətli kadr və elm-informasiya təminatını həyata keçirmələri, dövlətin inkişaf strategiya və proqramlarının işlənib hazırlanmasında fəal iştirakı nəzərdə tutulur. Məsələn, Liverpul Universitetinin ali təhsil idarəçiliyi üzrə professoru Con Taylor uğurlu tədqiqat universitetlərinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyən edir [7].

- fundamental və tətbiqi tədqiqatların mövcudluğu;
- elm yönümlü tədbirlərin çoxluğu;
- akademik fənlərin genişliyi və əhatəliliyi;
- magistratura proqramlarının üstün nisbəti;
- tədqiqatlardan əldə olunan gəlirin yüksələn səviyyəsi;
- beynəlxalq əməkdaşlıq proqramlarının fəal şəkildə həyata keçirilməsi.

Azərbaycanda həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü islahatların nəticəsidir ki, “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun [10] qəbul edilməsi ilə milli qanunvericiliyimizə “tədqiqat universiteti” termini daxil oldu. Bu statusu qazanan universitetlərə dövlət tərəfindən əlavə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi nəzərdə tutulur.

Hansı ki, müasir dövrdə ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafında elmin həlledici rolunu nəzərə alaraq bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının xeyli artırılmasına böyük ehtiyac vardır. Təcrübə göstərir ki, bu problemi yalnız dövlət maliyyəsi hesabına həll etmək çox çətindir. Bu baxımdan özəl biznes strukturlarının, vençur kapitalının elmə investisiya qoyuluşlarında geniş iştirakını təmin edən zəruri mühitin, stimullaşdırma tədbirlərinin reallaşdırılması mexanizminin yaradılması və ardıcıllıqla həyata keçirilməsini lazım bilirik.

Bütövlükdə, dünyada universitetlərin tədqiqat, texnoloji, innovasiya və kommersiya təşəbbüskarlıqlarına rəğmən onların fəaliyyət xarakteristikası və örnəklərinin təsnifatı cədvəl 1-də verilmişdir.

Azərbaycanda “Tədqiqat universiteti” statusu aşağıdakı tələblərə uyğun gələn ali təhsil müəssisələrinə verilir [8].

1) fundamental, tətbiqi və eksperimental elmi tədqiqatların aparılması üçün müvafiq infrastrukturun, elektron kitabxananın, müasir maddi-texniki bazanın və elmtutumlu avadanlıqdan kollektiv (digər ali təhsil müəssisələri ilə müştərək) istifadə mərkəzinin mövcudluğu;

2) son bir təqvim ili ərzində beynəlxalq elmmetrik bazalara daxil olan jurnallarda (Web of Science, SCOPUS) respublika üzrə nəşr olunan məqalə sayının azı 10 faizinin ali təhsil müəssisəsinin əməkdaşları tərəfindən nəşr edilməsi;

3) doktorantura səviyyəsində kadr hazırlığı aparılan hər ixtisas üzrə doktorluq dissertasiyalarına rəhbərlik edə bilən ən azı 5 professor və ya dosentin olması;

4) dissertasiya şuralarının (ən azı 1 şura) fəaliyyət göstərməsi;

5) magistratura səviyyəsində ixtisaslaşmaların beynəlxalq akkreditasiyası;
6) ali təhsil müəssisələri tərəfindən anti-plagiat sistemindən istifadə edilməsi;
7) yerli və beynəlxalq donorlardan son 5 il ərzində elm sahəsində ən azı 20 qrantın alınması.

Elmi nəşrlərin qiymətləndirmə sistemi və müvafiq meyarlar dünya elmi tərəfindən, xüsusilə də ISO (ABŞ-da İnstitute for Scientific Information), Rusiyada Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrinin dərc olunması qəbul etdiyi elmi nəşrlər və Rusiya Elmi İstinad İndeksi, ölkəmizdə isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən müəyyən edilir.

Cədvəl 1.

Tədqiqat universitetlərinin fəaliyyət istiqamətlərinə görə təsnifatı

Orientasiya	Əsas xarakteristikası	Örnəklər
Tədqiqat Universiteti	- yeni biliklərin generasiyasına fokuslanmaq; - ənənəvi akademik təşkialti struktur (kafedra, fakültə) - Universitet mülkiyyətində iri tədqiqat institutları fəaliyyət göstərir; - kənardan iri məbləğdə qrant alır, - tədqiqat işlərinin nəticələrini kommersiyalaşdırır. - tadqiqat markəzlərində fəaliyyat göstərən transfer mərkəzləri	Stenford Universiteti (ABŞ)
Texnoloji Təşəbbüskar Universitet	- tətbiqi elmə fokuslanıb; - tətbiqi tədqiqatlara uyğun şirkətlərlə əməkdaşlıq; - ixtisaslaşmış tədris proqramları, biznes strukturları ilə bərabər hazırlanan ixtisasartırma kursları; - regionun həyatında aktiv iştirakçı	Yoency (Finlandiya) Universitet (Belçıka) Humburg Texnologiya Universiteti (Almaniya)
İnnovasiya Təşəbbüskar Universitet	- biznes üçün innovasiya xidmətlər fokuslanıb; - strukturu dayanıqlı bazarın davranışına adekvat cavab verir; - biliklərin transformasiyası, klaster akademik fəaliyyəti	
Kommersiya Təşəbbüskar Universitet	- yüksək texnoloji məhsul və xidmətlərin istehsalına fokuslanan universitet; - biznes strukturları ilə sıx əməkdaşlıq; universitet sahibkarlığın inkişafı üçün çeşidli şöbələr fəaliyyət göstərir (kommersiya şöbəsi, biznes-inkubator, texnologiyalar); - İctimaiyyətlə sıx əlaqəsi	Twente (Niderland) Baseda (Yaponiya) Banding Texnologiya Universitet (İndoneziya)

Ali təhsilin maliyyələşdirilməsi modelləri.

Ali təhsilin maliyyələşdirilmə modellərini aşağıdakı kimi təsbit edə bilərik:

- dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına maliyyələşdirmə;
- təhsilalanların təhsil haqqı hesabına maliyyələşdirmə;

- özəl maliyyələşdirmə (müxtəlif fondların, özəl investorların, steykholderlərin və s. vəsaitləri hesabına);
- universitetlərlə real sektor arasında əməkdaşlıq (bu, nisbətən yeni modeldir).

Xarici mənbələrdə ali təhsilin maliyyələşdirilməsinin aşağıdakı dörd modeli qeyd olunur. Onlar dövlət tərəfindən motivasiya mexanizmləri sistemi ilə korrelyasiya edilir.

Birinci model vətəndaşlar üçün tam pulsuz təhsildir. Bu sistemdə hər bir vətəndaşın müsabiqə əsasında pulsuz ali təhsil almaq hüququ var. Onun üçün dövlət tərəfindən güclü stimullar (ali məktəbi bitirdikdən sonra daha yüksək maaş, daha yüksək sosial status və s.) yaradılmalıdır.

İkinci model yüksək təhsil haqqını nəzərdə tutur, lakin tələbələr anlayırlar ki, universiteti bitirdikdən sonra onların universitet təhsili olmayan şəxslərə nisbətən böyük üstünlüyü olacaq.

Üçüncü model təhsil haqqının yüksək olması və ali təhsil almaq üçün stimulun zəif olması ilə səciyyələnir. Bu, ali təhsili yalnız əhalinin imkanlı şəxsləri üçün imtiyaza çevirir.

Dördüncü model təhsil haqqının az olması və cəmiyyət üzvlərinin təhsil almağının zəif həvəsləndirilməsi ilə səciyyələnir.

Ali təhsilin dövlət maliyyələşdirməsinin həcmi əksər ölkələrdə ÜDM-in təxminən 1,5%-ni təşkil edir. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, 2008-ci il böhranından sonra ali təhsilin özəl maliyyələşdirilməsinin payı artmaqdadır [9].

Avropa ölkələrində universitetlərin maliyyələşdirilməsinin strukturunda dövlət maliyyələşdirməsinə üstünlük verilir, lakin ABŞ, İngiltərə, Cənubi Koreya və Yaponiyada özəl maliyyələşdirmə üstünlük təşkil edir. Bununla belə, əksər ölkələr ÜDM-in 1,5%-dən çoxunu ali təhsil sisteminin dəstəklənməsinə xərcləyir.

“Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsində [10] qeyd edilir ki, ali təhsil müəssisəsi tədris prosesi ilə elmi fəaliyyətin vəhdətini təmin edən elmi fəaliyyət subyekti olmaqla elmin müxtəlif sahələri və istiqamətləri üzrə fundamental, nəzəri-metodoloji və tətbiqi tədqiqatlar aparır, yüksəkixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasını həyata keçirir. Dövlətimiz hər ilin dövlət büdcəsi xərclərində sosialyönümlü xərclərin strukturunda elmin maliyyələşdirilməsinə xüsusi önəm verir ki, bu da elm sahələrinin, o cümlədən elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin artırılmasına və onların nəticələrinin təcrübədə tətbiqinə, müsabiqə əsasında elmi layihələrin maliyyələşdirilməsinə, elmi-tədqiqat institutlarının müasir laboratoriya avadanlıqları ilə təchiz edilməsinə əlverişli şərait yaratmaqla ölkəmizdə elmi potensialın inkişafına təkan verir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən 52 ali təhsil müəssisəsindən 37-si dövləti, 15-i isə özəl sektoru təmsil edir. Ölkə üzrə ümumi təhsil alan 198,7 min tələbənin təxminən 85%-i dövlət, 15%-i isə özəl sektorun payına düşür. Ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin sayı 15235, onlardan elmlər doktoru elmi dərəcəsi olanlar 1239, professor elmi adı olanlar 1132 nəfərdir. 2020-ci ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər cəmi 143,6 milyon manat olmuşdur ki, bu da ümumi daxili məhsula nisbətən 0,20%, dövlət büdcəsinin xərclərinə nisbətən 0,54% təşkil edir [11, s. 215, 218, 235].

Hazırda Azərbaycanda ali təhsil sistemində elmin maliyyələşməsi əsasən dövlət vəsaiti, biznes investisiyaları, ali təhsil alanların vəsaitləri və qrantlar (fondların vəsaiti) hesabına formalaşır. Lakin Azərbaycanda dövlət vəsaitləri xüsusi çəkisinə görə əlahiddə üstünlüyə malikdir. Göründüyü kimi, elmin maliyyələşdirilməsi məsələsində əsas maliyyə mənbəyi rolunu təbii ki, dövlət büdcəsinin vəsaitləri yerinə yetirir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi həm də büdcədənkənar gəlirlərin əldə edilməsinə də şərait yaradır. Belə ki, “Elm haqqında” Qanunun “Elmi fəaliyyətin iqtisadiyyatı” maddəsində (maddə 34) qeyd olunur ki, elmi və elmi-texniki fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir:

1) dövlət büdcəsinin vəsaiti;
2) elmi fəaliyyət subyektlərinin öz vəsaitləri;
3) dövlət fondlarının vəsaitləri, kreditlər, qrantlar, ianələr və digər qanuni mənbələr hesabına.

Beləliklə, Avropa və Amerikada ali təhsilin maliyyələşdirmə sistemində aparılan islahatlar çərçivəsində aşağıdakı əsas trendlər müşahidə olunur:

- ali məktəblərdə tədris fəaliyyəti ilə elmi – tədqiqat fəaliyyətinə ayrılan maliyyələşmə fərqli hesablarda əks olunur və ödənilir;
- maliyyə ödənişləri nəticəyə bağlı olaraq müəyyənləşdirilir;
- distant təhsil sistemində ən müasir informasiya texnologiyasından geniş istifadə nəticəsində təhsil xərclərində qənaət rejimi tətbiq edilir;
- universitetlərin nəzdində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə biznes strukturları arasında birbaşa əməkdaşlıq münasibətləri genişlənir və elmi-tədqiqatın nəticəsinə bağlı olaraq şirkətlər tərəfindən birbaşa maliyyələşmə həyata keçirilir;
- universitetin professor-müəllim heyətinin fərdi qaydada özlərinin elmi – tədqiqat işlərinin nəticələrinə görə birbaşa maliyyə təminatı stimullaşdırılır.

Təhsilin beynəlmiləlləşməsi.

Aparılan tədqiqatlar universitetlərdə 6 mühüm beynəlmiləl istiqaməti aşkarlamağa imkan vermişdir:

1) inzibati rəhbərliyin və strukturun yenidən qurulması;
2) professor-müəllim heyətinin təkmilləşdirilməsi;
3) beynəlxalq təhsil proqramlarının yaradılması;
4) tələbələrin akademik mobilliyinin təmin edilməsi;
5) distant təhsilin əhatəsinin genişləndirilməsi;
6) əməkdaşlıq və partnyorluq əlaqələrinin genişləndirilməsi.

Xarici həmkarlar ilə əməkdaşlıq etmək müasir dünyada universitetlər üçün beynəlmiləlləşmənin inkişafında aparıcı fəaliyyət istiqamətidir. Onların əksəriyyəti birgə tədqiqat proqramlarını reallaşdırmağa, ikili diplom proqramlarının təşkilinə, həmçinin xarici təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı digər partnyor əlaqələrin inkişafına, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdən olan universitetlərlə əlaqələrin təşkilinə böyük əhəmiyyət verirlər.

Beynəlxalq Universitetlər Assosiasiyasının hesabatına görə, dünya üzrə tədqiqatlarda iştirak etmiş 782 universitetdən 64%-i xarici universitetlərlə birgə proqramlar üzrə partnyorluq, 80%-i isə ikili diplom proqramları üzrə əməkdaşlıq edirlər.

Təhsilin beynəlmiləlləşməsi şəraitində bir çox universitetlər institusional səviyyədə öz missiyalarını “qlobal səlahiyyətlərlə” “dünya vətəndaşı”nın hazırlanmasında görürlər.

“2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı” [12] və “Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi haqqında” [13] ölkə başçısının sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış və 28 fevral 2022-ci ildə təsdiqlənmiş “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” [15] respublikamızda ali təhsilin və kadr hazırlığının inkişafında yeni yanaşmaları və imkanları ortaya qoyur. Beynəlxalq rəqabətə və əməkdaşlıq şəbəkələrinə aktiv şəkildə qoşulmanı tələb edən bu strategiya, elmi və texnoloji proseslərdə iştirak etmə, təhsil-araşdırma təcrübəsi və resurslarını birləşdirmə, maddi resurslara çıxış, institusional potensialı təkmilləşdirmə və intellektual insan resursunu cəlbetmə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan universitetlərinin son illər ingilis dilində təhsil proqramlarını genişləndirmələri, ERASMUS, TEMPUS, MEVLANA kimi beynəlxalq mübadilə proqramlarında aktiv iştirak etməyə başlamaları, eləcə də çoxtərəfli və ikitərəfli çərçivələrdə beynəlxalq əlaqələrini genişləndirmələri onların beynəlmiləlləşməsi prosesini də gücləndirmişdir.

Akademik etika.

Elmi etika – elmi, elmi-texniki və elmi-pedaqoji fəaliyyət sahəsində çalışan elmi işçilərin, müstəqil elmi araşdırmalarla məşğul olan digər şəxslərin elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş davranış normalarının, prinsiplərinin və əxlaq qaydalarının məcmusudur. Elmi etikaya hamı tərəfindən riayət edilməlidir. Əqli mülkiyyət hüquqlarını pozma cinayət, inzibati və mülki məsuliyyətə səbəb olur.

Elmi etika və elmi nəticələrlə bağlı hüquqların pozulması hallarına aşağıdakılar aiddir:

- nəticənin tədqiqat prosesinə uyğun gəlməməsi;
- alınan nəticənin əsassız olaraq dəyişdirilməsi və ya təhrif edilməsi;
- özgəsinə məxsus mətnin, əsərin, elmi məhsulun müəllifin icazəsi olmadan və ya yazılı istinad vermədən istifadəsi;
- dublikatlaşdırma və ya eyni mətnin digər adla təkrar nəşri;
- müəlliflərin dəyişdirilməsi və ya şərikli müəlliflik hüququnun pozulması;
- müəlliflik hüququnun pozulması – elmi plagiat;
- elmi əsərdən, ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsindən qeyri-kommersiya məqsədləri üçün (gəlirsiz istifadə halları istisna olmaqla) icazəsiz istifadə.

Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımi şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir. Akademik etika elmi və universitet mühitində qəbul edilmiş tədqiqatçılar və müəllimlər, tələbələr, menecerlər və inzibatçılar, köməkçi heyət də daxil olmaqla, maraqlanan bütün tərəflərə toxunan peşə etikasının bir formasıdır.

Nə üçün elm və ali təhsil dünyasında akademik etika bu qədər əhəmiyyətli və mübahisəli bir məsələdir? Bunun bir neçə səbəbi var:

1. İstehsalat və elm sahələrinin fəaliyyət məqsədi əsasən müasir cəmiyyət üçün çox əhəmiyyətli olan elmi biliklərin emalı və yayılması prosesi ilə bağlıdır. Onlar yüksək texnologiyaların, sosial münasibətlərin və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri maddi və mənəvi əsaslar formalaşdırır. Buna görə də cəmiyyətin bu fəaliyyətlə məşğul olan sosial institutlara etibarı və güvəni daim olmalıdır;
2. Biliklərin əhəmiyyətli hissəsini aydın və aşkar şəkildə təsvir edib strukturlaşdırmaq olmur. Onlar şəxsi qarşılıqlı təsirlər və qeyri-formal münasibətlər məkanında qalır, amma kollektiv üzvləri tərəfindən başa düşülür və bölüşdürülür. Bu, onunla bağlıdır ki, elmi yaradıcılıq prosesi kodlaşdırma üçün məhdud resurslara malikdir və hətta ciddi eksperimental əsası olan təbiət elmlərində belə bacarıqlar və biliklərin hamısını birmənalı şəkildə təsvir edib şərh etmək mümkün olmur.

Əlbəttə, müasir elmi-pedaqoji fəaliyyətdə elmi və akademik etikanın universal prinsipləri mövcuddur ki, onlara da vicdanlı alimlər və müəllimlər həmişə əməl edirlər. Bu prinsiplər ayrı-ayrı universitetlər və ya peşə assosiasiyaları tərəfindən qəbul edilmiş formal sənədlərdə (peşə etikası kodeksləri və ya konkret təşkilatlarda peşə davranışı kodeksləri) əks etdirilir [1, s. 242].

Ali təhsil sistemində mövcud problemlər.

Dünyada sosial-siyasi elmlər sahəsində biliyə əsaslanan yüksək bacarıqlı mütəxəssislərin hazırlığı məsələsi universitetlər qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyulmuş və özəlliklə, dünya maliyyə bazarlarının və xarici investisiya axınlarının istiqamətlərini təhlil edən elmi mərkəzlərin yaradılması günün əsas tələblərindən biri olaraq qalır.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramları çərçivəsində təhsilin infrastrukturu əhəmiyyətli şəkildə yenilənmişdir. Ali təhsildə Bolonya Bəyannaməsindən irəli gələn başlıca prinsiplərin tətbiqi üzrə layihələr həyata keçirilmişdir.

Aparılan dövlət siyasətinə uyğun olaraq təhsilə ayrılan dövlət xərcləri yalnız son beş ildə 1,3 dəfə artmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı üzrə yeni uzunmüddətli çağırışlar təhsil sahəsinin maliyyələşdirilməsində də bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Hansı ki, ali təhsil müəssisələrinin tələbə və məzunlarının keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması da aktual məsələlərdəndir.

Ali təhsil müəssisələri məzunlarının tərkibi iqtisadiyyatın tələbatları ilə tam uzlaşmır. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri tələbələrinin təxminən 2 faizə yaxını kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu üzrə təhsil alır. 25-34 yaş arasında olan ali təhsilli mütəxəssislərin əksəriyyəti dövlət və biznes sektorunda cəmlənmişdir. Özəl sektorda ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı problemi yaranmışdır. Ən böyük kadr çatışmazlığı xidmət sektorunda və kənd təsərrüfatı sahəsində müşahidə olunur. Ali təhsil üzrə dərsliklərin elmi və metodiki baxımdan təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Elmi tədqiqatların nəticələrinin kommersiyalaşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Qrant maliyyələşdirməsi də daxil olmaqla, kommersiyalaşdırmanın dəstəklənməsi və stimullaşdırılması mexanizmləri hazırlanmalıdır. Əqli mülkiyyət hüququnun əldə olunması və onlara sərəncam verilməsi sahəsində, eləcə də startap-şirkətlərin, texnoparkların və innovasiya araşdırmalarının maksimum tez və effektiv şəkildə tətbiq olunmasına şərait yaradan müxtəlif mülkiyyət formalı və digər müəssisələrin yaradılması sahəsində universitetlərin hüquqlarının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi zəruridir. Elmi araşdırmaların praktik nəticə əldə olunmasına yönəlməsi tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması üzrə göstəricilərin universitetlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumi qiymətləndirilməsinə daxil edilməsi vacibdir.

Təhsilin maliyyələşdirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməli və təhsil sistemində rəqabət mühitinin inkişafı dəstəklənməlidir. Bunun üçün təhsilin bütün pillələrində adambaşına maliyyələşdirmə prinsipinin tətbiqi, səriştəyə və fəaliyyətin nəticələrinə əsaslanan əməyin ödənişi sisteminin yaradılması, maliyyələşdirmənin tədrisin keyfiyyət nəticələrinə görə müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur.

Nəticə

2030-cu ilədək Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmiş, rəqabətqabiliyyətli ölkə olacağına şübhəmiz yoxdur. Bunu “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də [16] nəzərdə tutulmuş müddəalar da sübut edir. Fikrimizcə, bu məqsədlərə nail olmaq üçün ölkəmizdə yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli elmi-innovasiya universitetlər şəbəkəsinin yaradılması məsələsi ön plana çəkilməlidir.

Universitetlərdə elmi fəaliyyətin inkişafına sadiqliyi, milli iqtisadiyyatların və bütövlükdə dünyanın innovasiyalı inkişafı üçün universitet elminin rolunun mühümlüyünü qəbul edərək, universitetlərdə elmi fəaliyyəti daha da gücləndirmək məqsədilə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməsi tövsiyə edilir:

- Elmi tədqiqatların kommersiyalaşdırılması üzrə göstəricilərin universitetlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumi qiymətləndirilməsinə daxil edilməsi, elmi fəaliyyətin elmmetrik qiymətləndirilməsinin məsuliyyətli və tarazlı sisteminin, xüsusən də beynəlxalq səviyyədə tanınmış elmi jurnallarda yazılarla ifadə olunmuş yüksək elmi məhsuldarlığa nail olunması;
- Elmi dərəcə və adların verilməsi zamanı beynəlxalq dərcolunma fəallığı meyarından istifadə edilməsi, inklüziv sistemində elmi tədqiqatların dövlət sifarişi və qrantlar əsasında maliyyələşdirilməsi mexanizminin hazırlanması və həyata keçirilməsi, ali təhsil müəssisələrində dövlət büdcəsi vəsaitindən istifadə olunmadan məqsədli kapital fondlarının yaradılmasının stimullaşdırılması;
- İctimai elmlər sahəsində ölkəmizin xaricdə tanınmasında təsiri olacaq məqalə və kitabların xarici dilə tərcüməsinin təşkil edilməsi, sosial elmlərin inkişafını gücləndirmək məqsədilə “İctimai elmlərə dəstək fondu” yaradılması, sosial elmlərin müasir vəziyyəti və inkişaf konsepsiyasını hazırlamaq məqsədi ilə “Təhsil-elm-dövlət və iş dünyası ilə əməkdaşlıq” mövzusunda I-ci ümumrespublika forumunun keçirilməsi;
- Sosial elmlərin inkişafında xüsusi əməyi olan elm xadimlərinə hər il müsabiqə yolu ilə mükafatların verilməsi, ictimai elmlər sahəsində məşğul olan elmi məktəblərin Azərbaycan ictimaiyyətinə tanınması məqsədilə KİV-lərdə onların apardığı tədqiqat işləri və əldə etdikləri nəticələr haqqında məlumatların işıqlandırılması;
- Elmlər doktoru proqramı üzrə hazırlıq pilləsində “elmi tədqiqatın nəzəri-əməli əsasları” fənninin tədrisinə başlanılması, çünki araşdırma texnikası və texnologiyasını bilmədən dissertasiya yazmaq mümkün deyil.
- Elmi fəaliyyəti maliyyələşdirən qeyri-büdcə fondlarının, o cümlədən ianə və sponsorluq dəstəyinin vacibliyi, elmi-əməyin qiymətləndirilməsi sayəsində yeni qaydaların işlənib hazırlanması;

- İctimai fənlərin tədrisində ciddi dəyişikliklərə gedilməsi. Tələbələrə uzun və monoton mühazirə kursları yerinə, onları professorların tədqiqat fəaliyyətinə cəlb etmək və gələcəkdə elmi tədqiqata stimul yaratmaq olar. Bundan başqa, keçərsiz və abstrakt nəzəri bilikləri, tələbləri qoymaq yerinə, onlara həyatda keçərli nəzəri-praktiki biliklər öyrətmək və anlatmaq lazımdır. Çünki lazımsız və istifadə edilməyən bilikləri izah etmək həm vaxt itkisi, həm də yorucu bir prosesdir. Ümumiyyətlə, ictimai elmlər “nəzəriyyə, ideologiya və texnologiya” üçbucağına söykənir və bu qarşılıqlı əlaqəyə əsaslandıqda cəmiyyətdə daha güclü və keçərli olur;
- Azərbaycanda yayımlanan və xarici ölkələrdə maraq doğuracaq elmi əsərlərin xarici dillərə tərcümə edilməsi. Rusiyadakı Elmi İstinad İndeksi sisteminə bənzər layihənin respublikamızda hazırlanması;
- Ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə davamlı olaraq, tədris plan və proqramlarının əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi, tədrisdə müasir texnologiyalardan istifadə və professor-müəllim heyətinin akademik bacarıqlarının artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilməsi;
- Universitetlərdə elmin innovasiyalı inkişaf istiqamətləri üzrə tədqiqat və konsaltinq mərkəzlərinin təşkili.

Yeri düşmüşkən məqaləmizin sonunda, şərəfli olduğu qədər də fədakarlıq, əzmkarlıq və şücaət tələb edən alim əməyinə xitabən tövsiyə xarakterli fikrimizi gənc tədqiqatçılara ünvanlamaq istərdik. İnsanın fəaliyyət sferasının bu seqmenti çox keşməkeşlidir. Əsl alim yaradıcılıq dövründə tez – tez məhrumiyyətlərlə, görünən – görünməyən maneələrlə, mübahisələrlə, bəzən isə haqsızlıqlarla üzləşir. Ona görə də çoxları bu sınaqlara dözüm gətirməyərək başqa sahələrə üz tutduqları üçün cəmiyyətdə əsl alimlərin sayı məhdud olur. Amma elə ki, hər hansı bir gənc sadalanan və sadalanmayan çətinliklərə baxmayaraq elm yolunu seçdi, onu həyatının amalına çevirdi – bax onda o dönməz olur, əsl elm fədaisinə çevrilir. Elmə qəlbən vurulan və bu şərəfli yola inamla qədəm qoyan gənc alimlərimizə elimizin müdrik insanları belə xeyir – dua verib: “Elm dalınca gedərkən qarşına yandırıcı od çıxsa da, qərqedici dərya çıxsa da – qorxma!” [14, s. 117-118].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli M.A. Müasir universitetlərdə akademik etik prinsiplər. Universitetlərdə elmi fəaliyyətin müasir idarəetmə modeli. Bakı, UNEC, 2017. s. 241-245.
2. Məmmədov Z.F. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda universitetlər: UNEC təcrübəsi // UNEC və Türkiyə Universitetlərinin əməkdaşlıq istiqamətləri: mövcud vəziyyət və perspektivlər// Beynəlxalq konfrans, 14 noyabr 2018. Bakı: UNEC-2019.-148 s.
3. http://www.e-qanun.az/framework/41220
4. Дж. Салми (2009). Создание университетов мирового класса. М.: Издательство “Весь Мир”, 2009.
5. Məmmədov Z.F. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dönəmində universitetlərin yeni missiyası: çağırışlar və gözləntilər// International conference digital economy: modern challenges. Baku, UNEC-2020.
6. Məmmədov Z.F. Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: beynəlxalq təcrübə və UNEC reallığı // Universitetlərin elmi fəaliyyətində nələri bilmirik? Monoqrafiya. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2019.
7. Cohn Taylor. Managing the Unmanageable: The Management of Research in Research-Intensive Universities (англ.) //Higher Education Management and Policy: journal. - Organisation for Economic Co-operation and Development, 2006. - 21 June (vol. 18, no. 2). - P. 3-4. (англ.)
8. http://www.e-qanun.az/framework/37540
9. Education İndicators in Focus. – 2012/02. URL.:http^www/oecd.org/edu/skills-beyond-school /49729932.pdf

10. “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyun tarixli 271-VQ nömrəli Qanunu.
11. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə, Bakı, 2021, 748 səh.
12. “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”. Bakı, 16 noyabr 2018-ci il.
13. Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 30 sentyabr 2021-ci il.
14. Bəyalı Ataşov. İdarəetmə elmi və rəhbər əməyi. Elmi-təcrübi tezislər toplusu. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2011, 180 s.
15. “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”. Bakı, 28 fevral 2022-ci il.
16. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Bakı, 2 fevral 2021-ci il.

Захид Фаррух оглы Мамедов
Заслуженный педагог,
доктор экономических наук, профессор,
Директор департамента организации и
управления научной деятельностью
Азербайджанского Государственного
Экономического Университета.
prof.zahid.mamed@mail.ru

Байали Ханалы оглы Аташов
Заслуженный деятель науки,
доктор экономических наук, профессор,
проректор по науке и инновациям
Азербайджанского Университета Кооперации
bayali.atashov@mail.ru

Научно-педагогическая деятельность в современных университетах: новые вызовы и приоритеты

Резюме

Целью исследования является изучение новых вызовов и приоритетных задач, стоящих перед научно-педагогической деятельностью в современных вузах. При этом в контексте мирового опыта выявить проблемы, связанные с научно-педагогической деятельностью в вузах, и внести предложения по вопросам, связанным с их решением.

Методология исследования. В исследовании использовались такие экономические методы, как анализ, синтез и обобщение.

Важность применения исследований – это способствовать выявлению подходов и приоритетов, разработке новых стратегий, обеспечивающих эффективность научно-педагогической деятельности в современных вузах.

Результаты исследования. Разработаны рекомендации и предложения по повышению эффективности образовательно-исследовательской-инновационной деятельности в высшей школе в соответствии с требованиями современности, а также особенностями развития национальной экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования. Определены приоритеты системы управления научной деятельностью в современных вузах, предлагается оценивать деятельность ППС и научных сотрудников, результаты научных экспертиз и научных дискуссий

после публичных обсуждений. Элмметрические показатели, публикуемые в научных изданиях и рассчитываемые на основе количества ссылок, могут играть лишь роль информационно-вспомогательных. Наша главная цель в 2030 году состоит в том, чтобы Азербайджан стал более экономически развитой и конкурентоспособной страной. Для достижения этой цели необходимо обеспечить активное участие национальных научно-инновационных университетов в общенациональной работе, обеспечивающее использование, освоение и распространение новых инклюзивных знаний и технологий в Азербайджане.

Ключевые слова: университеты, исследовательские центры, инклюзивная система высшего образования, экономика знаний, исследовательский университет.

Zahid Farrukh Mammadov
Honored Pedagogue, Doctor of Economics, Professor,
Director of the Department of Organization and
Management of Scientific Activities of the
Azerbaijan State Economic University
prof.zahid.mamed@mail.ru

Bayali Khanali Atashov
Honored Scientist, Doctor of Economics,
Professor, Vice-Rector for Science and Innovations
of the Azerbaijan University of Cooperation
bayali.atashov@mail.ru

Scientific and pedagogical activity in modern universities: new challenges and priorities

Summary

The aim of the study is to study new challenges and priority tasks facing scientific and pedagogical activities in modern universities. At the same time, in the context of world experience, to identify problems associated with scientific and pedagogical activities in universities, and make proposals on issues related to their solution.

Research methodology. The study used such economic methods as analysis, synthesis and generalization.

The importance of applying research is to help identify approaches and priorities, develop new strategies that ensure the effectiveness of scientific and pedagogical activities in modern universities.

Results of the study. Recommendations and proposals were made to improve the efficiency of educational, research and innovation activities in higher education in accordance with the requirements of the present, as well as the peculiarities of the development of the national economy.

Originality and scientific novelty of the research. The priorities of the scientific management system in modern universities are determined, it is proposed to evaluate the activities of teaching staff and researchers, the results of scientific expertise and scientific discussions after public discussions. Elmmetric indicators published in scientific journals and calculated on the basis of the number of references can only play the role of information and auxiliary. Our main goal in 2030 is for Azerbaijan to become a more economically developed and competitive country. To achieve this goal, it is necessary to ensure the active participation of national scientific and innovative universities in the national work, ensuring the use, development and dissemination of new inclusive knowledge and technologies in Azerbaijan.

Key words: universities, research centers, inclusive system of higher education, knowledge economy, research university.

II BÖLMƏ.
DÖVLƏT VƏ YERLİ İDARƏETMƏ. TİCARƏTİN, BİZNESİN VƏ MARKETİNQİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 353

Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
i.f.d., AKU,
İbrahim Aslan oğlu ASLANOV
magistr
ibrahimaslanli68@gmail.com

AZƏRBAYCANDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanda Bələdiyyələrin nəzəri məsələlərini araşdırmaq və dünya ölkələrində yerli özünüidarəetmənin yaranması və inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanda tətbiq edilməsinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işi yazıların mövzusunun daha səmərəli araşdırılması üçün müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqat işində aparılan araşdırmalardan istifadə edərək Azərbaycanda xarici ölkələrin yerliözünüidarəetmə təcrübəsinin tətbiqi perspektivlərini müəyyənləşdirmək olar.

Tədqiqat nəticələri - Təqdiqatlar göstərir ki, Beynəlxalq təcrübədə yerli özünüidarəetmə təşkilatının əsas prinsiplərindən biri səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsidir. Strateji baxımdan gələcəkdə Azərbaycanda dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özüiüdarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsündə subsidiyalılıq prinsipinin tətbiqi ən vacib məsələlərdən biri hesab edilməli, ölkələrin yerli özünüidarəetmə orqanlarının iş təcrübəsinin tətbiqi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: Beynəlxalq təcrübə, bələdiyyələr, yerli özünüidarəetmə, müqayisə, səmərəlilik, qarşılıqlı münasibətlər.

Giriş

Bildiyimiz kimi, son illər Azərbaycanda sosial, siyasi və iqtisadi sahədə olduğu kimi, idarəetmə sistemində da uğurlu islahatlar aparılmış və yerli özüiüdarəetmə qurumları olan bələdiyyələr yaradılmışdır.

Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğunun basqa sahəsində olduğu kimi, 1995-ci ildən etibarən bələdiyyələrin nəzəri-təcrübi əsaslarını qoymaq istiqamətində ciddi iş aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dünya birliklərinə interqrasiyası sürətlənmişdir.

Yerli və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini yüksəltməyin vacib istiqamətidir. Bu məqsədlə xarici ölkələrin təcrübəsi araşdırılmışdır.

Dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə daim qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən institutlardır. Bunların hər ikisi ictimai hakimiyyət forması olub, vahid məqsəd və vəzifələrə, eyni sosial təyinata malik olması ilə xarakterizə olunurlar. Hər iki qrup problemlərin həllinə şərait yaradan prinsiplərdən biri kimi dünya praktikasında dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığı qəbul edilmişdir. Müasir

dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərdə yerli özünüidarəetmənin bu ölkənin siaysı, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və tarixi ənənələri ilə bağlı öznünəməxsus modelləri yaranmışdır.

Bələdiyyə yerli özünüidarəetmə orqanı olub, həm də qanunla bələdiyyə qurumlarının nizamnamələrinə uyğun yaradılmış seçkili orqandır. Bələdiyyələr haqqında qəbul edilmiş hüquqi qanunlar düşünülmüş şəkildə elmi əsaslara söykənməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində yerli özünüidarə demokratiyanın məhsulu, demokratiyanın mənası isə xalqın hakimiyyəti kimi qiymətləndirilməlidir.

İdarəetmənin konkret obyektləri ayrı-ayrı müəssisələrdən, birlik və şirkətlərdən, bütövlükdə cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, siyası, hüquqi və ideoloji proseslərdən ibarətdir.

Hazırda yerli özünüidarə dünya ölkələrinin əksəriyyətində Konstitusiya quruluşunun əsası, xalq hakimiyyətinin spesifik forması, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərinin müstəqil həllinə qərar verən orqan sayılır.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə və onların inkişaf problemləri

Dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə daimi qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən institutlardır. Bu, onların ictimai idarəetmə sistemində tutduqları yerləri və ictimai inkişafdakı rolları ilə şərtlənir.

Dövlət və bələdiyyə idarəetməsinin qarşılıqlı inkişaf etməsi üçün aşağıdakı bir sıra vacib problemlər öz həllini tapmalıdır. Bu zaman əsasən iki qrup problemin həlli nəzərdə tutulur. Yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafının dövlət tərəfindən təmin olunması ilə bağlı olan birinci qrup problemlər Konstitusiya prinsiplərinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan siyası, normativ-hüquqi, təşkilati, maliyyə, iqtisadi və inzibati idarəetmə şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Yerli özünüidarəetmənin dövlət hakimiyyət sistemi ilə vəhdətinin, onun dövlət və əhali qarşısında cavabdehliyinin təmin olunması ikinci qrup problemlərdən ibarətdir.

Dövlət orqanları ilə bələdiyyələr arasında münasibətlərin mühüm tərəflərindən biri də yerli özünüidarəetməyə verilən Konstitusiya zəmanətlərinin təmin olunmasından ibarətdir.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı və yerli özünüidarəetmə sahəsində dövlət siyasətini formalaşdırmaq baxımından ölkə Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin, Milli Məclisin yanında yerli özünüidarəetmə şurasının yaradılmasına da böyük ehtiyac vardır [6, s. 273].

Bütövlüklə, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti çox mühüm və əhatəli problemdir və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün siyası, sosial, iqtisadi, maliyyə və digər tərəflərini əhatə edir. Dövlət yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlər sisteminin formalaşdırılması üçün yerli real özünüidarəetmələrə bəyan olunmuş deyil, məhz real zəmanətlərin təmin olunması tələb olunur.

Bütün idarəçilik növləri içərisində ən mürəkkəbi çoxşaxəli dövlət idarəçiliyidir. İdarəçilik idarəolunan obyektin və şəraitin qarşıya qoyulan məqsəddən kəskin şəkildə asılı olduğu bir fəaliyyətdir. Dövlət bəzən bu qədər çox müxtəlifliyi nəzərə almaq iqtidarında olmur. Bu, idarəçilikdə müəyyən problemlər yaradır. Bunun üçün onun imkanları azlıq edir və imkanlar bəzən düzgün bölüşdürülmür. Bir çox hallarda qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq mümkün olmur və ortaya yeni problemlər çıxır. Problemlərin həllinə şərait yaradan prinsiplərdən biri kimi dünya praktikasında dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığın qəbul edilməsidir.

Yerli özünüidarəetmə sadəcə bu səbəblərdən yaranmır. Yerli özünüidarəetmə qədim tarixə malikdir və onun yaranmasına səbəb təkcə dövlət idarəetməsində işlərin bərabər bölünməsi deyil.

Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasındakı münasibətlərin ikinci forması maliyyə-iqtisadi münasibətləridir. Əgər təşkilati-hüquqi münasibətlər dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında əlaqələrin ümumi strukturunu və ya sistemini yaradırsa, maliyyə-iqtisadi münasibətlər bu sistemin fəaliyyətinin maddi təminatçısı funksiyasını həyata keçirir. Hansı formal statusa və hansı səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, əgər yerli hakimiyyət kifayət qədər maddi-maliyyə resurslarına malik deyilsə, real olaraq müstəqil idarəetmə hakimiyyətinə çevrilə

bilməz. Təcrübə göstərir ki, idarəetmə səviyyələri arasında münasibətlərdən ən mürəkkəbi, məhz maliyyə-iqtisadi münasibətlərdir və idarəetmə səviyyələrinin bir-birindən müstəqillik dərəcəsi maliyyə-iqtisadi münasibətlərdə özünü daha çox büruzə verir.

Yerli özünüidarəetmənin yaranması zərurəti həm də idarəetmənin özünün ümumi məqsədlərindən doğur. İstənilən idarəçilikdə məqsəd qarşıya qoyulan hədəflərə ən optimal səmərəli üsullarla nail olmaqdır. Özünüidarəetməni törədən zəruri səbəblərdən biri də yerli özünüidarəetmənin səmərəliliyi məsələsi olmuşdur. Yerli özünüidarəetmənin əmələ gəlməsi səbəbi əsas iki faktordur:

Birincisi, dövlət öz işlərinin bir hissəsini müəyyən subyektlərə verir və bununla da idarəçilik imkanlarına qənaət olunur.

İkincisi, idarəçilik verilən subyektlərə məsələləri öz mövqeyi-nəzərincə öz maraqlarına uyğun həll etmək imkanı verməklə onun qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq imkanını stimullaşdırır.

Yerli özünüidarəetmənin və dövlət hakimiyyətinin qarşılıqlı münasibətləri aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Yerli özünüidarəetmənin qanunla müəyyən edilmiş çərçivələrdə fəaliyyət göstərməsi;
- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının öz səlahiyyətlərinə malik olması və bu səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqilliyi;
- Yerli özünüidarəetmənin öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün kifayət qədər resurslara malik olması.

Bələdiyyələr yerli resursların ən səmərəli şəkildə istifadəsini həyata keçirən, yerlərdə nəticə etibarı ilə inkişafı təmin edən qurumlardır. Yerli səviyyədə iqtisadi problemlərin həlli, zəruri sahələrdə investisiya qoyuluşları, yerli vergi və ödənişlərin toplanması, məşğulluğun təmin olunması məqsədilə istehsalat və qeyri-istehsalat müəssisələrinin balanslı fəaliyyəti, yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin ləğvi, mədəni-sosial səviyyənin yüksəldilməsi bilavasitə bələdiyyələrin iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə hakimiyyətin mənbəyi xalq hesab olunur. Bu baxımdan dövlətin ən vacib vəzifəsi xalqın sosial rifahının yaxşılaşdırılmasıdır.

Yerli özünüidarəetmə səviyyəsində səhiyyə və təhsil sisteminin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, elmin inkişafına təkan vermək, mədəniyyət sahəsində görülən tədbirlər, əhalinin sosial təminat sisteminin formalaşdırılması, demoqrafik siyasətin aparılması və s. bu kimi məsələlər bələdiyyələrin sosial mühitinin tərkib hissəsidir.

Azərbaycanda bu gün bələdiyyələrin fəaliyyəti üçün normal hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bununla belə, bu sahə bir sıra boşluqlar və ziddiyyətlərdə mövcuddur. Bu günə kimi yerli özünüidarəetmə orqanlarına ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin verilməsinin ümumi prinsipləri ilə bağlı dövlət hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlar nəticəsində bələdiyyələrin əlavə xərclərinin ödənilməsi qaydaları haqqında, dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyət hədlərinin dəqiqləşdirilməsi haqqında və s. qanunlar qəbul olunmamışdır. Respublikamızda bələdiyyə qurumlarının yaradılması zamanı bəzi məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir.

Respublikamızda yerli özünüidarəetmənin müasir vəziyyətinin təhlili göstərir ki, hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrində (mərkəzi, şəhər, rayon) yerli özünüidarəetmə ideyalarının tam başa düşülməsi və dərk olunmasından danışmaq hələlik tezdir və rəhbərlərin bir çoxu yerli özünüidarəetmənin yeni keyfiyyətini görmür. Hazırda yerli özünüidarəetmə orqanları, faktiki olaraq, daha çox dövlət hakimiyyətinin bürokratik əngəllərini özündə cəmləşdirir və daha çox bələdiyyələri seçən əhalidən deyil, yuxarı hakimiyyət orqanlarından tam asılı vəziyyətdədir. Bu cür xoşagəlməz hal yerli özünüidarəetmə insitutunun hakimiyyət səlahiyyətlərinin subyekti kimi, vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılması üçün isə dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan subyekti kimi formalaşdırılmasının hələlik tam başa çatmadığını göstərir.

Azərbaycanda özünüidarəetmənin qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri də bələdiyyələrdə resurs çatışmazlığıdır. Büdcə normativlərinin qiyməti minimal dövlət standartlarına və sosial normativlərə əsaslanmalıdır.

Müasir dövlətlərdə inzibati-ərazi bölgüsündə böyük müxtəliflik müşahidə olunur. Bir çox hallarda tarixi ənənələr iqtisadi məqsədəuyğunluqla bağlıdır. Yerli özünüidarəetmənin özünəməxsus xüsusiyyətə, müxtəlifliyə malik olması onların yerli şəraitdən birbaşa asılılığını meydana gətirir.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrində yerli özünüidarəetmənin formalaşmasında çoxlu sayda müxtəlifliklər mövcud olmuşdur.

Anqlo-sakson modeli ilə formalaşmış bələdiyyələr ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Kanadada, Avstraliyada öz səlahiyyətləri daxilində sərbəst fəaliyyət göstərir. Bu modelin özünəməxsus fərqləndirici xüsusiyyətləri var. Burada formal muxtariyyət və yerli özünüidarəetmənin tam sərbəstliyi mövcuddur. Yerlərdə yerli özünüidarəetmə orqanlarına nəzarət edən mərkəzi hökumətin səlahiyyətli nümayəndəsi olmur.

Fransız və ya kontinental ailə modeli ilə formalaşmış bələdiyyələr – Fransada, İtaliyada, Belçikada, Hollandiyada, İspaniyada və bir sıra ölkələrdə sərbəst fəaliyyət göstərir, lakin yerlərdə hakimiyyət təşkilinin Fransa modeli anqlo-sakson modelindən nəzərəçarpaçaq qədər fərqlənir, belə ki:

- Yerli özünüidarəetmənin və yerlərdə dövlət idarəçiliyinin, seçkililiyin və təyinatlılığın kombinə edilməsi;
- Yerli özünüidarəetmə sisteminin müəyyən iyerarxiyası, aşağı pillələrin yuxarı pillələrə tabeçiliyi;
- Yerli səviyyədə yerli özünüidarəetmə orqanlarında dövlət nəzarətinin həyata keçirilmə səahiyyətinə malik olan mərkəzi hakimiyyətin xüsusi nümayəndəsinin mövcud olması və s. [6, s. 289].

Yerli özünüidarəetmənin təşkilati xüsusiyyətləri ölkədə mövcud olan yaşayış məntəqələrinin müxtəlifliyi ilə, bu və ya digər yerli özünüidarəetmə modelinin seçilməsindən asılıdır. Yerli özünüidarəetmənin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun əsas prinsiplərini daha ətraflı öyrənmək lazımdır. Yerli özünüidarəetmə prinsipləri öz əksini yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasında tapmışdır ki, bu da Avropa Şurasının ölkələri üçün təməl rolu oynayır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, bələdiyyələrlə bağlı ölkə qanunları da Avropa Xartiyasının müddəalarına əsaslanaraq Azərbaycanın bütün yerli özünüidarəetmə sisteminə xas olan ümumi prinsipləri müəyyən edir.

Yerli özünüidarəetmənin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Yerli əhəmiyyətli məsələlərin əhali tərəfindən müstəqil həll olunması;
2. Cəmiyyətin və dövlətin idarəetmə sistemində yerli özünüidarəetmənin təşkilatı baxımından əlahiddəliyi;
3. Yerli özünüidarəetmənin maddi və maliyyə resurslarının onun səlahiyyətlərinə uyğunluğu;
4. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin əhali qarşısında cavabdehliyi;
5. Yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilmə formalarının müxtəlifliyi;
6. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əməl olunması;
7. Yerli özünüidarəetmənin təşkili və fəaliyyətində qanunçuluq;
8. Yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətində aşkarlıq;
9. Yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətinə kollegiallıq və vahid rəhbərlik;
10. Yerli özünüidarəetmənin dövlət zəmanətləri [5, s. 103].

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin inkişaf problemi və onun həlli yolları

Azərbaycanda həyata keçirilən əks-mərkəzləşdirmə siyasətinin əsas məqsədi dövlət idarəetməsi əsaslarının demokratikləşdirilməsindən, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının həm cari, həm də perspektiv məsələlərinin həlli zamanı uyğun idarəetmə səviyyəsində dövlətin öz funksiyalarının səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinə şərait yaratmaqdan, demokratik dövlətin əsası kimi yerli özünüidarəetmənin tətbiqi və real inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Bu baxımdan, respublikamızda dövlət idarəetmə sisteminin əks-mərkəzləşdirilməsi siyasətinin reallaşdırılması yolu ilə yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşdırılması prosesi ölkədə demokratiyanın inkişafı, hüquqi dövlət və cəmiyyət idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində atılan ən əhəmiyyətli addımlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra respublikamızda iqtisadi və siyasi vəziyyətin dəyişməsi, mülkiyyət formalarının çoxnövlülüyünün yaranması, təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi, hakimiyyətin əks-mərkəzləşdirilməsi müəyyən funksiyaların yerlərə ötürülməsi zərurəti yaratmışdır. Bundan başqa, müəyyən ərazidə yaşayan konkret insanlar da öz hüquq və azadlıqlarını reallaşdırmaqda məhdudiyyətlərlə rastlaşır ki, bu da nəinki mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul olunan qərarların, hətta məzmunu əsasən, mərkəzi hakimiyyət tərəfindən müəyyən olunan yerli əhəmiyyətli mühüm qərarların qəbuluna təsir imkanlarını heçə endirirdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı bu prosesləri sürətləndirdi və onun rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının hazırlanması və 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunması bu prosesin başlanğıcını qoydu.

Bələdiyyələrin statusu haqqında qanunvericiliyə görə, yerli özünüidarəetmə orqanları dövlət hakimiyyət orqanları sisteminə daxil deyildir. Bu prinsip nəzərdə tutur ki, bələdiyyələr daha ümumi qanunvericilik müddəalarını pozmadan öz daxili inzibati strukturlarını özləri elə müəyyən etsinlər ki, bu, yerli tələbatlara cavab versin və səmərəli idarəetməni təmin etsin.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının strukturu əhali tərəfindən müstəqil şəkildə müəyyənləşdirilir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin dövlət orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri ilə qarşılıqlı münasibətləri də bu prinsip əsasında qurulur.

Qanunvericilikdə müəyyən olunmuşdur:

- dövlət hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən yerli özünüidarəetmə orqanlarının yaradılması, onların vəzifəli şəxslərinin təyin olunması yolverilməzdir;
- dövlət hakimiyyət orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi yolverilməzdir;
- yerli özünüidarəetmənin vəzifəli şəxsləri dövlət qulluqçuları kateqoriyasına aid edilmir;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qəbul etdiyi qərarlar yalnız bu qərarları qəbul etmiş orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən dayandırıla və ya məhkəmənin qərarı ilə etibarsız sayıla bilər.

Qanunvericilik yalnız yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətinə dövlət orqanları tərəfindən müdaxilədən müdafiəni təmin etmir, eyni zamanda həm də onların sıx qarşılıqlı fəaliyyətinin əsaslarını müəyyənləşdirir.

Bələdiyyələr qanunvericiliklə onlara verilmiş ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərini reallaşdırmaqla, həmçinin dövlət hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi qərarları həyata keçirməklə, qanuna uyğun olaraq yerli səviyyədə dövlət orqanlarının vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinə yardım göstərməklə dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə olurlar. Dövlət orqanları yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluğu təmin edirlər.

Qanunçuluq Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas konstitusiya prinsiplərindən biridir. Dövlət hakimiyyət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və onların birlikləri ölkə konstitusiyasına və qanunlara əməl etməyə borcludurlar.

Qanunçuluq yerli özünüidarəetmənin əsas zəmanətlərindən biridir.

Yerli özünüidarəetmə konstitusiyaya və qanunlara uyğun olaraq həyata keçirilir. Qanunvericilik yerli özünüidarəetmə hüququnun məhdudlaşdırılmasını qadağan edir. Bu prinsip tələb edir ki, yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkili və fəaliyyəti qanun əsasında və qanun çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Dövlət yerli özünüidarəetməyə zəmanət verməklə həm də yerli özünüidarəetmə sistemində qanunçuluğa əməl olunmasını da təmin edir. Burada söhbət yerli məsələlərin həlli üzrə yerli özünüidarəetmə orqanlarının qəbul etdiyi qərarların məqsədəuyğunluğu və keyfiyyətinə nəzarətdə deyil, onların hüquqi normalara əməl etməsinə, yəni qanunauyğunluğuna nəzarətdən gedir. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin meyarlarını aşağıdakı kimi müəyyən edir:

1. Bələdiyyələrin fəaliyyətinə istənilən inzibati nəzarət yalnız Konstitusiya və ya qanunla nə-

zərdə tutulmuş formalarda və hallarda həyata keçirilə bilər.

2. Bələdiyyələrin fəaliyyətinə istənilən inzibati nəzarət, bir qayda olaraq, Konstitusiya prinsiplərinin qanuniliyinə əməl olunmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Yerli özümüidarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətində qanunçuluğa əməl olunması, ilk növbədə, bu iş üçün cavabdehlik dövlət orqanı (Ədliyyə Nazirliyinin Bələdiyyələrlə İş Mərkəzi) tərəfindən həyata keçirilir. Bələdiyyələrin təşkili və fəaliyyətində qanunçuluğun təmin olunması məhkəmə orqanları tərəfindən də həyata keçirilir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının və vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən və qərarlarından məhkəmə qaydasında şikayət verilə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bələdiyyələrin təşkili və fəaliyyətində qanunçuluğa əməl olunmasına bələdiyyənin nümayəndəli orqanı tərəfindən də nəzarət edilir, bu da bələdiyyələrin nizamnaməsində öz əksini tapmış olur. Bələdiyyə qurumunun nizamnaməsinin konsitusiyaya və qanunlara uyğunluğuna nəzarət nizamnamənin dövlət qeydiyyatı aparan mərkəzi dövlət orqan (Ədliyyə Nazirliyi) tərəfindən həyata keçirilir.

Bu gün Azərbaycan dövlət suverenliyi və müstəqillyi islahatlar yolu ilə demokratiyaya, dünyəvilik və hüquqi dövlətdə xarakterizə olunan yeni keyfiyyətlərə transformasiya olmaqdadır.

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşdırılmağa başladığı vaxtdan ötən müddət ərzində respublikamızın ayrı-ayrı bələdiyyələrinin fəaliyyətində konkret məsələlərin uğurlu həlli ilə bağlı bəzi bələdiyyə qurumlarının səmərəli fəaliyyəti haqqında fikir soyləmək mümkündür. YÖ-nün əsas prinsiplərini əldə rəhbər tutan Avropa Xartiyası Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrə bu və ya digər prinsip arasında seçim hüququ verir.

Azərbaycanda müasir tələblərə cavab verən sərbəst bələdiyyə idarəetmə sistemi yaratmaq və inkişaf etmiş dünya təcrübəsini tətbiq etmək üçün aşağıdakı problemləri həll etmək vacib şərtdir:

– yerli icra hakimiyyəti orqanları və struktur bölmələri tərəfindən bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid edilmiş məsələlərə müdaxilə halları bələdiyyələrin normal faaliyyətinə mənfi təsir göstərir;

– dövlətin verdiyi məcburi səlahiyyətlərin reallaşdırılması üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarında kompensasiya mexanizminin olmaması;

– yerli büdcənin vergi və qeyri-vergi gəlirlərinin onların xərc tələb edən səlahiyyətlərinə uyğun olmaması;

– qanunla müəyyən olunmuş vergi növlərinin yerli büdcələrin müstəqilliyini təmin etmək üçün minimal zəruri gəlir bazasını formalaşdırmağa imkan verməməsi;

– hakimiyyət strukturları tərəfindən yerli özünüidarəetməyə verilmiş iqtisadi, siyasi və hüquqi zəmanətlərə məhəl qoyulmaması;

– bələdiyyə qulluğunda peşəkar səviyyənin aşağı olması;

– dövlət səviyyəsində bələdiyyələrin sosial-iqtisadi və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunun pis aparılması və s.;

– yerli özünüidarəetmənin ərazi əsasları ilə bağlı məsələlərin həlli və əhalinin rəyinin nəzərə alınması mövcud idarəetmə sisteminin infrastruktur tamlığını pozur və s.

Bələdiyyələrin sosial, sosial-iqtisadi və ekoloji mühiti daha ətraflı inkişaf etdirmək üçün bu sahədə inkişaf proqramlarının hazırlanması və yerinə yetirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı problemlərin həlli vacibdir.

Yerli sosial müdafiə proqramları bələdiyyə tərəfindən müəyyən vətəndaşlar kateqoriyasına dövlət sosial təminatından əlavə sosial təminatlar müəyyən edir. Həmin təminatlar mütəmadi və birdəfəlik ola bilər. Yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarında məsqəd tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf məsələlərini həll etməkdir.

Yerli iqtisadi inkişaf proqramlarında məqsəd dövlətin həyata keçirdiyi inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli iqtisadi inkişaf məsələlərini həll etməkdir. Həmin proqramlar aqrar, sənaye, rabitə, nəqliyyat və digər sahələri əhatə edə bilər. Yerli iqtisadi inkişaf proqramlarında bələdiyyə torpaqlarından və dövlətin bələdiyyələrə verdiyi əmlakdan səmərəli istifadə yollarını göstərir.

Yerli ekoloji proqramlarda məqsəd dövlətin həyata keçirdiyi ekoloji proqramlarda nəzərdə tutulmayan və ya onlara əlavə olaraq yerli əhəmiyyətli ekoloji təmizlik məsələlərinin həllinə yerli əhalinin hamılıqla cəlb edilməsidir. Həmin proqramlara yerli şəraitdə mövcud olan ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılması, bələdiyyə ərazisinin yaşıllaşdırılması və abadlaşdırılması, məişət tullantılarının toplanması və emalı, suyun, havanın, torpağın hər cür çirklənmədən qorunması, qonşu bələdiyyələrlə birgə ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi və yerli əhəmiyyətli digər tədbirlər daxil edilə bilər.

Problemlərin təhlili göstərir ki, yerli özünüidarəetmənin təşkili və həyata keçirilməsi sahəsində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün hakimiyyətin bütün qolları arasında həm üfüqi, həm də şaquli bölgü təmin olunmazsa, bu problemlər əhalinin həm bələdiyyələrə, həm də dövlət hakimiyyətinə inamının zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu problemlərin həlli dövlətin fəaliyyəti, yerli özünüidarəetmənin inkişafı sahəsində dövlət siyasəti çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Azrəbaycanda yerli özünüidarəetmənin inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi yaxın gələcəkdə əhalinin, yerli özünüidarənin və dövlət hakimiyyətinin birgə qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu sistemin formalaşmasına gətirib çıxarmalıdır.

Nəticə

Dövlət və bələdiyyə idarəetməsinin qarşılıqlı inkişaf etməsi üçün bir sıra vacib problemlər öz həllini tapmalıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə bələdiyyə birlikləri forma etibarı ilə bir-birindən fərqlənsə də onların arasında elə bir ciddi mahiyyət fərqi yoxdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə (bələdiyyələrin) orqanları inkişaf etmiş xarici ölkələrin yerli özünüidarəetmə sisteminin təcrübəsindən istifadə etməli, Azərbaycan bələdiyyəsinin inkişaf tendensiyalarını yüksəltməlidir. Beynəlxalq təcrübədə yerli özünüidarəetmənin təşkilinin əsas prinsiplərindən biri onun müstəsna səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Strateji baxımdan, gələcəkdə Azərbaycanda dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsündə subsidiyalılıq prinsipinin tətbiqini ən vacib məsələlərdən biri hesab etmək və inkişaf etmiş ölkələrin yerli özünüidarəetmə orqanlarının iş təcrübəsini tətbiq etmək vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 iyul 1999.
2. Bələdiyyələr haqqında sənədlər toplusu, “Qanun”. Bakı, 2008.
3. Bələdiyyələrin beynəlxalq təcrübəsi, siyasi və iqtisadi islahatlar mərkəzi. Bakı, 2001.
4. Bələdiyyələr haqqında, şərhlər, təcrübələr, sənədlər”, “Avroasiya fondu”. Bakı, “Qanun”, 1999.
5. İbrahimov İ.A. “Bələdiyyələrin kadr problemləri və onların həlli yolları”. Dövlət İdarəçiliyi, 2010, N4.
6. İbrahimov İ.A. “Bələdiyyə idarəçiliyinin beynəlxalq təcrübəsi”. Bakı, 2014.
7. İbrahimov İ.A. “Bələdiyyə idarəciliyi”. Bakı, 2018.

Фируза Наджаф кызы Алиева
доктор философии по экономическим наукам,
Азербайджанский Университет Кооперации,

Ибрагим Аслан оглы Асланов
магистрант
ibrahimaslanli68@gmail.com

Проблемы местного самоуправления в Азербайджане и их решения

Резюме

Цель исследования: Целью данного исследования является изучение теоретических вопросов, стоящих перед муниципалитетами в Азербайджане, организации и этапов разви-

тия местного самоуправления в других странах, а также оценка применения международного опыта в Азербайджане.

Методология исследования: В исследовании использовались методы сравнительного анализа и обобщения.

Практическая ценность исследования: Используя проведенное исследование, можно определить перспективы применения опыта местного самоуправления зарубежных стран в Азербайджане.

Результаты исследования: Исследования показывают, что в международной практике одним из основных принципов организации местного самоуправления является определение исключительных полномочий. Со стратегической точки зрения, применение принципа субсидирования в разделении полномочий между органами государственной власти и местного самоуправления в Азербайджане в будущем следует считать одним из важных вопросов и применение опыта местного самоуправления в развитых странах должно быть принято во внимание.

Ключевые слова: международная практика, муниципалитет, местное самоу¬правление, сравнение, эффективность, взаимоотношения.

Firuza Najaf Aliyeva
PhD in economics,
Azerbaijan Cooperation University;
Ibrahim Aslan Aslanov
master’s candidate
ibrahimaslanli68@gmail.com

Problems of Local Self-Government in Azerbaijan and Their Solutions

Summary

Research objective: The purpose of this paper is to study theoretical issues facing municipalities in Azerbaijan and the organization and development of local self-government in other countries, as well as to evaluate the application of international practice in Azerbaijan.

Research methodology: Comparative analysis and generalization methods were used in the research process.

Research application: Using the results of the research, it is possible to determine the prospects of the application of the international practice of local self-government in Azerbaijan.

Research results: Studies show that in international practice, one of the main principles of self-government implementation is designation of exclusive powers. From a strategic point of view, in the future, the application of the principle of subsidies in the division of powers between public and local self-government authorities in Azerbaijan should be deemed important and experience of local self-government in developed countries should be taken into consideration and applied accordingly.

Key words: international practice, municipalities, local self-government, comparison, productivity, mutual relations.

UOT 339.1.336

Vasif Balaxan oğlu HƏZİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Menecment və ticarət” kafedrasının
müdiri, i.e.n., dosent,
Xavər Abdulməcid qızı HÜSEYNOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Menecment və ticarət” kafedrasının
baş müəllimi,
Asya Xalid qızı MEHBALIYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
“Menecment və ticarət” kafedrasının
baş müəllimi

AZƏRBAYCANDA BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın əsas məqsədi biznesdə təşkilati mədəniyyətin strateji idarəolunması, təşkilati mədəniyyətin reallaşdırılması məsələlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur. Azərbaycanda müəssisələrin modernləşməsi və yenidən formalaşması məsələləri daha da kəskinləşmişdir. Burada məqsəd onların rəqabət qabiliyyətini dünya səviyyəsinə çatdırmağa nail olmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - Məqalənin hazırlanmasında iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil metodlarından və s. üsullardan istifadə olunmuşdur. Klassiklərin və iqtisadçı alimlərin əsərləri, Respublikamızın müvafiq qanunları, prezidentimizin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və sərəncamları, normativ-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti- Məqalədə işin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas nəzəri müddəaları, nəticələri, işlənib hazırlanmış təkliflər ölkə biznesinə faydalı töhfələr verə bilsin. O cümlədən strateji alternativlərin müəyyən edilməsi və qeyd olunan mərhələlərin tətbiqi müəssisədə strateji idarəetmə prosesinin təmin olunmasına imkan yarada bilsin.

Tədqiqatın nəticələri -Tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrində tələbələrə tədris edilən iqtisadi fənlərin tədrisində, buraxılış və kurs işlərinin yerinə yetirilməsində istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı tədqiqat işində irəli sürülən təkliflər biznesdə strateji idarəetmə və təşkilati mədəniyyətin reallaşdırılmasında vasitə hesab oluna bilər.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi- ondan ibarətdir ki, biznesdə strateji idarəetmə və təşkilati mədəniyyətin reallaşdırılması hərtərəfli və nəzəri-praktiki aspektdə qoyulmuş, əsaslandırılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, strateji idarəetmədə strategiyaların təyinatı göstərilməli, strateji planlaşdırmanın orijinallığı və elmi yeniliyi müəyyən edilmiş, təşkilati mədəniyyətin strateji idarəetmədə rolu aydınlaşdırılmış, insan və təşkilatın qarşılıqlı təsirinin qurulması araşdırılmış, insani münasibətlərin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Açar sözlər: Strateji idarəetmə, strategiya anlayışı, strategiya planı, dinamik strateji idarəetmə, biznes fəaliyyəti, təşkilatın strategiyası.

Giriş

Strateji idarəetməyə mədəni bir prizmadan baxmaq faydalıdır, çünki əldə olunacaq uğur strategiyaların təşkilati mədəniyyətdən aldığı dəstəyin dərəcəsi ilə əlaqədardır. Əgər bir təşkilatın strategiyaları dəyər, inanc, mərasimlər, dil, qəhrəmanlar kimi mədəni elementlərlə dəstəklənirsə, rəhbərlər strategiyaların həyata keçirilməsini daha yumşaq bir şəkildə reallaşdıra bilərlər. Əgər

təşkilatın dəyişikliyi dəstəkləyəcək bir mədəniyyəti yoxdursa və ya inkişafı üçün səy sərf etməyibsə, strategiya dəyişiklikləri təsirini göstərə bilməz və ya gözlənildiyindən tam əks nəticələr doğura bilər.

Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, bəzən düzgün və ağlabatan strategiya və tədbirlər rədd edilir və ya genişlənmirlər. Bir qayda olaraq, bu təşkilati mədəniyyətlə bağlıdır. Bu onunla izah olunur ki, mövcud təşkilati mədəniyyət bu halda struktur, sistem və insanlarla ziddiyyət təşkil edir. Onların köməyilə yeni strategiyaya təcrübədə baxılır. Buna görə də, yeni strategiya tətbiq etməzdən əvvəl müəyyən etmək lazımdır ki, bu strategiya təşkilatın mövcud mədəniyyətinə uyğun gəlir ya yox.

Müasir tədqiqatlar göstərdi ki, təşkilatın strategiyası ilə onun təşkilati mədəniyyəti arasında davamlı qarşılıqlı təsir izlənilir, onun istifadəsi isə biznes fəaliyyətinin idarə edilməsində yeni yanaşmaları aşkar edir. Strategiyanın və təşkilati mədəniyyətin məqsədyönlü qarşılıqlı təsiri kompleks idarəetmə təsirindən sinergetik effekt verir. Hal-hazırda biznesdə təşkilati mədəniyyətin strateji idarə edilməsi az tədqiq olunmuş məsələlərə aiddir və ona görə də onun öyrənilməsi vacib nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Strateji planlaşdırmanın məqsədi və modelləri

Strateji planlaşdırma, 1960-1980-ci illərdə inkişaf edən və strateji idarəetmə sahəsində ilk “klassik” düşüncə axınıdır. Bu düşüncə axınının ən diqqətə çarpan xüsusiyyəti və töhfəsi strategiya inkişaf etdirməyə “planlı” şəkildə yaxınlaşmaq lazım olduğunu irəli sürmək və bu planların necə inkişaf etdirilməsi lazım olduğu istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklər təqdim etməsi oldu. Başqa sözlə, strategiyanın necə inkişaf etdirilməsi lazım olduğuna istiqamətlənmiş sistematik şərhlərin edildiyi bu ilk dövrdə, strategiyanın nəzarət yolu ilə və ağıllı bir yol ilə inkişaf etdirilə biləcəyi proqnozlaşdırılırdı [2; 36].

Strateji planlaşdırma və strateji idarəetmə qarşılıqlı yer dəyişdirmək kimi istifadə edilsələr də, əslində fərqli anlayış və proseslərdir. Strateji planlaşdırma, sadə dildə bir təşkilatın ətraf mühitə uyğunlaşmasıdır. Daha geniş mənada, strateji planlaşdırma, sistematik risk ehtiva edən qərarlar alınması, bu qərarları yerinə yetirmək üçün bütün səylərin sistematik təşkil edilməsi və bu qərarların nəticələrinin davamlı əks əlaqələrlə gözləntilər istiqamətində qiymətləndirilməsidir. Bu izaha görə strateji planlaşdırma, təşkilati məqsədləri ortaya qoymağı, bu məqsədlərə çatmaq üçün iş, insan və təşkilati sistemləri təşkil etməyi, planlaşdırmağı və planları tətbiq etməyi, işçiləri motivasiya etməyi, performansı qiymətləndirməyi, başqa sözlə planın irəliləməsinə nəzarət etməyi nəzərdə tutur.

Poister və Streibə görə qapalı sistem yanaşmasına yaxın olan ənənəvi uzun dövrlü planlaşdırmadan fərqli olaraq strateji planlaşdırma: 1) təşkilatın və qurumun missiyasına təsir edən ekoloji meyil və güclərin əhəmiyyətinə diqqət yetirir, 2) xüsusilə xarici səhmdarların seçim və maraqlarını nəzərə alaraq siyasi cəhətdən həqiqi davranır.

Strateji planlaşdırma, təşkilatın olduğu nöqtə ilə çatmağı arzu etdiyi vəziyyət arasındakı yolu təsvir edir. Başqa sözlə, bu planlar təşkilatın bütövlüyü üçün əsas məqsədlərinin nə olacağının və bu məqsədlərin həyata keçirilməsində təşkilat tərəfindən izləniləcək siyasətlərin qərarlaşdırılmasına daxildir [3; 22].

Strateji planlaşdırma qısaca,bir təşkilatın aşağıdakı üç əsas sualı cavablandırmasına köməkçi olur:

1- Biz təşkilat olaraq nəyik?

(Hansı işdəyik? İnsan qaynaqlarımızın kəmiyyət və keyfiyyəti nələrdir? İdarəetmə formamız və texnikalarımız nələrdir? Müştərilərimiz kimlərdir?)

2- Biz nə olmaq istəyirik?

(Hansı sahədə iş görmək istəyirik? İnsan qaynaqlarımızı hansı səviyyəyə gətirmək istəyirik? Texnologiyamızı necə inkişaf etdirəcəyik?)

3- Hədəflərimizə necə çatacağıq?

(İnsan qaynaqları, texnologiya, maliyyə və idarəetmə strategiyalarının hədəflərə çatmaq üçün necə kombinə ediləcəyi bu mərhələdə müəyyən edilir.)

Yuxarıda göstərilən suallara verilən cavablar strateji planlaşdırma prosesini təşkil edir.

Strateji planlaşdırma şüurlu və sistemli bir müddəti ifadə edir. Bu prosesin əsas məqsədi, təşkilati və ekoloji faktorları nəzərə alaraq təşkilatın gələcəyinə dair bir yol çəkməkdir. Strateji planlaşdırma prosesində, təşkilatın müəyyən etdiyi məqsədlərinə daha təsirli çata bilməsi üçün lazımlı yollar, tətbiq olunacaq strategiyalar, istifadə ediləcək qaynaqlar və diqqət yetirilməsi lazım olan nöqtələr müəyyən edilir. Strateji planlaşdırma, təşkilatın/ ölkənin böyüməsi, davamlılığının təmin edilməsi və güclü olması məqsədinə istiqamətlidir. Strateji planlar yuxarı rəhbərliyin intuisiyaları və tabeliyində olanların iştirakı prinsipi daxilində yaradılan fikirlərlə ortaya çıxır. Yaradılan strategiyalar, ekoloji və təşkilatdaxili elementlərlə qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranan məlumatlara əsaslanmalıdır [4; 12].

Strategiya planı qurum və ya təşkilatın missiyasının tərifidir. Vəzifə çərçivəsi daxilində təşkilatın gələcəyinin reallaşmasında lazım olan siyasət və taktikalar ilə yanaşı, onun ən faydalı olduğu gələcək ssenarilərinin ortaya qoymasıdır. Strateji planlaşdırma bir məhsul olmaqdan çox bir proses kimi daha əhəmiyyətlidir. Gələcək ideyası əsasında fəaliyyətə keçmək və əsas məqsədləri nəzərdən qaçırmadan, idarəetmənin bir hissəsi kimi istənilən davamlı və sistemli bir qərar mexanizmini labüd edir [5; 12].

Strateji planlaşdırma strateji idarəetmənin hazırlanması mərhələsidir. Strateji planlaşdırma “bir təşkilatın nə olduğunu, nə etdiyini və bunu nə üçün etdiyini formalaşdıran və bu prosesə rəhbərlik edən əsas qərar və hərəkətləri istehsal edən intizamlı bir iş”dir. Həyata keçirməyə yönəlmiş daha uyğun anlayış isə, “təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün lazım olan resursların əldə edilməsi və yayılmasına istiqamət verən missiya, əsas məqsəd, strategiya və siyasəti müəyyənləşdirmək prosesi”dir [6; 109].

Strateji planlaşdırma modelləri 1960-cı illərdə ortaya çıxmağa başlanmışdır. Bu modellər birbirindən əsas fərqlərlə deyil, sadəcə, incəliklərlə ayrılırlar. Mintzbergin “dizayn məktəbi modeli” adlandırdığı və Christensen və b. (1982) tərəfindən inkişaf etdirilən model SWOT təhlilini (strengths, weaknesses, opportunities, threats - güclü tərəflər, zəif tərəflər, fürsətlər, təhdidlər) əsas götürür. Steiner (1979) modelində isə SWOT təhlili ilə yanaşı, planlaşdırma fazalarının uzun, orta və qısa müddətli ayrıldığı görünür.

Strateji təhlil strateji idarəetmənin mühüm komponenti kimi

Müəssisələrdəki davamlı və dinamik strateji idarəetmə prosesinin ilk mərhələsini strateji təhlil təşkil edir. Strateji təhlil; məqsədlərin yenidən təyin olunması, bunlara uyğun strategiyaların seçilməsi və həm müəssisənin, həm də müəssisənin xarici mühitinin araşdırılmasına yönəlmiş səyləri, başqa sözlə müəssisə-mühit qarşılılıqlı təsirinin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Müəssisələr; strateji təhlillə əldə etdikləri nəticələrdən hərəkət edərək rəqabətli üstünlüyə sahib olmaq və ya mövcud üstünlüklərini qoruya bilmək üçün uzun müddətli planlarını, yəni strategiyalarını inkişaf etdirirlər, inkişaf strategiyalarını proqramlar, büdcələr və proseduralar vasitəsilə tətbiq edərək qiymətləndirib nəzarət edə biləcəkləri fəaliyyətlərə və nəticələrə çevirə bilirlər [7; 309]. Fərqli tərəfdən baxıldıqda, strateji idarəetmə prosesində, mövcud olma səbəblərini ortaya qoyan missiyaları və ilərlədikləri istiqaməti dəqiqləşdirən bir şəkil çəkən vizyon ilə əsas dəyərlərini müəyyənləşdirən biznes, bu sabit dəyərlərdən sonra meydana gətirəcəyi və tətbiq edib izləyəcəyi strategiyaların dinamikası istiqamətində hərəkətə keçəcək. Yaradılacaq strategiyalar isə xarici şərtlərin və daxili tutumun gətirdiyi dəyişən vəziyyətləri qarşılamaq üzrə zaman içində inkişaf edəcək və dəyişəcək. Məhz bu səbəblə müəssisələrdə strateji təhlil prosesi olduqca əhəmiyyətlidir.

Strateji təhlil prosesində əvvəlcə müəssisənin xarici mühiti, daha sonra isə müəssisənin özü araşdırılır. Xarici mühit analizi təşkilatın fəaliyyət çərçivəsindəki fürsət və təhdidləri şərh etməyi, daxili mühit təhlili isə təşkilatın öz içindəki güclü və zəif istiqamətlərini şərh etmək məqsədi daşıyır. Xarici və daxili mühit təhlili birlikdə nəzərə alındıqda müəssisə və mühit arasındakı qarşılıqlı qiymətləndirmə imkanı təqdim edir və bir çox müəssisə bu qarşılıqlı təsiri qiymətləndirmək üçün SWOT analizi deyilən üsuldan faydalanır. SWOT analizi gələcəkdəki hərəkət nöqtələrini dizayn və mövcud problemləri müəyyənləşdirmək üçün uyğun bünövrə yaradan effektiv bir vasitədir.

“Araşdırılan quruluşun, texnikanın, prosesin və ya vəziyyətin güclü və zəif istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdə və xarici mühitdən qaynaqlanan fürsət və təhdidləri təyin etməkdə istifadə olunan texnika” kimi başa düşülən SWOT analizi müəssisələrə strategiyalarını və taktikalarını inkişaf etdirməzdən əvvəl məlumat verməkdə və təşkilati analizləri üçün bir çərçivə təqdim edir. SWOT sözü bəzi İngilis sözlərin baş hərflərindən yaradılmış qisaltmadır. bunlar; Strength, Weakness, Opportunity və Threat (www.cowiprojects.com). Azərbaycan dilində isə eyni sözlərin qarşılığından faydalanılaraq (güclü cəhətlər, zəif cəhətlər, imkanlar, təhdidlər) GZİT analiz şəklində istifadə olunur.

GZİT (SWOT) analizində iki siyahı hazırlanır. GZ siyahısı və İT siyahısı. GZ siyahısı müəssisələrin sahib olduğu qaynaq və qabiliyyətlərə bağlı olaraq güclü və zəif olduğu başlıca istiqamətlərini izah edir. İT siyahısı da müəssisələri bir fürsət ya da təhdidlə qarşı-qarşıya buraxan mühit şərtləri və davamlı meydana gələn dəyişiklikləri izah edir. İT siyahısı əvvəl hazırlanmalıdır. Bunun səbəbi belə bir siyahının müəssisə və ya məhsulun güclü və zəif yönlərindən hansılarının nəzərə alınması lazım olduğu ilə bağlı ipucları daşımasıdır. Məsələn; əgər rəqiblər məhsullarını satmaq üçün effektiv internet web səhifələri açıblarsa və şirkət də hələ öz web səhifəsinin dizaynını belə hazırlamayıbsa, bu təkcə zəiflik deyil, həm də dərhal hərəkətə keçilməsini tələb edən bir vəziyyətdir. Bu iki siyahını yarada bilmək üçün müəssisələr xarici və daxili mühitlərini meydana gətirən hər bir faktoru özləri üçün məna dərəcəsinə görə qiymətləndirməlidir. Beləcə, bu analiz ilə yanaşı, güclü və zəif tərəfləri ilə ətraflarındakı fürsətləri və təhdidləri müəyyən edən müəssisələr təhdidlərə qarşı müdafiə olmaq üçün fürsətlərdən istifadə edərək və zəif istiqamətlərini ləğv edib güclü istiqamətləri ilə bağlı strategiyalarını yarada biləcəklər. Bu səbəbdən SWOT analizi müəssisələr üçün qəraralmada olduqca əhəmiyyətli dəstəkləyici bir vasitədir.

SWOT analizi edilərkən SWOT matrisindən faydalanıla bilər. SWOT matrisində müəssisənin daxili və xarici ekoloji faktorları tanıdılır və uyğunlaşdırılır. Məsələn; yeni bir strateji təşəbbüsü həyata keçirmək məqsədi ilə fürsətlərin güclü istiqamətlər ilə uyğunlaşması. Beləcə müəssisələrin özləri üçün ən əhəmiyyətli olan strategiyanı təyin etmələri və prioritetli strategiyalarını bu istiqamətdə həyata keçirmələri SO-ST-WO-WT kadrlarına bağlı olaraq dəyişəcək [8;632].

Azərbaycanda strateji planlaşdırmanın əsas problemləri

Strateji planlaşdırma mexanizmi mövcud vəziyyətin, inkişaf istiqamətlərinin və perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi, idarəetmə sisteminin və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi, müasir informasiya-kommunikasiya texnologıyaları vasitələrindən səmərəli istifadə olunması, tədqiqat işlərinin təşkili və inkişaf etdirilməsi, təşkilatda iş sisteminin səmərəli qurulması, koordinasiya olunması və nəzarətin reallaşdırılması, təşkilatın fəaliyyətinin müəyyən indikatorların köməyilə qiymətləndirilməsi məqsədilə tətbiq edilir.

İstehsalatda müəyyən münasibətlər baş verir. Bunlardan ən çoxu iqtisadi, təşkilati və sosial-psixoloji münasibət olur ki, bu da idarəetmənin aparılmasında müxtəlif təsiretmə, təşkiletmə, nizamlaşdırma və s. vasitələrin tətqiq edilməsini tələb edir. İdarəetmə mexanizmi idarəetmənin ümumi prinsipləri, qanunları, idarəetmə məqsədləri, idarəetmə funksiyaları və metodları ilə sıx surətdə bağlıdır. Və ya onların bir-birilə əlaqələndirilməsi, sistem halında tətbiq edilməsi idarəetmə mexanizminin fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ən zəruri problemlərdən biri xalq təsərrüfatı mexanizmlərinin bir-birilə əlaqələndirilməsi, onları əmələ gətirən komplekslərdən planlı surətdə idarə oluna bilməsidir. İdarəetmə metodları idarəetmə nəzəriyyəsinin əsas qanunlarının, tələblərinin, idarəetmə təcrübəsində qarşılıqlı surətdə həyata keçirilməsinin forması və daşıyıcısıdır. Eyni zamanda idarəetmə funksiyalarının və prinsiplərinin əməli təzahürünün təsir vasitələri və mexanizmidir. Bu mexanizm ilə idarəetmənin plana uyğun həyata keçirilməsi baş verir. Məsələn: iqtisadi metodlar təsərrüfat fəaliyyətini maddi cəhətdən inzibati təşkil etmək və nizamlaşdırmaq vasitəsilə, mənəvi metodlarla insanların ictimai fəaliyyətini, yəni maddi cəhətdən inzibati metod, təşkiletmə və fədakarlığını artırma, hüquqi metodlar isə təsərrüfat və ictimai fəaliyyəti təmin etmə müəyyən qayda-qanun ilə təsir edir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan hüquqi və iqtisadi islahatlar dövlət idarəetmə sisteminin

köklü dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər də Azərbaycan Respublikasının strateji idarə edilməsini bir daha sübut etmişdir.

Respublikanın yeni Konstitusiyasında hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinin təsbit olunması ilə (7-ci maddə) dövlət aparatının aparıcı bölməsi olan dövlət idarəetmə orqanları icra hakimiyyəti subyektlərinə dəyişdirilmiş, əmək bölgüsü hakimiyyət bölgüsü ilə əvəz edilmişdir. Dövlət idarəetmə sistemi hər bir orqanın funksiya və məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsi, əlaqələndirmə proseslərini, orqanlarının təşkilati strukturunun strateji məqsədlərə uyğunluğunun təmin olunmasını, səlahiyyətlərin həvalə olunmasının səmərəli sisteminin işlənib hazırlanması və tətbiq olunması, qərar qəbulu prosesinin formal prosedura və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, qərarların məqsədlərə yönümlülüyünün və qəbul olunmuş qərarların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün kriteriyaların müəyyənləşdirilməsi, qərar qəbulunun kollegial formalarından geniş istifadə olunması, qərar qəbulu prosesində şəffaflığın təmin olunması, əməkdaşların qərar qəbulu prosesinə cəlb olunmasının genişləndirilməsi, nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, səmərəli əks-əlaqə sisteminin yaradılması, işə qəbulun və qulluqda irəli çəkilmənin peşəkarlığa əsaslanan sisteminin tətbiq edilməsi, kadrların ixtisasının artırılmasına və yenidən hazırlanmasına diqqətin artırılması, maddi və mənəvi stimullaşdırma metodlarının təkmilləşdirilməsi, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinə diqqətin artırılması, hər bir sahənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla səmərəlilik göstəriciləri, standartları və normativləri sisteminin işlənib hazırlanmasını və s. özündə birləşdirir.

Azərbaycanda strateji planlaşdırma idarəetməyə xas olan xüsusiyyətləri müsbət istiqamətdə dəyişməkdir. Şirkətlər öz fəaliyyətlərini müştərilərinin biznes problemlərinin həllinə yönəldir. Müştərilərinin davamlı müvəffəqiyyət qazanması üçün şirkətlər onlara daha effektiv qərarların qəbul olunması və bu qərarların praktiki fəalıyyət sahələrinə köçürülməsində yardım edir. Strategiya dövlətin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini və onun öz məqsədlərinə çatması üçün müəyyən edilmiş hərtərəfli və uzunmüddətli kompleks planı özündə ehtiva edir. Strategiya idarəedici tərəfindən hazırlanır, lakin onun reallaşdırılması bütün idarəetmə səviyyələrində iştirakı nəzərdə tutur. Strateji plan konkret şəxsə nəzərən deyil, ümumilikdə dövlətin inkişafı nöqteyi-nəzərindən işlənib hazırlanmalıdır. Strateji plan real faktiki verilənlərə (göstəricilərə) və geniş tədqiqatlara əsaslanmalıdır. Hazırkı biznes dünyasında səmərəli rəqabət aparmaq üçün dövlət tez-tez bazar, rəqabət və digər amillərə görə də çoxlu məlumat toplamaqla və onları analiz etməklə məşğul olmalıdır. Strateji planlar elə hazırlanmalıdır ki, uzun müddət dəyişməz qalmaqla kifayətlənməyib, həmçinin lazım olduqda dövlətin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və yeni yönləndirməklə dinamizmi və elastikliyi təmin etmiş olsun. Ümumi strateji plana dövlətin uzunmüddətli dövr üçün fəaliyyətlərini istiqamətləndirən kompleks tədbirlər programı kimi baxmaq lazımdır. İdarəetmə mövcud strateji alternativlərə nəzər yetirdikdən sonra konkret strategiyaya diqqət edib onu seçə bilər. Strategiyanın seçilməsində əsas məqsəd dövlətin uzunmüddətli səmərəli fəaliyyətini maksimum dərəcədə artırmaqdır. Strategiya seçmə müəyyən edilərkən bu seçim birmənalı olmalı deyil. Hər hansı konkret seçimə bağlı olmaq gələcək strategiyanı məhdudlaşdıra bilər, bu səbəbdən qərar qəbul edən zaman əsaslı araşdırmalara və qiymətləndirməyə söykənmək lazımdır.

Nəticə

Azərbaycanda strateji planlaşdırma idarəetməyə xas olan xüsusiyyətləri müsbət istiqamətdə dəyişməkdir. Şirkətlər öz fəaliyyətlərini müştərilərinin biznes problemlərinin həllinə yönəldir. Müştərilərinin davamlı müvəffəqiyyət qazanması üçün şirkətlər onlara daha effektiv qərarların qəbul olunması və bu qərarların praktiki fəalıyyət sahələrinə köçürülməsində yardım edir. Strategiya dövlətin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini və onun öz məqsədlərinə çatması üçün müəyyən edilmiş hərtərəfli və uzunmüddətli kompleks planı özündə ehtiva edir. Strategiya idarəedici tərəfindən hazırlanır, lakin onun reallaşdırılması bütün idarəetmə səviyyələrində iştirakı nəzərdə tutur. Hazırkı biznes dünyasında səmərəli rəqabət aparmaq üçün dövlət tez-tez bazar, rəqabət və digər amillərə görə də çoxlu məlumat toplamaqla və onları analiz etməklə məşğul olmalıdır. İnsan təşkilatla qarşılıqlı təsirə daxil olaraq, bu qarşılıqlı təsirin müxtəlif aspektləriylə maraqlanır, o təşkilatın maraqları üçün nələri fəda etməlidir, nə vaxt və hansı həcmlərdə o təşkilatda iş görməlidir,

hansı şəraitdə təşkilatda işləməlidir, kimlə və nə qədər qarşılıqlı təsir etməlidir, təşkilat ona nə verəcək və s. Yuxarıda göstərilən nəticələrə əsasən aşağıdakı təklifləri göstərmək olar:-strateji idarəetmədə təşkilati mədəniyyətin qurulmasında insani münasibətlərin rolunu nəzərə alaraq, demokratikliyi təmin etmək üçün təşkilat nizamnaməsi hazırlamaq və onun tərtibi üçün müvafiq mütəxəssislərin fikrini almaq biznesin effektivliyini təmin edə bilər.Təşkilati mədəniyyətdə insani münasibətləri nəzərə alaraq, işin daha effektiv təşkil olunması üçün insanlara müvafiq layihə hazırlamağı təklif etmək müqabilində mükafat təyin etmək. Təşkilat və fərdin inteqrasiya olunması ilə uzunmüddətli məşğulluq təmin edilə bilər. Vəzifəsində müvəffəqiyyətli ola bilməyən işçini dərhal işdən çıxarmaq əvəzinə ona uyğun başqa bir iş təqdim edilə bilər. Karyera planlamaları edilərək işçilərin önünə yüksəlmə və qalxma imkanları təqdim edilə bilər. Bunu görən digər işçilərin təşkilata etibarları artacaq və gələcəkləri ilə bağlı narahatlıqları azalacaq. Təşkilatın daxilində hər kəsə bərabər maaş vermək əvəzinə fərqli meyarlar əsas götürülərək "qeyri-adi" ödənişlər də aparıla bilər. Beləliklə, daha məhsuldar, yaradıcı və nəticəyönümlü işçilər işə təşviq edilə bilər. Beləliklə, biznesdə strateji idarəetmə və təşkilati mədəniyyətin reallaşdırılmasında alınan nəticələr və verilən təkliflər biznesin səmərəliliyinə köməklik göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı,1998.
2. Akif Musayev. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması. Bakı, 2014.
3. Amit, R. and Schoemaker, P.J.H., 1998. Strategic Asset and Organizational Rent, The Strategy Reader, s. 203, Eds. Segal-Horn, S., Blackwell Business, Oxford.
4. Yıldırım,E. (2002). Stratejik Yönetim ve Örgüt Kültürü İlişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: M.
5. Ülgen H. ve Mirze S.K. (2004). İşletmelerde Stratejik Yönetim, İstanbul: Literatür Yayıncılık.
6. Porter, M. E. (1998). On Competition, USA: Harvard Business Review Book.
7. Kocatepe, Ş.(2010); “Eğitimde Stratejik Planlama ve Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarının Okul Yöneticileri TarafındanAlgılanması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe ÜniversitesiSosyal Bilimler Enstitüsü.
8. Finlay, P. (2000). Strategic Management:An Introduction to Business and Corporatee Strategy. Financial Times-PrenticeHall.

Васиф Балахан оглы Газиев
Азербайджанский Университет Кооперации,
заведующий кафедры «Менеджмент и торговля»,
к.э.н., доцент,
Хавер Абдулмаджид кызы Гусейнова
Азербайджанский Университет Кооперации,
кафедра «Менеджмент и торговля», стар. препод,
Ася Халид кызы Мехбалиева
Азербайджанский Университет Кооперации,
кафедра «Менеджмент и торговля» стар. препод.

Роль стратегического планирования в управлении бизнесом в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - Основной целью исследования является выявление вопросов стратегического управления организационной культуры в бизнесе, и ее внедрения организационной культуры. Для достижения этой цели необходимо выполнить следующие задачи. В Азербайджане обострились вопросы модернизации и реорганизации предприятий, и в связи с этим необходимо вывести их конкурентоспособность на мировой уровень.

Методология исследования-В статье использованы такие методы как экономический анализ, метод сравнительного анализа и т. д. А также труды классиков экономистов, соответствующие законы Республики, указы Президента, постановления и распоряжения Кабинета Министров и другие нормативно-правовые акты.

Практическая значимость исследования - Практическая значимость работы в статье заключается в том, что ее основные теоретические положения, результаты, разработанные предложения могут внести полезный вклад в дело страны. В частности, выявление стратегических альтернатив и применение этих этапов может помочь обеспечить процесс стратегического управления на предприятии.

Результаты исследования - Результаты исследования могут быть использованы при преподавании экономических дисциплин, выпускных и курсовых работ, преподаваемых студентам в высших учебных заведениях. В то же время выдвинутые в исследовании предложения можно рассматривать как инструмент внедрения стратегического управления и организационной культуры в бизнесе.

Оригинальность и научная новизна исследования - Реализация стратегического управления и организационной культуры в бизнесе носит комплексный и теоретически-практический характер. В связи с этим следует уточнить определение стратегии в стратегическом управлении, определить оригинальность и научную новизну стратегического планирования, уточнить роль организационной культуры в стратегическом управлении, изучить взаимодействие человека и организации, следует указать на важность человеческих отношений.

Ключевые слова: Стратегический менеджмент, концепция, стратегия, стратегический план, динамическое стратегическое управление, деловая активность, стратегия организации.

Vasif Balakhan Haziyev
Azerbaijan Cooperation University
department of “Management and Trade”
director i.e.n., associate professor,

Khaver Abdulmajid Huseynova
Azerbaijan Cooperation University
department of “Management and Trade” head teacher,

Asya Khalid Mehbaliyeva
Azerbaijan Cooperation University
department of “Management and Trade” head teacher

The role of strategic planning in business management in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study - The main purpose of the study is to identify issues of strategic management of organizational culture in business, the implementation of organizational culture. To achieve this goal, it is important to perform the following tasks. The issues of modernization and reformation of enterprises in Azerbaijan have become more acute. The goal is to bring their competitiveness to the world level.

Research methodology - In the preparation of the article, economic analysis, methods of comparative analysis, etc. methods were used. Works of classics and economists, relevant laws of the Republic, decrees of the President, decisions and orders of the Cabinet of Ministers, normative-legal acts.

Significance of the research - The practical significance of the work in the article is that its main theoretical provisions, results, developed proposals can make a useful contribution to the country's business. In particular, the identification of strategic alternatives and the application of these stages can help ensure the strategic management process in the enterprise.

The results of the research - The results of the research can be used in the teaching of economic subjects, graduation and course work taught to students in higher education institutions. At the same time, the proposals put forward in the research can be considered as a tool in the implementation of strategic management and organizational culture in business.

Originality and scientific novelty of the research - The implementation of strategic management and organizational culture in business is comprehensive and theoretically-practical. In this regard, the definition of strategies in strategic management should be specified, the originality and scientific novelty of strategic planning should be defined, the role of organizational culture in strategic management should be clarified, the interaction of man and organization should be studied, the importance of human relations should be indicated.

Key words: Strategic management, concept of strategy, strategy plan, dynamic strategic management, business activity, strategy of the organization.

UOT:338.12.015

Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA
i.e.n.., dos., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: allahverdiyeva_müslümat@mail.ru,

Hüseyn Həsən oğlu QƏHRƏMANOV
BAU-magistr
Qoff1999h@gmail.ru

BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNQ STRATEGİYALARININ ROLU

Tədqiqatın məqsədi - Marketinq strategiyası, mübaliğəsiz, uğurlu biznesin əsas təməllərindən biridir. Müasir iqtisadi vəziyyət biznes prosesləri üçün getdikcə daha sərt şərtlər və tələblər qoyur, buna görə də səriştəli və effektiv marketinq böhranlar və rəqabət formasında müxtəlif maneələri dəf etmək üçün effektiv bir vasitəyə çevrilir. Marketinq strategiyaları aydın prinsiplərə əsaslanır, lakin bu o demək deyil ki, onların adi, siradan tətbiqi həmən uğuru təmin edə bilər.Biznes fəaliyyətinin ugurlu olması ücün bilik, təcrübə və çevikliyin ,marketinq səriştəliliyinin birləşməsinə ehtiyac var. Tədqiqat işinin məqsədi şirkətin marketinq strategiyalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - araşdırılan problemə sistemli və kompleks yanaşma, habelə e-biznesin iqtisadi artıma təsirinin tənzimlənməsinin müxtəlif aspektlərdən müqayisəli təhlili, ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən göründüyü kimi bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş marketinq institutu olmadan effektiv fəaliyyət göstərə bilməz. Başqa sözlə desək marketinq - bazarın daxili elementi, onun inkişafının vacib aləti hesab edilir. Odur ki, yerinə yetirilən tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti müəssisələrin ugurlu marketinq idarəetməsi üçün lazım olan müəyyən təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri – ölkənin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla marketinq strategiyalarının iqtisadiyyata təsirinin tənzimlənməsinin optimallaşdırılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - marketinq strategiyalarının rolunun aşkarlanması və bunun Azərbaycan bazarı ücün nə qədər əhəmiyyətli oldugunun əsaslandırılmasıdır.

Acar sözlər: marketinq strategiyasi,biznes, GRM, alıcı, satıcı, strateji yanaşma.

Giriş

Buna görə də, marketinq strategiyası biznesin yüksək keyfiyyətli və rəqabətədavamlı mal və xidmətlərinin istehsalından az əhəmiyyətli hissəsi hesab edilməməlidir. Bazarda fəalliyyət göstərən müəssisələr mənfəət əldə etmək üçün, rəqabətə tab gətirmək üçün, satış həcmini artırmaq üçün bir sıra prosesləri idarə etməlidirlər. Onlardan ən vacibi də satış proseslərdir. Alıcılar ilə münasibətlərin idarə olunması bu prosesin ən vacib mərhələlərindən biridir. Çünki məhz alıcı hansı firmanın uğur qazanacağını və hansı firmanın müflis olacağını müəyyən edən faktordur. Buna görə də bu gün marketinq ilə bağlı araşdırmalara baxdıqda, həmin araşdırmaların əsasən alıcı davranışları ilə bağlı olduğunu görürük. “Alıcı kimi düşün”- Paul Gillin (B2B və sosial media mütəxəssisi). Paul Gillin qeyd edir ki, bazarda uğur qazanmaq istəyən firmalar ilk öncə alıcı kimi düşünməli, alıcının nə istədiyini müəyyənləşdirməlidirlər, məqsəd və vəzifələrinin təyinini, marketinq kommunikasiya elementlərinin seçimini ona uyğun olaraq həyata keçirməlidirlər.

Azərbaycan bazarına nəzər salsaq görərik ki, hal-hazırda respublikamızda da yeni – yeni firmalar yaranır, bazara xarici firmalar daxil olur. Həmin xarici firmalar daha rəqabətqabiliyyətli, təşkilati mədəniyyəti, müştərilər ilə qarşılıqlı təsir marketinqini daha yaxşı mənimsəmiş, bir sözlə, “öz işində peşəkar” firmalardır. Buna görə də bazarda daha effekli fəaliyyət göstərmək, rəqabətə tab

gətirə bilmək üçün mənfəət əldə etməyə yönəlmiş firmalar alıcıların cəlb olunması, onların əldə saxlanılması, alıcılar ilə etibarlı münasibətlərin qurulması və möhkəmləndirilməsi məsələlərini bilməlidirlər. Belə bir şəraitdə Azərbaycan istehalçı bazarında alıcıların tədqiqi məsələsi aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Uğurlu biznesin əsas amilləri. Uğurlu biznes bir sıra amillərin birləşməsidir. Birincisi, hər hansı bir şirkətin yaradılması müəyyən bir məqsəd güdür, məsələn qazanc əldə etmək imkanı, bazarda öz yerini tapmaq, məhsul və ya xidmət uğrunda rəqabət apararaq brendin mövqeyini təmin etməyə çalışmaq və s. Bütün bunlar müəyyən marketinq strategiyaları ilə bağlıdır. İstənilən son kumulyativ nəticəni planlaşdırılan müddətdə əldə etmək birbaşa marketinq strategiyasının düzgün qurulmasından asılıdır. V.A. Aleksuninin fikrincə, marketinq strategiyası məhsulların bazara çıxarılması üçün tədbirlər sistemi, şirkətin aydın məqsədlərini təyin etməyi, habelə nail olmaq üçün marketinq vasitələrinin seçilməsini təmin edən qısamüddətli və uzunmüddətli qərarlar toplusudur [1, s. 4].

Marketinq strategiyası bir çox mühüm vəzifələri yerinə yetirir:

- mal və xidmətlərin təşviqi üçün ən yaxşı üsulları seçməyə kömək edir;
- biznesin inkişafının necə uğurlu olacağını proqnozlaşdırır;
- hədəf auditoriyaya çatma üsullarını hesablayır;
- bazar konyunkturasının dəyişməsinə çevik reaksiyalar təqdim edir;
- rəqiblərlə mübarizəyə yönəlmiş tədbirlərin effektivliyini artırır və s. [12, s. 54].

N.Kapon və V.Kolçanovun fikrincə, uğurlu marketinq strategiyasının əsas əlamətləri real iqtisadi şəraitin ardıcıllığı və etibarlılığıdır [7, s. 25]. Strategiya bazarın effektiv və hərtərəfli öyrənilməsinə əsaslanır. Onu inkişaf etdirərkən rəqib şirkətlərin rəqabətli hərəkətlərini nəzərə almaq, istehlakçıların davranış və tələblərini təhlil etmək və s. lazımdır. Onun müddəaları şirkətin marketinq siyasətini əks etdirən korporativ sənəddə təsbit edilmişdir. Strategiya uzun müddətə, bir qayda olaraq, bir ildən az olmayaraq - biznesin həcmindən və xarakterindən asılı olaraq hazırlanır. Həmçinin, müxtəlif şərtlər dəyişə biləcəyi üçün strategiyanın əsas elementlərinin müntəzəm dəqiqləşdirilməsinə və tənzimlənməsinə ehtiyacı var. Ən əsası isə marketinq strategiyası şirkətin ümumi planlarına uyğun olmalıdır, bu planların bir hissəsi olmalıdır.

Marketinq strategiyasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, şirkətin bütün bölmələri üçün inkişafın əsas istiqamətlərini göstərir:

- bazar məqsədləri sahəsində (müştərilərin sayı və növləri, seqment və bazar payı, satışın həcmi və s., rəqabət vəziyyəti);
- istehsal sahəsində (müəyyən istehsal həcmi, onun şərtləri, effektiv texnologiyalar və innovasiyalar);
- təşkilati sferada (təkmilləşdirmə tələb edən kadrlarla iş sahələri, peşəkar marketoloqların işə cəlb edilməsi, layihə idarəetmə sisteminin tətbiqi);
- maliyyə sahəsi (satış həcmləri, xərclər, xalis mənfəət, satışın rentabelliyi, əməkhaqqı siyasəti və s.). Biznes işinin yuxarıda göstərilən bütün sahələri xarici və daxili məqsədləri birləşdirən marketinq strategiyası ilə dəqiq şəkildə bir-birinə bağlıdır. Marketinq və planlaşdırma strategiyasının səriştəli inkişafı, ümumiyyətlə real şəraitdə və tam düşünülməmiş tədbirlərlə yaranan mümkün itkiləri praktiki olaraq minimuma endirir.

Marketinq strategiyasının hazırlanması. Marketinq strategiyasının yaradılması müəyyən qaydalara riayət etməyi tələb edən məsuliyyətli bir işdir:

- inkişaf bazar vəziyyətinin və konkret biznesin malik olduğu potensialın obyektiv qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır;
- strategiya qiymətlər, işçilərin sayı və s. baxımından alternativ variantları seçmək imkanını təmin etməlidir;
- strategiya şirkətin məqsədlərini aydın şəkildə müəyyən etməlidir;
- strategiyada bazarda baş verən hər hansı dəyişikliyə və ya rəqiblərin hərəkətlərinə operativ reaksiya ssenarisini əvvəlcədən hazırlamaq lazımdır;
- strategiyanın aydın xronoloji çərçivəsi olmalıdır.

Kitov O.V. “Marketinq performansının idarə edilməsi: metodologiya və layihənin modelləşdirilməsi “ adlı tədqiqatında marketinq strategiyasının əsas parametrlərlə hədəf auditoriyaya təsir etmək üçün optimal alət və üsulları müəyyən etməyə kömək etdiyi təqdirdə uğura apardığını sübut edir [8, s. 31]. Bunun sayəsində biznes əsas sahələrdə marketinq kompleksinin inkişafı əsasında bazar şəraitində lazımi mövqe əldə edir:

- əmtəə məsələsi (məhsul çeşidi, onun rəqabət üstünlükləri, yəni əmtəə siyasəti);
- qiymət məsələsi (malların qiymətinin müəyyən edilməsi, dəyişdirilməsi və tənzimlənməsi mexanizmləri);
- paylama kanalları məsələsi (marketinq strategiyasının effektiv həyata keçirilməsi məhsulların müştərilərə paylanması və çatdırılması planını nəzərdə tutur);
- təşviq üsulları məsələsi (hədəf auditoriyaya maksimum təsir göstərən və şirkətin məhsulları və fəaliyyəti, planları haqqında vaxtında məlumat verməyə imkan verən metodların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir).

Marketinqin üçüncü əsas vəzifəsi müəssisənin bütün uyğun resurslarını müştərilərin tələbatının ödənilməsi prosesinin planlaşdırılması və təmin edilməsi prosesinə cəlb etməkdir. Bu vəzifəyə müştərilərin tələbatını ödəməyə yönəlmiş təşkilatın bütün üzvlərinin fəaliyyətini koordinasiya etmək və həmçinin, məhsul layihəsi, onun istehsalı və təqdimatı zamanı potensial ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını təmin etmək daxildir.

Marketinq sferasında, məhsul təklifinin hazırlanma mərhələsindən müştəriyə təqdim edilməsinə qədər yaranan ziddiyyətlərin mümkün səbəbləri ola biləcək amillərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Alimlər mümkün ziddiyyətləri öyrənərək bu qənaətə gəlmişdilər ki, marketinqin əsas rolu mümkün ziddiyyətləri minimuma endirmək və beləliklə də, yüksək keyfiyyətli (məqsədəuyğun) xidmətlərin göstərilməsi ilə müştərinin razı qalmasını təmin etməkdir.

Beləliklə, inkişaf baxımından hər bir şirkət öz yolunu seçir və onun marketinq konsepsiyası konkret vəzifə və imkanlara uyğun olaraq hazırlanır. Ancaq marketinqin strategiyasının yaradılmasında əsas, ümumi mərhələlər var ki, onları keçmək, və ya istisna etmək sadəcə mümkün deyil:

- bazar analitikası ilə birlikdə şirkət diaqnostikası (marketinq şöbəsinin hesabatı əsasında şirkətdəki vəziyyəti təhlil etmək, bazar monitorinqi çərçivəsində öz biznesinin hansı mövqeyi tutduğunu öyrənmək, müəyyən dövr üçün şirkətin məqsəd və istiqamətlərini müəyyən etmək, birbaşa rəqiblərin marketinq siyasətini öyrənmək, sonradan şirkətin perspektivlərini qiymətləndirmək. alınan məlumatların hərtərəfli təhlili);
- strateji layihələrin “portfelinin” hazırlanması (yaradılmış marketinq strategiyasının həyata keçirilməsini müzakirə etmək, təsdiq etmək və başlamaq, bütün mümkün alternativ strategiyaları nəzərdən keçirmək bazar monitorinqi idarəsi biznesinin hansı məqsədəuyğun olduğunu müəyyən etmək, planlaşdırılmış dövr üçün idarəetmə planları və istiqamətlərini müəyyən etmək, müəyyən planların marketinq siyasətini, sonradan idarəetmə perspektivlərini müəyyən etmək, alınmış məlumatların təhlili);
- strateji layihələrin “portfelinin” hazırlanması (yaradılmış marketinq strategiyasının hazırlanmasını müzakirə etmək, əldə etmək və başlamaq, bütün mümkün strateji alternativləri, fərqli icra variantını seçin, marketinq strategiyasının prinsiplərini, əsas siyasət blokları - brendinq, reklam, qiymət və digər strategiyalar üçün ətraflı strategiyaları təsvir edin;
- monitorinq və dəstək (hədəf auditoriyanı maksimum əhatə etmək, marketinq strategiyasının həyata keçirilməsinə dəstək vermək - bütün mərhələlərə nəzarət, kadr hazırlığı, müvafiq metodiki sənədlərin yazılması və s.).

Bu “alqoritmə” uyğunluq onun həyata keçirilməsindən xüsusi faydalar gətirə bilər:

- bazarda mövqelərin möhkəmləndirilməsi;
- bazar payını artırmaq;
- mənfəət artımı;
- yeni inkişaf perspektivlərinin yaranması;

- müştəri loyallığının artırılması və yeni müştəri qruplarının cəlb edilməsi;
- sabit satış artımının təmin edilməsi;
- yeni satış bazarlarına çıxmaq;
- satışın coğrafiyasının genişləndirilməsi perspektivləri;
- zərurət yaranarsa və şirkətin planlarına daxil olarsa, bazarlara yeni məhsulların mümkün çıxarılması.

Müasir dünya qloballaşma şəraitində, bütün iqtisadi proseslərin və ümumilikdə cəmiyyətin həyatının sürətləndiyi, informasiyalaşdırma və kommunikasiyanın getdikcə daha mühüm rol oynadığı bir şəraitdə yaşayır. Buna görə də, mallar və qiymətlər sahəsində beynəlxalq marketinq üçün rəqabət strategiyalarını milli miqyasda marketinq strategiyaları ilə birləşdirmək vacibdir. Şirkətin xarici bazarda işi mürəkkəb və spesifikdir. O, beynəlxalq marketinq mühitinin prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Qlobal strategiyalar arasında aşağıdakı növlər fərqlənir:

- “güc” (bazarın yüksək səviyyədə əhatə olunmasını, standart malların geniş miqyaslı istehsalını, genişmiqyaslı elmi tədqiqatların və reklam kampaniyalarının istifadəsini, həmçinin formalaşmış müsbət imicdən asılılığı təmin edir);
- “niş” (dar ixtisaslaşmanı, bahalı və keyfiyyətli malların istehsalını, kiçik bazar seqmentinin maksimum payını ələ keçirməyi nəzərdə tutur);
- "opportunist" (yerli miqyas, ümumi məhsullar, korporativ siyasətin çevikliyi, yüksək səviyyəli uyğunluq, müəyyən müştərilərin kiçik miqyaslı ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır);
- “pioner” (köhnənin köklü transformasiyasına və ya yeni bazar seqmentlərinin yaradılmasına, inqilabi həllərin axtarışına, eyni risk səviyyəsi ilə maksimum fayda əldə etməyə yönəldilmiş) [13, s. 46-47]. Müəyyən bir strategiyanın seçimi peşəkarların məsuliyyət sahəsidir

Uğurlu biznesin əsası kimi marketinq strategiyası problemini nəzərə alaraq bir sıra nəticələr çıxarmaq olar.

1. Marketinq strategiyası - mürəkkəb məqsədə çatmaq üçün yaradılmış, nisbətən uzun müddət üçün ümumi, tam təfərrüatlı olmayan fəaliyyət planı. Strategiyanın əsas vəzifəsi resurslar, imkanlar və şərtlər kompleksindən səmərəli istifadə etməkdir, taktika isə strategiyanın həyata keçirilməsi üçün real vasitədir.

2. Marketinq strategiyası şirkətin ümumi (korporativ) strategiyasının elementidir və ona zidd ola bilməz.

3. Uğurlu marketinq strategiyaları bütün prinsiplər toplusuna əsaslanır. Mühüm məqamlardan heç birini əldən verməmək üçün real şəraitdə onlar nəzərə alınmalıdır: - tələbi təmin etmək üçün aparıcı amillərin seçilməsi;

- dinamiklik, çeviklik, peşəkarlıq;
- istehlakçıya münasibətdə marketinq fəaliyyətinin dərəcəsinin seçilməsi;
- unikal üstünlüyünün müəyyən edilməsi;
- bazar konyunkturasının dəyişməsinə reaksiya;
- bazar şəraitinin dəyişməsinə reaksiya növünün seçilməsi;
- bazar şəraitinin dəyişməsi zamanı malların dəyişdirilməsi;
- müəssisənin fərdiliyinin formalaşması və qorunması.

Eyni zamanda, marketinq strategiyalarına sadalanan prinsiplərin istənilən ardıcıl kombinasiyası daxil ola bilər.

Bildiyimiz kimi, bütün bizneslər öz müştəriləri haqqında məlumat toplayır. Əsl çətin olan iş həmin məlumatların təşkilat daxilində qruplaşdırılmamış vəziyyətdə olmasıdır. Toplanmış müxtəlif məlumatlar müəssisənin müxtəlif bölmələrinin informasiya bazasında itib-batır. Bu baryerləri aradan qaldırmaq üçün və müştərilərin məlumatlarını effektiv şəkildə idarə etmək məqsədilə hazırda şirkətlər Müştəri Münasibətləri Menecmenti (Customer Relationship Management-CRM) qurublar. Bəzi şirkətlər çox güclü CRM sisteminə malikdir. Digər şirkətlərdə isə CRM sisteminin mövcudluğuna baxmayaraq onu effektli şəkildə istifadə edə bilmir.

CRM çox mürəkkəb bir kompüter proqramı və müştərilər ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatları əhatəli şəkildə analiz edən, güclü müştəri münasibətlərinin qurulmasına imkan verən analitik vasitədir. Bu sistem informasiya yığır, analiz edir və bütün təmas nöqtəsindən müştərilər ilə bağlı məlumatları əldə etməyə imkan verir. Müəssisələr CRM-dən istifadə etməklə fərdi müştərilərini qiymətləndirir və ən yaxşı hədəfini müəyyənləşdirir, müəssisənin məhsullarını və əlaqələrini ayrı-ayrı müştəriyə görə fərdi şəkildə uyğunlaşdırır. Müştəri Münasibətləri Menecmenti təhlilçiləri müştəri informasiyalarındakı gizli məqamları açığa çıxarmaq məqsədilə informasiya bazalarını yaradırlar, mürəkkəb informasiya emal edən texnikaları qururlar. Mərkəzləşdirilmiş informasiya bazasının məqsədi təkcə məlumatı toplu şəkildə yığmaq deyil. Əsas məqsəd menecerlərin müəssisənin artıq müştəriləri haqqında əldə etdiyi informasiyalara inteqrasiya etməsi üçün şərait meydana gətirməkdi.

Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi prosesi müştəriləri dinləmək, necə bir şirkət istədiklərini bilmək, bu şirkətdən necə bir məhsul istədiklərini öyrənmək və bu məhsulun onlara necə çatdırılmasını istədiklərini bilməklə başlayır.

Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi sisteminin aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olduğunu qeyd edirlər:

1. Müştərilərin seçimi. Bu mərhələdə məqsəd hədəf auditoriyasını müəyyənləşdirmək və qruplara bölməkdir. Müştərilər fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirdikləri üçün və fərqli dəyərlərə malik olduqları üçün bu mərhələ çox vacibdir. Bu mərhələdə:

hədəf auditoriyası müəyyənləşdirilir;

qeyd olunan hədəf auditoriyası üçün seqmentləşdirmə və mövqeləndirmə əməliyyatları aparılır;

mövqeləndirmələrə uyğun olaraq onlar üçün kompaniyalar hazırlanır;

marketinq kommunikasiyaları müəyyənləşdirilir.

2. Müştəriləri əldə etmək.Bu mərhələnin məqsədi müştərilərə ən effektli yol ilə satmaqdır. Bu mərhələdə:

ehtiyacların təhlili aparılır;

satınalmya yönəlik təkliflər və tələb yaradılır;

satış reallaşdırılır.

3.Müştəriləri qoruma. Bu mərhələdə məqsəd müştərini müəssisəyə bağlama, münasibətlərin davamlılığını və sədaqətini təmin etməkdir.

4. Müştərilər ilə münasibətlərin dərinləşdirilməsi. Bu mərhələdə əsas məqsəd davamlı olan müştəri münasibətlərindən yeni faydalar əldə etməkdir. Məsələn, çarpaz satış etmək və s. kimi.

Müəssisələr CRM-i təkmilləşdirmək ilə aşağıdakı faydaları təmin edə bilər:

- müəssisənin güclü və zəif nöqtələrini müəyyən etmək;
- müştərilər haqqında yeni məlumat əldə etmək və əks əlaqə yaratmaq imkanı;
- müştəri mərkəzli fəaliyyət planını qurmaq;
- reklam xərclərini azaltmaq;
- müştərinin ehtiyaclarına diqqət yetirmə imkanı;
- müəssisənin rəqiblərindən fərqləndirilməsi, təşkilatın unikal olması.

Yeni innovasiyalı satış üsulları. İnnovasiyalı satış üsulları deyildikdə ilk ağla gələn internetin tətbiqi ilə satış həcminin artırılması olur. Hazırda internetin geniş tətbiq edilməsi, biznesdə internetdən istifadə edilməsi ənənəvi satış üsullarını dəyişdirmiş, “internetdə marketinq” anlayışı meydana çıxmışdır. İnternet daxilində milyonlarla istifadəçi olan bir birlik olmaqla yanaşı, ən yaxşı ünsiyyət vasitəsidir. Bu qədər böyük bir birlik həcminə ənənəvi satış kanalları vasitəsilə çatmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də bu gün bir çox bizneslər öz işini internet üzərindən effektli bir şəkildə qurmağa çalışır. Dijitallaşma dövründə getdikcə yeni-yeni satış metodları, marketinq kanalları ortaya çıxmağa başladı. Amma bununla belə Azərbaycanda bir çox şirkətlərin texnologiyanı və dijitallaşmanı satışda istifadə etmək baxımından hələki çox-çox geridə olduğunu düşünürəm.

2020-ci ildə ən çox istifadə olunan marketinq və satış strategiyaları aşağıdakı kimidir.

Yeni marketinq və satış strategiyaları 2020

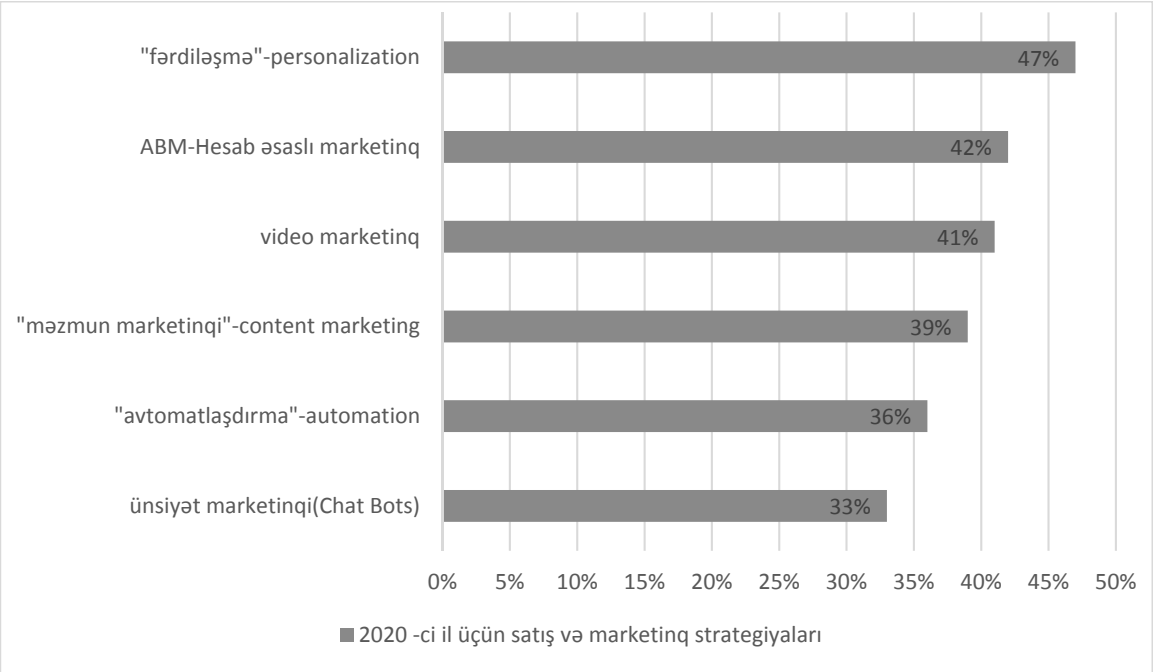

Mənbə:https://www.smartinsights.com/b2b-digital-marketing/b2b-strategy/b2b-marketing-trends-for-2020/

Fərdiləşdirmə. Bu gün marketinq dünyasının 98%-i fərdiləşdirmənin müştəri münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək etdiyini, 74%-i bu metodların marketinq prosesinə böyük töhfə verdiyini düşünür. Müəssisələr istehlakçıları fərdiləşdirərkən onların alış etdiyi yer, vaxt, ödəniş metodu, istifadə olunmuş kuponlar, sosial media fəaliyyətləri və s. amilləri nəzərə alırlar.

B2B zamanı müəssisə məhsulu digər şirkətə satmasına baxmayaraq digər tərəfdə hələ də real insan var, qərar verən, hər kəs kimi müəyyən təkliflərə müsbət və mənfi reaksiya verən bir insan. Son istehlakçılar kimi onlar da fərdiləşdirilmək istəyir. Fərdiləşdirilmiş marketinq müəssisələrin məlumat toplamaq, təhlil etməklə və avtomatlaşdırma texnologiyasından istifadə etməklə biznes alıcılarına fərdi məzmun təmin edilməsi strategiyasının həyata keçirilməsidir. Başqa cür fərdiləşdirilmiş marketinq fərdi bir müştəriyə və ya potensial müştəriyə mesaj göndərməyi hədəfləyən bir marketinq strategiyasıdır. Bu, məlumatların təhlili və dijital texnologiyanın köməyi ilə həyata keçirilir.

Fərdiləşdirmədən istifadə firmaya bir sıra üstünlükləri verə bilər. Belə ki, müştəriləri haqqında məlumat toplayaraq tez-tez yenilənən məlumat bazası yarada bilər, fərqli müştərilərə onlara uyğun strategiyalar tətbiq edə bilər, mövcud müştərilərin sədaqətini artıra bilər, bundan başqa müştəriləri haqqında yaratdığı məlumat bazasını başqa məhsulların reklamı və satışında da istifadə edə bilər. Amma bunları edərkən bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, müştərilər haqqında məlumat toplamağa çalışmaq, şəxsi həyata hörmətsizlik kimi qəbul edilə bilər.

Hesab əsaslı marketinq - B2B-də ən effektli marketinq strategiyalarından biri Account Based Marketing (ABM)-hesab əsaslı marketinqdir. Bu marketinq strategiyasında əsas məqsəd yüksək dəyəri olan müştəriləri cəlb etmək və qazanc əldə etməkdir. ABM-dən istifadə etmək Azərsun Holdinqə aşağıdakı faydalara nail olmağa imkan verə bilər:

1.Marketinq fəaliyyətləri zamanı ən yaxşı səmərəliliyə nail olmaqABM ilə müştərilərdən alınan məlumatlara uyğun olaraq onlar üçün xüsusi kompaniyalar və fərdi mesajlar yaradılır. Nəticədə müəssisənin reklam elementlərini müştərilərin xüsusiyyətlərinə və ehtiyacına görə müəyyənləşdirərək həyata keçirilən fəaliyyətlərin effektivliyini ölçmə, analiz etmə, əks əlaqə yaratma üçün

faydalar təmin edilmiş olur. ABM daha çox müştəri yönümlü satış təcrübəsi və marketinq fəaliyyətində yüksək effektivlik əldə etmək üçün vacib bir strategiyadır.

2.Satış və marketinq qruplarının eyni hədəfə fokuslanması

Bununla satış və marketinq qrupları birləşərək hədəf müştəriləri müəyyən etmə və onlar üçün xüsusi kompaniyalar yaratmağa, birlikdə işləmək və fəaliyyət göstərməyə stimul yaradılmış olur.

3.Yüksək səviyyədə investisiya qayıdışı (ROİ). Bu marketinq strategiyası, bütün B2B marketinq strategiyaları üçün investisiya baxımından ən yüksək gəliri təmin edən həssas və ölçülə bilən bir metoddur. ROİ-ni ölçən bütün müəssisələrin 85%-i ABM-in digər marketinq strategiyalarından daha yüksək gəlir gətirdiyini qeyd edir.

4.Daha az xərcABM strategiyası ilə konkret auditoriyaya müfaviq kompaniyalar və mesajlar çatdırıldığı üçün həm maliyyə baxımından, həm də zaman baxımından qənaət etmək mümkündür.

Məzmun marketinqi.“Content Marketing” institutunun hər il yayımladığı məzmun marketinqi hesabatında verdiyi tərifə görə; məzmun marketinqi- dəqiq müəyyənləşdirilmiş müştəri hədəfinin diqqətini cəlb etmək, onu saxlamaq və nəhayət gəlirli bir satışa çevirmək məqsədilə, dəyərli, əlaqəli və ardıcıl məzmunun yaradılmasına əsaslanan strateji marketinq yanaşması deməkdir. Məzmun marketinqi- bizneslərin vebsaytlara müştəri cəlb etmək, konvertasiya emək üçün bloglar, e-kitablar, bazar araşdırmaları, videolar, podkastlar və s. kimi məzmundan istifadə etdiyi marketinq strategiyasıdır. Hazırda ən effektli marketinq strategiyalarından biri hesab olunur və biznesin uzunmüddətli məqsədlərini dəstəkləməyə, marka haqqında məlumatlandırmağa, gəlirin artırılmasına imkan verir. Hələ 1996-cı ildə Bill Gates məqaləsində “Content is King” – “məzmun kraldır”demişdir.

Hazırda hər yerdə olan “dəxlisiz” reklamların yaratdığı məlumat “çirkliliyi” getdikcə alıcıların diqqətini cəlb etməyi çətinləşdirir.Biznes alıcıları marketinq strategiyalarının məzmunundan daha az satış mesajı və daha çox məlumat gözləyirlər. Reklamlarda boğulmaq əvəzinə öyrənməyə və bilməyə üstünlük verirlər. Məzmun marketinqi ilə markalar hədəf kütləsinin diqqətini çəkərkən onlara fayda verdiyi üçün outbound marketinqindən daha çox effektli bir nəticə verir. Buna görə də outbound marketinq metodlarından daha çox inbound marketinq metodlarından istifadə etmək daha məntiqlidir.

İlk olaraq Amerikalı Joe Pulizzi tərəfindən 2001-ci ildə “content marketing” termini istifadə edilmişdir. Sonradan Joe Pulizzi tərəfindən 2010-cu ildə Məzmun Marketinq İnstitutu (Content Marketing İnstitute) qurulmuşdu. Məzmun Marketinq İnstitutu marketinq ilə bağlı maraqlı işlər və hesabatlar hazırlayır.

Bineslər məzmun dəyərini başa düşsələr də, çox az hissəsi məzmun marketinqi kampaniyaları və ya strategiyaları düzgün həyata keçirir. 2018-ci ildə marketoloqların yalnız 39%-i sənədləşdirilmiş məzmun marketinq strategiyasına sahib idi və bu rəqəm 2019-cu ildə 65%-ə yüksəldi.

B2B məzmun marketinqi strategiyası müştərilərin sahib olduğu iş problemlərinin həllinə yönəlməlidir. Biznes alıcıları cavab, kömək və məsləhət istəyirlər, onlara məhsul satılmasını deyil. B2B məzmun marketinq strategiyasını planlaşdırmaq üçün aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır:

- kimin üçün məzmun yaradırsınız?
- həll etməyə çalışdığınız problemlər nələrdir?
- məzmununuzu unikal edən nədir?
- hansı açar sözlərə görə tapılmaq istəyirsiniz?
- hansı məzmun tiplərindən istifadə etmək istəyirsiz?
- məzmun yaratmaq və yayımlamaq üçün cms – (məzmun idarə etmə sistemi) varmı?
- tanıtım üçün hansı kanallardan istifadə edəcəksiniz?
- əsas kliplériniz nələrdir?

Nəticə

Deməli, marketinq strategiyası mürəkkəb mexanizmdir ki, burada nəzəriyyə təcrübə ilə, firmanın öz təcrübəsi digər firmanın təcrübəsi ilə, hesablamalar proqnozlarla, zamanla sınaqdan keçirilmiş sxemlər yaradıcılıqla birləşdirilir. Marketinq strategiyalarının uğuru həm də şirkətin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola biləcək səhv hərəkətlərin qarşısının alınmasından, şirkətin keçmiş, indiki və gələcək vəziyyətinin müqayisəsi, uyğun olmayan variantların kəsilməsindən asılıdır.

Buna görə də, marketinq strategiyası biznesin yüksək keyfiyyətli və rəqabətədavamlı mal və xidmətlərinin istehsalından az əhəmiyyətli hissəsi hesab edilməməlidir. Hər bir istehsalçı müəssisənin alıcılarının nə istədiyini və bunu nə üçün istədiyini bilməlidir. Çünki bütün fəaliyyəti bundan asılıdır. Bu gün demək olar bütün istehsal müəssisələri başa düşürlər ki, biznes alıcılarını, onların qərar qəbul etməsinə təsir edən amilləri öyrənmədən bizneslərini apara bilməzlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aleksunin V.A. Marketinq. - M.: Daşkov və Co, 2009 - 216 s.
2. Barışev A.F. Marketinq. - M.: Akademiya, 2010 - 224 s.
3. Godin A.M. Marketinq. - M.: Daşkov və Co, 2011 - 656 s.
4. Qriqoryev M.N. Marketinq. - M .: Yurayt, 2011 - 448 s.
5. Graham H. Marketinq strategiyası və rəqabətli mövqeləşdirmə.-M.: Balans Biznes Kitabları, 2005 - 778 s.
6. Danko T.P. Marketinqin idarəolunması. - M.: İnfra-M, 2010 - 368 s.
7. Kapon N., Kolçanov V. Marketinqin idarə edilməsi. - SPb.: Peter, 2010- 832 s.
8. Kitova O.V. Marketinq performansının idarə edilməsi. Metodologiya və dizayn modelləşdirmə. - M.: İnfra-M, 2009- 328 s.
9. Nosova N.S. Şirkətin rəqabət strategiyası və ya rəqabətin marketinq üsulları. - M.: Daşkov və Ko, Anleis, 2009- 256 s.
10. Sinyayeva İ.M. Marketinqin idarəolunması. 2-ci nəşr, Rev. və əlavə edin. / red. A.V.Korotkov. - M.: Birlik-Dana, 2005- 463 s.
11. Sutton D., Klein T. Marketinqin yeni elmi. Marketinqin idarəolunması.- SPb.: Peter, 2004 - 240 s.
12. Hibing Roman. Marketinq. - M.: Eksmo, 2010- 848 s.
13. (https://www.b2bml.com/blog/how-to-build-a-b2b-content-marketing-strategy)
14. (https://gosocial.com.tr/blog/b2b-pazarlamanin-vazgecilmezi-account-based-marketing/)
15. https://www.capital.com.tr/sektorler/teknoloji/personalization-customizationa-karsi
16. https://www.luckyeye.com/tr/Cozumlerimiz/Detay/Kisisellestirilmis-Pazarlama/34/22/0
17. https://www.smartinsights.com/b2b-digital-marketing/b2b-strategy/b2b-marketing-trends-for-2020/

Муслимат Аллахверди кызы Аллахвердиева
к.э.н., дос., Азербайджанский Университет Кооперации,
Электронная почта: allahverdiyeva_müslümat@mail.ru,
Гусейн Гасан оглы Гахраманов
БАУ-мастер: Qoff1999h@gmail.ru

Роль маркетинговых стратегий в бизнес-деятельности

Резюме

Целью исследования - Маркетинговая стратегия, без преувеличения, является одной из основ успешного бизнеса. Современная экономическая ситуация предъявляет все более жесткие условия и требования к развитию бизнеса, а значит к грамотному и эффективному прогрессивному результату и конкуренции. Маркетинговые стратегии основаны на четких принципах, но это не значит, что их обычное, обыденное применение может обеспечить такой же успех.Для успешной деловой деятельности необходимо сочетание знаний, опыта

и ловкости, навыков маркетинга. Управление исследованиями заключается в определении характеристик маркетинговых стратегий.

Методология исследования - это системный и комплексный подход к изучаемой проблеме, а также методы сравнительного анализа, обобщения и оценки различных аспектов регулирования влияния электронного бизнеса на экономический рост.

Значимость исследования - Как видно из многих развитых рынков, рынок не может эффективно функционировать без хорошо развитого института маркетинга.Иными словами, маркетинг - это внутренний элемент рынка, важный инструмент его развития. Поэтому практическая значимость исследования, которое может быть использовано, заключается в предложениях и рекомендациях, необходимых для успешного управления маркетингом предприятия.

Результаты исследования - оптимизация регулирования воздействия маркетинговых стратегий на экономику для достижения современного уровня развития страны.

Оригинальность и научная новизна исследования раскрывают роль маркетинговых стратегий и их важность для Азербайджанского рынка.

Ключевые слова: маркетинговая стратегия, бизнес, покупатель, продавец, стратегический подход.

Muslimat Allahverdi Allahverdiyeva
PhD in Economics, Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: allahverdiyeva_müslümat@mail.ru
Huseyn Hasan Gahramanov
BAU-master: Qoff1999h@gmail.ru

The role of marketing strategies in business activities

Summary

The purpose of the research - Marketing strategy is, without exaggeration, one of the main foundations of a successful business. The current economic situation imposes increasingly stringent conditions and requirements on business processes, so competent and effective marketing is becoming an effective tool to overcome various obstacles in the form of crises and competition. Marketing strategies are based on clear principles, but this does not mean that their simple, ordinary application can ensure the same success. Successful business requires a combination of knowledge, experience and agility, marketing skills. The purpose of the research is to determine the characteristics of the company's marketing strategies

Research methodology - a systematic and comprehensive approach to the problem under study, as well as methods for comparative analysis, generalization and evaluation of various aspects of the regulation of the impact of e-business on economic growth.

Importance of research - The experience of many developed countries shows that a market economy cannot function effectively without a developed marketing institution. In other words, marketing is an internal element of the market, an important tool for its development. Therefore, the practical significance of the research is to provide certain suggestions and recommendations necessary for successful marketing management of enterprises.

The results of the study are the development of proposals and recommendations for optimizing the regulation of the impact of marketing strategies on the economy, taking into account the current level of development of the country.

The originality and scientific novelty of the research is to reveal the role of marketing strategies and justify how important it is for the Azerbaijani market.

Key words: marketing strategy, business, GRM, buyer, seller, strategic approa.

UOT 330.658.8

i.f.d., dosent Məmməd Hacı oğlu URKAYEV
m.urkayev@uteca.edu.az

i.f.d.,dosent Vaqif Məcid oğlu RAMAZANOV,

baş müəllim Sevinc Firuddin qızı BABAKİŞİYEVA
sbabakishiyeva@mail.ru

MARKETİNQİN KOMMUNİKASİYA SİSTEMİNDƏ PR-İN ROLU VƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ ONUN TƏTBİQİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Məqalədə marketinqin kommunikasiya sisteminin əmtəə dövriyyəsinin genişləndirilməsi üzrə stimullaşdırma tədbirləri kompleksini özündə birləşdirdiyi və müasir dünyada təşkilatlar və müəssisələrin cəmiyyətdən bilavasitə asılı olduqlarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Şirkət və müəssisələrin geniş ictimaiyyət nümayəndələri ilə münasibətlərdə informasiya sisteminin inkişafının zəruriliyi təhlil olunmuşdur. PR-sisteminin eyni zamanda, kommunikativ prosesin həyata keçirilməsini, istehlakçılara zəruri informasiyanın çatdırılmasını, alıcılarla şəxsi əlaqələrin yaradılmasını, ictimaiyyətlə işgüzar münasibətlərin formalaşdırılmasını və s. bu kimi digər stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsinin üstünlükləri şərh olunaraq cəlbedici istiqamətlər kimi qəbul edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti- Son illərdə PR texnologiyalarının tətbiqi getdikcə artmaqdadır. Bu, ilk növbədə, bazarın doyması, istehlakçıların reaksiyasının öyrənilməsi və başa düşülməsinin artması, ənənəvi reklamla bağlı yaranmış problemlərin aradan qaldırılması və eləcə də yeni sabit stereotiplər yaratmaq və mövcud olanları aradan qaldırması üçün əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəticələri Bazar iqtisadiyyatının genişlənməsi rəqabət mühitinin mürəkkəbləşməsi fonunda bazarda marketinq kommunikasiyalarının inkişafı və uğurlu biznesin çiçəklənməsinin əsas təminatlarından biri olduğunu göstərir. Marketinq kommunikasiyaları sisteminin idarə edilməsinə maliyyə və ya logistikanın idarə olunması kimi sistemli yanaşmalar tələb olunur. Məqsədli marketinq fəaliyyətinin geniş yayılmış siyasəti, bir qayda olaraq, orta və böyük biznesin ehtiyaclarını böyük ölçüdə ödəyəcək nəticələr əldə etmir. Məhz bu baxımdan təklif olunan reklam sisteminin ardıcıllığına diqqət yetirilməsi, marketinq kommunikasiya sistemində iştirak edən mütəxəssislərin dəqiq müəyyən edilmiş vəzifələri olan yaxşı formalaşmış idarəetmə strukturunun yaranmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi –Marketinq kommunikasiya sistemində PR, reklam və birbaşa marketinqin əsas vəzifəsi informasiya sistemini hərəkətə gətirib çıxaran müsbət münasibət yaratmaqdır. Əgər istehlakçı fəaliyyət göstərmirsə, reklama və verilən informasiyaya laqeyd yanaşırsa, deməli, ünsiyyət proqramı nəticə əldə etməyib.Qarşı tərəf hədəf auditoriyası ilə müsbət münasibət qurmasa, fəaliyyətini tələbə uyğun yönəltməsə uğur qazana bilməz. Rəqabətli bazarlar nə qədər çox olarsa, haqlı rəqabətli mübarizə aparmaq üçün bu əlaqələr bir o qədər vacib olur. İnteqrasiya edilmiş marketinq kommunikasiyaları marketinq prosesinin bütün mərhələlərində - planlaşdırmadan tutmuş irəliləməyə qədər PR və reklamın daxil edilməsini şərtləndirir.

Açar sözlər: ictimaiyyətlə əlaqələr, əmtəə, marketinq, reklam, kommunikasiya sistemi, stimullaşdırma.

Giriş

Marketinqin kommunikasiya sistemi müxtəlif istiqamətlərdə stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edir, bu məqsədlə əmtəənin irəlilədilməsinin ümumi və fərdi proqramlarda müxtəlif kommunikasiya üsullarından və vasitələrindən istifadə edilir. Son dövrlərdə uğurlu

marketinqin kommunikasiya vasitələrindən biri kimi PR (PublicRelations)müəssisələr tərəfindən çox geniş istifadə olunur.

PR hərtərəfli marketinq sahəsində ən vacib vasitədir. İctimaiyyətlə Əlaqələr (PublicRelations - PR, tərcümədə ictimai əlaqələr) şirkətin uzunmüddətli imicini formalaşdırmaq, müsbət korporativ imicini qorumaq, ictimai rəydə müəyyən meyillər yaratmaq üçün istifadə olunur [6, s. 4-5].

Qeyd edildiyi kimi, PR(Public Relations) İctimaiyyətlə Əlaqələr deməkdir. PR (Public Relations) hədəf auditoriya üçün marketinq strategiyasıdır. Bir markanın və ya bir insanın xalq qarşısında nüfuzunun qorunması, dəstəklənməsi şüur və düşüncə səviyyəsinin artırılması və davranışlarına təsir göstərməsi nəticəsində yaradılmışdır.

Marketinqin kommunikasiya sistemində PR-ın rolu

Müəssisə qarşısındakı kütlənin təhsil, mədəniyyət səviyyəsi, gəlir vəziyyəti, cinsiyyəti və yaşının necə olduğunu müəyyən etməlidir. PR siyasəti yaradılarkən, tanıma yolu ilə əldə edilən bu məlumatlardan faydalanılır. Yalnız təşkilat xarici deyil, təşkilatın daxilindəki personalın tanınması da təşkilatın fəaliyyətinə müsbət təsir edir. Həmçinin ekoloji faktorların tanınması, təsirlərinin təyin olunması da doğru qərarların qəbul edilməsinə köməkçi olur. PR-in “tanıma” mərhələsi reallaşdırılarkən, hədəf kütləni çox daha yaxından tanıya bilmək üçün “anket, yığıncaq, mətbuatı yaxından izləmə, cəmiyyətlə üz-üzə görüşmə” taktikaları istifadə edilir. Sahə araşdırmaları üçün ən çox istifadə edilən məlumat toplama taktikası olan anketi reallaşdıra bilmək üçün əvvəl araşdırma mövzusunun müəyyən olunması, araşdırma mövzusuna bağlı fərziyyələrin yaradılması, mövcud vəziyyəti ehtiva edən sualların hazırlanması və sualları cavablandıracaq şəxslərin tapılması lazımlıdır. İstər təşkilat daxili, istərsə də təşkilat xarici olsun, təşkilatın ətrafla bağlı məlumatını artırmağının ən yaxşı yollarından biri yığıncaqlardır. Bu cür yığıncaqlar eyni zamanda işçilərin motivasiyasını artırdığı kimi, onların rəhbərliyə münasibətlərinin öyrənilməsinə də köməkçi olur. Eyni zamanda mətbuatın izlənilməsi və cəmiyyətlə üz-üzə ünsiyyət qurulması yolu ilə də hədəf kütləni tanımaq üçün çox əhəmiyyətli məlumatlar əldə edilir. Bu nöqtədə strateji əhəmiyyətə malik olan amil, əldə edilən bu məlumatların necə istifadə ediləcəyi, hansı üsullarla strateji dəyəri yüksək bir mesaj halına gətiriləcəyidir. Hədəf kütləni tanıyacaq məlumatları yığmaq qədər onları doğru strategiyalarla istifadə edə bilməyi bacarmaq da lazımdır.

Bir başqa PR çalışması olan “tanıtma”, təşkilat haqqında ictimaiyyətin detallı şəkildə məlumatlandırılmasını ehtiva etməkdədir. Tanıtmada ictimaiyyəti işıqlandırmaqla yanaşı,cəmiyyətin təşkilatın izlədiyi strategiyaya münasibətini müəyyən etmək də vacibdir. Tanıma yoluyla hədəf kütlədən alınan məlumatlar, PR rəhbərliyi tərəfindən tanıtma fəaliyyətində istifadə etmək üçün analiz edilir, şərh olunur, strateji mesaj halına gətirilir və kodlaşdırılaraq hədəf kütləyə yönəldilir. Burada tanıtma fəaliyyətini icra edən orqanın son dərəcə etibarlı, dürüst, açıq və şəffaf bir şəkildə hərəkət etməsi uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün zəruridir. Texnologiyanın inkişafıyla internetin həyatımızda çox böyük yer almağı, tanıtma fəaliyyətlərindəki yerini və əhəmiyyətini də artırmışdır. Virtual mühitdə icra edilən PR get-gedə yayılmaqdadır. Tanıtma fəaliyyətində cəmiyyətin təhsil, sosial-mühitdə və siyasi istiqamətlərinin sürətli dəyişməyə uğradığı, vərdişlərin dəyişdiyi, ənənəvi dəyərlərin gedərək aşındığı və məşhur mədəniyyətin daha çox önə çıxdığı gerçəyi də göz qarşısında saxlanılmalı, xüsusilə gənclərə və qadınlara istiqamətli olaraq veriləcək mesajlar, bu gerçəklər paralelində hazırlanmalıdır.

Müasir bir şirkətin məqsədi satışları artırmaq olsa da, bu, istehlakçıların maraqlarını və davranışlarını nəzərə almaq üçün PR vasitələrindən istifadə ehtiyacını istisna etmir [7, s. 302]. Şirkətlər istehlakçıların məhsula olan reaksiyalarını və fikirlərini öyrənməyə maraq göstərdiklərindən istehlakçı davranışı marketoloqlar və PR mütəxəssisləri tərəfindən birgə daima öyrənilir, təhlil edilir və qiymətləndirilir.

PR vasitəçiliyi ilə ediləcək tanıtma fəaliyyətini reklam və təbliğat vasitələri ilə edilən tanıtma işlərindən ayırmaq lazımdır. Reklam və təbliğat işlərinə qarşı ictimaiyyətin mütləq reaksiyası vardır və bu tanıtma müəyyən bir dövrü əhatə edir. PR rəhbərliyinin tanıtma anlayışı çox uzun vədəli bir müddəti əhatə edir; əmək və səbir tələb edir, israrla mesajların təkrar edilməsini, hədəf kütlənin

şüuraltına yerləşdirməyi, qalıcı bir əlaqə yaratmağı hədəfləyir. Bu cür qurulan əlaqələr həm təşkilata, həm də hədəf kütləyə böyük faydalar verir.

Tanıma və tanıtma fəaliyyətlərinin uğurlu olub-olmadığının mütləq “qiymətləndirilməsi” lazımdır. PR fəaliyyətləri “ölçülə bilən” xüsusiyyətlərə malikdir. Ölçülə bilən PR fəaliyyətləri eyni zamanda icra edilən işləri elmi təməllərə əsaslanan, nəyin, nə üçün edildiyini göstərən xüsusi fəaliyyət növüdür. Tanıma və tanıtma fəaliyyətlərinin müəyyən müddət çərçivəsində ölçülməsi, qiymətləndirilməsi, analiz edilməsi; nəyin doğru, nəyin də səhv edildiyini ortaya çıxardır. Ölçülən fəaliyyətlərin nəticələri qiymətləndirilərkən səmərəsiz görülən işlər yenidən nəzərdən keçirilir, nəyin səhv edildiyi təsbit edilərək aradan qaldırılır.

PR-in müəssislərdə tətbiqini şərtləndirən amillər

PR – də hər bir təşkilatı ictimai rəylər okeanında üzən yelkənli gəmiyə bənzətmək olar. Külək hansı tərəfdən əsə bilər? Və ya hansı tərəfə üzmək mümkündür? Münasibətlər varsa bu zaman hansı tərəfə üzməyə fikir vermək lazımdır ki, aysberqə toxunmasın. İctimai rəy – ictimaiyyətin nəyəsə münasibətidir. İctimai rəyi isə PR tədbirlər zamanı formalaşdırmaq olar. PR tədbirlərin bir sıra formaları var (Sxem 3.1).

Sxem 1.
PR tədbirlərin formaları

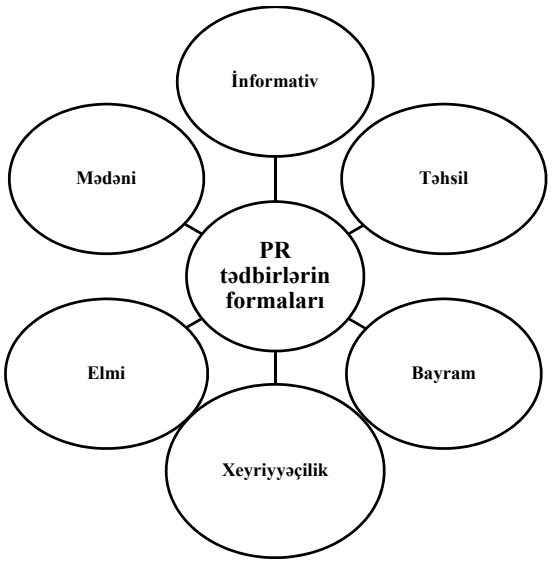

Bu formalara əsasən, PR tədbirlər aşağıdakı təsnifatlara bölünür:

Brifinq - Dövlət və kommersiya təşkilatlarının rəsmi şəxslərinin KİV nümayəndələri ilə görüşünü nəzərdə tutan PR aksiyadır. Bu aksiyada yeniliklər barədə məlumat verilir, müəyyən edilmiş məsələlər barədə təşkilatın fikirləri ifadə olunur.

Press-konfrans – Jurnalistlərlə təşkilat, şirkət və qurumların nümayəndələrinin görüşünün təşkili. Presskonfransın məqsədi – birinci şəxslərin dilindən KİV nümayəndələrinə müxtəlif aspektlərdən informasiya və şərhlərin verilməsidir. Press-konfranslarda qarşılıqlı sual-cavab formasında KİV nümayəndələri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş mövzu və ya qurumun fəaliyyət sahəsinə dair digər aktual məsələlər barədə dolğun informasiya ilə təmin edilir.

Presstur – Region, layihə, təşkilata diqqəti cəlb etmək məqsədilə jurnalistlər üçün təşkil edilmiş ekskursiyadır.

PR tədbirlərin və promo-aksiyaların formaları isə aşağıdakılardır:

Təqdimat - Yeni təşkilatın, şirkətin, layihənin, əmtəənin dəvət edilmiş maraqlı tərəflərin əhatəsində rəsmi olaraq təqdim edilməsi. Adətən, təqdimatlar reklam-kommersiya məqsədləri ilə keçirilir.

Sərgi –İqtisadiyyat, elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət və ictimai həyatın başqa sahələrində əldə edilən nailiyyətlərin göstərilməsini nəzərdə tutan PR aksiyadır.

Konfrans–Əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş mövzu əsasında təşkilatın, müxtəlif fəaliyyət sahəsi mütəxəssislərinin iclası.

Şou-marketinq - Əmtəə və xidmətlərin tanıtımı üçün reklam-şousu çərçivəsində xüsusi proqramların təşkilini nəzərdə tutan PR aksiyasıdır. Bu aksiya zamanı PR-obyekt tanınmış aktyor, idmançı və siyasətçilərin iştirakı ilə təşkil edilən konsert və şou-proqramlar vasitəsi ilə populyarlaşdırılır.

Məhsulun kino və telefilmlərdə, kliplərdə yerləşdirilməsi – (productplacement) Brendin cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədi ilə təşkil edilən PR aksiyadır. Məsələn: hər hansı bir xidmət və məhsulun cəmiyyətə inteqrasiyasını həyata keçirməyə zərurət yaranarsa, bu zaman həmin məhsuldan və ya xidmətdən istifadəyə dair kadrlar film və ya məşhur müğənnilərin iştirakı ilə klipə salınır. Lakin yadda saxlamalıyıq ki, həmin məhsul və xidmətin özünü qabarıq şəkildə büruzə verməməsinə diqqət yetirmək lazımdır; bir-iki kadrla kifayətlənmək olar.

Sponsorluq – Fiziki və hüquqi şəxslərə pul ödənişi,əmlak təqdimetmə, xidmət göstərilməsi formasında köməklik edilməsi. Bu zaman sponsorun məhsul və xidmətləri sponsorluq xidməti göstərilən qurum tərəfindən təbliğ edilir.

“Qaynar xətt” - İctimaiyyətlə effektli, ikitərəfli inamlı əlaqə vasitəsidir. Qaynar xəttin fəaliyyətə başlamasına dair qəzet və televiziyalarda məlumat verilir. “Qaynar xətt” həm informasiyanı almağa, həm də ictimai fikri öyrənməyə imkan yaradır. “Qaynar xətt” 24 saat açıq olmalıdır. Bu zaman zənglər qeydə alınarsa, hansı mövzuların daha aktual olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Promo-aksiya – Biznes-məhsulun bazarda irəliləməsi üçün stimullaşdırıcı tədbir. Promo-aksiya təşkilata, əmtəəyə və ya hər hansı bir fəaliyyət sahəsinə marağın oyadılması üçün nəzərdə tutulur.

PR fəaliyyətinin ən başlıca problemləri aşağıdakılardır.

Naməlum təriflər - PR-in “xarici dünyanın simpatiyasını qazanma”, “cəmiyyətlə daha yaxşı əlaqə yaratma” kimi təyin olunduğu bir çox nümunələr var. Bu təriflər naməlumluqlar daşımaqdadır. Məsələn, dövlət yol polisi əməkdaşının cərimə yazmaması simpatiya qazandıra bilər, ancaq bu davranış polisin vəzifəsini düzgün icra etməməsi mənasını verər.

Qeyri-kafi təriflər- Bu kateqoriyada məsələn PR “xalqın və ya cəmiyyətin diqqətini çəkmək, onu hərəkətə gətirmək”, ya da “təyin olunmuş kütlələrə təsir etmək üçün hazırlanmış planlı, inandırıcı ünsiyyət səyləri” kimi təyin oluna bilər. Yuxarıdakılardan fərqli olaraq naməlumluğa, mənasızlığa gətirib çıxarmasa da, bu təriflərdə razı salma ön plana keçməkdədir. Bu cür razı salıcı vurğu reklam, təbliğat və tanıtma üçün də etibarlıdır, lakin PR bunlardan ayrıdır və daha əhatəlidir.

Təşkilatı üstün tutan təriflər - Bir çox tərif, PR-in, təşkilatın haqlılığını sübut etmə vasitəsi hesab edilməsinə gətirib çıxarmaqdadır. Məsələn “PR - öz tutumumuzun doğru olduğuna xalqı inandırmaqdır” deyildiyində PR quruluşa xidmət edən, təşkilatın görüşünün doğru olduğuna hər vəziyyətdə xalqı inandırmağa çalışan bir funksiya olmaqdadır. Ancaq burada əhəmiyyətli olan bu tutumun həqiqətən doğru olması, ictimai mənfəəti əks etdirməsidir. Əksinə vəziyyətdə təbliğat olar.

Müsbət imic yaratmağı üstün tutan təriflər - PR-də bəzi təriflər yaxşı bir imic yaratmağı önə çıxarır, tətbiqdə isə təqdimat işləri imic yaratma ilə inteqrasiya olunur. Tanıtmada təməl düşüncə təşkilatın məqsəd, siyasət və fəaliyyətlərinin izah edilməsi, bu mövzularda ümumi və xüsusi cəmiyyətlərin məlumatlandırılmasıdır

Nəticə

Sonda qeyd etməliyik ki,müəssisələrin istehlak bazarına sürətli inteqrasiyasını təmin etmək üçün müəssisənin istehsal, texnoloji və maliyyə imkanlarını yüksəltməklə yanaşı cəmiyyət içərisində onun müsbət imicinin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməliir. Hesab edirik ki, təcrübə mərkəzinin işgüzar tərəfdaşlar və cəmiyyətlə səmərəli əlaqələrinin təşkili PR vasitəsi ilə daha da effektli ola bilər. Bu amil həmçinin müəssisənin strateji məqsədlərinə çatması üçün də həlledici rol oynaya bilər. Marketinq kommunikasiya sisteminin mövcud elementləri arasındakı fərqlərin ayrı-ayrılıqda təhlili göstərir ki, reklamı, ictimaiyyətlə əlaqələri, satışın təşviqi və birbaşa marketinqi sabit bir xətt çəkməklə ayırmaq düzgün olmazdı. Qeyd edilən bütün elementlər bu və ya digər

dərəcədə məhsulun və istehsalçının imicini formalaşdırır. Marketinq kommunikasiya fəaliyyəti zamanı, ilk növbədə məhsula olan tələbin yaranmasına, məhsulun satışının stimullaşdırılmasına yönəlmiş bütün hərəkətlər ictimai rəyin formalaşmasına xidmət edir. Məhz bu baxımdan ictimaiyyətlə əlaqələr xidmətinin işi cəmiyyətin bütün sahələrini və bütün əlaqə auditoriyalarını əhatə etməlidir. Nəticə etibarı ilə marketinq kommunikasiya sistemində iştirak edən mütəxəssislərin dəqiq müəyyən edilmiş vəzifələri olan yaxşı formalaşmış idarəetmə strukturu tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov A.S. Marketinqin kommunikasiya sistemi. Dərs vəsaiti. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. Dərslik. Bakı, 2008. 203s.
2. Məmmədov A.T. Marketinq. Bakı, 2014. 225 s.
3. Məhərrəmov R. İctimaiyyətlə əlaqələr işi. Bakı, 2002. 210 s.
4. Kotler F.; tərc. ed. Haqverdiyeva K. “A-dan Z-dək marketinq”. Bakı, 2015. 455 s.
5. Синяева И.М. Паблик Рилейщнз в коммерческойдеятельности. М., 2003
6. Поченцов Г.Г. Паблик Рирейшнз для профессионалов.- М.: Рефл-бук, 2008.- 276 с.
7. Управление ичеловеческиересурсы /Подред. О.Я.Гелиха, В.Н.Мининой, В.П.Соломина.- СПб.: Книжный Дом, 2005.-352 с.

Мамед Гаджи оглы Уркаев,
Вагиф Меджид оглы Рамазанов,
Севиндж Фируддин кызы Бабакишиева

Роль PR в коммуникационной системе маркетинга и факторы, определяющие его применение на предприятиях

Резюме

Цель исследования - определить, что система маркетинговых коммуникаций включает в себя комплекс мер стимулирования расширения товарооборота и что организации и предприятия в современном мире находятся в прямой зависимости от общества.

Методология исследования - Проанализирована необходимость развития информационных систем в отношениях с широкой общественностью компаний и предприятий. При этом PR-система отвечает за осуществление коммуникативного процесса, донесение необходимой информации до потребителей, установление личных отношений с покупателями, формирование деловых отношений с общественностью и т. д. Преимущества реализации таких других стимулов интерпретируются и рассматриваются как привлекательные области.

Важность применения исследований - Использование PR-технологий в последние годы растет. Это важно, в первую очередь, для насыщения рынка, увеличения изучения и понимания реакции потребителей, преодоления проблем, связанных с традиционной рекламой, а также создания новых устойчивых стереотипов и устранения существующих.

Результаты исследования показывают - что развитие и успех маркетинговых коммуникаций на рынке является одним из основных залогов процветания бизнеса на фоне расширения рыночной экономики и усложнения конкурентной среды. Требуются системные подходы к управлению системой маркетинговых коммуникаций, такие как управление финансами или логистикой. Широко распространенная политика адресных маркетинговых мероприятий, как правило, не позволяет добиться результатов, которые в значительной степени удовлетворят потребности среднего и крупного бизнеса. С этой точки зрения необходимо обратить внимание на системность предлагаемой системы рекламы, создать стройную структуру управления с четко определенными обязанностями специалистов, задействованных в системе маркетинга и коммуникаций.

Оригинальность и научная новизна исследования - Основной задачей PR, рекламы и прямого маркетинга в системе маркетинговых коммуникаций является создание позитивного настроя, движущего информационную систему. Если потребитель бездействует, если он равнодушен к рекламе и информации, значит, коммуникационная программа не сработала. Если другая сторона не установит позитивных отношений с целевой аудиторией, если она не направит свою деятельность в соответствии с учащимся, она не добьется успеха. Чем более конкуренты рынки, тем важнее эти отношения для борьбы с добросовестной конкуренцией. Интегрированные маркетинговые коммуникации требуют включения PR и рекламы на всех этапах маркетингового процесса - от планирования до продвижения.

Ключевые слова: связи с общественностью, товар, маркетинг, реклама, коммуникационнаясистема, стимулирование.

Mammad Haji Urkayev,
Vagif Majid Ramazanov,
Sevinj Firuddin Babakishiyeva

The role of PR in the communication system of marketing and the factors that determine its application in enterprises

Summary

The aim of the research - is to determine in the article that marketing communication system includes a set of incentive measures to expand trade turnover and that organizations and enterprises in the modern world are directly dependent on society.

Research methodology - The need for the development of information systems in relations with the general public of companies and enterprises was analyzed. At the same time, the PR-system is responsible for the implementation of the communicative process, the delivery of necessary information to consumers, the establishment of personal relationships with buyers, the formation of business relations with the public, etc. The advantages of implementing such other incentives are interpreted and accepted as attractive.

Importance of research - The use of PR technologies has been growing in recent years. This is important, first of all, for market saturation, increasing the study and understanding of consumer reaction, overcoming the problems associated with traditional advertising, as well as creating new stable stereotypes and eliminating existing ones.

The results of the study- show that the development and success of marketing communications in the market is one of the main guarantees for business prosperity in the face of the expansion of the market economy and the complexity of the competitive environment. Systematic approaches to the management of the marketing communications system, such as financial or logistics management, are required. The widespread policy of targeted marketing activities, as a rule, does not achieve results that will largely meet the needs of medium and large businesses. there is a need.

Originality and scientific novelty of research - The main task of PR, advertising and direct marketing in the marketing communication system is to create a positive attitude that drives the information system. If the consumer does not act, if he is indifferent to advertising and information, it means that the communication program has not achieved results. The more competitive markets there are, the more important these relationships are in order to compete fairly. Integrated marketing communications require the inclusion of PR and advertising at all stages of the marketing process - from planning to progress.

Key words: public relations, commodity, marketing, advertising, communication system, incentives.

UOT 339.1

Kamran Rauf oğlu NƏBİZADƏ
doktorant, Bakı Biznes Universiteti
E-mail: nebizadek@gmail.com

AZƏRBAYCANIN POSTSOVET ÖLKƏLƏRİ İLƏ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaratdığı imkanlardan faydalanmaq məqsədi ilə xarici iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməyə və bu əsasda fəal surətdə dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunmağa can atmışdır. Beynəlxalq bazarda rəqabət aparılması ilk öncə eyni ildə müstəqilliklərini qazanmış postsovet ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsindan başlayır.

Tədqiqatın metodologiyası - ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf istiqamətlərinin müqayisəli təhlili və inkişafı, eləcə də bu əlaqələrin formalaşması, xarici ticarət dövriyyəsinin stimullaşdırılmasına aid metodoloji yanaşmalar və bir çox tədqiqatçıların elmi fikirləri aiddir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Xarici ticarət dövriyyəsinin stukturunu və balansını araşdırdıqda görmək olar ki, ölkəmizin ümumi ticarət balansı heç də müsbət olmamışdır. Bu baxımdan xarici iqtisadi əlaqələrin fəaliyyətinin daha səmərəli istiqamətlərinin təşkili, optimal praqnozlaşdırılması və əsasən ixracyönümlü siyasətin həyata keçirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün, eyni zamanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni investisiyaların cəlb olunmasını mümkün edir.

Tədqiqatın nəticələri: Bazarda rəqabət mühitinin daha da sağlamlaşdırılması, maliyyə resurslarına və dünya bazarına çıxış imkanlarının asanlaşdırılması və digər istiqamətlərdə kompleks işlərin görülməsi təklif edilir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: tədqiqat işində bir çox tədqiqatçıların elmi əsərlərinə istinad olunmuşdur. Eyni zamanda tədqiqat işində iqtisadi əlaqələrin uyğun istiqamətlərini tapmaqla xarici-iqtisadi əlaqələrin modelinin genişləndirilməsi, ixracyönümlü məhsulların idxalının məhdudlaşdırılması üsulları qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: xarici iqtisadi əlaqələr, idxal-ixrac, sosial infrastruktur, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, xarici investisiyalar, postsovet ölkələri.

Giriş

Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və yüksək effektli sivil bazar münasibətlərinin formalaşması, xüsusilə qloballaşma şəraitində mühim əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hazırda dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə siyasi və iqtisadi münasibətlərə malikdir. İqtisadi coğrafi mövqeyə, eləcə də təbii sərvətlərinə görə çox əlverişli mühitə malik olan Azərbaycan Respublikası xarici əlaqələrini ticarət, investisiya və xarici miqrasiya istiqamətində tədqiq edir. Bu iqtisadi əlaqələrin yaranması ilk növbətə iqtisadi münasibətlərin qurulmasından asılıdır.

1991-ci ildə müstəqilliyini əldə etmiş ölkə xarici iqtisadi münasibətlərini genişləndirməklə beynəlxalq arenada tanınmış və bir sıra müqavilələrə qoşulmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük təkan yarandı və bir çox ölkələrlə xarici iqtisadi münasibətlər quruldu. Bu münasibətlərin strukturuna baxsaq Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin 50%-dən çoxu Avropa ölkələrinin, əsasən də postsovet ölkələrinin payına düşür. Bu da onu göstərir ki Respublikamız müztəqillik əldə etdikdən sonra Avropaya inteqrasiya etmiş və beynəlxalq əlaqələrini inkişaf etdirmişdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

90-cı illərin əvvəllərində keçmiş xammal tədarükçüləri və hazır məhsul istehlakçıları itirildikdə, xarici ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsi sahəsində daha qəti tədbirlər tələb olunurdu. O

dövrdə, bu sahədə başlıca hadisə “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 05 aprel 1994-cü il tarixli 125 nömrəli Fərmanı idi. Bu Fərmana uyğun olaraq strateji malların bütün hüquqi şəxslərə ixracına icazə verildi. Müstəqilliyin ilk illərində baş verən böhranı aradan qaldırmaq üçün böhran əleyhinə tədbirlər hazırlandı və qısa müddətdə uğurla həyata keçirilməsi ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyin yaranmasına və 1997-ci ildən başlayaraq ÜDM-in artmasına səbəb oldu. Ölkədə bazar iqtisadiyyatı institutları yaradıldı, “Azəri-Çıraq-Günəşli”, “Şahdəniz”, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan”, “Bakı-Supsa”, “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” kimi layihələrin başlanması TRACEKA və TANAP və s. Respublikanın iqtisadiyyatına xarici investisiyaların intensiv axını 2010-cu ildən bəri müşahidə olunur. Bu il üçün bütün investisiyaların həcmində xarici investisiyaların payı 46.9% idisə 2015-ci ildən bəri bir böyümə tendensiyasına sahib olmuş və 2019-cu ildə 70%-i keçmişdir.[4]

Azərbaycan Ermənistan istisina olmaqla digər 13 postsovet ölkəsi ilə iqtisadi əlaqələr qurur və bu ölkələrin Respublikamızın ümumi ticarət dövriyyəsindəki payı 20 faiz təşkil edir. Məlumat üçün qeyd edim ki, Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsi 24 471 287 min ABŞ dolları təşkil edir ki, onun da 4 685 977 min ABŞ dolları postsovet ölkələrinin payına düşür. Aydındır ki, birinci sırada Rusiya Federasiyası dayanır (2 671 545,8 min ABŞ doları), digər ardıcıllıqla - Ukrayna (771 500,4 min), Gürcüstan (536 218,1 min), Belarus (313 163,7 min), Qazaxıstan (142 027,5 min), Türkmənistan (108 774,8 min), Özbəkistan (82 318,4 min), Litva (24 441,5 min), Latviya (12 673,3 min), Moldova (7 821,8 min), Qırğızıstan (5 417,8 min), Tacikistan (5 237,7) və Estoniya (4843,5 min) yer alır. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının idxal və ixrac əməliyyatlarının böyük bir hissəsi Rusiya Federasiyasının payına düşür. İkinci və üçüncü yerlərdə uyğun olaraq Ukrayna və Gürcüstan respublikaları durur. [6]

Cədvəl 1.

2017-2020-ci illər Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi

Ölkələr	**Ümumi ticarət dövriyyəsi (min.ABŞ dolları)**			
	2017	**2018**	**2019**	**2020**
Cəmi	**24263757.2**	**31782697.4**	**33065322.2**	**24201131.7**
Belarus	147700.6	203665.5	227263.2	313163.7
Qazaxıstan	142099.9	220744.7	229601.7	142027.5
Qırğızıstan	1760.2	6082.8	5801.3	5417.2
Moldova	6993.8	6688.8	7880.3	7821.8
Özbəkistan	30000.6	43948.4	81962.8	82318.4
Rusiya	2141121.1	2550162.7	3022045.4	2671545.8
Tacikistan	2045.8	6587.2	3160.8	5237.7
Türkmənistan	164135.7	133042.7	225652.1	108774.8
Ukrayna	889181.2	828532.3	807610.2	771500.4
Gürcüstan	561905.5	592324.2	659027	536218.1
Latviya	15061.4	22386.5	12657.6	12673.3
Litva	26190.4	22062.3	21642.0	24441.5
Estoniya	3226.6	5054.6	4736.5	4843.5

Mənbə: https://www.stat.gov.az/

Cədvələ əsasən Azərbaycanın əsas tərəfdaş olduğu ölkə Rusiya Federasiyasıdır ki, bu ölkənin payı digər 12 ölkənin payına düşən ticarət dövriyyəsindən çoxdur. Yalnız Ermənistan istisna olmaqla digər postsovet ölkələrinin ticarət dövriyyəsi ümumilikdə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin 19%-ni təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bu ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsi əvvəlki illərlə (Məsələn 2005, 2006-cı illərdə bu ölkələrin xüsusi çəkisi Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsinin 22,23%-ni təşkil edirdi) müqayisədə azalmışdır. Lakin son dörd ildə xarici ticarət dövriyyəsinin payı ümumilikdə artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə Azərbaycanın bu ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsi ümumi ticarət dövriyyəsinin 17%-i, 2018-ci ildə 14,5%-i, 2019-cu ildə

16,2%-i və 2020-ci ildə isə 19%-ni təşkil etmişdir. Ticarət dövriyyəsinin çəkisi isə ötən illə müqayisədə 1,4 dəfə azalmışdır. Bunun da əsas səbəbi əvvəllər MDB ölkələri müstəqillik qazandıqdan sonra yalnız postsovet və qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qururdusa, indi Azərbaycan daxil olmaqla hər bir ölkə öz beynəlxalq əlaqələrini artırmışdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın böyük iqtisadi əlaqələri olan qonşu Türkiyə, İtaliya və Almaniya kimi ölkələr vardır ki, onların ticarət dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi çoxdur. Bundan başqa, 2019-cu ilin mart ayından "COVİD 19" pandemiyasının başlaması da Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinə təsir etdi.

Azərbaycan-Rusiya münasibətləri həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə geniş şəkildə inkişaf etməkdədir. Bu qarşılıqlı əməkdaşlıqların tarixi və iqtisadi bağlılığı vardır ki, onların bir çoxu hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ilə Rusiya arasında ikitərəfli münasibətlərin çoxşaxəli istiqamətləri mövcud olub. Məhz son bir neçə ildə Rusiya ilə Azərbaycan arasında 50-ə yaxın iqtisadi sahədə sənəd imzalanıb [5]. Yaradılmış möhkəm hüquqi baza iqtisadiyyat, o cümlədən ticarət, kənd təsərrüfatı, yanacaq-energetika, elm və təhsil, mədəniyyət, idman və digər sahələrdə əlaqələrin genişləndirilməsinə imkan verib.

Rusiyadan Azərbaycana siqaret, kənd təsərrüfatı və qida məhsulları, benzin, polad və dəmir məmulatlar, ağac məmulatları, tikinti materialları, kimya məhsulları, dərman, istehlak məhsulları, avtomobil mühərrikləri, borular və diri ev heyvanları idxal olunur. Azərbaycandan Rusiya Federasiyasına isə əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları, təbii qaz, kerosin, kimya məhsulları, borular, spirtli içkilər və mineral sular ixrac olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, pomidor, xurma və fındıq idxalında Azərbaycan Rusiyanın əsas ticarət tərəfdaşıdır.

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Qazaxıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna və Baltik ölkələri ilə sosial-iqtisadi və diplomatik münasibətlər qurmuşdur. Ölkəmizə əsasən meyvə, meyvə şirələri, neft məhsulları, sürtgü yağları, mebellər, bitki yağı, ağ şəkər və kimyəvi cəhətdən təmiz digər saxaroz və plastik məmulatları ixrac, bəzi emal olunmuş neft məhsulları, buğda, şüşə qablar, dərman pereparatları, mal əti, mineral və qazlı sular, kənd təsərrüfatı məhsulları və iribuynuzlu mal-qara idxal olunur.

1993-1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Belarusiya, Özbəkistan, Qırğızıstan Respublikaları arasında iqtisadi və diplomatik münasibətlərin qurulmasına başlamışdır. Dövlət Azərbaycandan bu ölkələrə neft məhsulları, tütün, alüminium materiallar, polietilen və digər kimya məhsulları, şokolad məmulatları, meyvə şirələri, bentonit gili, şəkər və saxaroza, maye sayğacları, heyvan və bitki mənşəli piylər, reaktiv mühərriklər üçün kerosin yanacağı ixrac edir, traktorlar, taxta və ağac materialları, qazma maşınlarının ehtiyat hissələri, dərman vasitələri, tibb avadanlığı, plastik məmulatlar, soyuducular, elektrik naqilləri, qurudulmuş üzüm, yumşaq buğda, yer fıstığı, xam ipək, avtomobil hissələri, qida və kənd təsərrüfatı məhsulları isə idxal olunur.

Yaxın qonşumuz olan Gürcüstan Respublikası və Azərbaycan ilə 1996-cı il mart ayında dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri qurulmuşdur. Ölkələrarası ticarət dövriyyəsində digər postsovet ölkələri ilə müqayisədə kəskin dərəcədə fərq var. Belə ki, 2020-ci ilin statistikasına əsasən idxal olunan məhsulların xüsusi çəkisi 74.29 mln ABŞ dolları, ixrac olunan məhsulların xüsusi çəkisi isə 461.92 mln ABŞ dolları təşkil edir [7]. Bu da ixrac-idxal əməliyyatında müsbət saldonun olduğunu kəskin dərəcədə bildirir. Azərbaycandan Gürcüstana benzin, dizel yanacağı, təbii qaz, ağ neft, bitum, mazut, un və un məmulatları, bitki yağı və s. məhsullar ixrac olunur. Gürcüstandan Azərbaycana sement, şlak, dross, yanıq dəmir və qara metal emalının digər tullantıları, mineral və qazlı sular, alkoqolsuz içkilər, iribuynuzlu mal-qara, pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış halda dərman vasitələri və s. məhsullar idxal olunur.

Beləliklə, 13 postsovet ölkəsindən yalnız 3 ölkə - Tacikistan, Gürcüstan və Belarus respublikaları ilə ticarət dövriyyəsində 2020-ci ildə müsbət saldo qeyd olunmuşdur, digər ölkələrlə olan ticarət əlaqələrimizdə idxalın ümumi çəkisi ixracdan çox olduğu üçün mənfi saldo qeyd olunmuşdur. Lakin son illər qeyri-neft sekoruna ayrılan investisiyalar, eləcə də işğaldan azad olunmuş ərazilərə dövlət qayğısının artırılması və bu ərazilərdə ağıllı şəhərciklərin, emal müəssisələrinin

yaradılması postsovet ölkələrinə maraq yaratmışdır. Bu ölkələrin Qarabağa olan diqqəti və investisiya mühitinin onlar üçün əlverişli olması ölkə ÜDM-nin də artmasına gətirəcəkdir.

Nəticə

Aydın məsələdir ki, bu ölkələrin son 20 ildə qarşılıqlı ticarət əlaqələrini qurmaqla İnkişaf Etmiş Ölkələrə inteqrasiya etməsi bu ölkələrdə istehsal olunan məhsulların texnoloji əsasının artmasına və qlobal dəyər zəncirinə qoşulmasına imkan yaratmışdır. Təcrübə göstərir ki, əksər inteqrasiya olunmuş birliklər üçün dominant iştirakçı əsasında inteqrasiya əsas xarakterik olmuşdur. Məsələn, NAFTA-da inteqrasiyanın lokomotivi kimi ABŞ, Avropa Birliyində Almaniya, Avrasiya iqtisadi birliyində isə Rusiya əsas rolu oynayır.

Qloballaşma kontekstində xarici iqtisadiyyat ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və şaxələndirilməsində mühüm bir sistem və quruluş yaradan amil kimi qəbul edilməlidir. Bu baxımdan, ölkələr arasındakı xarici iqtisadi əlaqələrin təhlili və qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli ehtiyatların ayrılmasına imkan verir.

Postsovet ölkələrinin inteqrasiya potensialının yüksək olmasına baxmayaraq, blokdaxili əməkdaşlığın inkişafının kifayət qədər problemləri qalmaqdadır. Bu ölkələrin əhalisi planetin əhalisinin 6%-ni, sənaye potensialı dünya sənaye potensialının təxminən 10%-ni təşkil edir. Dünyanın əsas növ təbii ehtiyatlarının 25%-i postsovet ölkələri ərazisində yerləşir. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, XX əsr ərzində postsovet ölkələri əhəmiyyətli industrial inkişaf yolu keçmiş, elmi-texniki və intellektual potensial inkişaf etmişdir. Bu ölkələrin formalaşan qlobal iqtisadiyyatda mövqelərinin gücləndirilməsi imkanları böyükdür, bu imkanlardan qarşılıqlı maraqlara uyğun istifadə olunması inteqrasiya əməkdaşlığının ən aktual mövzularıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əvəz Bayramov. “Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika”. Bakı, 1997.
2. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri. /Azərbaycan Respublikasının Dovlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış statistik məcmuələr, 2017-2020. http://www.stat.gov.az/source/trade/
3. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/. Bakı: “Poliart” MMC, 2017 s.522.
4. Yadigarov T.A. “Gömrük statistikası və müasir informasiya texnologiyaları”. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2020,-550 səh.
5. М.Кротов (Санкт-Петербург). “Экономического интеграция стран СНГ: проблемы и перспективы” РЭЖ № 1, 2010.
6. Azərbaycanın postsovet ölkələri ilə xarici əlaqələrinin qurulması. 2020. http://www.mfa.gov.az/
7. Qəzet: “Gömrük xəbərləri” 2020.
8. http://www.economy.gov.az/
9. http://www.cisstat.org

Камран Рауф оглы Набизаде
докторант Бакинский Университет Бизнеса
E-mail: nebizadek@gmail.com

Основные направления торговых отношений Азербайджана с постсоветскими странами

Резюме

Цель исследования. После обретения государственной независимости Азербайджанская Республика, как равноправный член мирового сообщества, стремилась развивать внешнеэкономические связи и активно интегрироваться в мировую экономическую систему с целью использования возможностей, созданных международные экономические отношения. Конкуренция на международном рынке начинается с развития экономических отношений с постсоветскими странами, получившими независимость в том же году.

Методология исследования - это сравнительный анализ и развитие внешнеэкономических связей страны, а также методологические подходы к стимулированию внешнеторгового оборота и научные взгляды многих исследователей.

Практическая значимость исследования: Практическая значимость исследования: Изучив структуру и баланс внешнеторгового оборота, можно увидеть, что общий торговый баланс нашей страны отнюдь не был положительным. С этой точки зрения возможно привлечение новых инвестиций на освобожденные территории с целью организации более эффективных направлений внешнеэкономических связей, составления оптимальных прогнозов и реализации преимущественно экспортно-ориентированной политики.

Результаты исследования: Предлагается дальнейшее усиление конкурентной среды на рынке, облегчение доступа к финансовым ресурсам и мировому рынку, а также проведение комплексной работы по другим направлениям.

Оригинальность и научная новизна исследования: Оригинальность и научная новизна исследования: Исследование относится к научным работам многих исследователей. В то же время в исследовании выделяются пути расширения модели внешнеэкономических связей за счет поиска соответствующих сфер экономических отношений, ограничения импорта экспортно-ориентированной продукции.

Ключевые слова: внешнеэкономические связи, импорт-экспорт, социальная инфраструктура, международные экономические отношения, иностранные инвестиции, постсоветские страны.

Kamran Rauf Nabizadeh
Ph.D. student, Baku Business University,
E-mail: nebizadek@gmail.com

Maın dırectıons of azerbaıjan's trade relatıons wıth post-soviet countrıes

Summary

The purpose of the research: After gaining its state independence, the Republic of Azerbaijan, as an equal member of the world community, sought to develop foreign economic relations and actively integrate into the world economic system in order to take advantage of the opportunities created by international economic relations. Competition in the international market begins with the development of economic relations with the post-Soviet countries, which gained independence in the same year.

Research methodology - a comparative analysis and development of the country's foreign economic relations, as well as methodological approaches to the stimulation of foreign trade turnover and the scientific views of many researchers**.**

The practical importance of the research: Examining the structure and balance of foreign trade turnover, it can be seen that the overall trade balance of our country has not been positive at all. From this point of view, it is possible to attract new investments in the liberated territories in order to organize more efficient areas of foreign economic relations, make optimal forecasts and implement mainly export-oriented policies.

The results of the research: It is proposed to further strengthen the competitive environment in the market, facilitate access to financial resources and the world market, and to carry out comprehensive work in other areas.

The originality and scientific novelty of the research: The research refers to the scientific works of many researchers. At the same time, the research highlights ways to expand the model of foreign economic relations by finding appropriate areas of economic relations, to limit the import of export-oriented products.

Key words: foreign economic relations, import-export, social infrastructure, international economic relations, foreign investment, post-Soviet countries.

III BÖLMƏ.
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ, SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ TURİZMİN İNKİŞAFI

UOT: 368.01

Zaur Rafiq oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR-ın)
“Neftqazelmitədqiqatlayihə” İnstitutunun doktorantı,
aliyev576@scientifictext.ru

SIĞORTA MƏQSƏDİLƏ NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ RİSKLƏRİN TƏSNİFATI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir iqtisadi şəraitdə neft-qaz sənayesində sığortanın təşkili məqsədilə risklərin araşdırılması və onların təsnifatının dəqiqləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqatda əsaslı araşdırmalar neft-qaz sənayesi sahəsindəki müəssisələrin sığortalanmış risklərinin monitorinqinin aparılmasına şərait yaratmaq imkanına malikdir.

Tədqiqatın nəticələri - işləyib hazırladığımız təsnifat sığorta obyekti nəzərə alınmaqla risklərin forma və növ meyarlarına uyğun olaraq ehtimal, tezlik və gəlirsizliyin differensasiyası əsasında neft-qaz sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sığortalanmış risklərinin monitorinqinin aparılmasına imkan verə bilər.

Tədiqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - neft-qaz sənayesində risklərin formaları, növləri, habelə zərər ehtimalının bir risk hadisəsinin nəticələrinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir və onun sayəsində risklərin təzahür formalarının müxtəlifliyi bir çox risklərin təsnifatının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: neft-qaz sənayesi, sahibkarlıq subyekti, risk, sığorta, maliyyə, fəlakət, növ, təsnifat.

Giriş

Milli iqtisadiyyatın aparıcı neft-qaz sektorunda sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə təsir edən əsas risklərdən biri də sənaye riskidir. Neft-qaz sənayesində sığorta məqsədilə risklər dedikdə, sənayenin iqtisadi vəziyyətindəki dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin dərəcəsi həm sənaye daxilində, həm də digər sənaye sahələri ilə müqayisədə itki ehtimalı nəzərdə tutulur. Neft-qaz sənayesinin həyat dövrü və sənayenin digər sahələri arasında rəqabət mərhələləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin işi ilə və nəticədə sənaye riski səviyyəsi ilə əlaqədardır. Müasir iqtisadi şəraitdə neft-qaz sənayesində sığortanın təşkili məqsədilə risklərin araşdırılması və onların təsnifatının dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan xüsusi aktuallığa malik olan problemin aradan qaldırılması üçün neft-qaz sənayesində riskləri araşdıraraq onların təsnifatını müəyyənləşdirmişik.

Sahibkarlığın inkişafı şəraitində sahə risklərinin mahiyyəti

İstənilən çoxsahəli sənaye müəssisəsi üçün sahəvi risk təsnifatı uyğun olaraq eynidir. Sahəyə görə risk sənaye, ticarət, nəqliyyat və s. növlərini əhatə etməklə onlardan hər biri, sahəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, formalaşma sahələrinə görə aydınlaşdırılmalıdır. Bu baxımdan apar-

dığımız araşdırmalarımıza əsasən sahibkarlıq subyektinin sahə risklərinə aşağıdakı risklər daxildir [1, 3, 10, 13, 14]:

Mülkiyyət riskləri - fəlakət nəticəsində birbaşa əmlak itkisinə və dolayı mülkiyyət itkisinə gətirib çıxarır. Əmlak risklərinə istehsal riskləri aid edilməklə onun dəyərinə aşağıdakı əsas amillər təsir göstərə bilər:

- avadanlıqların boşdayanması, iş vaxtından səmərəli istifadə olunmaması, əmək məhsuldarlığının azalması, xammal və materialların qeyri-müntəzəm tədarükü səbəbindən planlaşdırılan satış həcminə nail olunmaması;
- inflyasiyanın yüksəlməsi, keyfiyyətə görə tələbin artması, vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər, təchizatçıların və alıcıların riski ilə əlaqədar istehsal xərclərinin artması səbəbindən gəlirliliyin azalması;
- keyfiyyətin aşağı düşməsi, bazar konyukturasının dəyişməsi, rəqabətin artması və s. hesabına qiymətin aşağı düşməsinə təsir göstərməsi və məhsul satışı həcminin azalması;
- kifayət qədər aşağı ixtisas səviyyəsi və müəssisənin işçi heyətinin peşəkarlığının olmaması.

Gəlir itkisi riski - gözlənilən investisiya gəlirliliyinin qismən və ya tamamilə itirilməsi ilə nəticələnən bir hadisənin baş vermə ehtimalıdır.

İstehsal riskləri - məhsul (iş və xidmətlərin) istehsalı, elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işləri (ETSKİ), satış və satışdan sonra saxlanılması prosesində yaranan bir risk növüdür. İstehsal risklərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar [8, 17, 19]:

- ETSKİ riskləri (texniki risklər) - bu qrupa innovasiyalara investisiya qoyma riskləri daxildir;
- istehsalat riskləri;
- nəqliyyat riskləri.

İstehsal riskləri bir kateqoriya olaraq aşağıdakı növlərə bölünə bilər:

- təchizat riskləri;
- strategiyanın hazırlanması prosesində risklər;
- planlaşdırılan tarixlərin pozulması riskləri.

Təchizat risklərinə aşağıdakı risklər daxildir [2, 25]:

- hər hansı bir məhsulun istehsalı üçün lazım olan müəyyən bir mənbənin təchizatçısını tapa bilməməsi;
- xammal (mallar) üçün münasib qiymətlərə malik bir təchizatçının tapılmaması;
- artıq tapılmış və məqbul olan təchizatçıların təchizat müqaviləsi bağlamaqdan imtina etməsi.

Strategiyanın hazırlanması prosesində risklərə aşağıdakılar daxildir:

- sahibkarlıq subyekti üçün ən məqbul olan və ya bütövlükdə neft-qaz sənayesi üçün ənənəvi olan şərtlərlə müqavilələrin bağlanmasına ehtiyac;
- alqı-satqının təşkili müddətinin uzadılması.

Planlaşdırılan tarixlərin pozulması halında risklərə planlaşdırılan xərclər və gəlirlər qrafikinə əməl edilməməsi halları daxil edilir.

Sahə təhlili dedikdə hər hansı sahibkarlıq subyektinin strateji təhlilinin bir hissəsi başa düşülür və onun nəticəsi strategiya seçmək üçün alternativlərin qiymətləndirilməsi prosesidir. Sahə təhlili, neft-qaz sənayesində üstünlüyü təşkil edən iqtisadi xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi və həmin sahədə dəyişikliyi hərəkətə gətirən hərəkətverici qüvvələrin müəyyən edilməsi mərhələlərini əhatə edir.

Sahə təhlili, milli iqtisadiyyatın əsas sahələrində səhm qiymətindəki dəyişikliklərin dinamikasını, sənayenin inkişaf perspektivlərini öyrənmək, digər sahələrlə müqayisədə rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirməkdir. Sahə təhlilində qiymətləndiricinin diqqəti iqtisadiyatın bir sahəsinin xüsusiyyətlərinə və konkret olaraq qiymətləndirmə obyektinin aid olduğu alt sahəyə yönəldilir (məsələn, yanacaq sənayesində aşağıdakı sahələri ayırd etmək olar: neft, qaz, kömür, torf, şist və s.)

İqtisadi amil təhlili, başlanğıc amil sistemindən son amil sisteminə tədricən keçid və təsirli göstəricinin dəyişməsinə təsir edən birbaşa, kəmiyyətcə ölçülə bilən amillərin tam dəstinin

açıqlanması kimi başa düşülür. Göstəricilər arasındakı əlaqənin təbiətinə görə, deterministik və stoxastik amil təhlili üsulları fərqlənir. Deterministik amil təhlili, təsirli göstərici ilə əlaqəsi funksional xarakter daşıyan amillərin təsirini öyrənmək üçün bir texnikadır. Korrelyasiya və reqressiya (stoxastik) təhlili üsulları, funksional asılılıqda olmayan göstəricilər arasındakı əlaqənin sıxlığını təyin etmək üçün geniş istifadə olunur, yəni əlaqələr hər bir fərdi halda yox, müəyyən bir əlaqədə özünü göstərir.

Neft-qaz sənayesinin xüsusiyyətlərinin sənaye riskləri sisteminin formalaşmasına təsiri

Neft-qaz sənayesi bir sistem olaraq, digər maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir [4, s. 183]. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq sənaye risklərinin təhlili baxımından bunlardan ən əhəmiyyətlisi aşağıdakılardan ibarətdir:

1) təbii şəraitdən, kəşf edilmiş və bərpa olunan karbohidrogen ehtiyatlarından istifadə səviyyəsindən göstəricilərin və xərc səmərəliliyinin meyarlarının yüksək asılılığı;

2) təbii amillərin dinamik xarakteri (zamanla dəyişkənlik);

3) neft yataqlarının işlənməsinin əksər texniki və iqtisadi göstəricilərinin ehtimal xarakteri;

4) köhnə yataqlarda hasilatın azalmasını kompensasiya etmək məqsədi ilə sənaye miqyasında kapital qoyuluşlarının təkrar istehsal strukturunda payının artmasına doğru dəyişiklik;

5) neft layihələrinin uzun müddət həyata keçirilməsi;

6) neft hasilatının yüksək kapital intensivliyi, böyük ilkin investisiyalara ehtiyacı, ilkin kapitalın uzun müddət ödənilməsi və s.

Neft-qaz sənayesinin yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri sənaye riskləri sisteminin formalaşmasına təsir göstərir. Aşağıdakı göstərilmiş sənaye riskləri neft-qaz sənayesinə xasdır [4, s. 211]:

1) kəşf edilməmiş bir yataq riski;

2) gəlirsiz əmanət tapmaq riski;

3) işlənmə hədəfinin geoloji və sahə xüsusiyyətlərinin (geoloji ehtiyatların həcmi, neft hasilatının səviyyəsi, çıxarıla bilən ehtiyatların həcmi, karbohidrogen hasilatının dinamikası və s.) qeyri-dəqiq müəyyən edilməsi ilə əlaqəli risk;

4) neft və neft məhsullarının satışı üçün bazar şərtləri ilə əlaqəli risk;

5) fors-major vəziyyətlərinin artma ehtimalının yaratdığı risk.

Neft-qaz sənayesində əsas və spesifik sahə riskləri sahibkarlıq subyektlərinin istehsal və iqtisadi fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Neft-qaz sənayesində risklər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər və onların təsnifatı cədvəl 1-də əks olunmuşdur.

Risk ehtimalı nə qədər aşağı olarsa, sığortasını təşkil etmək daha asan və daha ucuz ola bilər. Yüksək risk ehtimalı bahalı sığorta təminatını nəzərdə tutur və bu da onun həyata keçirilməsi prosesini çətinləşdirir.

Sığorta hadisəsi - sığorta obyekti deyil. Bu obyekt ola biləcək və ya olmayan bir riskdir. Buna görə də risk, insanın iradəsinə zidd olaraq meydana gələn təsadüfi bir hadisədir. Risk, sığorta münasibətlərinin yarandığı təsadüfi hadisələr və ya hadisələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Eyni müddət ərzində eyni riskə məruz qalan kifayət qədər çox sayda obyekti müşahidə edərkən təsadüfi hadisələrin meydana gəlməsinin qanunauyğunluğu ortaya çıxır. Müşahidənin yekunu nə qədər çoxdursa, təsadüfi etibarlı nəticəyə (etibarlı qanunauyğunluq) yaxınlaşır.

Təcrübədə, müşahidə olunan yekun çərçivəsində müəyyən bir hadisənin başlanğıcını əvvəlcədən görmək mümkün deyil. Müşahidə obyektlərinin sayı sonsuzluğa yaxınlaşdıqda, empirik ehtimalın kifayət qədər etibarlı olacağını gözləmək olar. Müşahidənin nəticələrinin etibarsızlığı yalnız bu fenomen və ya hadisənin naməlum qaldığı halda söylənilə bilər. Eyni zamanda, elmi-texniki tərəqqi potensial olaraq yeni biliklərin inkişafı, texnologiyanın qeyri-kamilliyi və ya insanlar tərəfindən düzgün işləməməsi ilə əlaqəli yeni risklərin yaranması üçün ilkin şərtlər yaradır. Bir sıra hallarda, müasir texnologiya insanın sinir gərginliyi olmadan maşın və mexanizmləri idarə edə biləcəyi sərhədləri aşmışdır və ictimai şüurda onların qarşılıqlı əlaqəsi (erqonomikası) elmi qiymətləndirilmir.

Cədvəl 1

Neft-qaz sənayesində risklərin təsnifatı

Ümumi risklər	
Təsnifatın əlaməti	hüquqi risk; sosial risk; ölkə riski (siyasi və iqtisadi); investisiya riski; tikinti riski (tikinti işlərinin vaxtında başa çatdırılmaması və layihənin istifadəyə verilməsinin gecikdirilməsi riski; layihənin smeta dəyərindən artıq olma riski, işin keyfiyyətsizliyi riski); layihə iştirakçılarının riski; maliyyə riski; marketinq riski (layihə məhsullarının satışının marketinq riski, cari layihə dəstəyinin marketinq riski); istehsal riski; inzibati risk; ekoloji risk və s.
Təzahür mərhələsi	əməliyyatdan qabaq risk; əməliyyat riski.
Yaranma səbəbləri	funksional risk; inflyasiya riski; pul riski; likvidlik riski və s.
Təzahürün nəticələri	sahibkarlıq fəaliyyətinin dayandırılması riski; dəyişkən risk və s.
Spesifik risklər	
Axtarış mərhələsi	əmanətin aşkarlanmaması riski; gəlirsiz əmanətin aşkar edilməsi riski.
Kəşfiyyat mərhələsi	optimal kəşfiyyat strategiyasından yayınma riski.
İnkişaf mərhələsi	ehtiyatların həcminin və neftvermə əmsalının düzgün müəyyənləşməməsi hesabına formalaşan itki riski; aşağı keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik olan obyektlərin tikintisi riski; neftin və onun emalı məhsullarının satışı üzrə bazar şəraitinin dəyişməsi nəticəsində formalaşan risk; fors-major hallarının riski.
Neftin daşınması mərhələsi	məhsulların daşınma həcminin düzgün müəyyənləşdirilməməsinə görə formalaşan itki riski; daşınan məhsulların aşağı keyfiyyət xüsusiyyətlərindən yaranan itki riski; aşağı keyfiyyət göstəricilərinə malik olan nəqliyyat vasitələrinin (neft boru kəmərləri, xətti kompressor, nasos stansiyaları) tikintisi riski; avadanlıqların nasazlığı riski; məhsulların satışı məqsədilə bazar mühitinin dəyişməsi hesabına formalaşan risk; fors-major hallarının riski.
Neft emalı mərhələsi	xammalın emal həcminin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi ilə əlaqədar itki riski; keyfiyyət xüsusiyyətləri aşağı olan xammalın emalı üçün qurğuların tikintisi riski; xammal emalı qurğularının və digər avadanlıqların istismarında nasazlıq riski; emal olunmuş məhsulların satışı bazarının şərtlərindən yaranan risk; fors-major hallar riski.

Riskin təzahürü hadisənin təsadüfi olmasından və insanın iradəsindən asılı deyil (bu, ilk növbədə təbii fəlakətlərə və qəzalara aiddir). İnsan biliyi keçmişin şərtlərini gələcəyə proqnozlaşdırmanın mümkün olduğu səviyyəyə çatdıqda risk nəzarəti daha təsirli olacaq və zərərli təsirləri minimuma endiriləcəkdir.

Təhlükə mənbəyindən asılı olaraq təbiətin elementar qüvvələrinin təzahürü və maddi nemətlərin mənimsənilməsi prosesində bir insanın məqsədli təsiri ilə əlaqəli risklər fərqlənir. Təbiətin təbii qüvvələrinin təzahürü ilə əlaqəli risklərə zəlzələ, daşqınlar, sel, sunami və digər hadisələr daxildir. Oğurluq, soyğunçuluq, vandalizm və digər qanunsuz hərəkətlər kimi risklər insanları hədəfə almaqla əlaqədardır [20, 21, 22, 23, 24, 26, 27].

Xüsusi bir qrup spesifik risklərdən ibarətdir: anormal və fəlakətli. Anomal risklərə müştərək sığortanın bu və ya digər qrupuna aid olan obyektlərin bura daxil edilməsinə imkan verməyən çoxluq daxildir. Anormal risklər normaldan daha yüksək və daha aşağıdır. Normaldan aşağı olan

risk sığortaçı üçün əlverişlidir və sığorta müqaviləsinin normal şərtləri çərçivəsində ödənilir.

Fəlakətli risklər çoxlu sayda sığortalı obyektləri (yaxud sığortalıları) əhatə edən və xüsusilə böyük miqyasda ciddi ziyan vuran əhəmiyyətli bir qrup təşkil edir. Bunlar təbiətin elementar qüvvələrinin təzahürü ilə, habelə maddiyyatın mənimsənilməsi prosesində insan fəaliyyətinin dəyişməsi ilə əlaqəli risklərdir.

Sığortalanmayan və sığortalanan risklər

Xalis risklərin çoxu (lakin hamısı deyil) sığortalanıb və möhtəkir (spekulyativ) risklər isə sığortalanmayıb. Risklərin növləri sığortalanmayanlara və sığortalananlara bölünür.

Sığortalanmayan risk dedikdə sığorta müəssisələrinin əksəriyyətinin sığortalanmaqdan çəkindikləri bir risk növü başa düşülür və bununla əlaqədar itki ehtimalının demək olar ki, gözlənilməz olmasıdır. Sel və ya zəlzələ kimi təbii fəlakətlərdən sığorta almaq mümkündür. Ancaq sığorta müəssisələri, ən azından, riskin dövət səhmləri və ya ümumi iqtisadi vəziyyətlə əlaqəli olduğu yerlərdə əməkdaşlıq etmək istəmirlər. Qanuni dəyişikliklər və iqtisadi dalğalanma kimi qeyri-müəyyənliklər sığortadan kənara çıxır. Sığortalanmayan risklərə aşağıdakılar daxildir [6, s. 10]:

- Bazar riskləri - əmlak və ya gəlir itkisinə səbəb ola biləcək amillər (məsələn, qiymətlərdə mövsümi və ya dövri dəyişikliklər), istehlakçıların laqeydliyi, dəb dəyişiklikləri və daha keyfiyyətli məhsul təqdim edən rəqibdir;
- Siyasi risklər – hakimiyyət dəyişikliyi, müharibə, sərbəst ticarətə qoyulan məhdudiyyətlər, əsassız (yaxud həddindən artıq vergilər) və sərbəst valyuta mübadiləsinə məhdudiyyətlər kimi hadisələrin təhlükəsidir;
- İstehsal riskləri - avadanlıqların qeyri-iqtisadi istismarı, xammal çatışmamazlığı, texniki problemləri həll etmək zərurəti, tətillər, dərsdən yayınma, əmək münaqişələri və s. kimi amillərin təhlükəsidir;
- Şəxsi risklər - işsizlik; boşanma, təhsilin olmaması, iş imkanlarının olmaması və ya hərbi xidmətdə sağlamlığının itirilməsi səbəbindən yoxsulluq kimi amillərin təhlükəsindən ibarətdir.

Sığorta mühafizəsi lazım olan risk (sığortalanan) güman edilən zərərlərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi asan olan bir riskdir və buna görə də sığorta müəssisəsi onları kompensasiya etməyə hazırdır. Sığortalanan risklərə aşağıda göstərilənlər aiddir [15, s. 58]:

- Əmlak riskləri - fəlakət nəticəsində itki riskidir. Bu risklər nəticəsində birbaşa əmlak itkisinə və dolayı mülkiyyət itkisinə səbəb olur;
- Şəxsi risklər - vaxtından əvvəl ölüm, əlillik, qocalıq və s. nəticəsində itki riskidir;
- Hüquqi məsuliyyətlə əlaqədar risklər - avtomobildən istifadə, binada yaşamaq, peşə, məhsul istehsalı, peşəkar səhvlər və s. kimi səbəblərə görə itki riskidir.

Sığortalanan maliyyə riskləri

Sahibkarlıq subyektində sənaye xarakterli risklər kontekstində sığortalanan risklərin formaları aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır [5, s. 28]: maliyyə riskləri; kommersiya riskləri; təbii-ekoloji risklər; texnogen risklər.

Maliyyə riskləri dedikdə, sahibkarlıq subyektinin maliyyə fəaliyyəti vəziyyətinin qeyri-müəyyənlik şəraitində gözlənilməz maliyyə itkilərinin (mənfəətin, gəlirin azalması, kapital itkisi və s.) ehtimal kimi başa düşülür.

Maliyyə riskləri üç növə bölünür [7, s. 105]: pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqəli risklər; kapital qoyuluşu ilə əlaqəli risklər (investisiya riskləri); sahibkarlıq subyektinin təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili forması ilə əlaqədar risklər.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqəli risklərə aşağıdakı risk növləri daxildir: inflyasiya və deflyasiya riskləri, valyuta riskləri, likvidlik riskləri.

İnflyasiya riskləri, kapitalın real dəyərinin (pul aktivləri şəklində), habelə inflyasiyanın artmasına görə sahibkarlıq subyektinin gözlənilən gəliri və mənfəətinin azalma ehtimalı ilə xarakterizə olunur. İnflyasiya riskləri zamanı istehsal xərclərinin səviyyəsi satış qiymətlərindən yük-

sək olur, o cümlədən sahibkarlıq subyektinin hazır məhsulları bu məhsulların rəqiblərinin qiymətlərindən daha sürətli bahalaşır.

İnflyasiya risklərinin yüksək olduğu şəraitdə aşağıdakılar araşdırılmalıdır [11, s. 119]: vaxt amili; istehsal və texnoloji prosesin müddəti; hazır məhsulların satışına sərf olunan vaxt; vəsaitlərin alınmasına sərf olunan vaxt məhsulların satışı; ödənişlərin müqavilə üzrə gecikdirilməsi; ehtiyatların formalaşdırılması və idarə edilməsi (anbardakı hazır məhsulların sığorta ehtiyatı; xammal və materialların sığorta istehsal ehtiyatı; dinamik formalaşmış istehsal ehtiyatı); kapitalın formalaşması şərtləri.

Deflyasiya riskləri, deflyasiyanın artması nəticəsində qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsi, sahibkarlıq mühitinin pisləşməsi və gəlirlərin azalması rskləridir.

Valyuta riskləri zamanı beynəlxalq ticarət, xarici iqtisadi və ya kredit müqaviləsinin imzalanması ilə onun üzərindəki ödəniş arasındakı dövrdə ödəniş valyutasına nisbətdə məzənnənin dəyişməsi nəticəsində valyuta itkisinin yaranması təhlükəsidir. Valyuta riskləri müəyyən edilmiş müddətdə pul öhdəliyinin real dəyərinin dəyişməsinə əsaslanır.

Likvidlik riskləri, qiymətli kağızların və ya digər məhsulların keyfiyyətinin və istehlak dəyərinin qiymətləndirilməsindəki dəyişikliklərə görə satışda itki ehtimalı ilə əlaqəli risklərdir.

İnvestisiya riskləri, biznes subyektinin investisiya fəaliyyəti zamanı gözlənilməz maliyyə itkisi ehtimalını ifadə edir. Bu fəaliyyət növlərinə uyğun olaraq investisiya riskləri növləri də aşağıdakı kimi fərqləndirilir: real investisiya riski; maliyyə investisiya riski (portfel riski); yenilikçi investisiya riski. Bu cür investisiya riskləri sahibkarlıq qurumunun mümkün kapital itkisi ilə əlaqəli olduğundan ən təhlükəli risklər qrupuna daxildir.

İqtisadi fəaliyyətin təşkili forması ilə əlaqəli risklərə aşağıdakılar daxildir: avans və dövriyyə riskləri [9, s. 9-10].

Avans riskləri alıcının pulu hesabına hazır məhsulun çatdırılmasını nəzərdə tutan hər hansı bir müqavilənin bağlanması zamanı əvvəlcədən yaranır. Riskin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, risk daşıyıcısı olan müəssisə (satıcı) istehsal prosesində heç bir şeylə əhatə olunmayan məhsulların istehsalı zamanı müəyyən xərclər çəkmişdir. Belə ki, risk sahibinin balans hesabatı mövqeyindən yalnız əvvəlki dövrlərin mənfəəti ilə əhatə oluna bilər. Sahibkarlıq subyekti səmərəli bir dövriyyə formalaşdıra bilmədiyi halda avans riskləri satılmayan məhsulların anbar ehtiyatlarının formalaşmasında ifadə olunan ilkin riskləri daşıyır.

Dövriyyə riski - müntəzəm dövriyyə müddətində maliyyə mənbələri çatışmazlığının başlanğıcını nəzərdə tutur (məhsul satışının sabit sürətində istənilən sahibkarlıq subyektinin fərqli maliyyə resurslarına görə dövriyyə sürəti yarana bilər).

Sığortalanan kommersiya riskləri

Kommersiya riskləri dedikdə, ölkədəki gələcək bazar vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqəli risklərdən bəhs olunur. Bu zaman xüsusilə, istehlakçı seçimlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq təchizatçıların gələcək hərəkətləri haqqında məsələlərdən bəhs olunur. Məsələn, fərdi kompüterlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq kompyüter texnologiyaları bazarında sürətli dəyişiklikləri xatırlaya bilərik.

Hər hansı bir konkret regionda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektinin rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sosial və inzibati amillərlə əlaqəli risklər eyni növə aid edilə bilər. Sahibkarlıq subyektlərinin riskləri digər biznes növlərinin riskləri ilə sıx əlaqədardır. Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində əməliyyat risklərinin uçotu sığorta müəssisələri, banklar və ya fond bazarının peşəkar iştirakçıları ilə müqayisədə daha az rol oynayır. Sahibkarlıq subyektlərinin əməliyyat riskləri digər biznes sahələrinin risklərinə birbaşa təsir etmir. Sahibkarlıq subyektləri üçün prioritet texniki və istehsal risklərinin minimuma endirilməsidir. Eyni zamanda, bu risklər sığorta müəssisəsinin əməliyyat risklərinin əsasını təşkil edir, çünki sahibkarlıq subyektləri riskləri sığortaçılara həvalə edərək özlərindən uzaqlaşdırmağa çalışırlar.

Sahibkarlıq subyektləri fəaliyyət xüsusiyyətlərinə görə (istehsal olunan məhsulların qiymətləri ilə əlaqədar) bazar risklərinə məruz qalırlar. Eyni zamanda, bazar risklərinin əhəmiyyətli bir hissəsi (valyuta, faiz dərəcəsi) bu təsirlərə məruz qalmır. Belə ki, əgər sahibkarlıq subyekti xarici ticarət fəaliyyətilə və ya qiymətli kağızlar bazarında fəal şəkildə məşğul deyilsə onda o, digər müəssisələrdən (məsələn, banklardan) fərqli olaraq bazar riskləri ilə üzləşmir.

Sığortalanan təbii-ekoloji risklər

Elm və texnologiyanın inkişafı ilə insanın, cəmiyyətin və dövlətin həyati mənafelərinin təbii və texnogen təhlükələrdən qorunmasının artmalı olmasına baxmayaraq təcrübə bunun əksini göstərir. Bunun əsas səbəbi kimi, müasir dünyanın sürətli inkişaf meylləri; əhalinin sürətlə artması və insanların şəhərlərdə, sənayeləşmiş bölgələrdə yüksək təmərküzləşməsi; ətraf mühitin pisləşməsi; bir sıra təhlükəli təbii proseslərin intensivləşməsinə töhfə verməsi; bir çox ölkədə fövqəladə halların qarşısının alınmasının və iqtisadi inkişafın geriliyindən (yaxud dövlətin və digər qurumların bu problemlərin qeyri-qənaətbəxş həllindən) qorunmasının təmin edilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə izah olunur.

Risk anlayışı ən azı iki ehtimalı özündə birləşdirir: mənfi təsir ehtimalı və zərər ehtimalı, o cümlədən ətraf mühit obyektlərinə və əhaliyə bu təsirdən yaranan itkilər. Risk, müəyyən bir təsirin zamanla və ya müəyyən şərtlərdə baş vermə ehtimalını ifadə edir.

Risk həm məruz qalma ehtimalından, həm də vurulan zərər ehtimalından fərqlənir. Mənfi hadisənin (daimi mənfi amillərin) və ya yaralanma ehtimalının (dağıdıcı qüvvənin son dərəcə nadir hadisələri) ehtimalının birliyə yaxın olmasına baxmayaraq, risk sıfıra yaxın ola bilər. Ümumiyyətlə, riskin böyüklüyü sıfırdan birə qədər dəyişir [2, s. 71]. Risk, təhlükənin kəmiyyət və ya keyfiyyətcə qiymətləndirilməsidir; müvafiq olaraq, ekoloji risk ətraf mühitə mənfi təsirlərin ekoloji təhlükəsinin kəmiyyət və ya keyfiyyətcə qiymətləndirilməsidir.

Ekoloji risk aşağıdakı tənzimləyici səviyyələrlə xarakterizə olunur:

- qəbul edilə bilən ekoloji risk - müəyyən bir cəmiyyət və zamanda həm ekoloji, həm də iqtisadi, sosial və digər problemlər baxımından əsaslandırılmış bir riskdir;
- maksimum icazə verilən ekoloji risk - qəbul edilən ekoloji riskin maksimum həddidir. Mənfi ekoloji təsirlərin məcmusu ilə müəyyənləşdirilərək iqtisadi və sosial sistemlərin maraqlarından asılı olmayaraq aşılmamalıdır;
- cüzi ekoloji risk - qəbul edilən ekoloji riskin minimum səviyyəsidir. Ətraf mühit riski arxa plan səviyyəsindəki dalğalanmalar səviyyəsindədir və ya icazə verilən ekoloji riskin 1%-i kimi müəyyən edilir. Öz növbəsində, arxa plan riski insanın təbiətinin və sosial mühitinin təsirinin olması səbəbindən yaranan riskdir;
- fərdi ekoloji risk anlayışı geniş istifadə olunur. Bu, bir insanın ömrü boyu ətraf mühitə mənfi təsir göstərmə ehtimalı ilə eyniləşdirilən bir riskdir. Fərdi ekoloji risk, fərdin olduğu müəyyən bir nöqtədəki ekoloji təhlükəni xarakterizə edir, yəni kosmosda riskin paylanmasını xarakterizə edir. Bu anlayış mənfi amillərin təsir etdiyi sahələri kəmiyyətcə xarakterizə etmək üçün geniş istifadə edilə bilər.

Sığortalanan texnogen risklər

Texnogen hadisələr, baxılan ssenaridə obyektdə qəza meydana gəlməsinin bütün mümkün yollarını özündə cəmləşdirir. Bu səbəb əlaqəsi ilə xarakterizə olunur, yəni texniki sistemin və ya obyektin ilkin, sabit vəziyyətindən son, fövqəladə vəziyyətə qədər olan hadisələr zənciridir.

Təcili vəziyyətin ilkin səbəbi bir uğursuzluq görünüşüdür və tək uğursuzluqların əksəriyyəti sistemin tarixindən asılı olmayaraq asanlıqla lokallaşdırılır. Təcrübədə bu, tək bir uğursuzluğun istehsalın dayandırılmasına səbəb ola biləcəyi, ancaq qəza olmadığı anlamına gəlir. «İnsan amili» də daxil olmaqla tək uğursuzluqların yığılması qəzaya səbəb olur. Bu baxımdan doğrudur ki, hər bir kompleks sistemdə birdən sonrakı uğursuzluqlara səbəb olan qəfil bir uğursuzluq həmişə mümkündür. Texnoloji prosesə nəzarətin itirilməsi və sistemin təsirlənmiş vəziyyətə keçməsi ilə təcili vəziyyətin qəzaya çevrilməsi nəticəsində uğursuzluqların uçqun kimi yüksəlişi müşahidə olunur.

Obyektdə qəzaların baş vermə və inkişaf mexanizmləri böyük fərqə malikdir, buna görə də mümkün ssenarilərin sayı bir neçə minə çata bilər. Bu baxımdan yarana biləcək fövqəladə halların tezliyini əsaslandırmaq və qiymətləndirmək son dərəcə çox əhəmiyyətlidir. Əslində, əsas risk amillərinin təhlilinin nəticəsi, baş verən hadisələrin tezliyi ilə zərər verən amillər sahəsinin formalaşmasında iştirak edən maddənin kütləsi arasındakı əlaqəni əks etdirən matrisanın qurulması olmalıdır. Sahibkarlıq subyektində fövqəladə vəziyyətin inkişafının son hadisəsi təhlükənin statistik tezliyi (ehtimalı) ilə xarakterizə olunur. Risklər baş vermə ehtimalı və təsir səviyyəsinə görə ölçülür. Risklər bilavasitə itkilərlə əlaqəli olduğundan vaxtında müəyyənləşdirilməli və dərhal problem həll edilərək aradan qaldırılmalıdır.

Hadisənin baş vermə ehtimalı risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən edilir. Bu müxtəlif qiymətlərlə, məsələn, ballarla (1 bal - son dərəcə aşağı ehtimal, 5 bal - orta ehtimal, 10 bal - 100% ehtimal) və ya faiz ehtimalı ilə ifadə edilə bilər [12, s. 151]. Bütün risklərin sıfırdan böyük və 100%-dən az bir ehtimalı var. «0» ehtimalı olan bir risk meydana gələ bilməz və risk hesab edilmir. 100% ehtimalı olan bir risk də risk hesab olunmur, çünki sahibkarlıq subyekti tərəfindən nəzərdə tutulmalı olan etibarlı bir hadisədir.

Risk, təhlükə ölçüsü olaraq təhlükəli vəziyyətin ehtimal olunması və nəticələrinin şiddəti ilə xarakterizə olunur. Öz növbəsində, belə bir vəziyyətin yaranma ehtimalı özü də təhlükəyə məruz qalma tezliyinin və müddətinin bir funksiyasıdır (təhlükəli hadisələrin baş vermə ehtimalı, zərərin istisna edilməsi və ya məhdudlaşdırılması ehtimalı).

Təhlükə aşağıdakı dörd kateqoriyadan ibarətdir: fəlakətli, kritik, kiçik və nəzərə alınmayacaq bir kateqoriya.

Fəlakətli təhlükə kateqoriyasına insanların ölümü, sistemin tamamilə məhv edilməsi, ətraf mühitə əhəmiyyətli ziyanın vurulması daxildir.

Kritik təhlükə ağır şəxsi zədə, ağır sistem zədəsi və ya ətraf mühitə ziyan ilə xarakterizə olunur. Kiçik təhlükə insanlara və sistemə kiçik xəsarətin, o cümlədən ətraf mühitə ziyanın vurulmasıdır.

Şəxsi zədə, sistem zədəsi və ya ətraf mühitin zədələnməsi ilə nəticələnməyən bir təhlükə, təhlildə nəzərə alınmayacaq bir kateqoriyadır.

Sistemin həyat dövrü ərzində zədələnmə ehtimalı metodiki olaraq aşağıdakı kateqoriyalardan ibarətdir [16, s. 242]:

- həmişə olan (tez-tez baş verir);
- ehtimal olunan (bir neçə dəfə);
- nadir (ən azı bir dəfə);
- çətin (baş verə bilər);
- inanılmaz (ehtimal çox kiçikdir və bunun yaranmayacağını güman edə bilərik);
- qeyri-mümkün (qəsdən hərəkətlər istisna olmaqla, baş verə bilməz).

Zərər anlayışı risk anlayışı ilə çox sıx şəkildə bağlıdır. Risk yalnız mümkün bir mənfi hal sayılırsa, zərər faktiki olaraq mənfi haldır. Risk, konkret ölçülə bilən və real cizgiləri əldə edərək, zədələnmə yolu ilə baş verir. Risk və zərər, təbiəti öyrənmə prosesində insanın dəyişdirici fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Ən böyük ziyan, mahiyyəti insana məlum olmayan risklərlə özünü göstərir. Bu baxımdan, ümumi inkişaf meyllərini və təzahür nümunələrini, elmi risk proqnozunu aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif mənfi hadisələr haqqında məlumat toplamaq, təhlil etmək və ümumiləşdirmək üçün obyektiv ehtiyac var [28].

Əldə edilmiş bilik səviyyəsini əks etdirərək, bir çox risklər tanınmamış qalır, çünki təzahürlərinin səbəbləri, ətraf təbiət və cəmiyyətlə səbəb-nəticə əlaqələri kifayət qədər izah edilmir və açıqlanmır. Elmi-texniki tərəqqi və biliyin sonsuzluğu müəyyən hadisələrin elmi izahı üçün obyektiv ön şərtlər yaradır, naməlum risklərin təsirini azaldır.

Risk amili və təzahürü nəticəsində mümkün ziyanı ödəmək ehtiyacı sığortaya ehtiyac yaradır. Sığorta vasitəsi ilə təbiət və cəmiyyət haqqında öyrənmə prosesində hər hansı bir insan fəaliyyəti

qəzalardan qorunur [18, s. 151]. Ona görə də gündəlik şüur səviyyəsində, sığorta vasitəsi ilə bu məqsədə çatmaq üçün real fürsət yaradılır.

Riskin təzahür formalarının müxtəlifliyi, təzahürünün nəticələrinin tezliyi və şiddəti ehtimalının mütləq aradan qaldırılmasının mümkünsüzlüyü sığortanın təşkilini zəruri edir. Sığorta müəssisəsinin xüsusi formaları, sosial-tarixi inkişaf zamanı müəyyən dəyişikliklərə məruz qalan istehsal qüvvələrinin və istehsal əlaqələrinin inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Sığorta fondunda öz əksini tapan müəyyən sosial-tarixi sığorta növləri, risklərin spesifik xüsusiyyətlərini və bir şəxsə, yaxud real dünyaya (ətrafdakı gerçəkliyə) münasibətdə təzahürünün xüsusi formalarını əks etdirən sığorta növləri formalaşmışdır [19].

Nəticə

Apardığımız araşdırmalara əsasən müəyyən etdik ki, neft-qaz sənayesində risklərin formaları, növləri, habelə zərər ehtimalının bir risk hadisəsinin nəticələrinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi sayəsində risklərin və onların təzahür formalarının müxtəlifliyi bir çox risklərin təsnifatının və növlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətinə təsir edən sahə riskini müəyyən etmək üçün sahə risklərini formalarına, növlərinə, tezliyinə və baş vermə ehtimalına, habelə sahibkarlıq qurumuna vurulan zərərin miqdarına görə təsnifləşdirmək lazımdır. Bunun üçün yuxarıda göstərdiyimiz sənaye risklərinin formalarını və növlərini vahid təsnifatda birləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan apardığımız araşdırmalarımıza əsasən neft-qaz sənayesində sığorta məqsədilə risklərin təsnifatını işləyib hazırlayaraq şəkil 1-də göstərmişik [5, 6, 15]. Neft-qaz sənayesində risklər əmlak riskləri, məsuliyyət riskləri, gəlir itkisi riskləri, istehsal riskləri, institutsional-hüquqi risklər və siyasi risklər daxil olmaqla sığorta olunan və sığorta olmayanlara bölünür. Birbaşa sığortalanan risk formaları, baş vermə ehtimalını və tezliyini, habelə vurulan zərərin şiddətini nəzərə alaraq sığortalanan maliyyə, ticarət, təbii-ekoloji və texnogen risklərə bölünür.

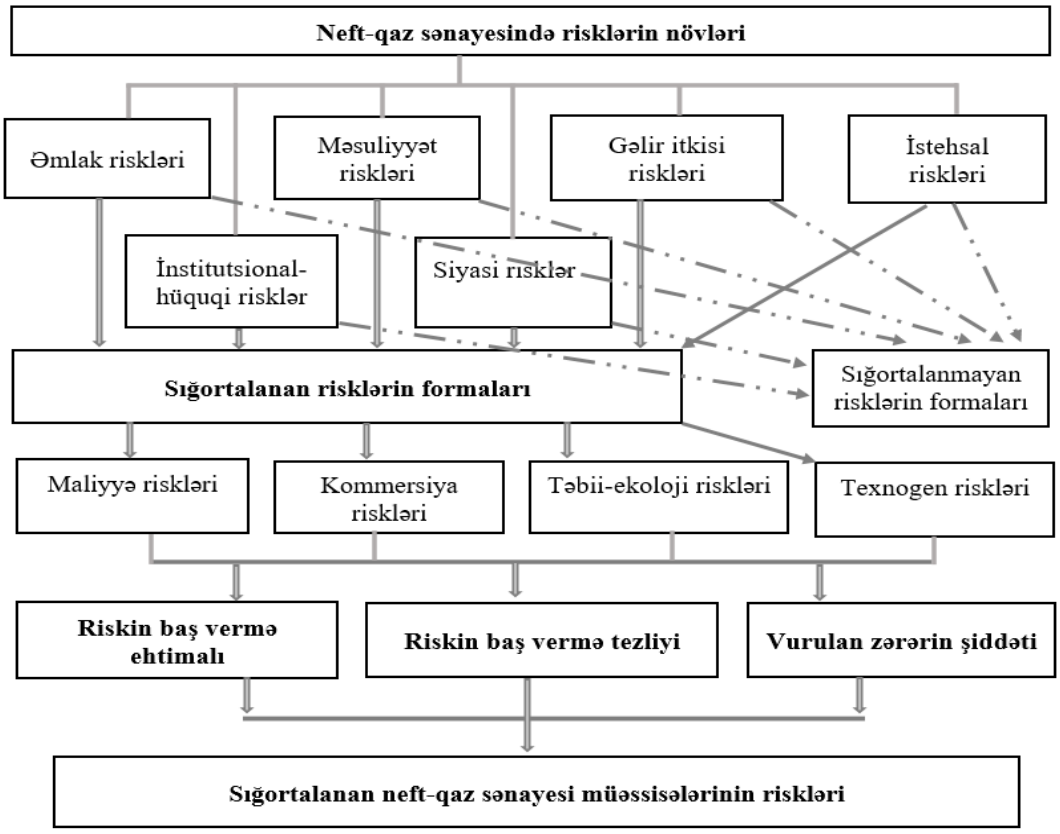

Şəkil 1. Neft-qaz sənayesində sığorta məqsədilə risklərin təsnifatı.

Fikrimizcə, işləyib hazırladığımız təsnifat sığorta obyekti nəzərə alınmaqla risklərin forma və növ meyarlarına uyğun olaraq ehtimal, tezlik və gəlirsizliyin differensasiyası əsasında neft-qaz sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sığortalanmış risklərinin monitorinqinin aparılmasına imkan verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov, B.X. Sığorta işi / B.X.Ataşov, Ə.Ə.Ələkbərov, N.N.Xudiyev. - B.: Kooperasiya, - 2018. - 416 s.
2. Алешина, А.Ю. Взаимосвязь системы менеджмента качества и процесса управления рисками на промышленных предприятияхстатья / А.Ю.Алешина // РИСК: Ресурсы. Информация. Снабжение. Конкуренция, - Москва: - 2021. №3, с. 70-74.
3. Алиев, А.А. Оценка финансового потенциала инновационного развития компаний (на примере нефтегазовой промышленности): монография / А.А.Алиев. - М.: Русайнс, - 2021. - 150 с.
4. Андреев, А.Ф. Оценка эффективности и рисков инновационных проектов нефтегазовой отрасли / А.Ф.Андреев, В.Д.Зубарева, А.С.Саркисов. - М.: РГУ нефти и газа им. Губкина, - 2007. - 240 с.
5. Вяткин, В.Н. Риск-менеджмент / В.Н.Вяткин, В.А.Гамза, Ф.В.Маевский. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, - 2018. - 365 с.
6. Горбунов, В. Риски предпринимательства. 28 практических советов по оценке и управлению / В.Горбунов. - М.: А-Прожект, - 2017.
7. Гранатуров, В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения / В.М.Гранатуров. - М.: Дело и Сервис, - 2016. - 288 с.
8. Касьяненко, Т.Г. Анализ и оценка рисков в бизнесе / Т.Г.Касьяненко, Г.А.Маховикова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, - 2019. - 381 с.
9. Князева, Е.Г. Финансово-экономические риски / Е.Г.Князева, Л.И.Юзвович, Р.Ю.Луговцов [и др.]. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, - 2015. - 114 с.
10. Кондратюк, К.В. Разработка методического инструментария оценки экономического потенциала страхового рынка в условиях цифровизации финансового рынка / К.В.Кондратюк, Л.К.Васюкова. - М.: Первое экономическое издательство, 2020. - 108 с.
11. Королькова, Е.М. Риск-менеджмент: управление проектными рисками / Е.М.Королькова. - Тамбов: ФГБОУ ВПО «ТГТУ», - 2013. - 160 с.
12. Никаноров, П.А. Управление рисками в менеджменте качества / П.А.Никаноров. - СПб.: Университета при МПА ЕврАзЭС, - 2019. - 188 с.
13. Пименов, Н.А. Управление финансовыми рисками в системе экономической безопасности / Н.А.Пименов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, - 2019. - 326 с.
14. Поляк, Г.Б. Финансовый менеджмент / Г.Б.Поляк. - 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, - 2019. - 456 с.
15. Проектирование систем управления рисками хозяйствующих субъектов / В.И.Авдийский [и др.]. - М.: ИНФРА-М, - 2017. - 203 с.
16. Ровенского, Ю.Ю. Банковский менеджмент / Ю.Ю.Ровенского, Ю.Ю.Русанова. - М.: Оригинал-макет, - 2016. - 517 с.
17. Роик, В.Д. Медицинское страхование. Страхование от несчастных случаев на производстве и временной утраты трудоспособности / В.Д.Роик. - 3-е изд., испр. и доп. - М.: Юрайт, - 2019. - 317 с.
18. Солодов, А.К. Основы финансового риск-менеджмента / А.К.Солодов. - М.: Издание Александра К. Солодова, 2018. - 286 с.
19. Cather, D.A. Cream skimming: Innovations in insurance risk classification and adverse selection / David A. Cather // Risk Management and Insurance Review, - 2018. № 21 (2), - p. 335-366.

20. Choudhury A., Jones J., [et al.]. Drought Triggered Index Insurance Using Cluster Analysis of Rainfall Affected by Climate Change: [Electronic resource] / - 2016. - Mode of access: http://www.stiohns.edu/sites/default/files/tcb/choudhury.pdf
21. Collier, B.L. Insuring large stakes: A normative and descriptive analysis of households’ flood insurance coverage / Benjamin L.Collier, Daniel Schwartz, Howard C.Kunreuther [et al.] // Journal of Risk and Insurance, - 2021. https://doi.org/10.1111/jori.12363
22. Dixon, L. The cost and affordability of flood insurance in New York City / Lloyd Dixon, Noreen Clancy, Benjamin M. Miller [et al.] // Santa Monica, CA: RAND Corporation, - 2017.
23. Kinzer K.L. High on the Hill and Down by the River: The Relationship between Wealth and Flood Risk in the United States, Past and Present / Kirsten L Kinzer, Joanne N Halls, Jessica Weinkle // Natural Hazards Review, - 2021. - Vol. 22. Issue 3.
24. Kousky, C. Adapting our Flood Risk Policies to Changing Conditions / Carolyn Kousky, Howard Kunreuther, Siyuan Xian [et al.] // Forthcoming in Risk Analysis, - 2021. https://doi.org/10.1111/risa.13692.
25. Kousky, C. Risk management roles of the public and private sector / Carolyn Kousky, Howard Kunreuther // Risk Management and Insurance Review, - 2018. Vol. 21, № 1, - p. 181-204.
26. Kunreuther, H. Risk Management Solutions for Climate Change-Induced Disasters / Howard Kunreuther // Risk Analysis, - 2020. DOI: 10.1111/risa.1361.
27. Simmons, K.M. Building code economic performance under variable wind risk / Kevin M.Simmons, Jeffrey Czajkowski, James M.Done // Mitigation And Adaptation Strategies For Global Change, - 2019. Vol. 24. Issue 2, - p. 235-258.
28. Weinkle, J. Experts, regulatory capture, and the “governor's dilemma”: The politics of hurricane risk science and insurance / Jessica Weinkle // Regulation & Governance, - 2020. - Vol. 14. Issue 4, - p. 637-652.

Заур Рафик оглы Алиев
докторант «Нефтегазового научно-исследовательского проектного» Института Государственной нефтяной компании Азербайджанской Республики (SOCAR), г. Баку, Азербайджанская Республика

Классификация рисков нефтегазовой отрасли для страхования

Резюме

Цель исследования - изучение рисков и уточнение их классификации с целью организации страхования в нефтегазовой отрасли в современных экономических условиях.

Методология исследования – в работе использовались логическое обобщение, системный подход, методы анализа и синтеза.

Значимость применения научно-исследовательской работы заключается в возможности создания условий для мониторинга страховых рисков предприятий нефтегазовой отрасли.

Результаты исследования - разработанная нами классификация позволяет проводить мониторинг застрахованных рисков субъектов хозяйствования нефтегазовой отрасли на основе дифференциации вероятности, частоты и убыточности в соответствии с критериями формы и вида рисков, с учетом объекта страхования.

Оригинальность и научная новизна исследования - формы и виды рисков в нефтегазовой отрасли, а также влияние вероятности причинения ущерба на последствия рискового события, многообразие проявлений рисков привели к классификации много рисков.

Ключевые слова: нефтегазовая отрасль, хозяйствующий субъект, риск, страхование, финансы, бедствие, вид, классификация.

Zaur Rafiк Aliyev
PhD Candidate of «Oil and Gas
Scienlific Resench Institute» of
State Oil Company of Azerbaijan Republik (SOCAR),
Baku, Republic of Azerbaijan

Classification of risks for insurance in the oil and gas industry

Summary

The purpose of the work is to study risks and clarify their classification in order to organize insurance in the oil and gas industry in modern economic conditions.

Research methodology - logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the research work.

The importance of applying research-based research has the opportunity to create conditions for monitoring the insured risks of enterprises in the oil and gas industry.

The results of the study - the classification we have developed may allow monitoring of the insured risks of commercial entities operating in the oil and gas sector on the basis of probability, frequency and unprofitability differentiation according to the criteria of the form and type of risks, taking into account the insurance object.

The originality and scientific novelty of the research - the forms and types of risks in the oil and gas industry, as well as the influence of the probability of damage on the consequences of a risk event and the diversity of risk manifestations led to the classification of the following. many risks.

Key words: oil and gas industry, commercial establishment, risk, insurance, finance, disaster, type, classification.

UOT 338.439

i.ü.f.d., dosent. Şövkət Abuzər qızı YUSUFOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-mail: sovket.yusifova@mail.ru

AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək və ərzaq və qida məhsulları istehsalını genişləndirmək üçün yeni mexanizmləri müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Azərbaycanda ərzaq məhsulları istehsalının artırılması, o cümlədən taxıl və ərzaqlıq buğda istehsalının artırılması, regionlarda kiçik və orta ölçülü qida məhsulları istehsalı müəssisələrinin yaradılması və kəndin inkişafı istiqamətində yeni mexanizmlərin hazırlanması cəlbedici istiqamətlər kimi qəbul edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Azərbaycanın qlobal iqlim dəyişilikliyi ilə əlaqədar olaraq, əhalinin ərzaq məhsullarına bərabər çıxışının təmin edilməsi yüksək həyat səviyyəsinin əldə edilməsi və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün səmərəli iqtisadi mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi vacib şərtlərdən biri olduğu izah edilir.

Tədqiqatın nəticələri - Hazırda ölkəmizdə ərzaqlıq buğda üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsinin azaldılması, qida sənayesinin yerli xammalla təmin olunması işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud əkin sahələrindən daha səmərəli istifadə etməklə buğda, ət və süd məhsulları istehsalının artırılmasına,resurs ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına imkan verməsinə baxmayaraq hələ də sahədən məhsuldarlığın aşağı olması müşahidə edilir və kəndin inkişafı, sosial problemlərin həlli məsələləri aktual olaraq qalmaqdadır. Qlobal iqlim dəyişikliklərinin baş verməsi və bunun getdikcə mənfiyə doğru meyilli olması ərzaq təhlükəsizliyini təhdid edəcəyi qaçılmazdır. Məhz bu baxımdan əlavə tədbirlərin görülməsi və yeni mexanizmlərin hazırlanması tələb olunur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Kənd təsərrüfatı sektorunun spesifikliyi, əhalinin sosial problemlərinin artması, son vaxtlarda baş verən qiymət artımları, artan risklər və digər amillər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının iqtisadi təhlükəsizliyin bir növü olaraq seçilməsinin effektivliyini müəyyən edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının inkişafında qlobal iqlim dəyişilikləri nəzərə alınmaqla istehsal yerlərinin seçilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bərabər kəndin inkişafının kompleks təşkili, müasir texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsi və qida sənayesi sahələrinin inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: Ərzaq təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı, məhsul, istehsal, özünütəminetmə, bazar, alıcılıq qabiliyyəti.

Giriş

Son illərdə baş verən qlobal iqlim dəyişiklikləri quraqlığın artmasına, su qıtlığının yaranmasına səbəb olmaqla kənd təsərrüfatına ciddi zərər verməkdədir. Məhz bu baxımdan, bütün dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi daha da aktuallaşmaqdadır. Dünya aqrar-ərzaq bazarında bir çox dövlətlər aqrar siyasətinin məqsəd və istiqamətlərinə yenidən baxmağa başladılar. Belə ki, 2007-ci ildə Aİ ölkələrində ehtiyat torpaqların istehsala cəlb edilməsi, habelə yeni digər ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, hər bir ölkənin bütün vətəndaşlarının sağlamlığına təsir edir və təkcə ərzaq deyil, ümumilikdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir.Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir insanın sağlam və məhsuldar həyat tərzi üçün ərzaqla kifayət qədər təmin edilməsi deməkdir. Bu problemin həlli ilk növbədə yox-

sulluğun azaldılması, ərzaq təminatının və ərzaq məhsullarından istifadənin səmərəsinin artırılması ilə bağlıdır [1].

Hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, kənd təsərrüfatı istehsalını və məhsuldarlığını artırmaq üçün resurs potensialından daha səmərəli istifadə edilməsinə, aqrar siyasətin təkmilləşdirilməsinə və iqtisadi-siyasi alətlərin düzgün idarəedilməsinə ehtiyac vardır. İqtisadi rayonların hər birinin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının payının çox olması, kənd təsərrüfatına investisiyaların artmasını şərtləndirir. Çünki sağlam kənd təsərrüfatı sektoru ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ümumi iqtisadi artım üçün ilkin şərtdir. Hazırkı təbii iqlim şəraiti və onun davamlı olaraq əlverişsizliyə meyilli olması səbəbindən gələcəkdə dünyada ağır ərzaq böhranının dərinləşməsinə səbəb olacağı qaçılmazdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin səbəbləri müxtəlif amillərdən asılıdır: kənd təsərrüfatının inkişafına və ya ticarətinə təsir edən milli və beynəlxalq siyasətlər, ərzaq qiymətlərinin dəyişməsi, malyariya, vəba və ya vərəm kimi xəstəliklər, silahlı münaqişələr və ya təbii fəlakətlər ərzaq qıtlığına səbəb ola bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi-mövqeyi, etibarsız və güvənsiz qonşuların əhatəsində olması daha diqqətli və tədbirli olmağı tələb edir. Ölkəmizdə istehsal olunan əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının 90%-i Rusiya bazarlarına ixrac olunur və tez-tez ixraca mane olmaqla siyasi təzyiqlə üzləşirik. Məhz bu baxımdan, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kompleks tədbirlərin görülməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafında yeni iqtisadi mexanizmlərin müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı xarakterik xüsusiyyətlərinə görə spesifikdir. İstehsal sahələrini yerləşdirərkən iqlimini, təbii şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Bizim hər hektardan əldə edilən taxıl məhsulunda əsas taxıl ixracatçısı ölkələrlə müqayisədə eyni məhsulun istehsalı üçün daha çox maşın, maddi resurslar və insan əməyi tələb olunur. Heyvandarlığın saxlanması və inkişafı təbii iqlim şəraitinə görə çox baha başa gəlir.Eyni zamanda, kənd yerlərində insanların yaşayışı üçün bir çox sosial şəraitin olmaması da kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir etməkdədir.Odur ki, kənd təsərrüfatına təkcə iqtisadi baxımdan deyil, milli təhlükəsizlik baxımından da baxmaq tələb olunur.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin iqtisadi-siyasi əhəmiyyəti

Ərzaq təhlükəsizliyi ərzaq məhsullarının mövcudluğundan və əlçatanlığından, yəni tədarükdən, gəlirdən və qiymətlərdən, həmçinin mental dəyərlərə uyğun olaraq ərzaq və qida məhsullarından istifadə vərdişlərindən asılıdır. Qəbul edilən qidanın yalnız kifayət qədər miqdarı deyil, həm də keyfiyyəti də vacibdir. Bundan əlavə, tədarükün və əlçatanlığın sabitliyi ərzaq təhlükəsizliyinin əsas şərtidir, çünki ərzaq qısa müddətə mövcud olmasa belə və ya onun əldə edilməsinin qarşısı qısa müddətə alınarsa, bu, ciddi ərzaq və qida çatışmazlığına səbəb ola bilər. Ölkədaxili bazarlarda ərzaq və qida məhsullarının bolluğu hər kəsin bu məhsullara çıxışını asanlaşdırır. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlər qıtlığın ölçülməsi üçün mərkəzi dayaq nöqtəsidir, ona görə də kənd təsərrüfatı qiymətlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Ərzaq təhlükəsizliyi ərzaq bazarının, o cümlədən daxili ərzaq bazarının vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu bağlılıq ilk növbədə yerli istehsal potensialından istifadə səmərəliliyi, başqa sözlə, milli aqrar sahənin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir [3, s. 13]. Hazırda taxıl istehsalında yaranan problemlər və dünya əhalisinin artması səbəbindən dünya bazarında taxıl məhsullarının, xüsusən də ərzaqlıq buğdanın qiymətinin kəskin qalxması dünya ölkələrinin daxili bazarlarına təsir edərək un və un məhsullarının qiymətinin artmasına səbəb olmuşdur ki, bu əsas taxıl idxalçısı olan ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyində ciddi problemlər yaradır. Digər tərəfdən ölkə əhalisinin sayının artması, heyvandarlıq sahəsinin inkişaf etməsi və balıqçılığın inkişafı ərzaqlıq məhsullara və yemə olan tələbatı artırmaqla əkin sahələrinə olan təzyiqi də artırır və eyni zamanda taxıl məhsullarının tədarükünün genişlənməsini şərtləndirir.

Ölkənin kənd təsərrüfatında daha intensiv istehsal və texniki tərəqqi yolu ilə daha yüksək məhsul əldə edilməsi üçün müəyyən addımlar atılmasına baxmayaraq qarşıya qoyulan məqsədə də nail olunmamışdır. Bu özünü əsasən sahələr üzrə məhsuldarlığın bir çox rayonlarda ən aşağı səviyyədə

olmasında da göstərir. Statistik məlumatlara əsasən 2020-ci ildə ölkənin 71 rayonunda buğda əkini həyata keçirilmişdir və 40 rayonda məhsuldarlıq göstəricisi ölkə üzrə orta məhsuldarlıq göstəricisindən (31.7 s/ha) aşağı olmuşdur. Aparılan araşdırmalara uyğun olaraq uzunmüddətli perspektivdə əkinçilikdə yalnız yerin xüsusiyyətlərinə (məsələn, quraqlıq, istilik, torpağın şoranlığı, xəstəlik və zərərvericilərin təzyiqi) və resurs çatışmazlığına, xüsusən də su və torpağa uyğunlaşan yeni məhsul sortları və texnologiyaları hazırlanarsa məhsuldarlığın davamlı şəkildə artırılması mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən və iqtisadi inkişafın davamlı olaraq təmin edilməsi üçün ərzaq təhlükəsizliyinə aşağıdakı yanaşma daha məqsədəuyğundur. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhalinin normal şəraitdə hər bir fərdin sağlam fiziki və sosial inkişafı üçün kifayət qədər kəmiyyətdə və keyfiyyətdə, minimum lazımi miqdarda ərzaq məhsulları əldə etmək imkanını vaxtında məhdudiyyətsiz olaraq təmin etmək üçün alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək və fövqəladə vəziyyətlərdə sağlamlığı və performansı qorumaqla təminat səviyyəsini saxlamaq əsas hədəf olmalıdır.

Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə qiymət, tələb-təklif və rəqabətlə əlaqədar tənzimlənsə də və real nəticələr əldə edilsə də bu münasibətlərdə aqrar sahənin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini daha da yaxşılaşdırmaq üçün dövlətin soail-iqtisadi inkişafa müdaxiləsinə ehtiyac vardır. Dövlətin müdaxiləsi göstərişlərlə deyil, daha çox iqtisadi metodlarla əvəz edilməli, aqrar sahədə əhalinin sosial vəziyyəti ilə əlaqədar diqqət strateji xarakterli məsələlər üzrə, xüsusən, əmtəəlik məhsullar istehsalının artırılması, texniki təminat, maliyyə-kredit, idarəetmə və s. məsələlər üzrə cəmlənməlidir [5, s. 191].

Odur ki, ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti, müvafiq olaraq, təkcə istehsalın, xarici ticarətin, məhsulların saxlanmasının və emalının inkişafı deyil, həm də əsas ərzaq məhsullarının ədalətli bölüşdürülməsi, habelə kənd yerlərinin sosial inkişafı problemlərinin sistemli və səmərəli həllinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Yəni kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bərabər kəndin inkişafı və ölkənin hər yerində ərzaq məhsullarına əlçatanlıq təmin edilməlidir.

Ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Ərzaq təhlükəsizliyinin formalaşdırılması dövlət siyasətinin əsas elementidir və bu, əksər hallarda ölkənin aqrar siyasətinin başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi birbaşa iqtisadiyyatın əsas arteriyası olan kənd təsərrüfatının inkişaf vəziyyətindən asılıdır. Uğurlu kənd təsərrüfatı siyasəti ilə bir çox problemlər həll edilir, müxtəlif risklərin dərəcəsi azalır. Lakin ərzaq təhlükəsizliyinimöhkəmləndirmək üçün təkcə kənd təsərrüfatı sahələrinin vəziyyətini nəzərə almaq düzgün deyil.Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ərzaq müstəqilliyini təmin edən və bütün əhalinin aktiv və sağlam həyat üçün lazım olan miqdarda ərzaq təminatına zəmanət verən milli iqtisadiyyatın vəzifəsi kimi müəyyən edilir. Ərzaq təhlükəsizliyi kriteriyalarına gəlincə, ölkə vətəndaşlarının ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onların istehlak etdikləri ərzaq məhsullarının 80%-i öz kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunmalıdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin real vəziyyəti bu gün sabit görünsə də qlobal istiləşmə fonunda ciddi problemlərlə üzləşə bilər. İqlim dəyişikliyi, qlobal istiləşmə ilə bağlı problemlər müasir dövrdə dünya ictimaiyyətini narahat edən qlobal məsələlər kimi diqqət çəkirlər. Bu problemlərə beynəlxalq təşkilatların yanaşmaları ilə bərabər, hər bir ölkənin özünün fərqli yanaşması mövcuddur [4, s. 50].

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini və bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün əhalinin ərzaq və qida məhsullarına olan ilkin tələbatını və onların ödənilməsini təmin etmək başlıca prioritet məsələ olduğunu deyə bilərik.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün ərzağa əlyetərliyin təmin edilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu zaman bazarda əhalinin istəklərinə uyğun növdə, həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsullarının mövcud olması və faktiki istehlak göstəricilərinin yüksəldilməsi təmin olunmalıdır [2, s. 54].

Azərbaycanda ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycanda ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi, faizlə

	2016	2017	2018	2019	2020
Dənlilərin (çəltik istisna olmaqla) cəmi	63.8	66.3	74.1	67.3	68,1
- buğda	52.9	58.1	64.8	57.2	57,1
- arpa	101.7	94.4	103.1	100.2	94,6
- qarğıdalı	71.1	70.7	82.7	80.0	86,6
- vələmir	85.7	90.1	89.2	90.9	86,6
- sair növ dənlilər	32.0	20.4	82.3	88.2	93,9
Paxlalılar	68.4	73.7	72.0	76.1	60,3
Kartof	85.5	89.2	90.8	87.8	90,6
Bütün növ tərəvəz	105.4	115.2	115.0	112.0	110,4
Pomidor	119.0	130.9	138.0	132.5	131,0
Bostan məhsulları	100.2	100.2	99.7	100.8	100,8
Meyvə və giləmeyvə	116.4	122.4	123.2	123.1	116,3
Qoz və fındıq	141.9	152.9	130.0	138.2	138,0
Nar	105.2	104.5	106.3	110.7	112,0
Üzüm	89.2	93.4	92.5	94.3	95,8
Bütün növ ət və ət məhsulları	87.9	84.7	82.7	82.5	84,5
mal əti və ət məhsulları	93.5	86.3	85.1	86.1	87,4
qoyun və keçi əti və ət məhsulları	98.7	98.0	98.1	97.6	97,3
donuz əti və ət məhsulları	7.0	5.6	5.5	5.3	4,7
quş əti və ət məhsulları	79.1	79.7	75.9	74.6	79,0
Süd və süd məhsulları	87.7	86.1	86.7	86.3	83,5
Yumurta	98.8	100.5	101.5	101.8	100,0
Balıq və balıq məhsulları	82.3	81.2	83.1	82.2	81,7
Sənaye emalından keçmiş bəzi ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsi					
Təmizlənmiş düyü	10.1	23.8	19.4	18.5	14,2
Un (bütün növləri)	96.1	96.0	95.9	95.6	95,4
Yarmalar (bütün növləri)	17.6	29.0	26.2	24.7	34,4
Tərkibində sirop, yumurta, pendir və ya meyvə cemi olmayan təzə çörək	99.99	99.99	99.99	99.99	99,98

Mənbə:Azərbaycanın ərzaq balansları, stat.gov.az

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi ərzaqlıq buğda istehsalı ilə özünü təminetmə səviyyəsi qırmızı həddən (30%) aşağı olmasa da yüksək də deyildir. 2020-ci ildə əvvəlki illərə (2017; 2018; 2019) nisbətən bir qədər də aşağı düşmüşdür. Bu tendensiya paxlalılara da şamil olunur. Digər məhsullar üzrə isə özünütəminetmə səviyyəsi yüksəkdir. Digər tərəfdən 2020-ci ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri əvvəlki illərlə müqayisədə (2017;2018;2019) də aşağı düşmüşdür, məsələn 2019-cu ilə nisbətən 5% azalma müşahidə olunmuşdur. 2020-ci ildə ümumi əkin sahəsinin 36.1%-i buğda əkini üçün istifadə olunmuşdur.2020-ci ildə ölkənin buğdaya olan tələbatını təmin etmək üçün 1365.1 min ton buğda idxal olunmuşdur. Qarabağın işğaldan azad olması və resursların düzgün idarə olunması taxıl ehtiyatlarının artmasına imkan versə də qlobal iqlim dəyişikliyinin əlavə problemlərin yaranmasına səbəb olacağı qaçılmazdır.

Onu da qeyd edək ki, ərzaq məhsullarının fiziki əlçatanlığı, ərzaq məhsulları bazarının mövcudluğu, habelə nəqliyyat infrastrukturunun mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, ərzaq məhsullarının mövcudluğunun mühüm komponenti onun qiymətinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğunluğudur, ona görə də ev təsərrüfatlarında istehlak edilən ərzaq məhsullarının orta alış qiymətlərinin

təhlil edilməsinə də ehtiyac vardır; müxtəlif tərkibli ev təsərrüfatlarında əsas ərzaq məhsullarının dəyəri; əhalinin istehlak xərclərinin strukturunda ərzaq məhsullarına xərclər; adambaşına kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin istehsalının təhlili ərzaq təhlükəsizliyinin indiqatorları hesab edilir.Statistik məlumatlara görə 2020-ci ildə ev təsərrüfatları üzrə aylıq istehlak xərclərinin 43.4%-i ərzaq məhsullarına xərclənmişdir. Hazırda baş verən qiymət artımları xərclərin daha da artmasına səbəb olmaqla alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Gəlirlərin artması ilə xərclərin artması arasında kəskin uçurum yaranmaqdadır ki, bu da öz növbəsində ərzaq təhlükəsizlinə təhdid yaradır. Hesab edirik ki, qeyd edilən göstəricilərin təhlil edilməsi aqrar siyasətin və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir

Nəticə

Aparılan təhlillərdən əldə edilən nəticəyə uyğun olaraq ərzaq təhlükəsizliyinin ən ciddi problemlərdən biri olaraq daim diqqət mərkəzində olması şərtdir. Bu xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkə üçün daha zəruridir Əhalinin ərzaqla təmin edilməsi fiziki mənada onun həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi olduğundan, ərzaq təhlükəsizliyi əsas təhlil obyekti olaraq qalmalıdır. Burada ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi ərazi və əhatəsində olduğumuz qonşuların münasibətləri də diqqətə alınmalıdır.

Qeyd edək ki, ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi və aqrar siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. Yəni, milli ərzaq və qida təhlükəsizliyi sistemi daimi hərəkətdə olduğundan bu sistemin ideal vəziyyətə doğru hərəkət vektorunu təşkil edir. Bu mənada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi davam edən bir prosesdir. Eyni zamanda, buna nail olmaq üçün tez-tez inkişaf prioritetlərində və aqrar siyasətin həyata keçirilməsi mexanizmlərində dəyişiklik edilməsi qaçılmazdır.

Aparılan müşahidələr göstərir ki ərzaq istehlakının artması tendensiyası müşahidə olunsa da, bazar infrastrukturunun inkişaf etməməsi nəticəsində onların bütün ölkə üzrə əhaliyə bərabər çıxışının təmin edilməsi problemi hələ də aktual olaraq qalır. Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmağın əsas şərti ərzaq məhsullarının iqtisadi əlçatanlığını müəyyən edən gəlir artımı və alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Digər tərəfdən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aşağıdakı məsələlərin də öz həllini tapması məqsədəuyğun hesab edilir:

- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri və mexanizmləri əsasında aqrar sahənin kompleks fəaliyyəti üçün normativ- hüquqi bazanı təkmilləşdirmək;
- ərzaq təhlükəsizliyinin vəziyyətini izləmək, proqnozlaşdırmaq və nəzarət etmək;
- dünya ərzaq bazarlarında baş verən dəyişikliklərə və təbii-iqlim xarakterindəki dəyişikliklərə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının sabitliyini qiymətləndirmək;
- Ölkənin ərzaq təminatının dayanıqlılığını qiymətləndirmək;
- ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət informasiya ehtiyatlarını formalaşdırmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il 640 №-li Sərəncamı.
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 177 s. https://mida.gov.az/documents/
3. E.A.Quliyev. “Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri”. Monoqrafiya, Bakı- “Elm nəşriyyatı”- 2013-308 s.
4. E.A.Quliyev. “Ərzaq əlçatanlığına strateji yanaşma”, “Milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi: insan kapitalının formalaşmasının prioritet istiqamətləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı-2018, 496 s.
5. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı-2016-655 s.

Шовкет Абузар кызы Юсуфова
доктор философии по экономике, доц. АУК

Приоритеты обеспечения продовольственной безопасности в Азербайджане

Резюме

Целью исследования- является проанализировать текущее состояние обеспечения продовольственной безопасности страны и определить новые механизмы для производства продуктов питания и продуктов питания.

Методология исследования- состоит в том, чтобы увеличить производство продуктов питания в Азербайджане, включая производство зерна и продуктов питания, а также развитие новых механизмов в регионах малых и средних продуктов и разработка новых механизмов в развитии деревни.

Важность исследования объясняется- что глобальные климатические изменения в Азербайджане являются одним из важных условий и подготовка эффективных экономических механизмов для обеспечения высокого уровня жизни и доступа к продовольственной безопасности и обеспечению продовольственной безопасности.

Результаты исследований- ресурсы все еще существует низкая производительность, а развитие деревни имеет отношение к решению социальных проблем. Глобальные климатические изменения понесены и склонны пренебрегать этим, как все чаще склонны к небрежности. С этой точки зрения требуются дополнительные меры и подготовка новых механизмов.

Подлинность и научные инновации исследования - развитие сельскохозяйственного сектора, повышенная цена увеличивается, растущие риски и другие факторы определяют эффективность отбора продовольственной безопасности как тип экономической безопасности. В сельском хозяйстве в сельском хозяйстве дано глобальное изменение климата, Выбор производственных мест, эквивалентных сельскому хозяйству, развитию развития деревни, расширение современных технологий и развития пищевой промышленности, обеспечивает продовольственную безопасность

Ключевые слова: Продовольственная безопасность, сельское хозяйство, продукт, производство, самодостаточность, рынок, покупательская мощность.

Shovkat Abuzar Yusufova
Doctor of Philosophy in Economics,
Associate Professor, ACU

Priority directions of ensuring food security in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study- is to analyze the current state of food security in the country and to identify new mechanisms for expanding food and food production.

The methodology of the research- is to increase food production in Azerbaijan, including grain and food production, and the development of new mechanisms in the regions of small and medium-sized products and developing new mechanisms in the development of the village.

The importance of the study- is explained that Azerbaijan's global climatic change is one of the important conditions and the preparation of effective economic mechanisms to ensure high standard of living and access to food security and ensuring food security.

The results of the research - Although currently reduced the production of food industry in our country, to increase the production of wheat, meat and dairy products in the existing areas of the food industry, to increase the production of resource resources, using resource resource resource resources There is still low productivity, and the development of the village is relevant to

solving social problems. Global climatic changes are incurred and inclined to neglect it as it is increasingly inclined to negligence. From this point of view, additional measures are required and preparing new mechanisms The authenticity and scientific innovation of the study - the development of the agricultural sector, increased price increases, growing risks and other factors determine the effectiveness of the selection of food security as a type of economic security. In agriculture in agriculture Given global climate change, the selection of production places, the development of the village development, expansion of modern technologies, expansion of modern technologies and the development of food industry allows food safety.

The authenticity and scientific innovation of the study - the development of the agricultural sector, increased price increases, growing risks and other factors determine the effectiveness of the selection of food security as a type of economic security. In agriculture in agriculture Given global climate change, the selection of production places, the development of the village development, expansion of modern technologies, expansion of modern technologies and the development of food industry allows food safety.

Key words: Food security, agriculture, product, production, self-sufficiency, market, purchasing capacity.

UOT: 338.43: 338.439; JEL: L66; Q18; F52

Арзу Беюкага кызы ИБРАГИМЛИ
докторант Бакинского Государственного Университета,
E-mail: arzuibrahim@inbox.ru

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УСИЛЕНИЯ ПИЩЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ДОРОЖНЫХ КАРТ

Резюме

Цель исследования – в статье рассматриваются основные направления усиления пищевой безопасности Азербайджана в контексте стратегических дорожных карт с учётом новых вызовов.

Методология исследования – включает такие экономические методы как анализ, синтез, сравнение и обобщение. Кроме того, использованы методологические подходы ряда учёных-исследователей по рассматриваемым проблемам.

Практическое значение исследования – заключается в разработке и реализации эффективных мер и механизмов по усилению пищевой безопасности Азербайджана в контексте стратегической дорожной карты.

Результаты исследования - подготовлен ряд предложений и рекомендаций по усилению пищевой безопасности страны с учётом целей и приоритетов стратегической дорожной карты.

Оригинальность и научная новизна исследования – в статье использованы материалы с мнением автора, поэтому изложенные материалы характеризуются как оригинальные. Кроме того, основной научной новизной является формирование современных подходов и разработка новых эффективных механизмов усиления пищевой безопасности Азербайджана в соответствии с целями и задачами стратегической дорожной карты в ближайшей, средне- и долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: Азербайджан, стратегическая дорожная карта, пищевая безопасность, контроль за пищевой безопасностью, стратегические пищевые продукты, система надзора за пищевой безопасностью, продовольственная безопасность.

Введение

С каждым годом в мире обостряются вопросы и проблемы обеспечения пищевой безопасности, которые представляет собой сложные составляющие элементы, связанные со здоровьем населения страны. В результате недоброкачественных пищевых продуктов и отравлений страдают сотни тысяч людей, распространяются опасные и тяжёлые болезни, люди становятся инвалидами или теряют свою жизнь [1]. Кроме того, с темпом развития и глобализации нынешней экономической системы в мире создаётся необходимость диверсификации и укрепления пищевой безопасности страны [2]. Данные мероприятия необходимы для усиления устойчивости экономики страны, а в частности, системы пищевой безопасности, для достойного противодействия различным мировым кризисам и рискам извне, форс-мажорным обстоятельствам, изменениям спроса потребителей, а так же для поднятия места страны в мировом рейтинге конкурентоспособности. Именно с этой точки зрения особо важным является нахождение и адаптация стратегических направлений развития сельскохозяйственного сектора и государственная политика в этом направлении играет первостепенную роль. Вследствие того, что изменения мирового масштаба затронули все этапы распределения, а точнее, сферу производства, упаковки, хранения, транспортировки продовольственного сырья и готовой продукции, национальный агропродовольственный комплекс в современном мире должен быть максимально гибким и безопасным.

Следует подчеркнуть, что в международной практике используется ряд различных показателей оценки пищевой безопасности, среди которых такие критерии как численность недоедающего населения, численность населения, страдающего от истощения, отстающего в росте, страдающего от избыточного веса детей и другие, которые серьезно замедляет развитие человеческого капитала и уровень жизни населения [3]. Не случайно, за последнее десятилетие обострилась ситуация на рынке пищевой продукции и осложнилась доступность основных ее видов. Кроме того, безопасность пищевой продукции вызывает большое беспокойство в связи с причинением вреда здоровью людей, а это, с свою очередь, происходит из-за нарушения процессов и технологий выращивания и производства пищевой продукции, их сбора, хранения, формирования запасов и доставки конечным потребителям [4].

Кроме того, общепризнанным гарантом высокого качества пищевых продуктов является система управления качеством и пищевой безопасностью, в основе которой лежат принципы безопасности пищевой продукции на основе анализа рисков и определения критических контрольных точек – HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) [5]. Поэтому, международные организации и страны мира должны серьёзно относится к вопросам обеспечения качества пищевых продуктов и в целом усиление пищевой безопасности в странах мира и в целом во всей планеты.

Важнейшие аспекты усиления пищевой безопасности в контексте новых вызовов

В современных условиях важнейшим фактором и вопросом является всестороннее рассмотрение проблемных сторон усиления пищевой безопасности страны с учётом новых вызовов и объективных реалий. Особенно необходимо учитывать стандарты и требования ВОЗ-а в области рациона и режима питания, физической активности и здоровья людей в контексте глобальных изменений климата, образа жизни, катаклизмы и других социальных явлений [6]. К большому сожалению несмотря на развитие технологий, роста интеллектуальных ресурсов и человеческой возможности в мире остаётся реальные угрозы для здоровья людей и в том числе из-за несоблюдения требований и стандартов обеспечения безопасности важнейших видов пищевых продуктов [7]. Требуется усилением проводимых информационно-просветительских работ по оптимизации рационов и режимов приёма пищи, соблюдение антисанитарных условий среди населения и строгому следованию здорового образа жизни [8]. Кроме того, требуется всестороннее принятие совместного усилия и контрольного действия по сбалансированности проблемы физической и экономической доступности важных видов пищевой продуктов среди всех слоёв, группы людей, особенно среди уязвимых слоёв населения [9]. Особенно нужно учитывать профилактические и целевые работы по предотвращению употребления пищевых продуктов, которые сплошно загрязнены опасными токсичными веществами [10].

В нынешний условиях государству мира необходимо организовать оптимальную систему формирования сложенной цепи пищевой безопасности, где применяется необходимые и неотлаженные механизмы по обеспечению эффективности пищевой сферы и её субъектов по формированию запасов пищевых продуктов и предоставление их конечным потребителям [11]. Правительство страны должно учитывать разные виды рисков и факторов, которые негативно воздействуют устойчивости системы пищевой безопасности страны. По мнению международных экспертов, безопасные пищевые продукты обеспечивают надлежащий уровень потребления питательных веществ и способствуют долгосрочному развитию человека [12]. Требования к качеству продовольственных продуктов растут по мере развития общества – так, уже несколько десятилетий стали актуальными такие направления как ЗОЖ (здоровый образ жизни), философия которых заключается именно в отборе наиболее полезного и безопасного питания с максимальным соотношением полезности и “здоровости” [13]. Поэтому государственные органы контроля над качеством продуктов, а так же потребители, предъявляют высокие требования к качеству потребляемой продукции, а

предприятия, производящие и позиционирующие свою продукцию как безопасную и высококачественную – вызывают больше доверия потребителей [14]. Продовольственная безопасность страны считается обеспеченной, когда независимо от влияния конъюнктуры мировых рынков и других внешних факторов жителям на всей территории гарантируется доступ к продовольствию в количестве, необходимом для активной, здоровой жизни, а также создаются социально-экономические условия для поддержания потребления основных продуктов питания на уровне, соответствующем требованиям расширенного воспроизводства народонаселения [15]. На фоне интеграции национальной экономики в мировое рыночное хозяйство эффективная система мониторинга внешних факторов и угроз имеет важнейшее значение для обеспечения и укрепления продовольственной безопасности всех государств без исключения [16]. С этой целью на глобальном, международном, региональном, национальном и местном уровнях создаются механизмы выявления, оценки и упреждения угроз продовольственной безопасности, а также специализированная институциональная и информационная инфраструктура [17].

В нынешних условиях особо нуждается усиление комплексных мероприятий по совершенствованию системы мониторинга продовольственной безопасности: с учетом лучшего опыта разрабатываются критерии и индикаторы уровня и качества питания населения, внедряются интегрированные методы исследования (анкетирование, опросы населения), которые позволят выполнять углубленный анализ продовольственной уязвимости домашних хозяйств, оценивать культуру питания в белорусских семьях, качество рациона детей, объективно выявляя проблемы и потребности населения разных возрастов, категорий и социальных групп [18]. Кроме того, необходимо создать перспективную модель национальной продовольственной безопасности (оптимальные и критические параметры собственного производства сельскохозяйственного сырья по республике и для каждого региона, емкость внутреннего потребления, размер страховых запасов, экспорт, импорт), которая наряду с основными продуктовыми рынками будет описывать сегмент детского и здорового питания, а также продукции органического сельского хозяйства [19]. В тоже время требуется формирование организационных механизмов мониторинга продовольственной безопасности, включающий алгоритм оценки, базовые функции ответственных ведомств на национальном, региональном и местном уровнях, а также методы взаимодействия с Евразийской экономической комиссией и международными структурами [20]. Наряду с вышеприведёнными мероприятиями и действиями важнейшим фактором и элементом усиления продовольственной и пищевой безопасности в стране можно рассматривать в целом институциональное развитие субъектов по выращиванию сельскохозяйственных и аграрных пищевых продуктов [21]. Кроме того, особо нуждается укрепление материально-технической базы сельско хозяйственных и аграрный субъектов, стабильное обеспечение их энергоносителями, машин и механизм, сельхоз удобрений, доступных финансовых и страховых услуг. При этом важнейшим элементом считается внедрение энергосберегающих технологий, которые являются одной из ключевых компонентов обеспечения эффективности себестоимости производимых пищевых продуктов в целом [22]. В ближайшей перспективе в вопросах усиления пищевой безопасности, обеспечение населения страны достаточными пищевыми продуктами будет иметь стратегическую роль уровня обеспечения энергоресурсами и высокими технологиями субъектов пищевой сферы.

Приоритетные вопросы и перспективы усиления пищевой безопасности Азербайджана

Вопросы и перспективы усиления пищевой безопасности требует рассмотрения данных проблем в контексте глобальных вызовов и объективных реалий [23]. Необходимо комплексно рассмотреть все резервы и продуктивные источники по усилению в целом продовольственной безопасности страны и укрепление дисциплины, законности в сфере безопасности пищевых продуктов. Требуется существенное поднятие роли внутреннего произ-

водства, и в том числе органических пищевых продуктов для населения страны [24]. Еще в период реализации Концепция Развития “Азербайджан–2020: Взгляд в будущее” осуществлены последовательные мероприятия по развитию сферы связанные с усилением пищевой сферы и пищевой безопасности страны. Созданы благоприятные условия и сформирована привлекательная среда деятельности субъектов пищевой сферы, особенно в регионах страны [25]. Далее, были реализованы десятки научно-инновационные, инвестиционные проекты по усилению системы пищевой безопасности в целом в Азербайджане. Особое внимание уделяется уменьшению зависимости от импорта важнейших видов продовольственной продукции и тем самым обеспечить физическую доступность стратегических видов пищевых продуктов. Главной целью указанной программы считается обеспечение населения страны качественными пищевыми продуктами, повышение эффективности системы пищевой безопасности и др. Более того, планируется улучшить качество и безопасность производимой пищевой продукции промышленными предприятиями страны. В контексте основных целей и задач усиления пищевой безопасности важным считается повышение уровня качества и безопасности производимой пищевой продукции промышленными предприятиями Азербайджана. Кроме того, в Азербайджане создана 21 лаборатория для анализов в сфере пищевой безопасности. Цель создания обширной лабораторной сети заключается в охвате основных предприятий и сети услуг по пищевой продукции, подготовки и реализации их деятельности. Одновременно, действуют центры мониторинга Агентства продовольственной безопасности Азербайджанской Республики, которые обеспечивает прозрачность и эффективность проводимой работы по защите прав граждан страны и обеспечению их пищевой безопасностью. 110 государственных контроллеров оснащены современными нательными камерами и другими средствами, которые обеспечивают проведение эффективного мониторинга и проверку стандартов в сфере пищевой безопасности [26].

Кроме того, предпринимаются меры по усилению законодательной базы и институциональной основы по надзорным функциям соответствующих государственных структур в пищевой сфере. Так 12 мая 2016-го года принят закон АР “О фитосанитарном контроле” [27]. Кроме того, с постановлением Кабинета Министров АР от 16.05.2018 года утверждён устав публичного юридического лица Институт Пищевой Безопасности Азербайджана, который начал вести комплексные исследовательские работы по проблемным вопросам обеспечения пищевой безопасности в стране [28]. Далее, согласно распоряжению Президента АР от 22.05.2018 года определены последовательные мероприятия по обеспечению деятельности Агентства Пищевой Безопасности Азербайджанской Республики [29]. Можно отметить, что за прощедший период со стороны агентсва принимаются системные меры по усилению пищевой безопасности, расширяется просветительные работы по повышению пищевой культуры и ведётся целенаправленные работы по оптимизации пищевого режима в целом. Кроме того, с постановлением Кабинета Министров АР от 03.04.2014 года действует правило по всем видам услуги в объектах торговли, общественного питания и коммунальных учреждений в стране [30]. Более того, с распоряжением Президента АР от 11.06.2018 года регулированы убойной деятельности, который минимизировал так называемые отдельные и нелегальные “предпринимателей” [31].

Наряду с этим пристальное внимание уделяется повышение требований к стандартам, режимам питания в пищевой сфере. Например, от 17.06.2003 года был принят закон АР “О питании малолетних детей и младенцев” [32]. А закон АР “О стандартизации” действует от 16.04.1996 года, где определены важнейшие нормативы и требования по разным видам пищевых продуктов, в том числе формирование их запасов, сохранение, транспортировка и употребление [33]. Последовательно обеспечено развитие национальных стандартов в соответствии международным стандартам и нормам по усилению пищевой безопасности [34]. Все эти меры позволили обеспечить более благоприятные условия в сфере пищевой

безопасности, проведении целевых мероприятий по улучшению качества пищевых продуктов и совершенствование режима питания населения страны. Улучшилось качество и безопасность производимой пищевых продуктов в перерабатывающих предприятиях Азербайджана и применялись более современные новые технологии [35]. В результате развиты промышленные мощности в пищевой сфере, которые обеспечили повышение уровня самообеспеченности важнейших видов пищевых продуктов населения страны и в целом снизить зависимость от импорта подобных продуктов [36]. В обществе возрос уровень пищевой культуры и склонность к здоровому образу жизни и в том числе приёма здоровой пищи, который является одной из важнейших условий пищевой безопасности [37].

В таблице 1 даны годовые нормы потребления продуктов минимальной потребительской корзины в Азербайджане.

Таблица 1

Годовые нормы потребления продуктов минимальной потребительской корзины в Азербайджане, кг в год

Показатели	**Население до трудоспособного возраста**	**Население трудоспособного возраста**	**Население старше трудоспособного возраста**	**В среднем на каждого человека**
Относительная доля населения, %	22,4	68,5	9,1	100,0
Хлеб и хлебные изделия (в переводе на муку)	100,5	136,8	107,9	126,1
Картофель	42,0	54,8	40,2	50,6
Овощи и бахчевые культуры	100,7	97,2	85,2	96,9
Фрукты и ягоды	76,0	38,0	32,0	45,9
Все виды мяса и мясных изделий	29,6	32,9	25,6	31,5
Молоко и молочная продукция	258,6	223,6	233,8	232,3
Рыба и рыбная продукция	8,0	7,7	6,8	7,7
Яйца, шт.	183,0	150,0	100,0	153
Сахар и qənnadı изделия (в переводе на сахар)	19,7	16,9	15,8	17,4
Растительные масла, маргарин и другие жиры	7,0	10,9	8,4	9,8
Сливочное масло	6,0	7,0	5,8	6,7

Примечание: Утверждено постановлением Кабинета Министров АР от 06.06.2024, №182.

В таблице 2 даны годовые нормы потребления на душу населения основных видов продовольственной продукции промышленно перерабатываемых в Азербайджане.

Таблица 2

Потребление на душу населения основных видов продовольственной продукции промышленно перерабатываемых в Азербайджане, кг в год

Показатели	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Очищенный рис	3,1	3,4	3,3	3,9	4,3	6,2	6,1	5,9	6,4
Мука (все виды)	52,0	54,0	57,6	58,2	72,7	73,2	73,4	84,6	84,4
Крупа (все виды)	1,9	2,0	1,6	2,1	2,6	2,6	2,5	2,5	2,6
Макаронные изделия	1,6	1,5	1,6	2,8	1,6	1,6	1,5	1,6	2,2
Растительные масла	8,6	8,8	10,8	12,6	15,9	16,0	15,1	16,1	15,3
Фруктовые и овощные соки	3,1	2,8	2,8	2,2	1,9	1,9	1,9	2,2	2,7
Фруктовые и овощные консервы	14,4	14,1	15,7	15,8	13,7	16,1	17,1	17,0	17,1
Молоко и сливки	89,6	89,6	89,4	89,9	90,9	94,8	94,5	96,9	97,5
Сливочное масло	4,7	4,7	4,7	4,4	3,4	3,4	3,3	3,3	3,6
Сыр всех видов	5,5	6,1	6,2	6,5	6,3	6,2	5,8	5,8	6,0
Кефир, йогурт и пр	16,6	16,2	15,6	14,7	14,6	15,2	13,4	14,1	15,6
Сахар	21,2	24,5	25,6	21,7	24,4	26,3	25,3	26,3	26,9
Чай	1,7	1,5	1,7	1,7	2,0	2,3	2,1	2,2	2,3
Соль	4,6	4,0	3,8	3,9	3,9	4,7	4,8	5,3	5,4

Примечание: Утверждено постановлением Кабинета Министров АР от 06.06.2024, №182.

Отметим, что отсутствуют чёткие механизмы и контроль определения объективной ситуации по потреблению основных видов пищевых продуктов населения страны и эта проблема характерна для большинства стран мира, так как уровень потребления между различными слоями населения существенно отличаются, а все эти реалии представляются трудными в отражениях официальных статистических данных. Может быть одной из серьёзных причин роста тяжёлых и опасных болезней среди низкодоходных слоёв населения, которые как обычно недоедают или питаются недоброкачественными и дешёвыми пищевыми продуктами. В контексте подобных проблем важное значение имеет Указ Президента АР «О дополнительных мерах по совершенствованию системы пищевой безопасности в Азербайджанской Республике от 10 февраля 2017 года и Указ Президента АР от 13 ноября 2017 года, который предусматривает усиление обеспечения деятельности Агентства Пищевой Безопасности, также Указ Президента АР от 1 мая 2018 года и Распоряжение Президента АР от 7 февраля 2018 года, в которой предусмотрено усиление деятельности данного Агентства [38; 39; 40; 41]. Кроме того, с распоряжением Президента АР от 29 апреля 2019 года утверждено Государственная программа по обеспечению пищевой безопасности на 2019-2025 годы в Азербайджанской Республике, которая предусматривает усиление действенных мер и совершенствование существующих механизмов по вопросам безопасности пищевых продуктов в целом в стране в ближайшей, в средней и долгосрочной перспективе [42].

Заключение

Таким образом, в последующих годах в Азербайджане можем прогнозировать всестороннюю интенсификацию проводимых комплексных мероприятий по усилению пищевой безопасности в контексте стратегической дорожной карты:

–считаем, что необходимо сформировать более концептуальный и сбалансированный стратегические подходы по организации и реализации важнейших мероприятий для усиления пищевой безопасности в стране;

– требуется существенное повышение, в том числе административная и уголовная ответственность нарушителей стандартов и законов по обеспечению пищевой безопасности;

– следует осуществление масштабной и целевой просветительные мероприятия по оптимизации пищевых рационов и режимов, ответственность за приём качественных пищевых продуктов, содействие прозрачности в пищевой сфере, выявление грубейших нарушений по выращиванию, формированию запасов, хранение, транспортировку и употребление пищевых продуктов в целом и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Экологически чистые продукты питания, почему они безопасны для человека. 26.06.2018 - https://www.chefmarket.ru/blog/jekologicheski-chistye-produkty-pitaniya/.
2. Food Security Assessment 2010–2020. Washington, D.C.: USDA, 2010, 64 p.
3. Providing Healthy and Safe Foods As We Age: Workshop Summary. Institute of Medicine (US) Food Forum. Washington (DC): National Academies Press (US); 2010.- https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK51852/.
4. Федоськина Л.А., Евстифейкина Е.А. Система обеспечения безопасности пищевой продукции: проблемы внедрения и пути их решения - http://sisupr.mrsu.ru.
5. Цирульниченко, Л.А. Глобальная инициатива по безопасности пищевых продуктов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Пищевые и биотехнологии. 2018. №4. – С. 29-33.
6. Глобальная стратегия ВОЗ в области рациона и режима питания, физической активности и здоровья. https://apps.who.int.
7. Международная сеть органов по безопасности пищевых продуктов (ИНФОСАН). ВОЗ. https://www.who.int/foodsafety/about/ru/.
8. Общие принципы рационального питания введение. – http://stgmu.ru/userfiles/depts/nursing_management/Dlya_studentov/vskarmlivanie.pdf.
9. Основные проблемы питания. - https://www.who.int/nutrition/challenges/ru/.
10. Пищевая безопасность: развитие бизнеса и выбор потребителей. http://ifc.org.
11. Филонова, Т.Н. Социальные аспекты обеспечения продовольственной безопасности государства в современных условиях // Среднерусский вестник общественных наук. 2016. №6. – С. 389-396.
12. Потребительский аспект заботы о здоровье. https://www.marketing.spb.ru/lib-special-/branch/gmo.htm?printversion.
13. Самутин К.А. Здоровье населения как составной элемент экономической политики государства // Российское предпринимательство. – 2012, Том 13, № 11, С. 131-136 .
14. Органические продукты, ЭКО-маркировка и безотходное производство – вот главные тренды пищевой промышленности на 2017 год - https://rodovid.me/.
15. Стрелова, М.О., Корчемкина, В.А. Проблема обеспечения продовольственной безопасности в России // Economics. 2018. №1 (33). – С. 37-41.
16. Мизюркина, Л.А., Сафронова, О.Н. Проблемы и особенности обеспечения национальной продовольственной безопасности // Продовольственная политика и безопасность. 2015. № 2(3). – С.127–142.
17. Шпак, А., Киреенко, Н., Кондратенко, С. Новая стратегия национальной продовольственной безопасности // Наука и инновации. 2016. №164. – С. 4-7.
18. Абдурахманова, Л.С. Продовольственная безопасность региона: сущность, угрозы, факторы ее определяющие // РППЭ. 2016. №3 (65). – С. 20-25.
19. Силаева, Л.П., Алексеева, С.Н., Харитонова, Т.В. Уровень продовольственной безопасности и методика ее оценки // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. 2016. №7. – С.1-5.

20. Ловкис, З., Моргунова Е. Безопасность и качество пищевых продуктов // Наука и инновации. 2018. №179. – С. 35-38.
21. Алексеева, С.Н., Харитонова, Т.В. Роль и значение агропромышленного комплекса для развития концепции продовольственной безопасности // Институциональные преобразования агропромышленного комплекса и управление экономическими системами: материалы международной научно-практической конференции. – Пенза: Пенз. гос. технол. универ., 2016. – С. 48-54.
22. Куликова, Е.Г., Великанова Г.С., Крапчина Л.Н., Богданова А.П. Решение проблемы деградации почв через внедрение энергосберегающих технологий как важнейшее направление обеспечения продовольственной безопасности страны // Продовольственная политика и безопасность. – 2021. – Том 8. – № 2. – С. 199-212.
23. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı -2018. “Kooperasiya” nəşriyyatı, 480 s.
24. Аббасов, А.Ф. Роль внутреннего производства в обеспечении продовольственной безопасности Азербайджанской Республики// Проблемы современной экономики, #3/4 (15/16), 2005 - http://www.m-economy.ru/art.php? nArtId=875.
25. Концепция Развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в Будущее». https://president.az/files/future_ru.pdf.
26. Внедрение центра мониторинга для Агентства продовольственной безопасности Азербайджанской Республики. https://softline.az/about/projects/vnedrenie-tsentra-monitoringa-dlya-agentstva-prodovolstvennoy-bezopasnosti-azerbaydzhanskoy-respubliki.
27. “Fitosanitar nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 12 may 2006-cı il, № 102-IIIQ.
28. Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu publik hüquqi şəxsin Nizamnaməsi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 16 may tarixli 220 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
29. Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı Bakı şəhəri, 22 may 2018-ci il, № 130.
30. Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 3 aprel tarixli 94 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
31. Heyvan kəsimi fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 11 iyun 2018-ci il.
32. “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 17 iyun 2003-cü il, № 475-IIQ.
33. “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 16 aprel 1996-cı il, № 60-IQ .
34. Mikayılov, E.Ə. Milli standartlaşdırma sisteminin qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu: mövcud vəziyyət və beynəlxalq təcrübə// AzJESS, №2, volume 1, 2015, S. 83-96.
35. Керимов, С.А. Качество и безопасность производимой пищевой продукции промышленными предприятиями Азербайджана, проблемы и перспективы развития // Российское предпринимательство. 2011. №8-1. – С.173-177.
36. İbrahimova, G. Azərbaycan qida sənayesi müəssisələrində beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tətbiqi problemləri - http://au.edu.az.
37. İbrahimov, E.R. Hər bir cəmiyyətin sağlam inkişafı üçün ən vacib şərtlərdən biri də ərzaq təhlükəsizliyi və qida təhlükəsizliyidir. 23 fevral 2017. https://www.yap.org.az.
38. “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli Fərmanı, Bakı, № 1235.

39. “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 10 fevral tarixli 1235 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 13 noyabr tarixli Fərmanı.
40. “Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 13 noyabr tarixli 1681 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 1 may 2018-ci il, №28.
41. Azərbaycan Respublikası Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 7 fevral 2018-ci il, №3651.
42. Государственная программа по обеспечению пищевой безопасности на 2019-2025 годы в Азербайджанской Республике. Утверждена Распоряжением Президента АР от 29 апреля 2019. Баку, № 1143.

Arzu Böyükağa qızı İbrahimli,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
E-mail: arzuibrahim@inbox.ru

Strateji yol xəritələrinin hədəfləri kontekstində Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinin əsas istiqamətləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – yeni çağırışlar şəraitində və strateji yol xəritələrinin hədəfləri kontekstində Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir, həmçinin baxılan problemlər üzrə digər metodoloji yanaşmalardan, bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçıların elmi əsərlərindən də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Azərbaycanda hazırda icra edilən strateji yol xətirələrindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi kontekstində ölkədə qida təhlüksizliyinin gücləndirilməsi üzrə daha səmərəli fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və tədbirlərin görülməsi ilə əlaqəlidir.

Tədqiqatın nəticələri – yeni çağırışlara uyğun olaraq və starteji yol xəritəsi çərçivəsində Azərbaycanda qida təhlükəsizliyinin əsas istiqamətləri üzrə fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə verilən materiallar aparılan tədqiqatın ifadəsindən və müəllifin yanaşmalarından ibarətdir, buna görə də orijinallıq səviyyəsindədir. Elmi yenilik isə müasir çağırışlar dövründə və strateji yol xəritəsinin icra proseslərinin intensivləşdiyi şəraitdə Azərbaycanda qida təhlükəsizliyi problemlərinin həlli yolları üzrə daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin işlənməsi və təklif olumasından ibarətdir**.**

Açar sözlər: Azərbaycan, starteji yol xəritəsi, qida təhlükəsizliyi, qida nəzarəti, qida məhsullarının strateji növləri, qida təhlükəsizliyinin nəzarət sistemi, ərzaq təhlükəsizliyi.

Arzu Boyukaga Ibrahimli,
doctoral student of Baku State University.
E-mail: arzuibrahim@inbox.ru

Main directions of enhancement of food safety of Azerbaijan in the context of strategic road maps

Summary

The purpose of the study – is to discuss the main directions of enhancing the food safety of Azerbaijan in the context of strategic road maps taking into account new challenges.

Research methodology – includes economic methods such as analysis, synthesis, comparison and generalization. In addition, methodological approaches of a number of research scientists on the problems under consideration are used.

The practical significance of the study is the development and implementation of effective measures and mechanisms to strengthen Azerbaijan's food safety in the context of the strategic road map.

Results of the research – taking into account the goals and priorities of the strategic road map a number of proposals and recommendations to strengthen the country's food safety are given at the end of the article.

Originality and scientific novelty of the research – the article uses materials with the opinion of the author, therefore, the stated materials are characterized as original. In addition, the main scientific novelty is the formation of modern approaches and the development of new effective mechanisms to strengthen food safety in Azerbaijan in accordance with the goals and objectives of the strategic road map in the near, medium and long term.

Key words: Azerbaijan, strategic road map, food safety, control of food safety, strategic food products, system of supervision of food safety, food security.

UOT 334.7

Aygün Alim qızı HACIYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi
E-mail: aygun-gadjieva@mail.ru;
Mehriban Hidayət qızı HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi
E-mail: mehribanks@mail.ru;
Validə İsa qızı SALIYEVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin baş müəllimi
E-mail: vsaliyeva@bk.ru

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ – BAZAR RƏQABƏTİNİN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Məqalənin məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında rolunun və çəkisinin artırılması, davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi və dövlətin bu sahəyə dəstəyinin zəruri olmasını göstərməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf strategiyaları izah edilmiş və dövlətin innovasiya proseslərində iştirakını zəruri edən amillər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası - araşdırılan problemə sistemli və kompleks yanaşma, habelə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf təsirinin tənzimlənməsinin müxtəlif aspektlərdən müqayisəli təhlili, ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – alınmış nəticələrdən kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf strategiyalarının tənzimlənməsi ilə bağlı nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – qlobal çağırışlar və ölkənin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının tənzimlənməsinin optimallaşdırılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Təhlilini apardığımız məqalədə Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının əhəmiyyəti və onun inkişafında rəqabət amili haqqında məlumatlar yer almışdır. Son illərdə bu sahəyə dövlət dəstəyinin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafında xeyli müsbət nəticələr olduğu göstərilmişdir.

Acar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, kiçik və orta sahibkarlıq, rəqabət mühiti, rəqabətqabiliyyətlilik, amil.

Giriş

Kiçik və orta sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının sosial əsası, dövlətin və cəmiyyətin sabitliyinin təminatçısı və ölkə iqtisadiyyatında dinamiklik faktorudur. Ölkədə azad özəl sektor olan kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri şərait olmalıdır. Belə şəraitə ölkədə etibarlı qanunların, vergi, investisiya, valyuta siyasətinin olması, maliyyə-kredit tənzimləməsi və iqtisadiyyatın sturukturunun yenidən qurulması, yəni bazar infrastrukturunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Beləliklə, ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi həm ölkədə zəruri rəqabət mühitinin olmasından asılıdır, həm də rəqabətin təkanvericisidir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıgın və bütövlükdə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün güclü potensial və geniş imkanlar mövcuddur. Bunun üçün ümumi biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının daha sərfəli və effektiv təşkil edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yerli və xarici bazarlara çıxışının təmin edilməsi, bacarıqlı və ixtisaslı kadr təminatının yaradılması atılmalı olan vacib addımlardandır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mükəmməl bazar, o cümlədən rəqabət mühitinin yaradılmasının başlıca amillərindən biri sahibkarlığın formalaşdırılması və inkişafıdır. Sahibkarlığın iqtisadi kateqoriya kimi yaranması iki bir-birini tamamlayan şərtin olmasını tələb edir: yenilikçilik və iqtisadi azadlıq. Riskin daşınması, resurslara sahib olma, liderliyə can atmaq kimi xüsusiyyətlər kiçik sahibkarı bazar rəqabətinin fəal lokomotivinə çevirir. Kiçik və orta sahibkarlar üçün bazarla sıx əlaqə, kooperasiya və əmək bölgüsü, özünü təminetmə, seçim azadlığı , qərarların qəbul edilməsində müstəqillik, riskə və mənfəət əldə etməyə meyillilik xasdır. Bütün bunlar kiçik və orta sahibkarlığı bazarın ən çevik, rəqabət aparan və yenilikçi subyektinə çevirir.

Kiçik sahibkarlar istənilən sahibkar kimi öz mənfəətini maksimallaşdırmağa cəhd edir. Çünki onun rifahı, gələcəyi və maddi sərvəti işinin, yaxud müəssisəsinin gətirdiyi gəlirdən asılıdır. Bu istək onu cəmiyyət üçün zəruri olan və onun ən çox ehtiyac duyduğu mal və xidmətləri etməyə təhrik edir. Nəticədə kiçik və orta sahibkarlar yeni bazarlar yaradır, köhnə bazarlarda rəqabətin daha da güclənməsinə təkan verir. Özü üçün mənfəət əldə edərək sahibkar yeni iş yerləri təqdim edir və mövcud olanları saxlayır, basqalarının yaratdıgı mal və xidmətlərin istehlakçısı kimi çıxıs edir və müvafiq vergilər ödəyir. Bununla da kiçik və orta sahibkarlar ölkə iqtisadiyyatında inkişafa təkan verir.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sahibkarlıq ölkənin ümumi sosial-iqtisadi vəziyyətinə daha da əlverişli təsir göstərir. İqtisadiyyatın dövlət sektorunun alternativi kimi çıxıs edərək, o, rəqabət mühitinin formalasmasına səbəb olur, əlavə is yerləri yaradır və bununla cəmiyyətdə sosial gərginliyi azaldır.

Kiçik sahibkarlar dayanmadan bazar konyunkturuna uyğunlaşmağa çalışırlar, cəmiyyətin daim dəyişən tələblərinə tez bir zamanda cavab verirlər və rəqabət münasibətlərini formalaşdırırlar. Onlar aparıcı şirkətlərin məhsullarını təqlid edir və eyni istehlak xüsusiyyətlərinə malik məhsulu originalla müqayisədə daha ucuz qiymətə təklif etməklə iri şirkətlərə ciddi rəqabət yaradırlar [2, s. 116]. Bəzi hallarda kiçik sahibkarlar iri şirkətlərin zəif bölmələri ilə rəqabət aparır və bazarın müəyyən seqmentindən onları çıxarmağa nail olurlar. Buna onların çox sayda olmasından başqa daha çevik və yenilikçi olmaları səbəb olur.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının əhəmiyyəti

Bazar münasibətləri şəraitində, son on ildə kiçik və orta sahibkarlıq strateji resurs, sabit iqtisadi inkisafın və ölkə əhalisinin maddi rifahının təmin edilməsinin daxili mənbəyi oldugunu müəyyən mənada sübut etmişdir. 2018-ci ildə Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarların sayı 244883 olmuşdur. Onlardan hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərənlərin sayı 26389, fərdi sahibkarların sayı 218494 nəfər təşkil etmişdir. Onların yaratdığı əlavə dəyər 2018-ci ildə 9836,6 milyon manat olmuşdur, bu isə ölkə göstəricisinin 13,4%, qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin isə 23,5%-ni təşkil edir. Kiçik və orta sahibkarların yaratdığı iş yerlərinin sayı ümumilkdə 283,4 min nəfərdir, ölkədə işləyənlərin 42,9%, qeyri-neft sektorunda işləyənlərin 45%-ni təşkil edir.Kiçik və orta sahibkarlar 2018-ci ildə əsas kapitala 6953,0 milyon manat vəsait yönəltmişlər, bu da ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilən kapitalın 62,5%-ni təşkil edir. İqtisadiyyatın bu sektorunda yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin dəyəri 17401,6 milyon manat olmuşdur ki, bu da ölkə üzrə göstəricinin 21%-ni təşkil edir [5].

Bazar münasibətləri sistemində rəqabətin əsas məzmunu alıcı uğrunda mübarizə və onların ehtiyaclarının tam təmin edilməsidir. Bazarda daha çox pay və mövqe uğrunda mübarizə və bu sahədə əldə edilən müvəffəqiyyət ilk növbədə əmtəə istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulun keyfiyyəti və onun qiymətinin aşağı olmasından asılıdır. Əslində bazar münasibətləri şəraitində rəqabət sahibkarlıq fəaliyyətinin ən mühüm ölçü vahidi hesab edilir [1, s. 62].

Bizim respublika bazar münasibətlərinin inkişafının elə bir mərhələsindədir ki, rəqabət hələ də iqtisadiyyatın inkişafına Qərbdə olduğu kimi tam təsir edə bilmir. Buna görə də dövlətimizin iqtisadi siyasəti rəqabətin inkişafının stimullaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Bu da öz əksini kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyinin artmasında göstərir.

Respublika iqtisadiyyatında real rəqabət mühitinin təmin edilməsi xüsusi sektorun inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıgın dinamik və məqsədəmüvafiq inkişafı üçün biznes şəraitinin yaxşılaşdırılması hesabına mümkündür. Kiçik biznes sosial məsələləri də həll etməyə imkan verir. Kiçik mülkiyyətçilər təbəqəsinin geniş vüsət alması orta sinfin formalaşmasına zəmin yaradır ki, o ölkədə siyasi və sosial sabitliyin zəmanətçisidir və iqtisadi inkişafın əsas təkanverici qüvvəsidir. Yerli issizliyin azaldılması probleminin həlli də kiçik və orta biznesin inkişafının lehinədir. Odur ki, səmərəli investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi imkanların məhdud olmasına baxmayaraq iş tapmaqda çətinlik çəkən şəxslərə və işsizlər üçün yeni is yerləri yaradan müəssisə və təşkilatlara real dəstək verilməsi və təsir göstərilməsi olduqca zəruridir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, kiçik biznes bazar iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, iqtisadi artım tempini müəyyən edir, habelə maddi, maliyyə və kadr resurslarının daha səmərəli bölgüsünü təmin edir. Bu səbəbdən də bazar iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindən biri kiçik və orta biznesin inkişafıdır. Digər tərəfdən iqtisadiyyatda prioritet məsələlərdən biri iş yerlərinin yaradılması mühitidir və bu baxımdan da, iri müəssisələrlə müqayisədə kiçik biznesdə yeni iş yerlərinin yaradılması daha az xərc tələb edir.

Kiçik və orta müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti həmçinin cəmiyyətin sosial problemlərinin həll edilməsinə kömək edir və kiçik biznes, həmçinin, regional iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir, yeni iş yerləri yaradır, ölkədə məşğulluğu və rəqabət mühitinin yaradılmasını təmin edir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında rəqabət amili

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının yüksək səviyyədə olması rəqabətin inkişaf etdirilməsinin əsas amillərindəndir. Öz çevikliyinə, tez yeniləşə və yeni istehsal növlərinə, buraxılan məhsulun yeni çeşidinə istiqamət götürmək, yeni texnologiyalardan və elmi işləmələrdən istifadə etmək bacarığı kiçik biznesi böhran vəziyyətinə məruz qalmaqdan qoruyur, iri şirkətlərlə rəqabət aparmağa imkan verir, onun səmərəliliyini stimullaşdırır [3, s. 126].

Bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizənin bir forması olan rəqabət zamanı onların müstəqil fəaliyyətinin hər birinin bazarda əmtəə (məhsul, iş, xidmət) dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanı əsaslı surətdə məhdudlaşır və eyni zamanda bu təsiri stimullaşdırır. Sahibkarlıq fəaliyyətində rəqabət sahibkarların sərfəli istehsal şərtləri və məhsul satışı uğrunda mübarizəsini əks etdirir. O, istehsalın tempini və həcmini tənzimləyir və eyni zamanda istehsalçını elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqinə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, texnologiyanın, istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinə və s. məcbur edir.

Rəqabət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir.

Rəqabətli iqtisadi şəraitdə sahibkarlar öz fəaliyyətinin maksimum yüksək mənfəət əldə etmək, satış həcmini artırmaq və bazarda öz bölməsini genişləndirmək kimi əsas məqsədlərinin təmin olunmasından ötrü öz mal və xidmətlərinin istehlakçılarını müstəqil surətdə axtarır. Rəqabət sahibkarları bazarda daha səmərəli hərəkət etməyə vadar edir. Ən aşağı qiymətlərlə ən yaxşı keyfiyyətli mal və xidmətlərin daha geniş çeşidini istehlakçılara təqdim etməyə məcbur edir. Rəqabətin təzahürü bazar mühitinin inkişafının əsas tendensiyalarından biridir.

Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin istehsalının inkişafı iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu ondan irəli gəlir ki, rəqabət şəraiti inkişaf edir, əlavə iş yerləri yaranır, struktur yenidənqurması gedir, istehlak bölməsi genişlənir.

Bazar əlaqələrinə cəlb olunmuş bazarın iştirakçıları arasında xüsusi formada təzahür edən münasibətləri ifadə edən rəqabət bir tərəfdən istehlakçıların öz aralarında, digər tərəfdən istehsalçılarla istehlakçıların öz aralarında mənafelərinin reallaşması uğrunda mübarizəni əks etdirir. Sahibkarlar öz aralarında rəqabət mübarizəsi aparmaqla istehsalda, satışda-alışda əlverişli şəraitə nail olmağa çalışırlar. Bu mübarizə isə həmişə onları istehsalı təkmilləşdirməkdə, inkişaf etdirməkdə maraqlı edir, çünki rəqabət mübariəsinə dözməkdə həmişə iflasa uğramaq təhlükəsi var. Rəqabət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Rəqabət nəticəsində subyektlər həmişə bir-birini ötməyə,

bir-birini öz iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa sövq edir, bir-birindən geri qalmamağa çalışırlar.

Rəqabət bir tərəfdən istehsalın kifayət qədər çevik olmasında istehsalçıları stimullaşdırır, digər tərəfdən bu iqtisadi mübarizəyə tab gətirməyənlərin iflasa uğramasına səbəb olur. O, elmi-texniki nailiyyətlərin istehsala tətbiqinin sürətləndirilməsini, əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiqini, eyni zamanda iqtisadiyyatda təşkilati və struktur dəyişikliyinin aparılmasını zəruri edir. Əks-təqdirdə iqtisadiyyatın dünya iqtisadi inkişafından geri qalması prosesi müşahidə olunur.

Rəqabət nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsulla çıxmağa imkan yaradır. Rəqabət nəticəsində məhsul vahidinə material məsrəfləri istehsalçı tərəfindən aşağı salınır və nəticədə həm istehsalın, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyi yüksəlir. Dünya praktikasında rəqabət əsas etibarı ilə bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin, istehsal xərclərinin və müvafiq olaraq qiymətlərin səviyyəsinin aşağı salınmasının ən güclü stimulu hesab edilir. Rəqabət müəssisənin istehsal etdiyi məhsula çəkdikləri xərcləri aşağı salmağa, ictimai istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyə sövq edən vasitədir. Əmtəə istehsalını bazarın tələbatına istiqamətləndirməklə əmtəə və xidmətləri geniş şəkildə seçmək, müəssisəni istehsal ehtiyatları ilə tam təmin etmək imkanı yaranır [1, s. 71].

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi

Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi fəallığın, məşğulluğun təminatında, ən əsası isə orta təbəqənin formalaşmasında həlledici söz sahibi hesab olunur. Kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında rolunun və çəkisinin artırılması davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından prioritet istiqamətlərdəndir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlara dövlət maliyyə köməyinin iki mexanizmi təşəkkül tapmışdır. Birinci mexanizm fermer təsərrüfatlarına subsidiya formasında kredit güzəştləri verilməsidir. Bu mexanizm vasitəsilə fermer təsərrüfatlarının kommersiya banklarından aldıqları kreditin faizinin (Milli Bankın faiz dərəcəsi həcmində, lakin 10 min manatdan çox olmamaqla) büdcə vəsaiti hesabına fermerlərin əvəzinə ödənilməsi təmin olunmuşdur. İkinci mexanizm kiçik sahibkarlığa investisiya yardımının həyata keçirilməsidir. Bu məqsəd üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrılması nəzərdə tutulur. Bu vəsait sahibkarlığın prioritet istiqamətləri üzrə investisiya layihələrinə müsabiqə əsasında güzəştli uzunmüddətli kredit formasında yönəldirir. Kredit istehsal məqsədlərinə verilir. Kiçik və orta biznes üçün maliyyə vəsaitinin mühüm mənbəyi kommersiya banklarıdır. Son dövrlərdə bu istiqamətdə ayrılmış kreditlərin quruluşunda uzunmüddətli kreditlərin payı artmışdır. Bu da kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, o cümlədən maliyyələşməsinə dövlət dəstəyini təmin edən bir sıra təsisatlar fəaliyyət göstərir.Bu təsisatlar aşagıdakılardır:

- Sahibkarlığın İnkişafı Fondu;
- Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi;
- İnnovasiyalar Agentliyi;
- Gənclər Fondu;
- Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti.

Bu qurumların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların verdikləri kredit resursları dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına təmin edilir. Eyni zamanda bu təsisatların verdikləri kreditlər güzəştli kateqoriyasına malikdir və bazar səviyyəsindən dəfələrlə ucuzdur.

Prezidentin fərmanı ilə 2017-ci ildə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik kiçik və orta biznes subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini həyata keçirir. Kiçik və orta biznesin inkişafının dəstəklənməsi, ölkə iqtisadiyyatında kiçik və orta biznesin rolunun artırılması, onların maraqlarının müdafiəsi, kiçik və orta bizneslərə vahid məkan prinsipi ilə xidmətlərin göstərilməsi, dövlət və özəl qurumların bu sahədə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi qurumun başlıca fəaliyyət istiqamətləridir. Başqa sözlə, Agentlik kiçik və orta biznesin

yaradılmasından başlayaraq, onun fəaliyyətinin bütün mərhələlərində mövcud dövlət dəstəyi mexanizmləri və göstərdiyi xidmətlər çərçivəsində kiçik və orta bizneslərə dəstək olur, dövlət qurumları ilə kiçik və orta biznes subyektləri arasında körpü rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 noyabr 2018-ci il tarixli Fərmanına əsasən, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində olan İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunun və “Yüksək Texnologiyalar Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin əsasında nazirliyin tabeliyində İnnovasiyalar Agentliyi yaradılıb.

İnnovasiyalar Agentliyi yerli sahibkarlara müasir texnologiya və texnoloji avadanlıqların əldə olunmasında yardım göstərən, onların transferini təşkil edən, innovasiyaya əsaslanan elmi tədqiqatları dəstəkləyən, innovativ layihələri, o cümlədən startapları stimullaşdıran, onları qrant, güzəştli kredit və vençur vasitəsilə maliyyələşdirən agentlikdir. Agentliyin əsas məqsədi İKT sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması, yeni texnologiyaların işlənilməsi üzrə müasir komplekslərin yaradılmasıdır.

Eyni zamanda, Azərbaycan Prezidentinin 29 may 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə “Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə daxili bazar araşdırmalarına dövlət dəstəyi göstərilməsi Qaydası” təsdiq edilib. Qaydaya uyğun olaraq, bu dəstək mexanizmindən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri yararlanır. Yeni dəstək mexanizmi çərçivəsində sahibkarların müraciəti əsasında müvafiq sahə üzrə bazar araşdırmasının aparılması üçün kiçik və orta bizneslərə informasiya və maliyyə dəstəyi göstərilir.Mikro, kiçik və orta sahibkarlar üçün daxili bazar araşdırmalarının aparılmasına dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə bir tərəfdən sahibkarın bu sahədə xərcləri azalacaq, digər tərəfdən rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması ilə yeni məhsul və xidmətlərin, müəssisə və obyektlərin yaranmasına, özəl sektorda məhsul istehsalının artırılmasına dəstək göstəriləcək. Mikro, kiçik və orta sahibkarların daxili bazar araşdırmalarına dövlət dəstəyinin təşkili Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Hər bir ölkədə iqtisadiyyatın dayanıqlılığı kiçik və orta biznesin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın ÜDM-də payı **50%**, məşğulluqda isə **60%**-dən çoxdur. Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə müəssisələrin **99%**-ni kiçik və orta müəssisələr təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ortahəcmli müəssisələr məşğulluğun əsas təminatçısıdır. Son 5 ildə Avropa məkanında yeni iş yerlərinin 85%-i kiçik və orta biznes subyektləri tərəfindən yaradılıb. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımlar, aparılan islahatlar və dövlət dəstəyi tədbirləri nəticəsində özəl bölmə kifayət qədər inkişaf edib, sahibkarlığın ÜDM-də və məşğulluqda payı əhəmiyyətli dərəcədə artıb. 2018-ci il üzrə göstəricilərə əsasən kiçik və orta biznesin ÜDM-də payı **27%**, məşğulluqda **21%**, ixracda isə **36%**-dir [6].

Nəticə

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlığın hərtərəfli dəstəklənməsi rəqabətin daimi inkişafının, istehlakçının üstünlük verdiyi hallara qarşı etinasızlıq göstərməklə bu prosesdən ötrü səciyyəvi olan inhisarlaşdırma tendensiyalarının aradan qaldırılmasının sarsılmaz şərtidir. Əhalinin ən müxtəlif sosial təbəqələri üçün nəzərdə tutulan ən müxtəlif mal və xidmətlərin təklif edilməsi kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinə qarşı daimi tələbatın olması üçün şəraitin yaradılmasına imkan verir.

Bundan başqa inkişaf etmiş sənaye ölkələrində hətta autsoring üzrə kənara verilməsi məqsədəuyğun olan işlər üzrə iri tendensiya əmələ gəlməyə başlamışdır. Ticarət sahəsində rəqabətlilik mübarizəsi üzrə dərsliklərdən birini D.Teylor bu sözlərlə başlayır: Kiçik müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyi onun öz məhsulunun satış bazarını uzun müddət saxlamaq və genişləndirmək, öz əməliyyatlarından və kapital qoyuluşlarından gəlirlərin azalmasına yol verməmək bacarığından irəli gəlir.

Kiçik və orta sahibkarlığa xas olan çeviklik və dinamiklik faktik surətdə kiçik müəssisəni öz-

fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi prosesinə daim fikir verməyə sövq edir. Beləliklə, kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliyinin birinci amilini dəyişilmək və təkmilləşdirmək bacarığı kimi formalaşdırmaq olar.

Kiçik və orta müəssisələrin bu bacarığı ilə sahibkarlığın rəqabət üstünlüyünün ikinci amili innovasiyalılıqla – müəssisələrin innovasiyalara, tələbatın potensial surətdə irəli sürdüyü yeniliklərin istehsalata daim tətbiq edilməsinə qadir olması ilə sıx surətdə bağlıdır.

Bazarın məhdud seqmentlərinə yiyələnmək bacarığı – kiçik və orta biznesin mühüm keyfiyyət xarakteristikalarından biridir və eyni zamanda rəqabətqabiliyyətliliyin üçüncü amilidir. Bir qayda olaraq, kiçik müəssisələrin nomenklaturası və çeşidi daim dəyişilən məmulatların kiçik dəstinin hazırlanması lüzumu əmələ gəldikdə meydana çıxır. Belə məhsullar istehlakçıların məhdud miqdarda olması şəraitində əhəmiyyətsiz mənbələrdən, əsasən yerli xammal və materiallardan istifadə etməklə hazırlanır.

İri biznesə nisbətən kiçik və orta sahibkarlıq daha yüksək səviyyədə müstəqillik və məsuliyyət tələb edir. Kiçik və orta biznes sahibkarları yalnız özlərinə bel bağlaya bilərlər: start kapitalını, ilkin investisiyaları özləri tapmalıdırlar, öz iş proqramlarını işləyib hazırlamalı, özlərini lazımi ehtiyatlarla təmin etməli, qəbul etdikləri qərarların nəticələrinə görə cavabdeh olmalıdırlar. Kiçik və orta biznes sahəsində qəbul olunan qərarlara görə yüksək məsuliyyətlilik səviyyəsi həm də eyni zamanda kiçik və orta sahibkarlığın rəqabətqabiliyyətliliyinin dördüncü amili hesab oluna bilər[4].

Beləliklə, kiçik və orta biznesin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün:

- Sahibkarların maliyyə imkanları genişləndirilməlidir. Yəni bu sektorda çalışan sahibkarlar maliyyə resurslarına çıxışı təkcə dövlət yox, özəl qurumlar hesabına da əldə edə bilməlidirlər. Sahibkarlar əsasən kommersiya bankları hesabına güzəştli kreditlərdən yararlana bilməlidirlər.
- Kommersiya banklarının real sektora dəstəyini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləyən banklar stimullaşdırılmalıdır. Yəni real sektora daha çox vəsait ayıran banklara müəyyən güzəştlər edilə bilər.
- Bu sahəyə yalnız maliyyə dəstəyi ilə yox, xüsusi proqramlarla da dəstək vermək mümkündür. Məsələn, kiçik və orta biznes sahəsində gender balansı dəstəklənməlidir. Dünya ölkələrindəki bu təcrübə ölkəmizə gətirilə bilər. Məsələn, xanımların rəhbəri olduğu kiçik və orta biznes müəssisələri vergi güzəştləri ilə stimullaşdırıla bilər.
- İxrac imkanları olan kiçik və orta sahibkarlara ixrac həcminə uyğun subsidiyalar verilə bilər. Belə ki, müəssisə nə qədər çox məhsul ixrac edirsə, ölkəyə bir o qədər çox valyuta daxil olmasına imkan yaradır. Bu səbəbdən ixrac qabiliyyəti yüksək olan kiçik və orta sahibkarlar stimullaşdırılmalıdır.
- Ölkədə “Rəqabət Məcəlləsi”nin qəbul edilməsi prosesi sürətləndirilməlidir. Bu halda azad rəqabət mühiti yaranar ki, bu da öz növbəsində kiçik və orta biznesin inkişafında çox böyük rol oynayar.

ƏDƏBİYYAT

1. Niftullayev Vaqif. Sahibkarlığın əsasları. “Zaman” nəşriyyatı, Bakı, 2002. s. 305.
2. Башарина С.М. Учебное пособие по дисциплине “Экономика малого и среднего предпринимательства” / С.М.Башарина, Н.В.Моргунова, Н.М.Филимонова; Владим. гос. ун-т. – Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2009. – 116 с.
3. Кузнецова Е.А. Влияние развития малого и среднего предпринимательства на развитие конкуренции//Молодой ученый.-2012.-№2.-С.-126-128.-URL https://moluch.ru/archive/37/4199/ (дата обращения: 13.02.2020).
4. İlk xəbər onlayn ictimai-siyasi qəzeti. https://ilkxeber.org/kicik-sahibkarliq-bazar-rəqabətinin-inkisaf-amili-kimi/.
5. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi. www.stat.gov.az
6. https://banker.az/mikro-kicik-orta-sahibkarlar-ucun-yeni-mexanizm/

Айгюн Алим кызы Гаджиева,
старший преподаватель Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета,
E-mail: aygun-gadjieva@mail.ru

Мехрибан Хидаят кызы Гасанова,
Старший преподаватель Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета
E-mail: mehribanks@mail.ru;

Валида Иса кызы Салиева,
Старший преподаватель Азербайджанского
Государственного Аграрного Университета,
E-mail: vsaliyeva@bk.ru

Малое и среднее предпринимательство - как фактор развития рыночной конкуренции

Резюме

Методология исследования - целью статьи является показать необходимость повышения роли и веса малого и среднего предпринимательства в экономике страны, обеспечения устойчивого экономического роста и государственной поддержки этой отрасли. Для достижения этой цели разъяснены стратегия развития малого и среднего предпринимательства и исследованы факторы обуславливающие необходимость участия государства в инновационных процессах.

Значимость исследования - использованы методы системного и комплексного подхода к рассматриваемой проблеме, а также сравнительного анализа, обобщения и оценки различных аспектов регулирования последствий развития малого и среднего предпринимательства.

Результатом исследования - полученные результаты могут быть использованы при решении теоретических и практических проблем, связанных с регулированием стратегий развития малого и среднего предпринимательства.

Оригинальность и научная новизна исследования - в анализируемой статье получила свое место информация о значимости развития малого и среднего предпринимательства в Азербайджане и о факторе конкуренции в его развитии. Показано, что государственная поддержка, оказываемая этой отрасли в последние годы, способствовала положительным результатам в развитии предпринимательства.

Ключевые слова: рыночная экономика, малое и среднее предпринимательство, конкурентная среда, конкурентоспособность, фактор.

Aygun Alim Hajiyeva
senior teacher of Azerbaijan State Agrarian University
E-mail: aygun-gadjieva@mail.ru

Mehriban Hidayat Hasanova
senior teacher of Azerbaijan State Agrarian University
E-mail: mehribanks@mail.r

Valida Isa Saliyeva
senior teacher of Azerbaijan State Agrarin University
E-mail: vsaliyeva@bk.ru

Small and medium business - as a factor in the development of market competition

Summary

The aim of the study - The purpose of the article is to increase the role and weight of small and medium enterprises in the country's economy in a market economy, to ensure sustainable economic growth and to show the need for state support in this area. To achieve this goal, the development strategies of small and medium enterprises were explained and the factors necessitating the state's participation in innovation processes were investigated.

The research methodology - a systematic and comprehensive approach to the problem under study, as well as methods for comparative analysis, generalization and assessment of various aspects of the regulation of the impact of small and medium enterprise development.

The significance of the study - the obtained results can be used to solve theoretical and practical problems related to the regulation of development strategies of small and medium enterprises.

The result of the study include the development of proposals and recommendations for optimizing the regulation of small and medium enterprise development, taking into account global challenges and the current level of development of the country.

Originality and scientific novelty of research - The article we analyzed contains information about the importance of the development of small and medium enterprises in Azerbaijan and the competitive factor in its development. In recent years, state support in this area has shown that there are many positive results in the development of entrepreneurship

Key words: market economy, small and medium business, competitive environment, competitiveness, factor.

UDK: 338.462
BBK: 65.04

Aqil Məhiyəddin oğlu ƏSƏDOV
Bakı Avrasiya Universiteti, “İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrası
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, a.asadov1976@gmail.com

Zaur Ədalət oğlu ƏSƏDZADƏ
Polşa İqtisadiyyat və İnsan Elmləri Universiteti
magistrant, zaur.esedzade.1130@gmail.com

Gözəl Rahib qızı ADIGÖZƏLLİ
Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
adigozelligozel.99@gmail.com

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafı üçün potensial imkanların tədqiqi və bu imkanlardan səmərəli istifadə ilə bağlı təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – araşdırma zamanı sistemli və kompleks yanaşma, induksiya və deduksiya metodlarından istiufadə edilib, habelə xidmət sahələrinin iqtisadi inkişafa təsiri müxtəlif aspektlərdən müqayisəli təhlil edilib və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılıb.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – alınmış nəticələrdən, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında, eləcə də Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda xidmət sahələrinin inkişafında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – müasir dünya iqtisadiyyatının reallıqları, qlobal məkanda baş verən tendensiyalar, ölkənin və iqtisadi rayonun perspektivləri nəzərə alınmaqla xidmət sahələrinin inkişafı üzrə təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə dünyada xidmət sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi konkret rəqəmlərlə ifadə olunub. Müəllif Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin müxtəlif növlərinin, xüsusilə sağlamlıq turizminin inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğunu əsaslandırıb. Kəlbəcər rayonunda yerləşən İstisu sanatoriyasından, eləcə də digər müalicəvi bulaqlardan və dərman bitkilərindən istifadə edilməsi ilə sağlamlıq turizminin inkişafına dair fikirlər irəli sürülüb. Ümumilikdə xidmət və istehsal sahələrinin inkişafına kompleks yanaşılması tövsiyə edilsə də, xidmət sektoruna qoyulmuş investisiyaların daha tez özünü ödədiyi qeyd edilir. Məqalənin sonunda, ümumi dünya təcrübəsinə və aparılan araşdırmalara əsasən Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizm potensialından səmərəli və çevik istifadənin təmin olunması istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: xidmət sahələri, turizm, sağlamlıq turizmi, Şərqi Zəngəzur, Kəlbəcər, dərman bitkiləri.

Giriş

Müasir həyat öz intensivliyi ilə seçilir. Yaşadığımız dövrdə sosial-iqtisadi proseslər, baş verən dəyişikliklər o qədər intensivdir ki, bəzən dəyişikliklərə uyğunlaşmağa belə zaman yetmir. Bununla belə, bütün hallarda insan amili birincidir və onun tələbatının ödənilməsi, məmnunluğu çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, müasir dövrdə xidmət sektorunun sürətli inkişafının bir səbəbi də cəmiyyətin məmnunluğunda mühüm rol oynaması ilə bağlıdır. Postindustrial informasiya cəmiyyəti formalaşdıqca, əhalinin tələbatları sürətlə artdığından və onların çeşidi genişləndiyindən

xidmət sektorunun rolu da artmaqdadır. Müşahidələr göstərir ki, son yüz ildə xidmət sektorunun özündə köklü dəyişikliklər baş verib. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində göstərilən xidmətlərin çeşidi məhdud idi və ümumi strukturda ticarət, nəqliyyat, məişət xidmətləri və çoxlu ev işləri üstünlük təşkil edirdi. Bu gün Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) təsnifatına görə 160-dan çox xidmət növü mövcuddur [1; 10].

Araşdırmalar göstərir ki, dünyada xidmət sektoru insan fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələrini özündə birləşdirən güclü və müxtəlif sistemdir: məişət xidmətləri, maliyyə xidmətləri, təhsil və elmi xidmətlər, bədən tərbiyəsi və idman, mehmanxana, turizm xidmətləri, səhiyyə, təhsil və nəqliyyat xidmətləri, ticarət, sığorta, konsaltinq xidmətləri və s. [3; 8].

XXI əsrdə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarında xidmətlərin rolunun artması tendensiyası müşahidə olunur. İqtisadi artıma təsir göstərmək üçün xidmət sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas problemdir. Sənaye iqtisadiyyatının postindustrial və ya xidmət iqtisadiyyatına çevrilməsi XXI əsrin mühüm xarakterik cəhəti hesab edilə bilər. Bu obyektiv proses məhsuldar qüvvələrin mütərəqqi hərəkətinə əsaslanır ki, bu da öz növbəsində əmək məhsuldarlığının və digər istehsal amillərinin artmasına səbəb olur.

İşğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzurun inkişaf istiqamətləri

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin də inkişaf etdirilməsində dünya reallıqlarından irəli gələn zərurətin nəzərə alınması vacibdir. Aydındır ki, hal-hazırda Azərbaycanda sosial-iqtisadi tərəqqi baxımından prioritet regionlar işğaldan azad edilmiş ərazilərdir. Bu ərazilərin hər biri özünəməxsus üstünlüklərə, potensial imkanlara və ixtisaslaşma istiqamətlərinə malikdir.

Azərbaycanın 14 iqtisadi rayonundan biri olan Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, təqribən 7,5 min km^2 əraziyə malik olmaqla, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarından ibarətdir. İqtisadi rayon uzunmüddətli və dinamik tərəqqi üçün zəngin potensial imkanlara malikdir. Əlvan metal ehtiyatları, əkinəyararlı torpaq sahələri, geniş otlaq sahələri, faydalı qazıntı ehtiyatları regionun inkişafı üçün zəngin imkanlar yaradır. Bununla belə iqtisadi rayon olduqca geniş çeşidli və zəngin turistik imkanlara da malikdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu qış turizmi, sağlamlıq turizmi, yaylaq turizmi, kənd turizmi və s. turizm növlərinin inkişafı üçün geniş imkanlara malikdir. Xüsusilə, Kəlbəcər-Laçın yaylaqları, müalicəvi bulaqlar Cəbrayıl, Zəngilan ərazisindəki tarixi abidələr, qədim tarixə malik Xudafərin körpüsü çoxsaylı turistlərin regiona cəlb edilməsi üçün geniş imkanlar yaradır [11].

Bütün qeyd edilənlər, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun da xidmət sektorları timsalında inkişafının daha perspektivli olduğunu göstərir. Belə ki, ilk növbədə ərazinin məskunlaşması, insanların öz doğma torpaqlarında rahat həyata qayıtması da xidmət sahələrinin inkişafına prioritet yanaşmanı zəruri edir. Ona görə ki, müxtəlif xidmət sahələrinin inkişafının mühüm səbəblərindən biri də sosial ehtiyaclar sistemindəki dərin transformasiyadır. Texnoloji yanaşmanın, texnika və texnologiyanın, istehsal strukturunun inkişafı və getdikcə mürəkkəbləşməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, cəmiyyətdə sosial fəallığın artması, eləcə də müasir insanın özünün təkmilləşməsi (internetdən istifadə, dünyagörüşünün genişlənməsi, dünyaya virtual çıxışın asanlaşması və s.) ardıcıl surətdə əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Bunun nəticəsində, artıq xidmət iqtisadiyyatının formalaşması bütün ölkələr üçün ümumi olan bir prosesdir. Təbii ki, bu formalaşma eyni sürətlə və eyni miqyasda baş vermir, dövlətlərin hər birində iqtisadi inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılı olaraq, daxili ilkin şərait yetişdikcə həyata keçirilir. Təcrübə göstərir ki, ölkədə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı nə qədər yüksəkdirsə, qeyri-maddi məhsul növlərinin istehsalına – xidmət sahələrinin inkişafına yönəlmiş əmək fəaliyyəti də iqtisadiyyatın strukturunda bir o qədər yüksək olur. Dünya Bankının məlumatlarına görə, artıq XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dünya üzrə ümumi məhsulda (DÜÜM) xidmətlərin payı, orta hesabla 68%-ə çatıb [2; 7; 10].

Bütün bunlar, erməni işğalı nəticəsində, müxtəlif xüsusiyyətlərə malik, fərqli texniki-texnoloji imkanlara sahib ərazilərdə məskunlaşmış insanların 30 ilə yaxın müddətdə yaşadıqları ərazilərdən geri dönərək Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda toplaşması (məkunlaşması) üçün xidmət sahələrinin inkişafını zəruri edir. Hansı ki, iqtisadi rayonda xidmət sahələrinin inkişafı nəinki regionun

daha sürətli inkişafına kömək edər, hətta yerli və dövlət büdcəsinə də iri həcmdə gəlirlər gətirə bilər. Nəzərə alsaq ki, hələ SSRİ dövründə Kəlbəcər İstisu sanatoriyası öz müalicəvi əhəmiyyəti ilə nəinki keçmiş İttifaqda, bütün dünyada məşhur idi, onda elə yalnız bir İstisudan büdcəyə milyonlarla manat vəsait qazandırmaq olar. Hələ Kəlbəcərin və digər ərazilərin başqa yüzlərlə dərdin dərmanı olan bulaqlarını da nəzərə alsaq, regionda sağlamlıq turizminin inkişafı on milyonlarla manat vəsait qazandıra bilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ən böyük inzibati rayonu olan Kəlbəcər haqqında deyir ki: "Doğrudan da, Kəlbəcər Azərbaycanın çox dəyərli bir guşəsidir. Həm təbiətinə, dağlarına, meşələrinə, çaylarına, bulaqlarına görə, həm də orada olan çox qiymətli yeraltı sulara, mərmər, qızıl yataqlarına, başqa əlvan metalların yataqlarına görə çox qiymətli bir yerdir". Qafqazda geologiya elminin inkişafında xüsusi rolu olan, genişmiqyaslı geoloji tədqiqatların aparılmasına rəhbərlik etmiş **V.Avixin sözləri ilə desək, kim Tərtərçay dərəsi boyunca gəzməyibsə, İsveçrənin gözəlliyinə yalnız o heyran ola bilər. Bu fikirlər də iqtisadi rayonda, onun bir hissəsi olan Kəlbəcərdə xidmət sahələrinin, xüsusilə turizmin inkişafı üçün münbit şəraitin olduğunu göstərir [1; 2].**

Dünya təcrübəsi və Şərqi Zəngəzurda turizmin inkişafı

Müasir dünya dövlətlərinə nəzər saldıqda, görünür ki, xidmət sektorunun inkişafı və tərəqqisində mütləq lider Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Dünya xidmət istehsalının 1/3-dən çoxunu özündə cəmləşdirən bu ölkə digər ölkələrə də yol açır, xidmət sahələrinin ümumi dünyəvi inkişafına təkan verir. Xidmət sahələrinin inkişafına Amerika liderliyindən sonra Böyük Britaniya, daha sonra Fransa, Kanada və İtaliya gəlir. İnkişaf etmiş Almaniya və Yaponiyada sənaye iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri daha çox qorunub saxlansa da, burada da son illər xidmət sahələrinin sürətli inkişafı açıq şəkildə özünü büruzə verməkdədir.

Xidmət sektorunda məşğulluğa gəldikdə: 2018-2019-cu illərdə iqtisadiyyatın bu sektorunda məşğul olan əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisi dünya əhalisinin 46%-nı (1,34 milyard nəfərdən çox) ötüb. İnkişaf etmiş ölkələrdə və Avropa İttifaqında bu rəqəm 2019-cu ildə əhalinin 75%-dən çoxunu təşkil edib. Təbii ki, COVID-19 pandemiyasının dünyanı əhatə etməsi xidmət sektorunun inkişaf tempini aşağı salıb və postpandemiya dövründə hazırkı nəticələrin daha yüksək olacağı qaçılmazdır [8; 9].

Avropaya nisbətən, qonşu Rusiyada xidmətlər daha yavaş inkişaf edir və istehsal daha üstün çəkiyə malikdir. Belə demək mümkünsə, sanksiyalar və iqtisadi böhran şəraitində Rusiya diqqətini daha çox əmtəə istehsalına yönəldir. Federal Dövlət Statistika Xidmətinin məlumatına görə, 2019-cu ilin yanvar ayında göstərilən pullu xidmətlərin ümumi həcmi 2018-ci ilin dekabr ayı ilə müqayisədə 26,2% azalıb. Ən böyük azalma baytarlıq xidmətlərinin göstərilməsində - 30,9%, tibbi xidmətlərdə - 28,1%, fərdi xidmətlərdə - 20,8% qeydə alınıb. Həmçinin, təhsil xidmətləri sahəsində istehlak 23,1%, turizm və mehmanxanada yerləşdirmə sahəsində isə 28% azalma qeydə alınıb. Bunların qarşılığında, göstərilən dövrdə rabitə xidmətlərinin həcmi 2% artıb [8; 10].

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Rusiyanın xidmət sektorunun mühüm problemləri arasında kiçik biznesin zəif inkişafı əsas yer tutur. Belə ki, statistik məlumatlara görə, 2018-ci ildə 1 milyona yaxın kiçik müəssisə rəsmi olaraq bağlanıb ki, bu da daha çox maliyyə sektorunda məhsuldarlığın çox aşağı olması ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, başqa bir ciddi problem Rusiyada xidmət sektoru ilə ölkə iqtisadiyyatının ehtiyacları arasında uyğunsuzluqdur. Problemlərə iqtisadiyyatın yüksək inhisarçılığını, inzibati təsirləri, korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin aşağı olmasını, insan resurslarının xüsusiyyətlərini və s. məsələləri də aid etmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, artıq 2 il əvvəl planetimizin əhalisinin 46%-i bu seqmentdə işləyirdi və bu rəqəm artmaqdadır. Belə ki, iqtisadiyyatın bu sektorunun fəal inkişafı müşahidə olunur və bir çox ölkələr öz iqtisadiyyatlarını yenidən qururlar ki, maddi istehsala deyil, xidmət sahələrinə üstünlük verilsin. Artıq iqtisadiyyatda nəqliyyat sistemi, bilik tutumlu xidmət sahələri, informasiya texnologiyaları, turizm, kosmosa buraxılış xidmətləri və s. trendə çevrilməkdədir [5; 9].

Şərqi Zəngəzurda sağlamlıq turizmindən əldə ediləcək milyonlarla vəsaitdən başqa, müalicəvi suların satışı da rentabellidir. Hələ işğal dövründə işğalçı Ermənistan dövləti müxtəlif bulaqların suyunu 0,5 litrlik şüşə butulkalarda qablaşdıraraq, 1 ədədini 1 dollara Rusiyada və digər ölkələrdə satışa çıxarmışdır. Sahənin vəd etdiyi gəlirlərlə yanaşı, regionda məskunlaşma, məşğulluğun təmin edilməsi baxımından da turizmin inkişafı olduqca səmərəlidir. Ümumiyyətlə, xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi regionun operativ şəkildə və qısa zamanda dirçəldilməsi baxımından da əlverişlidir. Ona görə ki, xidmət sferasında, əksər hallara, investisiyaların özünü ödəmə müddəti daha qısadır və bu baxımdan da sahə daha cəlbedicidir.

Təbii ki, bütün xidmət sahələrinin inkişafı üçün müsbət şəraitə və stimullara ehtiyac var, çünki ölkə əhalisinin ticarət müəssisələri, xüsusilə müasir tələblərə uyğun məişət xidməti, mədəniyyət müəssisələri ilə təminatı baxımından beynəlxalq səviyyədən geri qalmaqda davam edir. Lakin, bu sahələrdə resursların yenidən bölüşdürülməsi yalnız xarici təcrübə və ehtiyaclar nəzərə alınmaqla, əhəmiyyətli dərəcədə yeniləndikdə gözlənilən effekti verəcəkdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsində dövlət həlledici rol oynayır.

Araşdırmalar göstərir ki, xidmət sahəsinin təkamülünün ən mühüm qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, o, maddi istehsaldan təcrid olunmuş şəkildə deyil, bu fəaliyyət növlərinin inteqrasiyası şəraitində inkişaf edir və bu, inteqrasiyanın dərinliyindən daha çox asılıdır. Bu baxımdan da, Şərqi Zəngəzurda da xidmət sahələrinin (turzimin növləri) inkişafı ilə yanaşı, maddi istehsal sahələrinin də perspektivləri nəzərdən keçirilməlidir. Əslində, xidmət sahələri, xüsusilə turizm sferası daha tez gəlir gətirmək imkanında olsa da, xidmət və istehsal sferalarının inkişafına komplek yanaşılması daha məqsədəuyğundur [3; 4; 6].

Müasir iqtisadiyyatın səmərəliliyi əmtəə və xidmətlərin qarşılıqlı təsirinin və qarşılıqlı nüfuzunun artmasından, istehsal və xidmət sahələrinin bir-birinə daha çox nüfuz etməsindən asılıdır. Sənayedə funksiyalar çoxalır ki, bu da texniki, inzibati və digər mütəxəssislərin real məhsul istehsalında iştirakı ilə ifadə olunur. Əmtəə və xidmətlərin istehsalı artdıqca, bu sektorların sektorlararası əlaqələri şaxələnir və mürəkkəbləşir: xidmətlərdə maddi istehsalın səviyyəsi və keyfiyyəti artır, əmtəə istehsalında xidmətlərin dəyəri getdikcə daha böyük olur.

Nəticə

Xidmət sektorunun dinamikası bir sıra uzunmüddətli fundamental iqtisadi amillərlə müəyyən edilir. İctimai əmək bölgüsü sistemində məişət xidmətləri istehsalı üzrə ixtisaslaşan müstəqil bölmələrin formalaşması ehtiyacların yüksəliş qanununun tələbləri ilə şərtlənir. Əhalinin istehlak xərclərinin tərkibində xidmətlərə, xüsusilə də yüksək səviyyəli xidmətlərə xərclərin payı artır.

İstehsal sahələri inkişaf edən ölkədə xidmətlərə tələbat daha da dinamik şəkildə artır və bu növ xərclər bütün sənaye sahələrində biznesin ümumi xərclərinin böyük bir maddəsinə çevrilir. İlk növbədə məişət və sosial xidmətlərə əlavə ehtiyaclar davamlı urbanizasiya prosesinə səbəb oldu. Əhalinin şəhərlərə sistemli gediş-gəlişi nəticəsində kənd həyat tərzinə xas olan özünütəminat prinsipləri pozulmuş, əvvəllər məişət çərçivəsində yerinə yetirilən funksiyalar ixtisaslaşdırılmış strukturlara verilmişdir. İctimai istehsalın inkişafı II Dünya müharibəsindən sonra xidmətlərin dinamikasına və qadınların istehsalata kütləvi şəkildə cəlb edilməsinə güclü şəkildə təkan verdi. İctimai iaşə sisteminin, camaşırxana və kimyəvi təmizləmə xidmətlərinin, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin və digər xidmətlərin yerləşdirilməsi birbaşa bu halla bağlıdır. Genişmiqyaslı və müxtəlif xidmət növləri kütləvi ixtisaslamaya səbəb oldu: avtomobil nəqliyyatı sürətlə inkişaf etdi, Qərb ölkələri avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, yanacaqdoldurma məntəqələri, dayanacaqlar, motellər və geniş çeşiddə xidmət göstərən digər müəssisələr şəbəkəsi ilə əhatə olundu, avtomobil sürücülərinin ehtiyacları (qəhvəxanalar, kinoteatrlar, motellər və s.) üçün zəruri olan sahələr inkişaf etdi. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq, eləcə də xidmət sahələrinin inkişafına dair dünya təcrübəsinə istinad edərək, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı istiqamətində aşağıdakıların nəzərə alınması məqsədəuyğun olar:

➢ İqtisadi rayonda sağlamlıq turizminin inkişafı prioritet qəbul edilsin və müalicəvi sular, dərman bitkiləri haqqında müxtəlif dillərdə ensklopedik informasiya bazası formalaşdırılsın;

➢ Şərqi Zəngəzur adlı portalda regionun potensial imkanları dəqiqliklə ifadə edilsin və xüsusilə xidmət sferasının cəlbedici tərəfləri işıqlandırılsın;

➢ İqtisadi rayonda, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması məqsədilə, investisiya həcminə uyğun olaraq, müəyyən güzəştlərin - vergi tətilləri, uzunmüddətli istifadə üçün torpaq sahələrinin ayrılması, güzəştli satış imkanlarının yaradılması və s. kimi stimullaşdırıcı təkliflərin irəli sürülməsi məqsədəuyğun olardı (Məsələn, 150-250 min manat investisiya qoyan şəxslər 3 il vergidən azad edilsin, 500-650 min manat investisiya qoyan fiziki və ya hüquqi şəxslərə hər hansı torpaq sahəsindən 99 illik ödənişsiz istifadə hüququ verilsin və s.);

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər”, Monoqrafiya, Bakı, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, 242 s.
2. A.M.Əsədov, Ə.M.Əsədov. “Xidmət sahələrində kommersiya fəaliyyətinin əsasları”. Dərs vəsaiti, Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2016, 250 s.
3. M.M.Əhmədov. “Xidmət sahələrinin marketinqi”. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015, 372 s.
4. M.M.Романова. “Роль и функциональные особенности сферы услуг в современном мире”. “Модель менеджмента для экономики, основанной на знаниях” материалы V Международная научно-практическая конференция, М.:, МЭСИ, 2013, стр. 123-134.
5. А.А.Чернова. “Специфика и особенности образовательных услуг в сфере услуг”. Вестник УМО “Экономика, статистика и информатика”, М.: 2014, № 2, с. 13-16.
6. З.К.Омарова. “Развитие сферы услуг как фактор экономического роста”. Журнал “Фундаментальные исследования”, 2007. – № 12 (2), с. 373-373.
7. M.A.Katouzian. “The Development of the Service Sector: A New Approach”. “Oxford Economic Papers”, New Series, Vol. 22, No. 3 (Nov., 1970), pp. 362-382 (21 pages).
8. О.И.Родина. “Особенности формирования и развития сферы услуг на современном этапе”. Известия вузов Северо-Кафказский регион, Общественные науки, 2004, №4, с. 64-72.
9. В.В.Котилко, Е.А.Ефимова. “Развитие сферы услуг и трансформация рынка труда в России: региональный аспект”. Государсвенный советник, 2013, №4, с. 60-70.
10. https://www.kubsu.ru/sites/default/files/users/27096/portfolio/kursovaya_rabota_2021.pdf;
11. https://www.researchgate.net/publication/316227722_The_Development_of_Service_Economy
12. https://www.adb.org/sites/default/files/publication/31114/developing-service-sector-engine-growth-asia.pdf
13. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99rqi_Z%C9%99ng%C9%99zur_iqtisadi_rayonu
14. http://iee.msite.unn.ru/wp-content/uploads/sites/9/2019/06/Razvitie-sfery-uslug-gotovaya-redaktsiya_130619.pdf, c. 39-43, c. 241-245;

Агиль Махияддин оглы Асадов
Бакинский Евразийский Университет,
кафедра “Экономики и менеджмента”
доктор философии по экономики,
доцент, a.asadov1976@gmail.com

Заур Адалат оглы Асадзаде
Польский Университет Экономики и
Гуманитарных наук,
магистр, zaur.esedzade.1130@gmail.com

Гозел Рахиб кызы Адигозалли
Бакинский Евразийский Университет,
магистр, адигозеллигозель.99@gmail.com

Направления развития туристических услуг в Восточно-Зангезурском экономическом районе

Резюме

Целью исследования является изучение потенциальных возможностей развития Восточно-Зангезурского экономического района и разработка предложений и рекомендаций по эффективному использованию этих возможностей.

Методология исследования – системный и комплексный подход, в ходе исследования применялись методы индукции и дедукции, а также был проведен сравнительный анализ влияния территорий обслуживания на экономическое развитие с различных сторон и сделаны соответствующие обобщения.

Актуальность исследования - полученные результаты, предложения и рекомендации могут быть использованы для решения теоретических и практических задач, а также в развитии сферы услуг в Восточно-Зангезурском экономическом районе.

Результаты исследования включают в себя разработку предложений и рекомендаций по развитию услуг с учетом реалий современной мировой экономики, тенденций в мировом пространстве, перспектив страны и экономического региона.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье конкретными цифрами выражено бурное развитие сферы услуг в мире. Автор обосновал необходимость развития различных видов туризма в Восточно-Зангезурском экономическом районе, особенно оздоровительного туризма. Высказаны мнения о развитии оздоровительного туризма с использованием санатория «Истису» в Кельбаджарском районе, а также других лечебных источников и лекарственных растений. Хотя в целом рекомендуется комплексный подход к развитию сферы услуг и производства, отмечается, что инвестиции в сферу услуг окупаются быстрее. В конце статьи на основе общего мирового опыта и исследований были сделаны предложения по обеспечению эффективного и гибкого использования туристского потенциала Восточно-Зангезурского экономического района.

Ключевые слова: зоны обслуживания, туризм, оздоровительный туризм, Восточный Зангезур, Кельбаджар, лекарственные растения.

Agil Mahiyaddin Asadov
Baku Eurasia University,
Department of Economics and management,
Doctor of Philosophy in Economics,
associate professor, a.asadov1976@gmail.com

Zaur Adalat Asadzade
Polish University of Economics and Human Sciences,
master, zaur.esedzade.1130@gmail.com

Gozal Rahib Adigozalli
Baku Eurasian University,
master,
adigozelligozel.99@gmail.com

Development directions of tourism services in East Zangazur economic region

Summary

The aim of the study is to study the potential opportunities for the development of the East Zangazur economic region and to develop proposals and recommendations for the effective use of these opportunities.

The research methodology - a systematic and comprehensive approach, induction and deduction methods were used during the research, as well as a comparative analysis of the impact of service areas on economic development from various aspects and relevant generalizations were made.

The significance of the study- the obtained results, proposals and recommendations can be used to solve theoretical and practical problems, as well as in the development of services in the East Zangazur economic region.

The results of the study include the development of proposals and recommendations for the development of services, taking into account the realities of the modern world economy, trends in the global space, the prospects of the country and the economic region.

The originality and scientific novelty of the research - the article expresses the rapid development of services in the world with concrete figures. The author substantiated the need to develop various types of tourism in the East Zangazur economic region, especially health tourism. Opinions were expressed on the development of health tourism using the Istisu sanatorium in the Kalbajar region, as well as other medicinal springs and medicinal plants. Although a comprehensive approach to the development of services and manufacturing is generally recommended, it is noted that investments in the service sector pay off faster. At the end of the article, based on the general world experience and research, proposals were made to ensure the efficient and flexible use of tourism potential in the East Zangazur economic region.

Key words: service areas, tourism, health tourism, East Zangazur, Kalbajar, medicinal plants.

IV BÖLMƏ.
SOSİAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏR, NƏQLİYYAT SEKTORUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

UOT-658.5

Zakir Qəşəm oğlu QULİYEV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti, “Mühasibat uçotu və audit” kafedrası,
Email: zakirquliyev@inbox.ru

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN YERLƏŞDİRİLMƏSİNİN İQTİSADİ CƏHƏTDƏN ƏSASLANDIRILMIŞ METODİKASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi, cari və gələcək dövr üçün ardıcıl təhlilə əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinin ən səmərəli variantı çəkilmiş xərclərin minimuma və ya xalis cari dəyərin maksimuma bərabər olduğu variantı göstərilmiş, bu da gələcəkdə açılan müəssisələr üçün mühüm töhfələr verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq ərazi üzrə səmərəli yerləşdirmə müəyyən mənada həm cəmiyyətin, həm də ölkənin inkişafında müsbət rol oynayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqatda sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinin istiqamətləri, həmçinin neft ixracından asılılığı, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: xammal resursları, maya dəyəri, material tutumu, enerji tutumu, kapital qoyuluşları; gəlirlilik (rentabellik).

Giriş

Sənaye istehsalının səmərəli yerləşdirilməsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadə əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadi rayonların optimal şəkildə sosial-iqtisadi inkişafı məqalədə öz əksini tapmışdır. Sənaye müəssisəsinin yerləşməsi regionda nəqliyyatın, rabitənin və digər sahələrin inkişafına, istehsalın enerji və xammalla təminatının, rayonlararası və sahələrarası əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə, ətraf mühitin qorunmasının əhəmiyyətinin artmasına və s. təsir göstərir. Bütün bunların nəticəsi olaraq ərazi üzrə səmərəli yerləşdirmə müəyyən mənada həm cəmiyyətin, həm də ölkənin inkişafında müsbət rol oynayır.

Sənaye müəssisələrinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış yerləşdirilməsi ölkənin təbii və əmək resurslarının effektiv istifadəsi, səmərəsiz daşınmalara xərclərin azaldılması, əhalinin sənaye istehsalı məhsullarına tələbatının daha dolğun şəkildə ödənilməsi üçün zəmindir.

Sənaye müəssisələrinin xammal və enerji mənbələrinə yaxın yerləşdirilməsi həmin regionun inkişafına, həmçinin təbii xammal ehtiyatları və enerji mənbələri ilə zəngin olan ətraf ərazilərin də öyrənilib mənimsənilməsinə, ondan kompleks istifadəyə kömək edir. Ağır sənaye müəssisələrinin belə xammal və enerji mənbələrinə yaxın yerləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması lazımsız xərclərdən qurtulmaq deməkdir. Bundan fərqli olaraq hazır məhsul istehsal edən yüngül sənaye müəssisələri isə istehlakçıya yaxın yerləşdirilir. Bu isə iqtisadi cəhətdən belə əsaslandırılır

ki, hazır məhsul istehlakçıya çatdırılarkən ziyan olmasın, müəssisələr lazımsız yol məsrəflərindən xilas olsun. Hər iki halda əsas məqsəd istehsalın səmərəliliyini artırmaq, istehsal xərclərini azaltmaq və əmək məhsuldarlığını artırmaqdan ibarətdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, dövlət siyasətinin əsas istiqaməti qloballaşma şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə, xüsusən də regiolarda emal sənayesinin inkişafının yeni bir mərhələsinə qədəm qoymaq, dayanıqlı və sürətli iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. Dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti ölkə iqtisadiyyatının neft və təbii qaz ehtiyatlarından asılılığını aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Bununla da ölkə iqtisadiyyatında səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırmaq mümkündür.

Sənaye müəssisələrinin yerləşməsinin nəzəri konsepsiyası

Ölkə ərazisində müəssisələrin, istehsal qruplarının yerləşdirilməsi hər zaman elmi əsaslandırma tələb edir. Bunun üçün xüsusi metodlar mövcuddur, onların köməyi ilə yerləşdirilmə variantları seçilir, istehsalın və təsərrüfat ərazi təşkilinin effektivliyi qiymətləndirilir. İstehsalın yerləşdirilməsinin yüksək effektivliyinin əldə olunması elmin və təcrübənin başlıca vəzifəsidir [1].

Təsərrüfat subyektlərinin yerləşdirilməsinin nəzəri konsepsiyalarının formalaşdırılmasının başlanğıcını adətən alman alimi İ.Tyunenin 1826-cı ildə “Kənd təsərrüfatına və milli iqtisadiyyata qarşı münasibətdə təcrid olunmuş dövlət” kitabının işıq üzü görməsi ilə əlaqələndirirlər. Öz tədqiqatlarında İ.Tyunen sərhədləri daxilində kənd təsərrüfatı məhsulunun vahid satış bazarının və ölkənin sənaye malları ilə təmin edilməsi mənbəyi mərkəzi şəhərin olduğu abstrakt, iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuş dövləti nəzərdən keçirirdi.

Digər alman alimi – V.Launxard (1882-ci il) ayrı-ayrı sənaye müəssisəsinin xammal mənbələrinə və məhsul satış bazarlarına nisbətdə optimal yerləşdirilməsini tədqiq etmişdi. İstehsal xərcləri tədqiq olunan bütün ərazi üçün bərabər şəkildə qəbul olunurdu. Müəssisənin optimal yerləşdirilməsi yeri daşınan yüklərin və məsafələrin çəki nisbətlərindən asılı olaraq dəyişirdi.

İstehsalın yerləşdirilməsi nəzəriyyəsinə alman iqtisadçısı A.Veber də öz töhfəsini vermişdir. Özünün 1909-cu ildə dərc olunmuş “Sənayenin yerləşdirilməsi haqqında xalis ştandart nəzəriyyəsi” işində o, istehsalın yerləşdirilməsinin amillərinin, onların təsirinə, ümumilik dərəcəsinə və təzahürünə görə ətraflı təsnifatını hazırlamışdı. Yerləşdirmənin əsas amilini o, təsərrüfat fəaliyyətinin yerləşdirilməsindən asılı olaraq onun üçün üzə çıxan iqtisadi faydanı göstərirdi. Bu fayda istehsal üzrə və müəyyən sənaye məhsulunun satışına görə xərclərin ixtisarından ibarətdir və məhsulun istehsalı üzrə ən az xərclərlə hazırlanmasının optimal yerinin seçimi deməkdir.

Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin xüsusiyyətlərinin yeni istiqamətlərindən biri İsveç alimi T.Xaqerstrandın “İnnovasiyaların (yeniliklərin) diffuziyası” nəzəriyyəsidir, ona əsasən bütün sosial-iqtisadi inkişaf prosesi – innovasiyaların (diffuziyanın) yaranmasının və yayılmasının nəticəsidir. Yeniliklərin diffuziyası məkan – zaman prosesidir, onun mahiyyəti “uzun dalğaların” gedişatında istehsalın aparıcı sahələrinin dəyişdirilməsi ilə bağlı olan makroiqtisadi və regional inkişaf çərçivələrində innovasiyaların ocaqlarının yarnmasının və onların iqtisadi məkanda diffuziyasının sürətinin başlıca rol oynamasından ibarətdir.

Fransız iqtisadçısı F. Perrunun “Artım qütbləri” nəzəriyyəsi də geniş tanınmışdır. Nəzəriyyənin əsasında yeni əmtəələri və xidmətləri yaradan lider sahələrin iqtisadiyyatın strukturunda aparıcı rolu haqqında təsəvvür durur. Lider sahələrin müəssisələrinin yerləşdiyi iqtisadi məkanın mərkəzləri istehsal amillərinin qütblərinə çevrilirlər, çünki onlar bu amillərin daha effektiv istifadəsini təmin edirlər. Buradan da iqtisadi artım qütblərinin formalaşdırılmasını şərtləndirən müəssisələrin ərazi təmərküzü irəli gəlir.

Perrunun ideyalarının inkişafına artım qütblərinin və yeniliklərin diffuziyasının əsasında urbanizasiya proseslərini analiz edən X.R. Lasuenin və artım qütblərinin təsnifatını hazırlamış və konkret mərkəzlərin və sahələrin öyrənilməsinə keçid təklif etmiş D.Darventin böyük töhfəsi olmuşdur.

Ümumi halda istehsalın ərazi yerləşdirilməsinin iqtisadi əsaslandırılma metodları özündə aşağıdakı vacib mərhələləri birləşdirir:

- müasir inkişafın və yerləşdirilmənin analizini;

- sahənin və ayrı-ayrı müəssisələrin perspektivdə inkişafının əsas şərtlərinin və amillərinin təyin edilməsini;
- variantların seçimini və optimal inkişaf variantının müəyyən edilməsini.

Birinci mərhələdə istehsalın inkişafında və yerləşdirilməsində disproporsiyalar (ayrı-ayrı mərhələlər arasında uyğunsuzluqlar), istehsal rezervləri öyrənilir, yəni inkişafda və yerləşdirilmədə qüsurlar üzə çıxarılır və onların təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilir. Bununla belə aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınır:

- xammal resursları ilə təminat;
- məhsulun naturada və dəyər ifadəsində istehsal həcmi;
- maya dəyəri;
- material tutumu;
- enerji tutumu;
- kapital qoyuluşları;
- gəlirlilik (rentabellik);
- əsas fondların dəyəri, kapital məhsuldarlığı, istehsal obyektlərinin hərəkətə gəlməsi;
- əmək məhsuldarlığının göstəriciləri.

İstehsalın vacib inkişaf amili bu sahədə istehsal – texniki xüsusiyyətlərin və elmi – texniki tərəqqinin səviyyəsinin nəzərə alınmasıdır. Belə ki, müxtəlif texnoloji proseslərin köməyi ilə eyni məhsul buraxan müəssisələr müxtəlif yerləşdirilmə amilləri ilə xarakterizə olunurlar.

Sənaye müəssisələrinin regionlar üzrə yerləşdirmə variantı

Bir çox istehsalların yerləşdirilməsi üçün resurs amili həlledici məna kəsb edir. Müxtəlif sahələr və onların struktur bölmələri öz istehsal – texnoloji spesifikası vasitəsilə göstəricilərə görə məhsul vahidinin istehsalına göstərilən reursların xərclərini nəzərə alan enerji, material, su, əmək, kapital tutumlarını fərqləndirirlər. İstehsalın yerləşdirilməsində ekoloji amillərin rolunun gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq istehsalın ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasının səviyyəsini xarakterizə edən istehsalın ekoloji tutumluluq göstəriciləri (normativlər və standartlar) aktualdır [2].

İstehsalın yerləşdirilməsi üçün nəqliyyat və istehlak amilləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat və istehlak amillərinin nəzərə alınması metodlarından biri:

– istehsal-satış zonalaşması və bərabər istehsal;
– nəqliyyat xərclərinin iqtisadi sərhədlərinin təyin edilməsidir.

Elm tutumlu istehsalın yerləşdirilməsi zamanı elmi mərkəzlərin və yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğu, onların öyrədilməsi imkanları nəzərə alınır.

Üçüncü mərhələdə müəssisələrin yerləşməsinin seçilmiş yerlərinin və istehsal həcmlərinin əsasında bir neçə mümkün inkişaf istiqamətləri (variantlar) hazırlanır.

Sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi variantlarının iqtisadi səmərəlilik meyarı yerləşdirmənin müxtəlif variantlarında məhsulun istehsalına və istehlakçılara daşınmasına çəkilən ümumi xərclərin azaldılma dərəcəsidir.

Yerləşdirmə variantlarının müqayisəli iqtisadi ssəmərəlilik göstəriciləri investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edərkən tətbiq edilən göstəricilərdir. Yerləşdirmənin səmərəliliyini müəyyən etməkdə keyfiyyət təhlili olduqca mühüm işdir, çünki yerləşdirmənin həmin variantının nəticələri çox vaxt uzun müddət ərzində özünü göstərir ki, bu da səmərəliliyin kəmiyyətcə təzahür etməsini çətinləşdirir. Yerləşdirmənin ən səmərəli variantı çəkilmiş xərclərin minimuma və ya xalis cari dəyərin maksimuma bərabər olduğu variantdır.

Rayonların eyni olmaması istehsal xərclərinin səviyyəsində, investisiya qoyuluşlarının həcmində, istehsal və qeyri-istehsal fondlarının məsrəfləri arasındakı nisbətdə təzahür edir. Buna görə də, hər hansı bir istehsalın yerləşdirmə variantını əsaslandırarkən ayrı-ayrı rayonların fərqlərini nəzərə almaq lazımdır. Əks halda seçilmiş yerləşdirmə rayonunun iqtisadi səmərəliliyi təhrif edilmiş olar [3].

Yerləşdirmə variantlarının müqayisəli iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edərkən mühüm məsələ məhsulun istehlak olunduğu yerdə onun maya dəyərinin əsasında variantların müqayisə edilməsidir. Bunun üçün variantlardan hər biri üzrə istehsal xərcləri bilavasitə müəssisədə deyil, həm də

nəqliyyat xərcləri, yükvurma və yükboşaltma xərcləri, daşınılan sənaye yüklərinin saxlanması xərcləri də məyyən edilməklə hesablanmalıdır. Nəqliyyat xərclərini müəyyən edərkən quru və su yollarının vəziyyətini, iqlim şəraitini, məhsulun istehsal məntəqəsindən istehlak məntəqəsinədək olan məsafəni və daşınma xərclərinə təsir edən başqa şərtləri nəzərə almaq lazımdır. Nəqliyyat xərclərinin kəmiyyəti nəqliyyatın texnika ilə təchiazatı, mal döövriyyəsinin həcmi, sərbəst yükdaşıma vasitələrindən istifadəni nəzərə almaqla müəyyən edilir.

Yerləşmə variantlarının müqayisəli səmərəliliyini hesablayarkən məhsulu istehlak edən bütün rayonlar üçün orta maya dəyərindən istifadə etmək lazımdır. Orta maya dəyəri məhsulun istehsalının maya dəyərinə, onun istehlak məqsədinədək daşınma maya dəyərinə, məhsul istehlakının məqsədəuyğun sərhədinə, məhsulun ümumi istehlakında ayrı-ayrı maddələrin nisbətinə əsasən hesablanır.

Yerləşdirmə variantlarının iqtisadi səmərəliliyi təkcə əsas istehsal fondlarına çəkilən məsrəflərdən deyil, həm də müəssisələrin yerləşdirilməsi şərtlərindən irəli gələrək, yaradılan qeyri-istehsal fondlarına çəkilən xərclərdən də çox asılıdır. Buna görə də qeyri-istehsal təyinatlı fondların yaradılmasına çəkilən əlavə məsrəfləri nəzərə almaq lazımdır. Bir qayda olaraq, sənaye obyektlərinin tikintisinin yerləşdirilməsi rayonun müvafiq təsərrüfatına və təbii ehtiyatlarına zərərlə müşayiət olunur. Aydındır ki, sənaye tikintisi ilə əlaqədar olan itkilər nəzərə alınmalı, onların ödənilməsinə çəkilən məsrəflər isə yerləşdirilən müəssisənin aid olduğu sahənin ümumi xərclərinə daxil edilməlidir.

Yerləşdirmə variantlarının müqayisəli iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etmək üçün xammal və yanacağın xüsusi sərfi, fəhlələrin orta istehsal norması və natural texniki iqtisadi göstəricilər sistemindən geniş istifadə etmək lazımdır. Yerləşdirmə variantlarının müqayisəli iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi tam investisiya qoyuluşlarını və məhsulun cəmiyyət baxımından maya dəyərini uçota almağı nəzərdə tutur [4].

İqtisadi rayonun daxilində sənaye müəssisəsinin tikiləcəyi məntəqənin seçilməsi həm tikintinin iqtisadiyyatına (onun davamiyyətinə və dəyərinə), həm də işə salındıqdan sonra müssisənin işinin qitisadi səmərəliliyinə təsir göstərir. Tikinti məntəqəsini iqtisadi cəhətdən əsaslandırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, iri şəhərlərdə sənayeni həddən artıq təmərküzləşdirmək yolverilməz haldır; əlverişli iqtisadi şəraitdə müəssisələri orta və xırda şəhərlərdə yaratmaq lazımdır; bir qayda olaraq, müəssisələri vahid energetika bazası və ümumi kommunikasiyası olan istehsal kompleksləri şəklində yerləşdirmək daha məqsədəuyğundur; yaşayış yerlərinin inkişaf şəraiti və planlaşdırılmasını nəzərə almaq lazımdır; müəyyən olunmuş sanitariya-gigiyena tələblərinə və normalarına, habelə mülki müdafiə tələblərinə riayət etmək lazımdır.

Sənaye müəssisəsinin yerləşmə məntəqəsini əsaslandırmaq üçün onun ölçüsü, profili və ixtisaslaşma xarakteri, habelə onun kombinələşmə tipi barədə məlumatlara malik olmaq lazımdır. Bu məlumatlar yerləşdirmə rayonunu əsaslandırarkən, müəyyən vaxt ərzində həmin sahə müəssisələrinin optimal ölçü normativləri və rayonlararası kooperativləşmə nəzərə alınmaqla hesablanmış xammal, yanacaq və hazır məhsulun rayon balanslarına əsasən işlənib hazırlanır.

Sənaye müəssisəsinin tikinti məntəqəsinin əsaslandırılmasında da rayon yerləşdirilməsindəki amillər nəzərə alınır.

Nəqliyyat xərclərini azaltmaq məqsədilə tikinti üçün seçilən məntəqə maksimal dərəcədə xammal mənbələrinə və hazır məhsulun istehlak yerlərinə yaxınlaşdırılmalıdır. Bu zaman ayrı-ayrı xammal növlərinin və hazır məhsulun daşınıla bilinməsi – çəkisi, həcmi, taranın xarakteri və s. nəzərə alınmalıdır.

Seçilmiş tikinti məntəqəsi nəqliyyat yollarının olması ilə (və ya onların çəkilməsi üçün əlverişli şəraitin olması ilə), elektrik təchizatı mənbələrinin, tikinti materiallarının, həddən artıq əsaslı vəsait qoyuluşları tələb etməyən yük təchizatı mənbələrinin və çirkab sularının axıdılması üçün imkanların olması ilə səciyyələnməlidir [5].

Müəssisənin yerləşmə məntəqəsini seçərkən sənayenin hər bir sahəsi öz tələblərini təqdim edir. Məsələn, metallurgiya zavodu tikilməsi üçün məntəqə seçərkən onun yaxınlığında ilkin xammalın olmasına , metallurgiya zavodunun işləməsi üçün lazım olan, uzaqdan gətirilməsi sərfəli olmayan tikinti materiallarının, oda davamlı materialların, flüslərin olmasına diqqət verilir; həmçinin xeyli

sututarların olması da lazımdır. Hasiledici sənaye sahələrində müəssisənin yerləşmə yerinin seçilməsində ən mühüm problem qazıntı yataqlarının kəmiyyət və keyfiyyətini iqtisadi cəhətdən qiymətləndirməkdir.

Nəticə

Müəssisənin yerləşdirilməsinin bir neçə variantını müqayisə etmək və optimalını tapmaq üçün bir sıra iqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir ki, bunların da əsasları aşağıdakılardır: əlaqədar sahələrin - xammal və yanacaq, energetika, su təchizatı, nəqliyyat, mənzil tikintisinin inkişafına çəkilən məsrəfləri də nəzərə almaqla tikilməkdə olan müəssisənin güc vahidinə əsaslı vəsait qoyuluşları; məhsulun maya dəyəri və onun istehlakçıya çatdırılmasının dəyəri; əsaslı vəsait qoyuluşlarının ödənmə müddəti (səmərəlilik əmsalı); xalis cari dəyər göstəricisi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018)”. Bakı 2014.
2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. T.Hüseynov, L.A.Həmidova. Maşınqayırma istehsalının iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti), Bakı, 2015.
4. A.Nadirov. Akademiyada regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri üzrə tədqiqatların ümumi qısa tarixi salnaməsi. Bakı: “Elm”, 2010.
5. İ.M.Rzayev. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı; mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər. Bakı: “Elm”, 2010.

Д.ф.э. Закир Гашам оглы Гулиев,
преподаватель “Бухгалтерский учет и аудит”
Бакинского Университета Бизнеса

Методы экономического обоснования размещения промышленных предприятий

Резюме

Цель исследования – разработка предложений по улучшению размещения промышленных предприятий.

Методология исследования – основана на последовательном анализе текущего и перспективного периода совершенствования размещения промышленных предприятий.

Значимость исследования – показано, что наиболее рентабельным вариантом размещения промышленных предприятий является минимум понесенных затрат или максимальная чистая текущая стоимость, что может внести важный вклад в будущие стартапы.

Результаты исследования – в результате исследования эффективное расположение территории в определенном смысле играет положительную роль в развитии как общества, так и страны.

Оригинальность и научная новизна исследования – в исследовании выдвинуты предложения и рекомендации по размещению промышленных предприятий, а также зависимости от экспорта нефти, продовольственной безопасности.

Ключевые слова: сырьевые ресурсы, стоимость, материальные возможности, энергетическая емкость, капитальные вложения; рентабельность (рентабельность).

Ph.D. Zakir Gasham Guliyev,
Lecturer "Accounting and Auditing" of the
Baku Business University

Methods of economic justification placement of industrial enterprises.

Summary

The purpose of the research – is to develop proposals for improving the location of industrial enterprises.

The methodology of the research – is based on a consistent analysis of the current and future period, improving the location of industrial enterprises.

The significance of the research – the most cost-effective option for the location of industrial enterprises is shown to be the minimum costs incurred or the maximum net present value, which can make an important contribution to future start-ups.

The results of the research – as a result of the research, the effective location of the territory in a sense plays a positive role in the development of both society and the country.

Originality and scientific novelty of the research – the research puts forward proposals and recommendations on the location of industrial enterprises, as well as dependence on oil exports, food security.

Key words: raw resources, cost, material capacity, energy capacity, capital investments; profitability (profitability).

UOT 330.341.1

Teyyub Qəni oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti, i.e.n.,

Nərminə Həmid qızı ABBASOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti

İQTİSADİ POTENSİAL VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi- müəssisənin iqtisadi potensialının məzmununun, strukturunun və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası- sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil metodları.

Tədqiqatın nəticələri-müəssisənin iqtisadi potensialının, onun strukturunun obyektiv qiymətləndirilməsi, iqtisadi potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti -tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən tövsiyələr müəssisənin iqtisadi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsində, iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə üçün tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi -müəssisənin iqtisadi potensialının planlaşdırılması prosesinin mərhələlər üzrə aparılmasının zəruriliyi əsaslandırılır, "müəssisənin iqtisadi potensialı" anlayışının məzmununu dəqiq ifadə edən yeni tərifi verilir.

Açar sözlər: müəssisə, iqtisadi potensial, yanaşmalar, struktur, amillər.

Giriş

Bütün səviyyələrdə iqtisadi proseslərin idarə olunmasının səmərəliliyini təmin etməyə imkan verən əsas problemlərdən biri, digər amillərlə yanaşı, müəssisənin iqtisadi potensialının düzgün müəyyənləşdirilməsi, onun reallaşdırılması və inkişafı üçün ən uyğun istiqamətlərin hazırlanmasıdır. Müəssisənin iqtisadi potensialı və bununla əlaqədar idarəetmə qərarları barədə etibarlı və vaxtında əldə edilən məlumatlar, bazar iqtisadiyyatına əsaslanan müasir sistemdə, mövcud resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa imkan verir ki, bu da indiki şəraitdə xüsusilə vacibdir. Bu problemin həllinin aktuallığı investisiyalar, borc vermə, biznes layihələrinin həyata keçirilməsi, təchizatçılar və alıcılarla əməkdaşlıq formalarının seçimi və dizaynı, eləcə də, sənaye siyasəti sahəsində idarəetmə qərarlarının verilməsi üçün müəssisənin iqtisadi potensialı barədə məlumatların həlledici rolu ilə bağlıdır.

Hal-hazırda iqtisadi qərar qəbul edən subyektlərin praktik olaraq hamısı: mülkiyyətçilər, investorlar, podratçılar, müəssisənin menecerləri, işçiləri və dövlət qurumları, müəssisənin iqtisadi potensialını inkişaf etdirmək üçün tədbirlərin səmərəli müəyyənləşdirilməsində və inkişafında maraqlıdırlar. Bununla yanaşı, qeyd edilən subyektlər müəssisənin iqtisadi potensialının müəyyənləşdirilməsinin məzmunu və proseduru, tətbiqi və inkişafının səmərəlilik meyarları, eləcə də onun idarə edilməsi ilə bağlı fərqli və əksər hallarda bir-birini istisna edən yanaşmalara malikdirlər ki, bu da problemin həllini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

Müəssisənin iqtisadi potensialının öyrənilməsi ilə əlaqədar mövzularda çox sayda nəşrlərin olmasına baxmayaraq, bu günə qədər “müəssisənin iqtisadi potensialı” kateqoriyasına, onun hesablanmasına, xarakterizə edən göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə dair hamının qəbul etdiyi məqbul nəzəri və metodoloji yanaşmalar formalaşmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir elmi və metodoloji ədəbiyyatda müəssisənin iqtisadi potensialının formalaşmasına və idarə edilməsinə dair yanaşmalar sırf nəzəri xarakter daşıyır, səmərəli idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün praktik əhəmiyyət daşımır.

Yuxarıda qeyd edilənlər müəssisənin iqtisadi potensialının öyrənilməsinə nəzəri və metodoloji

yanaşmaların tədqiqinə, onun tətbiqi və inkişafı üçün innovativ idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasına obyektiv tələbatın olduğunu göstərir. Bu zaman innovasiyalarla müəssisənin iqtisadi potensialının dinamikası arasındakı əlaqənin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki bu əlaqənin yalnız keyfiyyətcə öyrənilməsi ən uyğun innovasiyaların seçilməsinə və onların səmərəli tətbiqi prosedurunun hazırlanmasına imkan yarada bilər.

Beləliklə, müəssisənin iqtisadi potensialının müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilməsi və inkişafı üçün ən məqsədəuyğun istiqamətlərin hazırlanması bu gün hər bir müəssisənin qarşısında duran vacib vəzifədir.

Müəssisənin iqtisadi potensialı

Müəssisənin təsərrüfat-istehsal prosesinin təşkili və idarə edilməsi nöqteyi-nəzərindən iqtisadi potensiala müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. İqtisadi ədəbiyyatlarda müəssisənin iqtisadi potensialının tərifi və qiymətləndirilməsinin əsasında duran üç yanaşmaya rast gəlinir: resurs, məhsuldar və ehtiyat [1;2;4].

Resurs yanaşmasına uyğun olaraq iqtisadi potensial məhsul istehsalında istifadə olunan resursların, vasitələrin və istehsal obyektlərinin məcmusu kimi qəbul edilir. Bu halda iqtisadi potensialın yalnız resurs tərkibi təhlil edilir. Məlumdur ki, resurslar hər hansı bir müəssisənin iqtisadi potensialının inkişafı üçün əsasdır.

Resurs yanaşmasında iki istiqamət fərqləndirilir: dəyişdirici; adaptiv (uyğunlaşma).

Dəyişdirici istiqamətin nümayəndələri müəssisənin istehsal sisteminin dəyişmə imkanlarına, yəni sərəncamındakı resursları dəyişdirərək müəyyən bir nəticə (bir qayda olaraq, iqtisadi mənfəət nəticə olaraq nəzərə alınır) əldə etmək qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirirlər. Eyni zamanda, iqtisadi potensial məhsul istehsal etmək, iş yerinə yetirmək, xidmətlər göstərmək və ya hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirmək bacarığı kimi qəbul olunur. Dəyişdirici istiqamət çərçivəsində iqtisadi potensialın əlavə təfsiri fərqləndirilir ki, bunun da fərqli xüsusiyyətləri mövcud resursların cəminin onların aritmetik cəmi kimi qəbul edilməsidir. Bu istiqamətin tərəfdarları iqtisadi potensialın tədqiqi zamanı diqqəti ilk növbədə maddi-əşya resurslarına yönəldirlər.

Resurs yanaşmasının tərəfdarları resursların üç növünü fərqləndirirlər: təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilən təbii resurslar (söhbət mücərrəd deyil, real potensialdan gedir); əsas istehsal fondları, dövriyyə fondları, torpaq resursları; əmək resursları. Onlar iqtisadi potensialı (onların qarşılıqlı əlaqələri və istehsal prosesindəki iştirakı nəzərə alınmadan), onun dəyişdirici fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən istehsal sisteminin resurslarının məcmusu kimi müəyyən edirlər. Bu istiqamət, onun tərəfdarlarına görə, iqtisadi potensialın həcmi nəzərə alınmadan, resurs parametrlərinin dinamikasının və onlardan istifadənin nəticələrinin təhlili əsasında, onun zaman üzrə dəyişmə meyli haqqında kifayət qədər etibarlı məlumatlar almağa imkan verir. Bu yanaşmaya nümunə kimi, istehsal sisteminin əsas fondlarının, əmək ehtiyatlarının, torpaq resurslarının fiziki həcmində baş verən artımın, onun iqtisadi potensialının artması ilə eyniləşdirilməsini göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşmanın nümayəndələri dəyişmə prosesində resursların birbirini tamamladığını, yəni müəyyən bir nəticənin hər bir resurs tərəfindən ayrı-ayrılıqda deyil, onların bütövlüyü ilə əldə olunduğunu nəzərə almırlar. Nəticədə, istehsal texnologiyası, dəyişmə prosesində resursları birləşdirən vasitə kimi funksiyaların (ilk növbədə idarəetmə) yerinə yetirilməsi metodları nəzərə alınmır ki, bu da istehsal sisteminə xas olan imkanların əhəmiyyətli bir hissəsini təhlildən kənarda qoyur.

Dəyişdirici istiqamət çərçivəsində iqtisadi potensialın inteqrativ təfsiri də fərqləndirilir. Bu təfsirin fərqi ondadır ki, resurslar qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə nəzərə alınır. Eyni zamanda, idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi metodları da daxil olmaqla, resurslarla yanaşı onların çevrilmə texnologiyası da nəzərə alınır və bu, nəzərdən keçirilən imkanlar dairəsini xeyli genişləndirir. Texnologiya dolayısı ilə istehsal funksiyasının qurulması yolu ilə təhlilə daxil edilir. Potensialın bütün elementləri istehsal sisteminin ümumi məqsədinə xidmət edir; mövcud resursların inteqrasiyası iqtisadi potensialın həcminə təsir göstərən əhəmiyyətli amil kimi qəbul edilir. Bu istiqamətin nümayəndələri potensialı qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir etmə qabiliyyətinə

malik sistem resurslarının müəyyən miqdar məhsul istehsal etmək qabiliyyəti kimi qəbul edirlər.

Qeyd edilən istiqamətin tərəfdarları adaptiv istiqamət nümayəndələrinə nisbətən daha çox resurs növü ayırmasına baxmayaraq, iqtisadi potensial yenə də dörd əsas növün cəmi kimi müəyyən edilir: əmək (kadr komponenti); torpaq (kapital və ya təbii ehtiyatlar); kapital (maddi-texniki komponent); təşkilati və məlumatverici komponent.

Bu istiqamətin bəzi nümayəndələri məlumat komponentinə və insan amilinə vurğu edərək, resursların aşağıdakı təsnifatını verirlər: işçi heyəti; maddi-texniki; maliyyə; məlumat; zaman resursları. Bu zaman, istifadə edilən metodların, onların tətbiqi texnologiyasının, idarəetmə fəaliyyətinin təşkili səviyyəsinin əhəmiyyətini və səviyyəsini qeyd edirlər. Lakin, fikrimizcə, bu yanaşmanın və ümumiyyətlə resurs yanaşmasının mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar tələb, rəqabət, dövlət tənzimləmə sistemi və xarici iqtisadi mühitin digər amilləri ilə şərtləndirilən imkanları iqtisadi potensial strukturunda nəzərə almırlar.

İqtisadi potensial kateqoriyasını müəyyənləşdirmək üçün resurs yanaşmasının ikinci-adaptiv (uyğunlaşma) istiqamətini - xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Dəyişdirici istiqamətin tərəfdarlarından fərqli olaraq, adaptiv (uyğunlaşma) istiqamətinin nümayəndələri əsas diqqəti istehsal sisteminin potensialının uyğunlaşma imkanlarına, yəni, birincisi, dəyişən ətraf mühit şərtlərinə uyğunlaşma imkanlarına, ikincisi, bu uyğunlaşma vasitələrinin – innovasiyaların istehsalına yönəldilər. Adaptiv istiqamətin tərəfdarları iqtisadi potensialı istehsal sisteminin inkişafı, dəyişən ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşması, habelə yenilik üçün vasitələrin yaradılması və tətbiqi üçün lazım olan imkanlar kimi müəyyənləşdirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri vardır. Üstünlüklər olaraq:

- bu istiqamət çərçivəsində istehsal sisteminin dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşdırma imkanlarının və vasitələrinin öyrənilməsinə diqqət yetirilməsini;
- istehsal sisteminin imkanlarının ən vacib mənbələrinin və resursları birləşdirmə vasitələrinin texnologiyalardan, biliklərdən, məlumatlardan, idarəetmə metodlarından ibarət olmasının qəbul edilməsini;
- iqtisadi potensialın aktuallaşdırma səviyyəsini təyin edən ən vacib amillər kimi işçilərin idarə edilməsinin və motivasiyasının seçilməsini göstərmək olar.

Mənfi cəhət kimi, həm resurs qiymətləndirmə sahəsində, həm də istehsal sisteminin hədəflərinə çatma səviyyəsinə təsiri sahəsində kəmiyyət təhlili aparatının inkişaf etməməsini qeyd etmək olar.

Resurs yanaşması ilə yanaşı, iqtisadi potensialı müəssisənin sosial ehtiyacları ödəmək üçün mövcud mənbələri mənimsəmək, təkrar emal etmək bacarığı kimi əks etdirən məhsuldar yanaşma da fərqləndirilir. Müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsi hər cür potensialın olması və onun bacarıqlı istifadəsi ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi sistemin inkişaf etmə qabiliyyəti "iqtisadi potensial" anlayışı ilə müəyyən edilir. Müəssisə mövcud iqtisadi potensialını sabit vəziyyətdə saxlamağı, həm də, onu inkişaf etdirməyi bacarırsa “davamlı rəqabət” üstünlüyü qazanır. Bu vəziyyətdə təhlil müəssisənin mövcud resurslarının miqdarı, strukturu və keyfiyyəti çərçivəsində, maksimium miqdarda məhsul istehsal etməsi imkanlarının təhlilinə yönəldilir.

Müəssisənin iqtisadi potensialı, həm də təsərrüfat subyektinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ehtiyatlar baxımından nəzərdən keçirilir (ehtiyat yanaşması). Ehtiyatlar, istehsal səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi səmərəliliyin artmasına kömək edən amillərin təsirini artırmaq və digər amillərin mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün istifadə olunmayan imkanlardır. Bu mənada ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi və onların səfərbər olunmasının həqiqi yollarının və müddətlərinin müəyyənləşdirilməsi müəssisə potensialının iqtisadi təhlilinin əsas vəzifələri hesab edilməlidir.

Ehtiyatlar, sistemin inkişafı üçün potensial imkanlar olaraq iqtisadi strukturlarda həmişə mövcuddur. Ancaq ehtiyatların reallaşması üçün yalnız onları tapmaq kifayət deyildir, həm də, onlardan elə istifadə yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır ki, sistemin yüksək iqtisadi səmərəliliyinə

nail olunmasına imkan və zəmin yaratsın.

İnkişaf ehtiyatlarının axtarışı konsepsiyası kateqorik bir sıranın qurulmasını tələb edir. Xüsusilə, "iqtisadi inkişaf ehtiyatları" anlayışına əlavə olaraq "müəssisənin iqtisadi inkişafının ehtiyatları" anlayışını da nəzərdən keçirmək və onlardan istifadə mexanizmlərini yenidən yaratmaq lazımdır. Müəssisənin iqtisadi inkişaf ehtiyatlarını idarə etmə texnologiyasının metodoloji əsasını ehtiyatları imkandan reallığa çevirmək təşkil edir.

İqtisadi inkişaf ehtiyatları istehsalın əsas amillərinin: kapital, əmək, torpaq və sahibkarlıq fəaliyyətinin dinamik uyğunluğa gətirilməsi nəticəsində formalaşan istehsal səmərəliliyinin artırılması üçün imkanlardır. Uyğunluq istehsalın əsas amillərinin elə bir qarşılıqlı əlaqəsinə nail olunmasını nəzərdə tutur ki, onlar müəyyən bir dövr üçün müəssisələrin fəaliyyətinin mümkün olan ən yüksək səmərəliliyini təmin etmiş olsunlar. Təcrübədə əsas amillər arasındakı uyğunluq səviyyəsinin meyarları istehsal səmərəliliyinin artması, müəssisələrin müxtəlif resursları arasında optimal nisbətlərin qorunması və xarici mühitlə əlaqələrin uyğunlaşdırılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi potensialın müəyyənləşdirilməsinə ehtiyat yanaşması bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- mövcud ehtiyatlardan istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına müəssisənin səmərəliliyinin artırılması üçün ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə nəzəriyyə və uyğun metodların seçilməsinə imkan verən yanaşmanın praktiki istiqamətləndirilməsi;
- yüksək dərəcədə komplekslilik, çünki bu yanaşma çərçivəsində xarici və daxili mühit amillərinin maksimum istifadəsi ilə əlaqəli ehtiyatlar müəyyən edilir.

Eyni zamanda, bu yanaşmanın əhəmiyyətli bir çatışmazlığı var: potensialın bazası kimi ehtiyatlara diqqət potensialın kəmiyyət parametrlərini düzgün müəyyənləşdirməyə imkan vermir, çünki iqtisadi sistemdə mövcud olan resurslardan istifadə ehtiyatları, müəssisənin hədəflərinə, missiyasına və iqtisadi strategiyasına bağlı deyildir. Bu əlaqə olmadan ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi, müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti üçün mövcud imkanlar matrisi daxilində sonsuz bir prosesdir.

İqtisadi potensial çoxsəviyyəli və çoxölçülü tədqiqat obyektidir, yəni istehsal güclərinin müxtəlifliyinə əsaslanaraq iqtisadi potensial ölkənin potensialı, sənaye potensialı, regional potensial, müəssisə potensialı kimi müxtəlif növlərə bölünə bilər. İqtisadi lüğətlərdə iqtisadi potensial ölkə iqtisadiyyatının, müəssisələrinin, filiallarının, təsərrüfatlarının istehsal və təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək, yeni məhsullar, xidmətlər istehsal etmək, əhalinin sosial ehtiyaclarını ödəmək, istehsalın və istehlakın inkişafını təmin etmək istiqamətlərində məcmu bacarıq kimi qeyd edilir. Bununla yanaşı, iqtisadi potensiala həm müəssisənin maddi-texniki, təşkilati və iqtisadi imkanları, həm də milli iqtisadiyyat sahələrinin sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları, əsaslı tikinti, mal daşınması, əhaliyə müəyyən bir tarixi anda xidmət göstərmək qabiliyyəti kimi də baxmaq olar.

Müəssisənin iqtisadi potensialının və onun məzmununun müəyyənləşdirilməsinə dair yanaşmaları araşdıraraq qeyd etmək olar ki, müəssisənin iqtisadi potensialının modeli aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- əsas istehsal və qeyri-istehsal aktivləri, qeyri-maddi aktivlər, dövriyyə fondları, tədavül fondları, işçilərin sayı daxil olmaqla müəssisədə mövcud olan resursların həcmi və keyfiyyəti ilə;
- məhsulların istehsalı prosesində menecerlərin və işçilərin müəssisədə mövcud resurslardan optimal şəkildə istifadə etmək bacarığı ilə;
- innovasiyanın inkişafı və tətbiqi yolu ilə dəyişən iqtisadi mühitdə qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün müəssisənin idarəetmə səylərinin səmərəliliyi ilə.

Müəyyən bir müəssisənin iqtisadi potensialını əsas elementlər baxımından araşdırarkən onun rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini təhlil etmək, yəni iqtisadi potensialını, potensialının ən vacib parametrlərinin vəziyyətini hərtərəfli qiymətləndirmək lazımdır. Bu məqsədlə onun potensialının vacib elementlərini seçilmiş standartlarla (oxşar bir müəssisə, sənaye sahəsi, dünya analoqları ilə) əlaqəli şəkildə müqayisə etmək lazımdır.

Mövcud iqtisadi şərtləri və öyrənilən iqtisadi kateqoriyanın məzmununa dair mövcud yanaşmaları nəzərə alaraq, “müəssisənin iqtisadi potensialı” anlayışına aşağıdakı tərifi verə bilərik:

müəssisənin iqtisadi potensialı- mövcud olan istehsal amillərindən (əmək və təbii ehtiyatlar, əsas və dövriyyə fondları), məqsədli bazarların tutumu və müəssisənin rəqabət qabiliyyəti (istehsal və idarəetmə texnologiyaları, innovasiya, işgüzar nüfuz və s.) nəzərə alınmaqla, sahiblərin sahibkarlıq və menecerlərin idarəetmə qabiliyyətlərindən istifadə edərək müəssisənin məqsədlərinə çatma imkanları və bacarığıdır.

Fikrimizcə, iqtisadi potensialın məzmununa dair yanaşmaları ümumiləşdirərək iqtisadi potensialın əsas ortaq xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

- potensial dinamik xüsusiyyətdir və özünü yalnız istifadə prosesində büruzə verir;
- potensialdan istifadə onun artımı ilə müşayiət olunmalıdır;
- potensialdan istifadə və onun artırılması prosesləri fasiləsiz olmalı və bir-birini tamamlamalıdır;
- iqtisadi potensial - müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətini, imkanlarını xarakterizə edən, ilk növbədə sosial-iqtisadi münasibətlərin və insanlar, müəssisələr arasındakı qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri ilə əlaqəli bir kateqoriyadır;
- iqtisadi potensial müəyyən resurslar dəsti ilə xarakterizə olunur;
- resurslar mümkün qədər istehsalda iştirak etməli və ya istifadəyə hazır olmalıdır;
- iqtisadi potensiala sahə mənsubiyyəti böyük təsir göstərir (müəyyən bir sahənin şərtləri və məhdudiyyətləri);
- müəssisələrin inkişafına ehtiyac və daim dəyişən müasir şəraitə uyğunlaşma tələbi.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər “iqtisadi potensial” kateqoriyasının yeganə (əsas), hamı tərəfindən qəbul edilən tərifinin olmaması səbəbindən, bu kateqoriyanın struktur elementləri ilə bağlı fikir ayrılığı da mövcuddur.

Tədqiqatçıların versiyalarından birinə görə, iqtisadi potensialın strukturuna aşağıdakılar daxil edilir [3] (şəkil 1):

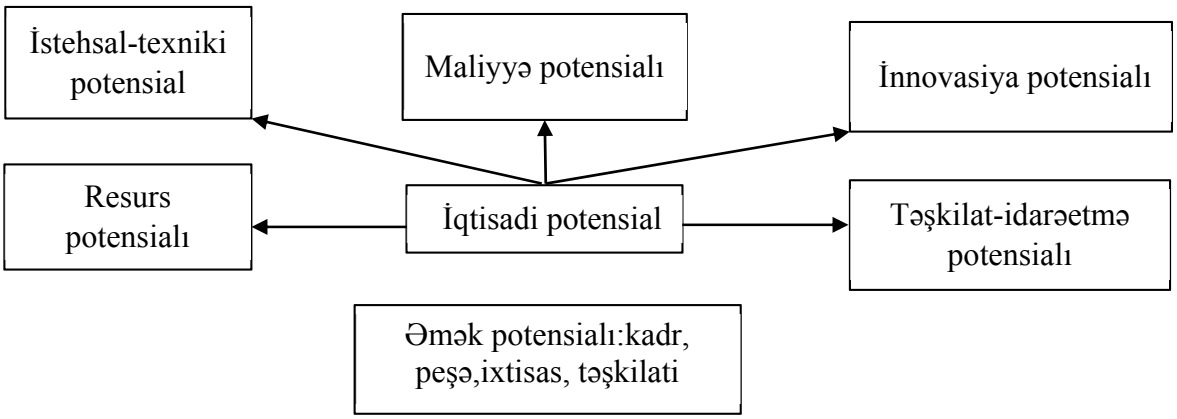

Şəkli 1. İqtisadi potensialın strukturu.

Strukturun bu variantı iqtisadi potensialı sadələşdirilmiş formada təmsil edir və bu sxemdə müəyyən edilmiş bu və ya digər elementin tam olaraq nədən məsul olduğunu göstərir: əmək potensialı + innovasiya potensialı inkişafa kömək edir, resurs potensialı iqtisadiyyata cavabdehdir və s.

Başqa bir iqtisadi ədəbiyyatda [5] iqtisadi potensialın strukturunun oxşar versiyasını təklif edirlər (şəkil 2):

Bu iki struktur haqqında ümumi nəticələri göstərək:

1) iqtisadi potensialın subpotensial növlərinin birləşməsindən ibarət olduğunu əminliklə söyləmək olar. Ancaq bu günə qədər elm adamları iqtisadi potensialın strukturuna hansı alt potensialın daxil ediləcəyi barədə yekdil bir fikir birliyinə gələ bilmirlər;

2) fikrimizcə, hər iki strukturda rasional bir şey var, bununla birlikdə birinci struktura əlavələr edilməli, ikincisi yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Bəlkə də bu vəziyyətdə hər iki strukturu bir variantda birləşdirmək daha düzgün olardı.

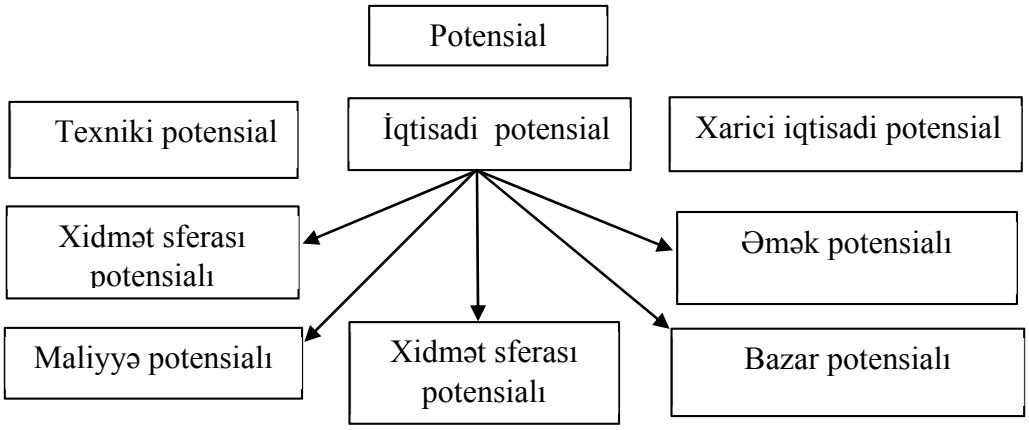

Şəkil 2. İqtisadi potensialın strukturu.

İqtisadi potensialın tərifinə dair müxtəlif yanaşmaların olmasına baxmayaraq tədqiqatçılar müəssisənin məcmu iqtisadi potensialının fərdi resurslardan, məsələn, əmək, təşkilati, elmi – texniki, sənaye, sahibkarlıq, maliyyə potensialı və s. formalaşdığı barədə ümumi fikrə gəliblər. Bununla birlikdə, hansı elementlərin ümumi potensialı təşkil etməsi və aralarında hansı əlaqələrin olması barədə fikir ayrılığı hələ də mövcuddur.

Hər bir müəssisənin əsas prinsipi, özünün fəaliyyətinin fasiləsiz davamlılığına nail olmaqdır ki, bu da iqtisadi potensialının mövcudluğu və onun optimal artması ilə təmin edilə bilər.Nəticə olaraq, menecerlərin qarşısında iqtisadi potensialın artmasını təmin etmək kimi çətin bir vəzifə durur.

Bu baxımdan iqtisadi potensialın və ehtiyatların istifadəsinin obyektiv qiymətləndirilməsi müəssisəni səmərəli idarə etməyə imkan verə bilər. Hər bir sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili, bir tərəfdən mülkiyyət potensialının artmasını, digər tərəfdən iflasın qarşısını almaq üçün maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin təmin edilməsini tələb edir.

Beləliklə, müasir müəssisə üçün iqtisadi potensialın araşdırılması və rasional istifadəsi müəssisənin davamlı strateji inkişafının təmin edilməsində zəruri bir mərhələdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi potensialı idarə etmək zərurəti, resursların mövcudluğu və istifadəsi, kapitalın mövcudluğu və istifadəsinin səmərəliliyi arasında daha dərin səbəb əlaqələrinin qurulmasını tələb edir.

Məlumdur ki, müəssisənin iqtisadi potensialı yalnız onun fəaliyyətinin yekun nəticələrinə deyil, həm də, bütünlükdə müəssisənin iqtisadi artımına və strukturunun inkişafına da təsir göstərir. Müəssisənin sərəncamında olan əmək, maddi, maliyyə mənbələrinin məcmusundan ibarət olan iqtisadi potensial bir sıra amillər və göstəricilərlə xarakterizə olunur ki, onların əsasları aşağıdakılardır: istehsal ehtiyatlarının həcmi və miqdarı; sənaye - istehsal heyətinin sayı; əsas istehsal fondlarının tərkibi; dövriyyə vəsaitlərinin və material ehtiyatlarının miqdarı; maliyyə mənbələrinin və qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu; patentlərin, lisenziyaların, texnologiyanın, məlumatların istifadə səviyyəsi; müəssisənin işçi heyətinin bacarığı, istehsalın bütün sahələrində və idarəetmənin bütün səviyyələrində peşəkarlıq fəaliyyəti; müəssisənin maliyyə vəziyyəti, cari ödəmə və likvidlik səviyyəsi, xarici və daxili borc, kredit qabiliyyətinin dərəcəsi; elmi, yaradıcılıq, səmərələşdirici və innovasiya fəaliyyətinin vəziyyəti, istehsalın yenilənməsi və mövcud texnologiyanın dəyişdirilməsi bacarığı; marketinq, dizayn, istehsal və maliyyə fəaliyyətinin informasiya dəstəyi, istifadə olunan məlumatın keyfiyyəti və etibarlılıq dərəcəsi. Bunları nəzərə alaraq hər bir müəssisə özünün sabit və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün iqtisadi potensialını planlaşdırmalı və onu aşağıdakı əsas göstəricilərə və ya kompleks amillərə əsasən həyata keçirməlidir: iqtisadi potensialın dinamikasına; müəssisənin istehsal gücünə; daxili bazarın dinamikasına; müəssisənin maliyyə vəziyyətinə; insan kapitalına və ya əmək potensialına; müəssisənin, sənayenin və ya ölkənin nüfuzuna; istehsal resursları ilə təminatın səviyyəsinə; xarici bazara istiqamətlənməyə; innovativ və ya yaradıcı potensiala; sosial sabitliyə.

Yuxarıda təqdim olunan kompleks istehsal göstəricilərin hər biri bir neçə göstəricidən ibarətdir. Ona görə də, müəssisənin iqtisadi potensialını planlaşdırarkən, yuxarıda göstərilən amillərin hər birini qiymətləndirmək üçün ən əhəmiyyətli göstəriciləri seçmək müəyyən çətinliklər yaradır. Ona görə də, iqtisadi potensialın planlaşdırılması prosesinin bir neçə mərhələ üzrə aparılması məqsədəuyğundur.

Birinci mərhələdə müəssisənin optimal zəruri iqtisadi potensialını müəyyənləşdirməyə imkan verən strateji inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

İkinci mərhələdə yeni idarəetmə metodlarından istifadə edərək (şaquli və ya üfüqi inteqrasiya, istehsalın şaxələndirilməsi) müəssisənin iqtisadi inkişaf imkanları müəyyənləşdirilməlidir.

Üçüncü mərhələdə məşğul olduğu sahənin (sənaye, kənd təsərrüfatı və s.) iqtisadi potensialından istifadəyə imkan yaradan sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Dördüncü mərhələdə müəssisənin iqtisadi potensialının idarə olunması üçün metodoloji prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir. İqtisadi potensialın idarə edilməsini səmərəli şəkildə həyata keçirmək, inkişaf imkanlarını qiymətləndirmək üçün müəssisə, fəaliyyət göstərdiyi sahənin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar ən düzgün idarəetmə metodlarından istifadə etməlidir. İqtisadi potensialın formalaşması prosesində belə bir metodoloji baza yaradılmalıdır.

Beşinci mərhələdə iqtisadi potensialın formalaşması və inkişafı ilə bağlı qərarlar qəbul edilməlidir. Bu mərhələdə:

- müəssisənin iqtisadi potensialının proqramlaşdırılması - səmərəliliyinin artırılması üçün həm idarəetmə proseslərinin, həm də istehsal fəaliyyətinin keyfiyyəti araşdırılmalıdır. İqtisadi potensialın strukturu təhlil edilməli, onun əsas elementlərinin vəziyyəti qiymətləndirilməli və koordinasiya olunmalıdır. İnnovasiyanın tətbiqi imkanı, müəssisə rəhbərliyi və işçilərinin onlara reaksiyası qiymətləndirilməlidir. Lazımi texnologiyalar axtarılmalı və ya inkişaf etdirilməlidir;
- müəssisənin iqtisadi potensialının idarə olunması - onun planlaşdırılması həyata keçirilməli, idarəetmənin keyfiyyətini, səmərəliliyini və qənaətcilliyini artırmaq üçün kommunikasiya sistemi, zəruri idarəetmə strukturları təşkil olunmalıdır;
- müəssisənin xarici mühiti marketinq əsasında təhlil olunmalıdır: məhsul istehsalı, giriş və çıxış logistikası tənzimlənməli, yeniliklərin tətbiqinə imkan yaradılmalıdır.
- iqtisadi potensialın inkişafı proqramının həyata keçirilməsinin idarə olunması həyata keçirilməlidir - resurslar əlaqələndirilməli, investisiyalar cəlb olunmalıdır.

Qeyd edilənləri həyata keçirdikdən sonra müəssisənin missiyası və strategiyasına əsaslanaraq iqtisadi potensialı inkişaf etdirmək (artırmaq, azaltmaq və ya lazımi səviyyədə saxlamaq) üçün idarəetmə qərarları verilməlidir.

Altıncı mərhələdə müəssisənin iqtisadi potensialının idarə edilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir. Belə qiymətləndirmə müvafiq göstəricilər sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilməlidir.

Müəssisənin iqtisadi potensialına təsir edən amillər

Müəssisənin iqtisadi potensialının formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir ki, onlar xarici (ekzogen) və daxili (endogen) olaraq təsnifləşdirilə bilər.

Xarici amillərə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadiyyatın vəziyyəti;
- hüquqi tənzimləmə və idarəetmə (qanunvericilik, inzibati və iqtisadi metodlar);
- ictimai-siyasi amillər;
- cəmiyyətin sosial və mədəni komponentləri;
- elmi, texniki və texnoloji inkişaf səviyyəsi.

Daxili amillərə aşağıdakılar daxildir:

- texniki amil (istehsal və idarəetmənin maddi amilləri: əsas fondlar və dövriyyə fondları);
- insan amili (kadrların peşə, ixtisas, intellektual və mədəni səviyyələri).

Bundan əlavə, bütün bu amillər idarəolunan və idarəolunmaz olaraq təsnif edilə bilər.

İdarəolunmaz təsir amillərinə rəqabət mühitinin aşağıdakı təsirləri aid edilir:

- sənaye sahəsi daxilində rəqiblər;
- alıcılar;
- təchizatçılar;
- potensial yeni rəqiblər;
- müəssisə məhsulunun mümkün əvəzedicisinin istehsalçıları.

İqtisadi potensial inkişaf hədəfləri ilə birbaşa əlaqəlidir və bu səbəbdən müəssisənin potensialının inkişafının planlaşdırılması bir sıra aşağıdakı mərhələlərin daxil edilməsini əhatə edir:

- müəssisənin istehsal ehtiyatları və imkanları, bazardakı payı və ya mövqeyinin strukturunun, dinamikasının və istifadəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- əsas məhsul növlərinin, müəssisənin özünün və onun ümumi kapitalının rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- müəssisədəki mövcud istehsal ehtiyatlarının və iqtisadi mənbələrin itkilərinin təhlili;
- müəssisənin potensial inkişafının əsas strategiyası və taktikasının seçilməsi;
- seçilmiş uzunmüddətli hədəflər və mövcud resurs məhdudiyyətləri nəzərə alınmaqla müəssisənin potensialının inkişafının planlaşdırılması;
- iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi və müəssisənin potensialının inkişafı ilə bağlı planlaşdırılmış fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi.

İqtisadi potensialın inkişafı şəraitdən asılı olaraq vaxt keçdikcə dəyişən dinamik bir formaya malikdir, bu səbəbdən müəssisənin iqtisadi potensialının idarə olunması dəqiq müəyyən edilmiş bir vaxt çərçivəsinə malik deyildir.

Müəssisənin iqtisadi potensialının inkişaf mexanizmi aydın və üzvi şəkildə müəssisə idarəetmə sistemlərinə uyğunlaşmalı və özünün xüsusi iş prinsiplərinə, müəyyən bir quruluşa və bir sıra təsis elementlərinə sahib olan xüsusi formalaşmış idarəetmə sistemi ilə konkretləşdirilməlidir.

Mövcud ədəbiyyatlarda iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi üçün çox sayda fərqli variantın olmasına baxmayaraq, vahid bir əsas düstur hələ də qəbul edilməyib. İqtisadi ədəbiyyatlarda dəfələrlə qeyd olunur ki, bu kateqoriyanın səmərəli idarə edilməsi və qiymətləndirilməsinin əsasında iqtisadi potensialın strukturunun (elementlərinin) müəyyənləşdirilməsi problemi durur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadi potensialın elementlərinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi yolu ilə bu kateqoriyanın qiymətləndirməsi üçün alqoritm verilə bilər.

Beləliklə, iqtisadi potensialın struktur elementləri vasitəsilə qiymətləndirilməsi formulunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$İPQ= İPQ+ MPQ+ RSPQ+ TİPQ + ƏPQ+ İPQ+İNPQ$$

Burada: İPQ - iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi;
İPQ - istehsal potensialının qiymətləndirilməsi;
MPQ - maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi;
RSPQ - resurs və satış potensialının qiymətləndirilməsi;
TİPQ - təşkilati və idarəetmə potensialının qiymətləndirilməsi;
ƏPQ - əmək potensialının qiymətləndirilməsi;
İPQ - innovativ potensialın qiymətləndirilməsi;
İNPQ - informasiya potensialının qiymətləndirilməsi.

Beləliklə, iqtisadi potensialın elementlərini bilməklə və müəssisənin ümumi iqtisadi potensialını qiymətləndirməklə, bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək imkanı əldə edə bilərik.

İqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, hər bir müəssisənin yüksək nəticələr əldə etmək və eyni zamanda müştərilərin keyfiyyətli məhsullara olan ehtiyaclarını ödəmək üçün bütün mövcud mənbələrdən səmərəli istifadə etməsi üçün fürsət deməkdir.

Müəssisənin iqtisadi potensialından istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi onun fəaliyyətinin nə dərəcədə səmərəli olduğuna müəyyənlik gətirir, inkişafının meylini göstərir, idarəetməni səmərəlilik meyarı ilə təhlil etməyə və müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasının hansı əsas amillərdən asılı olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İqtisadi potensialı öyrənərkən riskləri qiymətləndirmək son dərəcə vacibdir, çünki bir qayda olaraq risk bu kateqoriyanın inkişafına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycan müəssisələri üçün ən əhəmiyyətli risklər, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

- beynəlxalq layihələri maliyyələşdirmə riskləri;
- layihənin inkişafının tamamlanmaması riski;
- istehsal riskləri;
- tətbiqetmə riskləri;
- maliyyə riskləri;
- siyasi və iqtisadi risklər.

Müasir şəraitdə istənilən müəssisə üçün qlobal problemlərdən biri də rəqabət qabiliyyətini qorumaq və daim dəyişən xarici mühitdə fəaliyyət göstərməkdir. Bu problemin prioritet səbəblərindən biri müəssisənin öz sərəncamında olan iqtisadi potensialını qiymətləndirə və inkişafını idarə edə bilməməsidir.

Müəssisənin iqtisadi potensialının təhlili hərtərəfli olmalıdır, çünki potensial bir neçə amilin (resurslar, ehtiyatlar, nəticələr, sahibkarlıq qabiliyyətləri) birləşməsi nəticəsində yaranır. Hərtərəfli təhlil iqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsini mümkün edir, onun mövcudluğu və inkişafı müəssisənin rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirir, idarəetmə qərarlarının səmərəli həyata keçirilməsinin qarantıdır.

Müəssisənin iqtisadi potensialı iki əsas tərkib hissəsindən ibarətdir: maddi, əmək, maliyyə və digər resursların birləşməsi kimi təqdim olunan - obyektiv; işçilərin resurslardan maksimum səmərəliliklə istifadə etmək bacarığı olan- subyektiv. Bunlar, iqtisadi potensialın ölçülməsində müəyyən metodoloji problemlər yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəyyən bir müəssisənin iqtisadi potensialı mütləq bir kəmiyyət deyil: o, rəqabət mühitinin vəziyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Hal-hazıra kimi, iqtisadi ədəbiyyatlarda müəssisələrin iqtisadi potensialının müəyyənləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə sistemli yanaşma məsələləri kifayət qədər işlənməmişdir. Bu həm bu problemin nəzəri mürəkkəbliyi ilə, həm də müəssisələrin fəaliyyətinin sənaye spesifikliyini nəzərə almaq zərurəti ilə izah olunur.

Nəticə

Təsərrüfat-istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir müəssisənin əsas məqsədi öz fəaliyyətinin fasiləsiz və səmərəli davamlılığına nail olmaq, yüksək mənfəət əldə etməkdir ki, bu da iqtisadi potensialının mövcudluğu və onun optimal artması ilə təmin edilə bilər. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, bugünkü iqtisadi şəraitdə hər bir müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün sadəcə əhəmiyyətli iqtisadi potensiala sahib olmaq kifayət deyil. Müəssisə bazar yönümlü olmalı, tələbdəki dəyişikliklərə çevik və sürətli cavab verməli və bazar tələblərinə uyğun olaraq iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməyi, qiymətləndirməyi, idarə etməyi, proqnozlaşdırmağı və qurmağı bacarmalıdır.Yalnız iqtisadi potensialın və ehtiyatların istifadəsinin obyektiv qiymətləndirilməsi müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə imkan yarada bilər. Ona görə də, iqtisadi potensialının düzgün müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilməsi və inkişafı üçün ən məqsədəuyğun istiqamətlərin hazırlanması indiki şəraitdə hər bir müəssisənin qarşısında duran vacib vəzifə hesab edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ганиева, Л. А. Формирование и экономическая оценка ресурсного потенциала промышленного предприятия : автореф. дис. … канд. экон. наук : 08. 00. 05 / Л.А.Ганиева; Казань. – 2003. – 18 с.
2. Дорошенко, Ю.А. Теоретические и методические основы моделирования экономического потенциала / Ю. А. Дорошенко, С. М. Бухонова // Российское предпринимательство. – 2005. – № 7 (67). – С. 50–53.

3. Кобец, Е.А. Планирование на предприятии : учеб. пособие /Е.А. Кобец. – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2006.
4. Лапин, Е.В. Экономический потенциал предприятия: монография. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. – 310 с.
5. Романов А.П., Серебренников Г.Г., Безуглая В.М., Кириллина О.В., Чарыкова М.К.. Управление экономическим потенциалом организации: учебное пособие. Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2012. – 88 с.

Тейюб Гани оглы Алиев
доцент АГУНП,
Нармина Хамид кызы Аббасова
доцент АГУНП

Экономический потенциал и факторы, влияющие на него

Резюме

Цель исследования- определение содержания, структуры и факторов, влияющих на экономический потенциал предприятия.

Методология исследования - системный подход, методы сравнительного анализа.

Результаты исследования - предлогаются соответствующие рекомендации по объективной оценке экономического потенциала предприятия, его структуры, и по улучшению использования экономического потенциала предприятия.

Практическая значимость исследования - результаты исследования и предложенные рекомендации могут быть использованы для объективной оценки экономического потенциала предприятия, разработке мероприятий по эффективному использованию экономического потенциала.

Оргинальность и научная новизна исследования - обоснована необходимость проведения процесса планирования экономического потенциала предприятия поэтапно, дано новое определение, четко определяющее содержание понятия «экономический потенциал предприятия».

Ключевые слова: предприятие, экономический потенциал, подходы, структура, факторы.

Teyyub Gani Aliyev
ass. prof. ASOIU
Narmina Hamid Abbasova
ass. prof. ASOIU

Economic potential and factors affecting it

Summary

The purpose of the study- is to determine the content, structure and factors affecting the economic potential of the enterprise.

Research methodology - a systematic approach, methods of comparative analysis.

Results of the research - appropriate recommendations are proposed for an objective assessment of the economic potential of the enterprise, its structure, and for improving the use of the economic potential of the enterprise.

The practical significance of the study - the results of the study and the proposed recommendations can be used for an objective assessment of the economic potential of an enterprise, the development of measures for the effective use of economic potential.

The originality and scientific novelty of the research - the necessity of carrying out the process of planning the economic potential of an enterprise in stages has been substantiated, a new definition has been given that clearly defines the content of the concept of "economic potential of an enterprise".

Key words: enterprise, economic potential, approaches, structure, factors.

UOT 332.122

Köçəri Şamil oğlu ALLAHVERDİYEV
c.e.n., dosent, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

ABŞERON-XIZI İQTİSADİ RAYONUNUN NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Təsərrüfatın inkişafı dövründə regionda nəqliyyat təminatının yaxşılaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarını təhlil etməkdən, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda əhalinin nəqliyyat vasitələrinə və yükdaşımalara olan tələbatının ödənilməsinin mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətini müəyyən etməkdən, regionda nəqliyyat təminatının yüksəldilməsinin prioritetlərini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiysı – tədqiqat işində müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə, iqtisadi statistik, sistemli yanaşma, təhlil üsulu və analiz-sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – əldə olunmuş nəticələr Abşeron- Xızı iqtisadi rayonunda nəqliyyat təsərrüfatının inkişaf prioritetlərinin əsaslandırılmasına, rayonun nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında, təsərrüfat yüklərinin və sərnişin daşınmasında, kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafında nəqliyyat təminatının rolunun qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiq edilən məsələlər onu göstərir ki, iqtisadi rayonda nəqliyyat təsnifatı çevik olmalı, əhalinin nəqliyyat təminatının müasir vəziyyətinə və iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir etməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – elmi-nəzəri metodoloji məlumatlar ümumiləşdirilərək regionun nəqliyyat təminatının yaxşılaşdırılması ölkənin nəqliyyat təhlükəsinin təmin edilməsinin başlıca tərkib hissəsi kimi təhlil edilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi müəllif tərəfindən nəqliyyat təminatının regional mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və ona təsir edən amilləri təsnifləşdirməklə bağlıdır. İqtisadi rayonda nəqliyyat təminatının səviyyəsi sosial aspektlərdə qaneedici səviyyəyə çatması üçün xeyli işlər görülməlidir.

Açar sözlər: nəqliyyat kommunikasiya sistemi, nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr, nəqliyyat infrastruktur mərkəzi, sərnişin və yük dövriyyəsi.

Giriş

Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu nəqliyyat kommunikasiyasına və yerləşdiyi coğrafi mühitə görə respublikanın digər rayonlarından fərqlənir. İnzibati cəhətdən iqtisadi rayonun tərkibinə nəqliyyatın kompleks inkişaf etdiyi Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı inzibati rayonları daxildir. Respublikanın ümumi dəmir yolunun 18%, avtomobil yollarının 2,2%-i, bu iqtisadi rayonun payına düşür. Ərazi cəhətdən kiçik olmasına baxmayaraq, sənaye və nəqliyyat infrastrukturasının mərkəzi hesab edilən bu iqtisadi rayon daxilində nəqliyyatın bütün sahələri inkişaf etmişdir.

İqtisadi rayonun nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrinin formalaşmasında, xalq təsərrüfatı yüklərinin və sərnişin daşınmasında dəmir yolu nəqliyyatı daha böyük rol oynayır. Rayon daxilində magistral dəmir yolunun ümumi uzunluğu 373 km, köməkçi dəmir yolu 400 km təşkil edir.

Müxtəlif nəqliyyat növlərinin iqtisadi rayonda sərnişin və yükdaşımaların inkişafında rolu.

Hər 1000 kv. km əraziyə orta hesabla 2,2 km, hər 1000 nəfərə isə 0,2 km dəmir yolu düşür. Əraziyə və əhaliyə görə dəmir yolunun təmin olunmasına görə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu respublikanın başqa rayonlarından nisbətən geri qalır. Bu ondan irəli gəlir ki, rayon magistral dəmir yollarının mərkəzi olmasına baxmayaraq ərazi cəhətdən kiçik olduğundan ümumi dəmir yolunun çox az hissəsi bu ərazidən keçir. Lakin yükdaşınmanın gərginliyinə görə respublikanın bütün iqtisadi rayonlarından irəlidədir. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu daxilində 18 mühüm iqtisadi və strateji əhəmiyyət kəsb edən dəmir yolu stansiyası yerləşir. Respublika üzrə daşınan yüklərin 41%-i bu

stansiyaların payına düşür. Xalq təsərrüfatı yüklərinin daşınma çəkisinə görə stansiyalar tutduğu mövqedən asılı olaraq bir-birindən fərqlənir. İqtisadi rayon üzrə göndərilən yüklərin 41,7%, gətirilən yüklərin isə 16,7%-i Bakı stansiyasının payına düşür. Həmin göstəricilərə müvafiq olaraq Keşlə stansiyası 16,9-44,2%, Güzdək 17,2-0,1%, Qarabağ 1 1,3-8,4%, Biləcəri 1,3-4,3%, Xırdalan 1,2-5,1%, Sanqaçal 1,5-0,6%, Puta 2,3-0,5%, Pirşağı 0,1-0,5%, Hövsan 0,3-0,4%, Heybət 0,3-0,5%, Nəvahi-0,3% təşkil edir.

Nəqliyyat infrastrukturu mərkəzi olduğu kimi, bir sıra sosial infrastrukturları da özündə birləşdirən iqtisadi rayon dəmir yolu ilə daşınan xalq təsərrüfatı yüklərinin quruluşuna görə fərqlənir.

Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda göstərilən ümumi yükün əsasını - 53,4%-ni neft və neft məhsulları, 23,5%-i tikinti materialları, 5,9%-ni qara metal məhsulları təşkil edir. İqtisadi rayona daxil olan yüklərin çox hissəsini tikinti materialları- 42,9%, qara metal-13,1%, maşınqayırma məhsulları-8,2% təşkil edir. Aparılan təhlil göstərir ki, Xırdalan, Qaradağ, Binə, Nəvahi, Duvannı, Nasosnı, Ələt stansiyalarından daşınma prosesində səmərəli istifadə olunması və yük tutumlarının artırılması Bakı və Keşlə stansiyalarını yük gərginliyindən qismən azad etmiş olar. Bir sıra Avropa ölkələrinin təcrübəsi (Çexiya, Slovakiya, Polşa, Rumıniya və s.) göstərir ki, şəhərin ekoloji tarazlığının qorunmasını təmin etmək və şəhər əhalisini nəqliyyat səsindən qorumaq üçün yük qəbulu stansiyaları mərkəzi şəhərlərin kənarlarında yerləşdirilir və mərkəzləşdirilmiş qaydada yüklər istehlakçılara çatdırılır. Bu baxımdan Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda yuxarıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İkinci mühüm məsələ Bakı bərəsi ilə Sumqayıt şəhəri arasında səmərəsiz yüklərin daşınmasının qarşısını almaqdır. Kənar ölkələrdən xüsusilə dəniz nəqliyyatı ilə Sumqayıt şəhərinə daşınan yüklər əvvəlcə Bakı limanına daxil olur, sonradan isə quru nəqliyyatı vasitəsilə 40 km məsafədə Sumqayıt şəhərinə daşınılır. Bu hesabla ildə Bakı limanından Sumqayıta 2 mln. ton xalq təsərrüfatı yükləri daşınılır. Eyni zamanda Sumqayıtdan su yolu ilə göndəriləcək yüklər eyni qayda ilə Bakı limanına, oradan isə istehlak rayonlarına göndərilir. Belə daşınma prosesində şübhəsiz ki, dəmir yolu xərcləri iki dəfədən çox artmaqla yanaşı, Bakı-Sumqayıt arası yük gərginliyinə səbəb olur. Bu gərginlik nəticə etibarilə vaqonların yük altında səmərəsiz dayanmasına, boşdayanma və nəqliyyat xərclərinin artmasına səbəb olur.

Bunları nəzərə alaraq, Bakı, Sumqayıt arası dəmir yolu ilə yüklərin daşınmasını azaltmaq və Bakı limanının tikintisinin başa çatdırılması məqsədəuyğundur. Bu məsələnin həlli Sumqayıt şəhərinin iqtisadi əlaqələrini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunda nəqliyyatın ritmik işləməsinə şərait yaratmış olar. Eyni zamanda Hövsan və Ələt körpüsü limanlarının təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi vacib hesab edilir.

Bu baxımdan rayon üzrə dəmir yolu stansiyalarının gələcəkdə ritmik işləməsini təmin etmək üçün bir sıra mühüm stansiyaların təhlilini vacib hesab etmək olar.

Dəmiryol stansiyaları mühüm nəqliyyat qovşağı kimi

Bakı dəmir yolu stansiyası-mühüm nəqliyyat qovşağı olmaqla daha çox yük və sərnişin daşıyır. Respublika üzrə dəmir yolu ilə göndərilən xalq təsərrüfatı yükünün 21%-i, gətirilən yükün isə 5,5%-i bu stansiyanın payına düşür. Bakı şəhərində əhalinin sayının gündən-günə artması ilə əlaqədar olaraq bir sıra infrastrukturların yenidən qurulması şəhər daxilində ağır yük tutumları funksiyasını yerinə yetirən stansiyaların (Bakı, Keşlə, Montin və s.) tədricən yük qəbulunun azaldılması məqsədəuyğun sayılır. Bununla əlaqədar şəhərətrafı stansiyaların qəbul yollarının sayının artırılması vacibdir. Həmçinin gələcək yükdaşımanın intensivliyini nəzərə alaraq stansiyada mexanikləşdirmə işlərinin müasir tələblər səviyyəsində aparılması vacibdir.[1, s. 46].

Keşlə stansiyası yük tutumuna görə iqtisadi rayonun mühüm stansiyalarından biridir. Bakı stansiyasından 14 km aralı yerləşir. İqtisadi rayon üzrə göndərilən yükün 16%-i, gətirilən yüklərin isə 44%-i bu stansiyanın payına düşür. Stansiyaya daxil olan yüklərin çox hissəsini tikinti materialları (46%), qara metal məmulatları (15%) və qalan hissəsini digər sənaye məhsulları təşkil edir. Göndərilən məhsullar içərisində qara metal məhsullarının həcmi 29%, tikinti materiallarının 16%, neft və neft emalı məhsullarının 7,4% təşkil edir. Gələcəkdə Keşlə stansiyasının yükünü azaltmaq

və bu stansiyaya ağır tonnajlı yük qatarlarının daxil olmasını azaltmaq məqsədəuyğun sayılır.

Biləcəri stansiyası iqtisadi rayonun bütün yük qatarlarının rayonlar üzrə seçilməsində və hazırlanmasında mühüm nəqliyyat mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Xüsusilə Biləcəri-Böyük Kəsik, Biləcəri-Astara, Biləcəri-Ərəblinka, Biləcəri-İmişli- Naxçıvan yük qatarları bu stansiyada çeşidlənir. Eyni zamanda Biləcəri stansiyası müxtəlif xalq təsərrüfatı yüklərinin qəbulu və göndərilməsində aktiv stansiyalardan biri hesab edilir. İqtisadi rayon üzrə göndərilən yüklərin 1,3%-i, gətirilən yüklərin isə 4,3%-i bu stansiyanın payına düşür. Çeşidinə görə yüklər bir-birindən fərqlənir. Ümumiyyətlə göndərilən yükün 52%-i qara metal, maşın və avadanlıqlar, 6%-i meşə materialları, qalan faizi digər materiallardır. Stansiyaya daxil olan yüklərin əksər hissəsini tikinti materialları, qara metal məmulatları (61%), meşə materialları (10%) qalan faizi digər sənaye məhsullarının payına düşür. “İpək yolu”nun fəaliyyəti və Avropa-Qafqaz-Asiya magistral dəhlizinin işə düşməsi yaxın gələcəkdə Biləcəri stansiyasında beynəlxalq standartlara uyğun mexanikləşdirmə işlərinin intensiv surətdə aparılmasını tələb edir.

Ələt stansiyası intensiv yükdaşımaları qrupuna aid olan stansiyalardandır.Ələt körpüsü dəniz limanının bu stansiyaya yaxın olması gələcəkdə bu stansiyanın mühüm nəqliyyatın mərkəzi kimi yükdaşımanın formalaşmasına müsbət təsir göstərəcək. Stansiyadan ildə göndərilən yüklərin çəkisi gətirilənə nisbətən 5 dəfə azdır. Ələt stansiyasının nəqliyyat cəhətdən əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi (dəniz, dəmir yolu, avtomobil yolları düyünündə olması) mühüm nəqliyyat mərkəzi kimi formalaşmasına imkan verir. Dəmir yolu nəqliyyatının müasir təhlili göstərir ki, Abşeron-Xızı iqtısadi rayonu respublikanın ağır yük tutumlu bir sıra strateji əhəmiyyət kəsb edən stansiyalarını özündə birləşdirməklə respublikanın daxili iqtisadi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayan nəqliyyat rayonudur. Yükdaşınmanın intensivliyini nəzərə alaraq gələcəkdə dəmir yolu stansiyalarından səmərəli istifadə etmək üçün yükləmə və boşaltma əməliyyatlarının müasir tələblərə uyğun mexanikləşdirilməsi vacibdir.

İqtisadi rayonun daxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrinin inkişafında avtomobil nəqliyyatı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Magistral avtomobil yollarının uzunluğu 573 km təşkil edir. Bütün avtomobil yollarının 52%-i respublika, 48%-i yerli əhəmiyyətli yollardır. Hər 1000 kv. km əraziyə orta hesabla 11,2 km, hər 1000 nəfərə isə 0,2 km avtomobil yolu düşür. Rayon üzrə avtomobil yollarının 36,4%-i asfalt beton, 47,6%-i qara örtüklü, 16%-i isə çınqıl örtüklü yolların payına düşür.

Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun ərazisi Xəzər dənizinin suları ilə əhatə olunduğundan dəniz nəqliyyatının inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır. Xəzər dənizi nəqliyyat vasitəsi kimi Azərbaycan Respublikası və onun sahillərində yerləşən Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, İran İslam Respublikası, Türkmənistan Respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında ən əlverişli nəqliyyat vasitəsi hesab edilir. Xəzər dənizi nəqliyyatı vasitəsilə əsasən Abşeron-Xızı iqtisadi rayonuna daxil edilən yüklər və tranzit yüklər daşınılır. Bütün nəqliyyat sektorunda daşınan yüklərin 10%-dən çoxu dəniz nəqliyyatının payına düşür. Dəniz nəqliyyatı yükdaşınma ilə bərabər sərnişindaşınma prosesini də həyata keçirir. Daşınan yüklərin 90%-dən çoxu Bakı limanının payına düşür. [1, s. 77].

Dəniz nəqliyyatı ilə daşınan yüklər özünün çoxçeşidliliyinə görə də fərqlənir. Belə ki, iqtisadi rayondan göndərilən yüklər içərisində əsas yeri neft məhsulları tutur, iqtisadi rayona daxil olan məhsullar içərisində əsas yeri tikinti və yeyinti sənaye məhsulları təşkil edir. Ümumiyyətlə, ixrac olunan məhsulların 70%-ə qədəri neft və neft məhsulları, 8%-i yeyinti, 5%-i qara metal məmulatlar və s. məhsullardır. İqtisadi rayona daxil olan yüklərin əsas hissəsini tikinti materialları-21%, kimya sənaye məhsulları-13%, yeyinti sənaye məhsulları-21%, maşın və avadanlıqlar 8%, qalan faizini sair məhsullar təşkil edir. İndiki şəraitdə olan 10-dan çox limanla iqtisadi əlaqələri yaradılmışdır. Bakı limanı ilə Xəzər regionunun digər limanları arasında olan yük dövriyyəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, yük quruluşuna görə limanlar bir-birindən fərqlənir. Son ildə ümumi daşınan yüklərin 53%-i Türkmənbaşı, 3%-i Həştərxan, 31%-i Mahaçqala, 8%-i Bekdaş, qalan faizi digər limanların payına düşür. Hal-hazırda Bakı-Türkmənbaşı, Bakı-Aktau, Bakı-Pəhləvi limanlararası

gəmi bərələri fəaliyyət göstərir. Son ilin göstəricilərinə görə Xəzər dənizi gəmiçilik idarəsində 50-dən çox quru və maye yükləri daşıyan 10 əsas gəmi bərələri fəaliyyət göstərir. Bakı limanı beynəlxalq dəniz limanı kimi tranzit yüklərin daşınmasında fəal iştirak edir. Yük axınlarının intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq Bakı limanının beynəlxalq normalar əsasında yenidən qurulmasına böyük ehtiyac vardır.

Respublikamızda Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun nəqliyyat infrastrukturunun rolu və əhəmiyyəti

Avtomobil yollarının texniki cəhətdən yüksək səviyyədə inkişafı daxili yük və sərnişin daşınmasının intensivləşdirilməsində və iqtisadi-sosial infrastrukturların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bakı və Sumqayıt şəhərində şəhər nəqliyyatı yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Ona görə də avtomobil yollarının texniki-iqtisadi göstəriciləri respublikanın digər rayonlarından kəskin şəkildə fərqlidir. Respublika əhəmiyyətli mühüm magistral yollarından olan Bakı-Rostov avtomobil yolunun 101 km-i, o cümlədən Siyəzən-Giləzi (30 km), Giləzi-Sumqayıt (45 km), Sumqayıt-Bakı (25 km), Bakı-Astara magistral avtomobil yolunun (46 km), Bakı-Primorsk (25 km), Primorsk-Qobustan (21 km), Sanqaçal-Çeildağ (24 km) Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları iqtisadi rayonda fəaliyyət göstərən ümumi yolun 48 %-ni təşkil edir. Bu tip yollar əsasən şəhərlə ətraf yaşayış qəsəbələrini və kəndləri, həmçinin kəndlə rayon mərkəzlərini əlaqələndirməklə rayondaxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Yerli əhəmiyyətli yollar əsasən Abşeron və Xızı inzibati rayonları ərazisində formalaşmış bir sıra infrastrukturların əmələ gəlməsinə öz təsirini göstərir. Hər 100 hek. əkin sahəsinə Abşeron rayonu daxilində 0,3 km, hər 1000 nəfər kənd əhalisinə isə 10 km yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları düşür.

Nəqliyyat istehsal kompleksinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri arasında əlaqələri həyata keçirir, iqtisadi-coğrafi rayonlar arasında ərazi əmək bölgüsünün reallaşmasını təmin edir. Abşeron-Xızı iqtisadi-coğrafi rayonunda ölkənin ən iri nəqliyyat qovşaqlarından biri olan Bakı Xəzər sahilində ən böyük liman kimi də formalaşmışdır. Sənaye və nəqliyyat qovşağı infrastrukturunun mərkəzi hesab edilən bu iqtisadi-coğrafi rayonda nəqliyyatın bütün növləri inkişaf etmişdir.

İqtisadi-coğrafi rayonda yük və sərnişin daşınmasında aparıcı yeri avtomobil nəqliyyatı tutur. Magistral avtomobil yollarının uzunluğu 573 km-dir. Ölkənin bütün istiqamətlərinə gələn yollar iqtisadi-coğrafi rayona 3 istiqamətdən - cənub, qərb və şimal istiqamətindən daxil olur. Bu magistral yolları birləşdirən Bakı dairəvi yolu son illərdə istifadəyə verilmişdir. Şimal istiqaməti birləşdirən yollar Bakı-Sumqayıt və Sumqayıt-Giləzi, cənub istiqamətini birləşdirən yollar Bakı-Sahil və Sahil-Ələt tamamilə qurularaq müasir tələblərə cavab verir. Qərb istiqaməti Bakı-Cəngi yolu yenidən qurulur. Bakıda 2006-2013-cü illərdə aparılan yenidənqurma və nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 32 piyada keçidi tikilmiş, 23 yol ötürücüsü, körpü və tunellər, Beynəlxalq Avtovağzal Kompleksi istifadəyə verilmişdir. Abşeron yarımadasında yollar yenidən qurulmuş və yeni yollar da çəkilmişdir. Bunlardan Xırdalan Binəqədi-Balaxanı dairəvi yolunu, Koroğlu-Mərdəkan, 19 km-lik Hava limanı-Bilgəh, 14 km-lik Bilgəh-Pirşağı, Zığ-Hava limanı, 13 km-lik Zığ-Qala, Zabrat-Maştağa, Maştağa-Buzovna, Buzovna-Mərdəkan, Zığ-Hövsan-Türkan-Qala, Sabunçu-Ramana-Yeni Suraxanı, Qala-Şüvəlan, 25 km-lik Saray-Novxanı-Mehdiabad-Fatmayı-Görədil yolları tikilmişdir. Tikilmək üzrə olan Pirşağı-Novxanı-Sumqayıt, Qala-Pirallahı, Zabrat- Kürdəxanı-Pirşağı, Xocəsən-Lökbatan, şəhərdə Ziya Bünyadov prospekti və 33 km-lik Hökməli- Qobu-Lökbatan-Güzdək-Buta yollarını göstərmək olar.

İqtisadi-coğrafi rayonda avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşınması 2005 və 2011-ci illər ərzində 29 mln tondan 49 mln tonadək, o cümlədən Bakıda 26,5 mln tondan 45,5 mln tonadək artmışdır. Yük dövriyyəsi isə bu dövrdə 3040,5 mln t/km-dən 5541,6 mln t/km-dək, o cümlədən Bakıda 2794,3 mln t/km-dən 5165,3 mln t/km-dək yüksəlmişdir. Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması 446,5 mln nəfərdən 688 mln nəfərədək, o cümlədən Bakıda 375,2 mln nəfərdən 585,9 mln nəfərədək; sərnişin dövriyyəsi isə 8346,6 mln s/km-dən 14581,5 mln s/km-ədək, o cümlədən Bakıda

7282,5 mln s/km-dən 13025,1 mln s/km-ədək artmışdır. Bu göstəricilər avtomobil nəqliyyatının ölkədə və iqtisadi-coğrafi rayonda böyük rol oynamasını və sürətli inkişafını göstərir. 2005-2011-ci illər ərzində avtomobillərin sayı sürətlə artmışdır, xüsusilə Bakıda 295,9 min ədəddən 647 min ədədədək, iqtisadi-coğrafi rayonda (Bakı daxil olmadan) 24 min ədəddən 35,9 min ədədədək, o cümlədən şəxsi minik avtomobilləri Bakıda 231,6 mindən 529,4 minədək və iqtisadi-coğrafi rayonda 17,4 mindən 28,9 minədək artmışdır. Bu dövrdə hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobillərinin sayına görə Bakıda 52-dən 116-dək, Sumqayıtda 19-dan 34-dək, Abşeron rayonunda isə 13-dən 22-dək artım olmuşdur.

İqtisadi-coğrafi rayon inkişaf etmiş dəmir yolu şəbəkəsinə malikdir. Ölkənin dəmir yolunun 18%-i burada yerləşir. Dəmir yolu ilə daşınan yüklərin həcmində artım olsa da, sərnişin daşınmasında azalma getmişdir. İqtisadi-coğrafi rayonda ölkənin əsas dəmir yollarını birləşdirən Ələt-Biləcəri və Giləzi-Biləcəri yolları yük gərginliyinə görə fərqlənir. Bakının ətrafında dairəvi dəmir yol xəttindən təkcə Bakı-Qala-Dübəndi yolu ilə neft məhsulu daşımaları həyata keçirilir.

Şəhərdaxili sərnişin daşınmasında metro mühüm yer tutur. 1967-ci ildə fəaliyyətə başlayan metro xəttinin ümumi uzunluğu 34,6 km-dir (2011). Son illərdə "Nəsimi", "Azadlıq" və "Dərnəgül" stansiyaları istifadəyə verilmiş, "Koroğlu", "İçərişəhər" və "28 may" stansiyaları yenidən qurulmuş, "Avtovağzal" stansiyasının tamamlanması işləri gedir. Metro ilə sərnişin daşınması 2005-ci ildə 147,0 milyon nəfərdən 2011-ci ildə 182,6 milyon nəfərədək, sərnişin dövriyyəsi 1381min nəfər/km-dən 1844 mln nəfər km-dək artmışdır.

Boru kəməri nəqliyyatı ilə neft Səngəçal terminalından Bakı-Supsa, Bakı-Ceyhan, Bakı- Novorossiysk, təbii qaz isə Şahdəniz yatağından Bakı-Ərzurum kəmərləri vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Ölkə üzrə bu nəqliyyatın yük dövriyyəsi 2005-ci ildə 8177 mln t/km-dən 2011-ci ildə 69018 mln t/km-dək, ümumi yükdaşımada payı isə 14,4%-dən 29%-dək artmışdır.

Ölkə daxilində təsərrüfat və əhalinin təbii qazla fasiləsiz təminatı, regionlar arasında onun paylanmasının nizamlanması üçün Vahid Qaz Kəmərləri sistemi yaradılır. Magistral qaz kəmərləri iqtisadi-coğrafi rayondan bütün istiqamətlərə şaxələnir. İqtisadi-coğrafi rayonun daxilində Zirə-Bakı, Neft Daşları-Bakı, Qaradağ-Bakı, Qaradağ-Sumqayıt qaz kəmərləri hasil edilən mavi yanacağı istehlakçılara çatdırır.

Dəniz nəqliyyatı beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayır. Bakı təkcə ölkədə deyil, həm də Xəzər dənizində ən böyük limandır, bütün yüklər və sərnişinlər əsasən buradan daşınır. Azərbaycanın Xəzərsahili ölkələrlə əlaqələr saxlamasında Bakı-Həştərxan, Bakı-Mahaçqala, Bakı-Ənzəli, Bakı-Dərbənd, həmçinin gəmi-bərələrin işlədiyi Bakı-Aktau, Bakı-Türkmənbaşı və Bakı-Bektaş dəniz yolu xətlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Dəniz nəqliyyatı ilə yükdaşımalar 2005-ci ildə 8488 min tondan 2011-ci ildə 10317 min tonadək artmışdır. Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə əsasən neft və neft məhsulları, tikinti materialları, taxta-şalban, yeyinti sənayesi məhsulları, taxıl daşınır. Dəniz nəqliyyatının sərnişin daşınmasında rolu çox cüzidir. 2011-ci ildə cəmi 17 min nəfər sərnişin daşınmışdır. Müasir tələblərə cavab verən Ələt yük limanı istifadəyə verilmək üzrədir. Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə daşınan yüklər yeni limandan keçəcəkdir. İqtisadi-coğrafi rayonda həmçinin Dübəndi, Hövsan, Zığ limanları da fəaliyyət göstərir.

Hava nəqliyyatı uzaq məsafələrə sərnişin daşınmasında böyük rol oynayır. Bu sahə xarici ölkələrlə əlaqələrin genişlənməsi prosesində sürətlə inkişaf edir. Bakıda Hava limanı yerləşir. 1999-cu ildə Bakıda beynəlxalq standartlara cavab verən aerovağzal kompleksi istifadəyə verilmişdir.

Yerli yolların inkişaf səviyyəsi respublikanın digər iqtisadi rayonlarına nisbətən inkişaf etmiş, asfaltbeton, qara çınqıl və çınqıl örtüklü yollardan ibarətdir, dördüncü-beçinci texniki dərəcəli yol qrupuna daxildir. Aparılan təhlildən aydın olur ki, gələcəkdə yüklərin və sərnişinlərin daşınmasında avtomobil nəqliyyatının xüsusi çəkisi yüksək olacaqdır. Bunu nəzərə alaraq yerli əhəmiyyətli yolların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi vacib məsələdir.

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük və sərnişindaşınmanın xüsusi çəkisi ildən-ilə artır və iqtisadi cəhətdən səmərəli hesab olunur. Avtomobil nəqliyyatı ilə Bakı şəhəri üzrə 1995-ci ildə 3,5 mln.ton, 1998-ci ildə 4,9 mln. ton, 2011-ci ildə 15 mln. ton yük daşınmışdırsa, həmin göstəricilərə müvafiq

olaraq Sumqayıt şəhəri üzrə 316 min ton-415 min ton-1,4 mln.ton, Abşeron inzibati rayonu üzrə 257-378-641 min ton, Xızı inzibati rayonu üzrə isə 18-89-179 min ton təşkil etmişdir. [2, s.101].

Sərnişin daşınması bütün illərdə artmışdır. Bakı şəhərində sərnişin daşınması 1995-ci ildə 186,1 mln., 1998-ci ildə 299,2 mln., 2011-ci ildə 327,4 mln. nəfər olduğu halda, həmin illərə müvafiq olaraq Sumqayıtda 24,9-37,6-54,9 mln., Abşeronda 6,6-8,8-11,1 mln., Xızıda 0,3-0,9-1,0 mln. nəfər təşkil etmişdir. Yük və sərnişindaşınma ilə bərabər yük və sərnişin dövriyyəsinin xüsusi çəkisi artmışdır. (Cədvəl 1.)

Cədvəl 1.

Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu üzrə avtomobil nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınmanın iqtisadi göstəriciləri

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmanın göstəriciləri	Sumqayıt			Abşeron			Xızı		
	1995	1998	2011	1995	1998	2011	1995	1998	2011
Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması (min tonla)	316	415	1421	257	378	641	18	89	179
Yük dövriyyəsi (min ton.km.)	6,3	15,4	69,2	19,7	51,2	124,2	1,2	6,7	18,4
Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması (min nəfər)	24918	37606	54984	6605	8838	11157	300	924	1005
Sərnişin dövriyyəsi	228,7	840,7	931,9	21,3	17,3	19,2	5,4	3,5	3,8

Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

İqtisadi rayon ərazisində hava və boru kəmər nəqliyyatı inkişaf etmiş və iqtisadi cəhətdən səmərəli nəqliyyat vasitələridir. Boru kəmər nəqliyyatı Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Bu sahənin inkişafı ilk növbədə ərazidə neft və qaz hasilatı ilə əlaqədardır. İlk dəfə olaraq Abşeron neftinin ucuz qiymətə boru kəmər nəqliyyatı vasitəsilə kənar ölkəyə nəql edilməsi Bakı-Batumi magistral neft kəməri vasitəsilə həyata keçirildi. Eyni zamanda neft emal edən zavodlar ilə neft hasilatı rayonları arasında bir sıra neft kəmərləri çəkilib istifadəyə verilmişdir. 1950-ci illərdən başlayaraq maye yanacağa olan tələbatı ödəmək məqsədilə Abşeronda bir sıra mühüm qaz kəmərləri çəkilib istifadəyə verildi. Ümumiyyətlə Abşeron-Xızı iqtısadi rayonunda qaz kəmərləri daxil edilməklə boru kəmər nəqliyyatını inkişaf xüsusiyyətinə görə aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

Birinci mərhələ 1930-1960-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə şəhərdaxili neft kəmərləri ilə yanaşı 26 Bakı komissarı-Krasin adına DRES (3 km) uzunluğunda olan qaz kəməri, Orconikidze-Kotli DRES (19 km),Orconikidze-Smircan gölü (3 km), Buzovna-Qala (9 km), Köhnə və Təzə Çaxnaqlar (7 km), Artyom-Qala (23 km), Zirə-Artyom-Qala (10 km), DRES- Böyük Şor (11 km), Buzovna DRES-Şimali DRES (8 km) kəmərləri çəkilmişdir.

İkinci mərhələ 1960-1970-ci illəri əhatə edir. Bu illərdə Sumqayıt DRES-Kərpic zavodu (2 km), Siyəzən şəhər qaz kəməri (18 km), Yaşma-Sumqayıt (24 km), Xırdalan-Biləcəri (4,2 km), Pesçanı Kotlı DRES (49 km); Üçüncü mərhələ 1970-1990-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə Əlibayramlı - KiçikTalış (23 km), Xırdalan-Tbilisi şossesi (6,2 km) magistral qaz kəmərləri çəkilib istifadəyə verildi.Ümumiyyətlə bu tarixi dövrlərdə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu üzrə nəqliyyatın kompleks şəkildə formalaşması öz əksini tapmışdır. Abşeron-Xızı qtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafında bir sıra mühüm sənaye müəssisələrinin maye yanacağa olan tələbatının ödənilməsində boru kəmər nəqliyyatı mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

1. Gələcəkdə rayonun iqtisadi və sosial infrastrukturlarının inkişafı ilə yanaşı nəqliyyatın müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, daşınmanın nəqliyyat vasitələri arasında optimal şəraitdə paylanması mühüm problemlərdən biridir. İqtisadi rayon daxilində fəaliyyət göstərən nəqliyyat vasitələrinin iqtisadi səmərəliliyini təmin etmək üçün nəqliyyatın sahələrarası əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi vacib şərtdir.

2. Xırdalan, Qaradağ, Binə, Nəvahi, Duvannı, Nasosnı, Ələt stansiyalarından daşınma prosesində səmərəli istifadə olunması və yük tutumlarının artırılması Bakı və Keşlə stansiyalarını yük gərginliyindən qismən azad etmiş olar.

3. Bakı limanının yük tutumunu tənzimləmək məqsədilə Sumqayıt limanının tikintisinin başa çatdırılması məqsədəuyğundur.

4. Gələcəkdə yükdaşımalarının intensivliyini nəzərə alaraq stansiyada mexanikləşdirmə işlərinin müasir tələblər səviyyəsində aparılması vacibdir.

5. Keşlə stansiyasının yükünü azaltmaq və bu stansiyaya ağır tonnajlı yük qatarlarının daxil olmasını azaltmaq məqsədəuyğun sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Z.S.Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının region ölkələrinə inteqrasiyası. Bakı-2015.
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları. Bakı -2013.
3. Z.S.Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri. Bakı - 2004.
4. Z.S.Məmmədov. XXI əsr: İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı, 2002.
5. Z.S.Məmmədov. Azərbaycanın Nəqliyyat Sistemi. “Kooperasiya” nəzəri jurnal. 2007, № 2.

Кочари Шамиль оглы Аллахвердиев
к.г.н., доцент Азербайджанского Университета Кооперации

Особенности транспортной системы Апшерон-Хызынского экономического района

Резюме

Цель исследования - состоит из анализа научно-теоретических основ совершенствования обеспечения транспорта в регионе в период экономического развития, определения текущего состояния и направления развития спроса населения на транспортные средства и грузоперевозки в Апшерон-Хызынском экономическом регионе, уточнения приоритетов улучшения транспортного обеспечения в регионе.

Методология исследования - в исследовательской работе были использованы методы наблюдения, логического обобщения, экономического, статистического и системного подхода, методы анализа и синтеза.

Важность применения исследования - полученные результаты позволяют обосновать приоритеты развития транспортной экономики в Апшерон-Хызынском экономическом районе, оценить роль транспортного обеспечения в формировании транспортно-экономических отношений региона, перевозках внутренних грузов и пассажиров, развитии сельского хозяйства и промышленности.

Результаты исследования - исследуемые вопросы показывают, что классификация транспорта в экономическом регионе должна быть гибкой, оказывать положительное влияние на текущее состояние перевозок населения и совершенствование экономических механизмов.

Оригинальность и научная новизна исследования - научно-теоретические методологические данные были обобщены и улучшение транспортного обеспечения в регионе было проанализировано как ключевая составляющая обеспечения транспортной безопасности страны. Научная новизна статьи связана с выявлением автором региональных механизмов

транспортного обеспечения и классификацией факторов, влияющих на него. Необходимо проделать большую работу для обеспечения того, чтобы уровень транспортного обеспечения в экономическом регионе в социальных аспектах достиг удовлетворительного уровня.

Ключевые слова: транспортно-коммуникационная система, транспортноэкономические отношения, центр транспортной инфраструктуры, пассажирооборот и грузооборот.

Kochari Shamil Allahverdiyev
Cand. Sc. Geography, associate professor,
Azerbaijan Cooperation University

Features of the transport system of the Absheron-Khizi economic region

Summary

Goal of research -is to analyze the scientific and theoretical basis for improving transport in the region during economic development, to determine the current State and direction of development of the population's demand for vehicles and freight in the Absheron-Khizi economic region, to clarify priorities of improving transport provision in the region.

Research methodology- observation, logical generalization, economic statistics, systematic approach, analysis method and anaiysis-synthesis methods were used in the research paper.

Applied importance of research - the obtained results allow substantiating the priorities of transport economy development in Absheron-Khizi economic region, assessing the role of transport provision in the formation of transport and economic relations of the region, transportation of domestic loads and passengers, development of agriculture and industry.

Findings of research - issues under research shows that the transport classification in the econofnic region should be flexible, have a positive impact on the current State of transportation of the population and the improvement of economic mechanisms.

Originality and academic novelty of research - by summarizing the scientific-theoretical methodological data, the improvement of transport provision in the region was analyzed as a key component of ensuring the countıy's transport safety. The academic novelty of the article is related to the author's Identification of regional mechanisms of transport provision and classification of factors influencing it. A lot of work needs to be done to ensure that the level of transport provision in the economic region reaches a satisfactory level in social aspects.

Key words: transport and communication system, transportation and economic relations, transportation infrastructure center, passenger and freight turnover.

UOT 336.11

Toğrul Ramiz oğlu ƏKBƏRLİ
Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı
togrulakberli@yahoo.com

BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – böhran şəraitində iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif aspektlərinin təhlili.

Tədqiqatın metodologiyası – müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, analiz və sintez metodları.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyətləri – tədqiqatda aparılmış təhlillər krizis mühitində müəssisələrin maliyyə və iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması üçün atılacaq addımlar kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə statistik yanaşma tədqiq edilən göstəricilərin variasiyası ilə onun son həddi səviyyəsi arasında tarazlığa - amplitudaya nail olmağa imkan verir. Biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə dinamik yanaşma isə bu subyektlərin inkişaf dinamikasını qiymətləndirməyə yönəlik bir fəaliyyətdir. Bunun üçün ilk növbədə göstəricilərin artım tempinin son həddi səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması xarakterizə olunmuş və biznes subyektərinin üzləşdiyi müxtəlif risklərdən yaranan potensial təhdidlərə qarşı istifadə edilə biləcək tədbirlər planı dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, biznes subyektləri, təhdid, indikator, risk zonası.

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitin tələblərindən irəli gələrək bu gün sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması baxımından hüquqi, təşkilati, texniki və sosial xarakterli problemlərin vaxtında həll edilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir. Bu fakt da danılmazdır ki, şirkətin (firmanın) təchizatçıları, kontragentləri, kreditorları və s. nə qədər böyük və geniş tərkibə malik olarsa, onun idarə edilməsində bir o qədər çox mürəkkəblik yaranır.

Sivil idarəetmə baxımından mürəkkəb və çoxaspektli fəaliyyət spektrinə malik sahibkarlıq subyektlərinin mövcud və ya yaranmaqda olan iqtisadi problemlərdən maksimum müdafiəsinin təşkil edilməsi üçün sistematik olaraq müvafiq tədbirlər həyata keçirilməli, bu proseslərin idarə edilməsinə yanaşmalar kompleks olmalı və sistemin bütün elementləri tam və bütöv halda nəzərdən keçirilməlidir. Bu isə öz növbəsində sahibkarlıq subyektlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün kompleks təminat sisteminin (təşkilati-hüquqi xarakter daşıyan və iqtisadi itkilərin aradan qaldırılmasına yönəlik tədbirlər) formalaşmasına ehtiyac yaradır [1, c. 91]. Qanunauyğunluq, iqtisadi məqsədyönlülük prinsipinə söykənən kompleks təminat sistemi özündə əsasən sahibkarlıq subyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edlməsinin məqsəd (daxili və xarici təhdidlərin mimimuma endirilməsi) və vəzifələri (təhdidlərin proqnozlaşdırılması və xəbərdarlıq edilməsi, aşkar olunan təhdidlərin təhlili və qiymətləndirilməsi, qərarların qəbulu), obyekt və subyektləri, taktika və strategiyasından ibarət konsepsiyanı ehtiva edir.

İqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin müasir təhlili

Son dövrlərdə iqtisadi təhlükəsizlik problemləri, xüsusi ilə biznes subyektləri üçün daxili və xarici təhdidlərin azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq, regional və ölkə miqyasında mürəkkəb iqtisadi situasiya, eləcə də çoxsaylı digər faktorlar bir çox sahibkarlıq subyektlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Bu isə o nəticəyə gəlmə-

yə əsas verir ki, təhdid və təhlükələrin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üçün ilk növbədə subyektin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir [2, c. 35-45].

Biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyi təhdid və təhlükələrin aradan qaldırılması, eləcə də subyektin dayanıqlı fəaliyyəti üçün mövcud resurslardan effektiv istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi subyektə imkan verir ki, o, müxtəlif səviyyələrdə mövcud və gözlənilən ixtiyari təhlükələri aşkar etsin və müflisləşməyə şərait yarada bilən əlamətləri aradan qaldırmaq mümkün olsun.

İqtisadi təhlükəsizlik problemi müxtəlif mülkiyyət formasına malik sahibkarlar qarşısında duran ən ciddi problemlərdən biridir. Beynəlxalq təcrübəyə istinadən qeyd edə bilərik ki, məhsul və xidmətlər bazarında rəqabət formalarının mövcudluğu, qanunvericilik bazasının kifayət qədər təkmil olmaması, müxtəlif təşkilati - hüquqi formaya malik çoxsaylı firma və şirkətlərin təşəkkül tapması, gizli - kölgə iqtisadiyyatının cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında qalması, korrupsiya hallarının geniş vüsət alması, inhisarçı qruplaşmaların kriminallaşması və s. bu kimi hallar kiçik, orta (daxili və regional bazar sahibləri) və iri (fəaliyyət sferasının sərhədləri milli bazar və hətta dünya xammal bazarı ilə müəyyənləşən neft-qaz və dağ - mədən sahələri) biznes subyektlərini iqtisadi təhlükəsizlik və onun təmin edilməsi problemini həll etməyə vadar edir.

Aydındır ki, sahibkarlıq subyektlərini spesifik xüsusiyyətlərinə, texniki-iqtisadi göstəricilərin faktiki və normativ kəmiyyətlərə uyğunluq dərəcəsinə, iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarının son hədd səviyyəsi və ondan kənarlaşmaların kəmiyyətinə görə xarakterizə etmək mümkündür.

Nəzərə alınması vacib hesab edilən məqam ondan ibarətdir ki, orta və kiçik biznes subyektləri təkmil rəqabətin mövcud olmadığı bir mühitdə fəaliyyət göstərirlər və inhisarçılıq motivləri bu mühitdə özünü bir o qədər də yüksək səviyyədə büruzə etdirə bilmir. Odur ki, ikinci eşalona (orta və kiçik biznes subyektləri) aid təsərrüfat subyektlərinin bir-biri ilə rəqabət apardıqları regional bazarlar qeyri-təkmil rəqabətli bazar hesab olunur. Bu bazarlarda bir çox amillərin və şərtlərin (məsələn, inflyasiyanın artım tempi, investisiya mühitinin pisləşməsi, əhali gəlirlərinin azalması, ağırlaşan vergilərin dinamikası və s.) təsiri altında formalaşan və həcmcə məhdud olan kapitalın bir gəlirli sahədən digərinə axını prosesində intensivlik müşahidə olunmur. Bütün bunlar isə o nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, orta və kiçik biznes subyektləri üçün qısamüddətli gəlirlərin əldə edilməsi taktikası daha aktual hesab olunmur və bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik təmin edilməklə yüksək riskli fəaliyyətlərə üstünlük verilməsi lazım gəlir.

Biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaradan amillər

Biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaradan amilləri vaxtında müəyyənləşdirmək, onlara adekvat reaksiya vermək və aradan qaldırmaq üçün təhlükəsizlik meyarları və indikatorlarından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

R.İ.Ayzman qeyd edir ki, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın, eləcə də ayrı-ayrı biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaradan amilləri dəqiq müəyyənləşdirmək üçün onların aşkar edilməsinə imkan verən göstəricilər sistemini-indikatorları düzgün seçmək lazımdır. Başqa sözlə, bu göstəricilər sisteminin köməkliyi ilə monitorinqin aparılmasında başlıca məqsəd strateji vəzifələri yerinə yetirən hər bir biznes subyekti üçün sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iqtisadi təhlükəsizliyin diaqnostikasını həyata keçirməkdən ibarətdir [3].

Biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyi müxtəlif təşkilati, hüquqi, informativ, iqtisadi meyarların köməkliyi ilə qiymətləndirilir [4].

Təbii ki, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin gedişi zamanı hər bir biznes subyekti hər şeydən əvvəl, onun iqtisadi vəziyyəti üçün neqativ nəticələr yarada biləcək müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərin təsirlərinə məruz qalır. Bunun üçün ilk növbədə müxtəlif sahələrdə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini xarakterizə edən, iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən səviyyəsinə uyğun gələn son hədd göstəricisi kimi indikatorlardan istifadə edilir. Bu zaman iqtisadi təhlükəsizliyin son hədd səviyyəsi dedikdə göstəricilərin elə bir ədədi qiyməti başa düşülür ki, onun yüksəlməsi və ya ona nail olunmaması təhlükəsizlik üçün təhdidin mövcudluğunu sübut edir. Deməli, belə bir halda təhlükələr haqqında siqnal verə bildiyindən göstəricilər indikator hesab olunurlar.

Dövlət borcunun yol verilən səviyyəsi, hər bir ölkənin dünya bazarında mövqelərinin (bazar payının) qorunub saxlanılması və ya itirilməsi, milli iqtisadiyyatın və onun aparıcı sektorlarının (müdafiə sənayesi də daxil olmaqla) xarici texnologiya, xammal və dəstləşdirici materal bazarından asılılıq dərəcəsi və s. xarici təhdidlər baxımından indikator kimi çıxış edir.

İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini əks etdirən təhlükəsizlik meyarlarından sosial-iqtisadi sferada gedən mühüm proseslərin cari vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İqtisadi təhlükəsizlik əsasən resurs potensialı və onun inkişaf imkanları; resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsi; kapital və əmək, onun inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə uyğunluq səviyyəsi; daxili və xarici xarakterli təhdidlərin minimum səviyyəsi; iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyəti; iqtisadi məkanın və ərazinin bütövlüyü, müstəqilliyi; xarici təsir və təhdidlərə tab gətirmək imkanı; sosial sabitlik və sosial münaqişələrin aradan qaldırılması və həlli şərtləri və s. bu kimi meyarlardan ibarətdir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi

İqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirmək üçün istifadə olunan göstəricilərdən daha çox onların son həddinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son hədd kəmiyyət etibarı ilə elə bir hüdud, sərhəddir ki, ona riayət edilmədikdə və ya bu sərhəddi keçdikdə təkrar istehsal prosesinin hər bir elementinin normal fəaliyyət göstərməsi və inkişafına maneə yaranır, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində dağıdıcı, neqativ faktorlar formalaşır. Buna nümunə olaraq məsələn, işsizlik səviyyəsini, tam və qismən təmin olunmuş əhali qrupları arasında gəlir fərqlərini, inflyasiyanın artım tempini və s. göstərmək mümkündür. Qeyd edilən və edilməyən bu kimi iqtisadi göstəricilərin yol verilən son həddə yaxınlaşması cəmiyyətin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlətin yaranması, cəmiyyətin qeyri-sabit və sosial ziddiyyətlərlə dolu bir zonaya daxil olması, yəni, sosial-iqtisadi həyatda dağıdıcı, pozucu meyillərin təşəkkül tapmasının əyani sübutudur. Deməli, indikatorlar son həddi aşan zaman milli iqtisadiyyat dinamik özünüinkişaf, eləcə də daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini itirir, milli və transmilli inhisarçılığın yayılması (ekspansiya) obyektinə çevrilir, korrupsiya və kriminal bataqlığına yuvarlanır, milli sərvətlərin daxili və xarici qarətindən, soyğunçuluğundan əziyyət çəkir.

Kəmiyyət xarakteristikalarına malik olan indikatorlar sistemi gözlənilən və ciddi təhlükələr haqqında məlumatların vaxtında verilməsinə və bununla bağlı müvafiq tədbirlər paketinin işlənib hazırlanmasına imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, ən yüksək təhlükəsizlik dərəcəsinə yalnız bütün göstəricilər kompleksinin özlərinin yol verilən sərhədləri çərçivəsində yerləşdiyi və bir göstəricinin son həddinin digər bir göstəriciyə ziyan gətirmədiyi halda nail olmaq mümkündür.

İstehsal, maliyyə-kredit, sosial sferalarda biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə kompleks yanaşma fəaliyyətdə iqtisadi nəticələrin əldə edilməsinə imkanlar yaradır.

İqtisadi təhlükəsizlik indikatorları istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində zəif yerləri aşkar etməyə, təhdidlərin aradan qaldırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən göstəricidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı baxımından təhlükəsizlik indikatorlarının nəzərə alınmaması məhsul istehsalı həcminin və əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olacaq kritik nöqtələri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Prof. V. K. Sençaqovun fikrincə, “...iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin səviyyəsini müəyyənləşdirən çoxsaylı amillər içərisindən iqtisadiyyatın inkişafında kritik “xəstə nöqtələri” özündə əks etdirənləri seçib ayırmaq lazımdır. Məhz iqtisadi təhlükəsizliyin son həddinin müəyyənləşdirilməsində bu indikatorlardan istifadə olunur. Onlar son hədd səviyyəsini xarakterizə edir. Bu indikatorların nəzərə alınmaması iqtisadiyyatın və sosial sferanın normal inkişafına maneə yaradır, istehsal sahəsində və əhalinin həyat səviyyəsində dağıdıcı ənənələrin formalaşmasına səbəb olur” [4].

S. Q. Arbuzov, S. Q. Ezerski və S. V. Kaznçev iqtisadi təhlükəsiziliyin qiymətləndirilməsinin metodoloji məsələlərini nəzərdən keçirsələr də ilk dəfə K. S. Aynabek elmi dövriyyəyə iqtisadi sistemin “böhran vəziyyətinin son həddi” anlayışını daxil etmiş və hesab edir ki, bu zaman ÜDM 10-15% azalır, ÜDM-in aşağı düşdüyü hallarda “böhran vəziyyətinin son həddi” isə 30-40%-ə çatır” [5].

İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi və onun mərhələləri

Maliyyə-iqtisadi və istehsal göstəriciləri, onların normativdən kənarlaşmalarını əsas götürməklə iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsini normal-sabit, böhranqabağı, böhran və kritik mərhələlər kimi müəyyənləşdirmək olar.

İlk növbədə, orta və kiçik biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirən zaman bu subyektlərin ölçüləri və qeydiyyata alınan hüquqi şəxslərin sayı kimi göstəricilərdən istifadə edilir. Son dövrlərdə təsərrüfat subyektləri və burada çalışan işçilərin sayında dinamik artım biznes fəaliyyəti sahəsində müəyyən aktivləşmənin nəticəsi hesab olunur.

Hal-hazırda əsas fondların aşınması, köhnəlmə dərəcəsinin artması biznes fəaliyyəti üçün başlıca daxili təhlükə mənbəyi hesab edildiyindən, fikrimizcə, ikinci eşalon təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirən zaman meyar olaraq əsas vəsaitlərin texniki vəziyyəti və hərəkəti kimi göstəricilərdən də istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunur.

Makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarına aşağıdakılar aid edilir:

- iqtisadi artım;
- ölkənin təbii resurs, istehsal və elmi - texniki potensialı;
- təsərrüfat mexanizminin dinamikliyi və adaptivliyi, eləcə də onun xarici faktorlardan asılılığı;
- həyat keyfiyyətləri.

Orta və kiçik biznes strukturlarının maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün isə tətbiq edilən çoxsaylı göstəricilər içərisində ən geniş yayılanlarına aşağıdakılar aid edilr:

- mütləq, kritik və cari likvidlik əmsalı;
- balansda xüsusi vəsaitlərin xüsusi çəkisini (payını) göstərən avtonomluq əmsalı;
- xüsusi mənbələr hesabına formalaşan dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisini göstərən dövriyyə aktivləri ilə təminat əmsalı;
- ehtiyatlarla təminat əmsalı və onların formalaşmasına xüsusi mənbələr hesabına çəkilən məsrəflər.

Biznes strukturlarının maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan bu çoxsaylı əmsalların çatışmayan bircə cəhəti varsa, o da onların konsolidasiyası - birləşdirilməsi ilə bağlı meydana çıxan mürəkkəblik hesab olunur.

Müasir iqtisadi məkanda biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən mühüm amillərdən biri də kadrlar hesab olunur. İstehsal yerlərinin tələb olunan sayda əmək resursları ilə təminatı, onlardan rasional istifadə, əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsi, məhsul istehsalı həcminin artırlması və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi orta və kiçik biznes strukturları üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığından onların iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirən zaman əmək resursları və həyata keçirilən kadr siyasəti kimi meyardan istifadə olunur.

Biznes strukturlarının peşəkar əmək resursları ilə təminatı və bu resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, nəticə ehtibarı ilə tələb olunan müddətdə yerinə yetiriləcək işlərin (istehsal edilən məhsulun) həcmi, istehsal avadanlıqlarından effektiv istifadə dərəcəsi, əldə edilən mənfəət kütləsi və maliyyə dayanıqlığı da bir o qədər yüksək olur.

Mövcud vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsi, məsələlərin həllinə ədalət prizmasından yanaşılmaması rəhbər tərəfindən öz təsərrüfatına qarşı atılan iqtisadi cinayətkarlıq addımı kimi dəyərləndirilir. Buna görə yaxşı təsərrüfat başçısı kimi sahibkar kollektivdə mövcud olan mikromühitə hərtərəfli nəzarət etməli, mehriban, diqqətli və məlumatlı olmalı, təhdidləri aradan qaldırmaq, stabil və məhsuldar fəaliyyət göstərmək üçün özünün iqtisadi təhlükəsizliyini tələb olunan səviyyədə saxlamağı bacarmalıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin metodologiyası

Hal-hazırda çoxsaylı ədəbiyyatlarda seçilmiş hər bir istiqamət üzrə metodiki təhlil və qiymətləndirmənin aparılması üçün konkret tövsiyələr verilmiş və təkliflər irəli sürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, biznes strukturlarının fəaliyyətini təhlil etmək üçün nəzərdə tutulan bu metodikaların əksəriyyəti bir-birini təkrarladıqlarından bir-birinin əlavəsinə çevrilmişlər. Aydındır ki, bu metodikaların içərisindən meyarlara uyğun vəziyyəti tam və dəqiq xarakterizə edən və təhlükələrin

son həddinin müəyyənləşdirməyə imkan verən universal göstəricilər seçilməlidir. Bu zaman hər bir meyara bir göstərici uyğun gəlməlidir.

Zabrodskinin irəli sürdüyü təklifə görə biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün proqram-məqsədli idarəetmə və inkişafın prinsip və şərtlərini özündə ehtiva edən yanaşmadan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur [6, c. 35-37]. Bu yanaşmaya uyğun olaraq biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi təhlükəsizliyi müəyyənləşdirən inteqrativ göstəricilər toplusundan istifadə olunur. Təbii ki, bunun üçün ilk növbədə göstəricilərin bir neçə səviyyədə inteqrasiyasına, eləcə də klaster və çoxölçülü təhlil metodlarından istifadəyə daha çox üstünlük verilir.

Bir çox müəlliflər istənilən səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyə onun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edən təhdidlərin aradan qaldırılması nöqteyi-nəzərindən yanaşırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi təhlil nəzəriyyəsində təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı yaranan risklər təhdid kimi tədqiq olunmur. Buna görə də təhlilin başlıca məqsədi məhz biznes subyektlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə yaranan təhdidlərin mahiyyətin başa düşmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bunun üçün isə iqtisadi ədəbiyyatlarda biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar verilən ayr-ayrı yanaşmalar elmi kontekstdə nəzərdən keçirilməli və bu yanaşmaların hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri dəyərləndirilməlidir.

Bu baxımdan resursu effektiv fəaliyyətin əsas determinatı, mənfəətin əldə edilməsinin başlıca amili hesab edən E.B.Qolovanovla razılaşmamaq mümkün deyil [7]. Lakin, təsərrüfat fəaliyyətinə təhdidlərin əsaslandırılması zamanı resursun məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı proseslərin ilkin şərti olması faktını qəbul etməklə məsələyə digər müstəvidən yanaşsaq görərik ki, anbarda yığılıb qalan və özü üçün satış bazarı tapmayan hazır məhsullar resursların effektiv istifadə edilməsi tezisi ilə adekvatlıq təşkil etmir. Təbii ki, bu da tədqiqatların əsaslandırılmasında çətinlik yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sahibkarlıq subyektləri iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ikili rol oynayırlar. Bir tərəfdən onların özlərinin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, digər tərəfdən isə reqional və dövlət səviyyəsində müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinə kömək göstərirlər. Prof. V. V. Çernov qeyd edir ki, “...ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi bütün səviyyələrdə təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının daxili tarazlaşdırılmasından asılıdır” [8, c. 38].

Tsikllik yanaşma təsərrüfat fəaliyyətində (istehsalda) yüksəliş və böhran hallarının bir-birini əvəz etməsi ilə şərtləşən tərəddüd proseslərini özündə ehtiva edir. Bu sahədə tədqiqat aparan alim və mütəxəssislər hesab edirlər ki, iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri məhz tsikllərin qovuşduğu yerdə - nöqtədə yaranır. Bizm fikrimizcə, təhdid çox böyük ehtimalla artım mərhələsindən böhra mərhələsinə və ya əksinə keçid anında təşəkkül tapır. Bu yanaşma resurslardan istifadə, satış və mənfəətin həcmi kimi göstəricilərin təhlilinə bilavasitə təsir etməklə iqtisadi təhlükəsizliyi kompleks qiymətləndirməyə imkan verir.

Prosesə yanaşma biznes proseslərinin bütün mərhələlər üzrə (giriş - əməliyyat tsikli - çıxış) fasiləsiz fəaliyyətinin təmin olunmasını, bu fəaliyyət nəticəsində gözlənilən bazar mənfəətinin əldə edilməsini və biznesin mütəmadi inkişafını nəzərdə tutur. Məhz bu yanaşmadan istifadə edilməsi məhsul istehsalı prosesinin bütün həlqələri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq uçota almaqla onu təşkil edən bütün elementlərin müfəssəl təhlilinə şərait yaradır.

Bu və ya digər göstəricilərin təhlili ilə əlaqədar olaraq təhdidlərin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsini həyata keçirmək mümkün olmadığından tədqiq edilən, nəzərdən keçirilən bütün yanaşmalar biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan vermir.

Biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi üçün indikativ yanaşmadan istifadə edilməsi daha məqsədəmüvafiq hesab olunur. İndikativ (indikator) yanaşma biznes subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən faktiki göstəricilərin onların son hədd səviyyəsi ilə müqayisə edilməsinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz L.İ.Abalkin, S.Y.Qlazyev və V.K.Senşaqova kimi görkəmli iqtisadçıların gərgin əməyi və yorulmaz səyləri nəticəsində indikativ yanaşma makro-iqtisadi səviyyəyə qədər yüksələ bildi [9, s. 5; 10, s. 113].

Tədqiqatın nəticələrinin təhlili

Bir sıra indikativ göstəricilər üzrə iqtisadi təhlükəsizliyin son həddinin müəyyənləşdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının təhlükəsiz inkişafını qiymətləndirməyə imkan versə də, ayrı - ayrı biznes subyektləri səviyyəsində təhlükəsizliyin son hədd göstəricisi hələ müəyyən edilməmişdir. Praktik təcrübəyə istinadən deyə bilərik ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təhlili və qiymətləndirilməsində son hədd göstəricisi yerinə ya plan, ya orta sahə, ya da normativ səviyyə göstəricilərindən istifadə edilir. Lakin son hədd indikatorlarından fərqli olaraq bütün bu göstəricilər bir ədədi qiymətlə məhdudlaşdığı halda son hədd göstəricisi aşağı və yuxarı səviyyəli iki ədədi qiymətə malik olur. Təbii ki, bu da öz növbəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təhlili zamanı göstəricilərin son həddinin müəyyənləşdirilməsi kimi yeni bir məsələni ortaya çıxarır. Bünun üçün bir sıra metodlardan istifadə etmək mümkündür (*şəkil 1).*

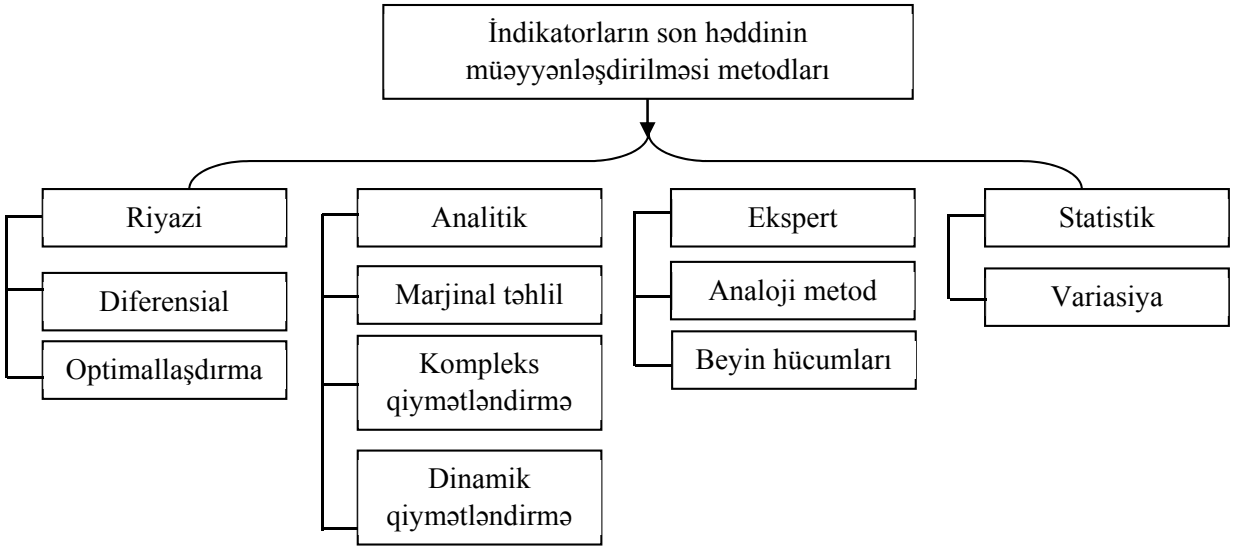

Şəkil 1. İndikatorların son həddinin ədədi qiymətini müəyyənləşdirən metodlar.

Riyazi metod hesab edilən diferensial hesablama birdəyişənli funksiyanın eksremumlarının (maksimum və ya minimum) tapılmasından ibarətdir.

Xətti proqramlaşdırma, oyunlar nəzəriyyəsi və s. bu kimi optimallaşdırma metodları biznes subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən bir sıra göstəricilərin (xərc, məhfəət, istehsalın həcmi və s.) optimal kəmiyyətini tapmağa imkan verir. Nəzərə alınmalıdır ki, göstəricilərin son həddinin səviyyəsi optimal kəmiyyətin hüdudları daxilində - civarında ola bilər.

Variasiya əmsallarının hesablanmasına əsaslanan statistik metoddan istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin tərəddüd - kənarlaşma səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə istifadə olunur. Təhlilin bu növü stabilliyin, məsələn satışın təhlilinə imkan verməklə bərabər əmsalların aldığı ədədi qiymətlərə görə iqtisadi təhlükəsizilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Qiymətləndirmənin ekspert metodu nəzərdən keçirilən məsələ üzrə obyektiv, real nəticənin əldə edilməsinə bilavasitə yardımçı olmaqla peşəkar ekspertlərin mülahizələrinə əsaslanır. Beyin hücumları və ya digər metodlardan istifadə etməklə öz işlərini fərdi və qrup şəklində quran ekspertlərin fəaliyyəti nəticə etibarı ilə subyekti gözləyən təhdidlərlə yanaşı, eyni zamanda bu təhdidlərin son hədd səviyyəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İqtisadi təhlil nəzəriyyəsi kontekstində indikatorların son hədd səviyyəsini təyin edən analitik metod (marjinal təhli, dinamik və kompleks qiymətləndirmə metodikası) özünün tətbiq xüsusiyyətinə görə fərqlənir.

Marjinal təhlil istehsal və satış proseslərində ziyansızlıq nöqtəsini və ya rentabelliyin son həddini, yəni, təhlükəsizliyin minimum sərhəddini (bundan aşağı istehsal fəaliyyəti ziyanla başa gəlir) təyin etməyə imkan verir.

Kompleks qiymətləndirmə biznes subyektinin müxtəlif fəaliyyət sferasını xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadəyə əsaslanır. Kompleks qiymətləndirmə metodları içərisində təhlil edilən illər (rüblər) üzrə göstəricilərin etalon səviyyəsini seçib ayırmağa imkan verən məsafə metodu bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Etalon səviyyə kimi subyektin təhlil aparılan dövrdə bundan artıq yüksək göstəriciyə nail olmadığı son hədd indikatorlarının yuxarı səviyyəsi qəbul edilir. Bu tip yanaşmaya görə isə ən aşağı göstərici son hədd səviyyəsi kimi götürülür.

Dinamik qiymətləndirmə adından da göründüyü kimi təhlil edilən göstəricilər üzrə artım tempinin hesablanmasını və artım tempindəki nisbətlərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bunun üçün ilk olaraq artım tempi (dinamik normativlər) üzrə etalon sıralar formalaşdırılır. Dinamik qiymətləndirmə metodikası subyektin çox müvəffəq fəaliyyət göstərməsi üçün aşağı (0,3) və yuxarı (1.0) həddin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə kömək edən inkişaf əmsalının hesablanmasına imkan verir.

Beləliklə, biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə statistik yanaşma tədqiq edilən göstəricilərin variasiyası ilə onun son hədd səviyyəsi arasında tarazlığa - amplitudaya nail olmağa imkan verir. Əgər kadr axını əmsalını (aşağı səviyyəsi 0.0, yuxarı səviyyəsi isə 10% müəyyənləşdirilir) 8%, variasiya əmsalını isə 13% qəbul etsək, biznes subyektlərində kadr axını əmsalı ilə variasiya əmsalı arasında asılılıq kadr axını ilə əlaqədar iqtisadi təhlükəsizlik zonasını üç formada təsnifləşdirməyə imkan verir *(şəkil 2).*

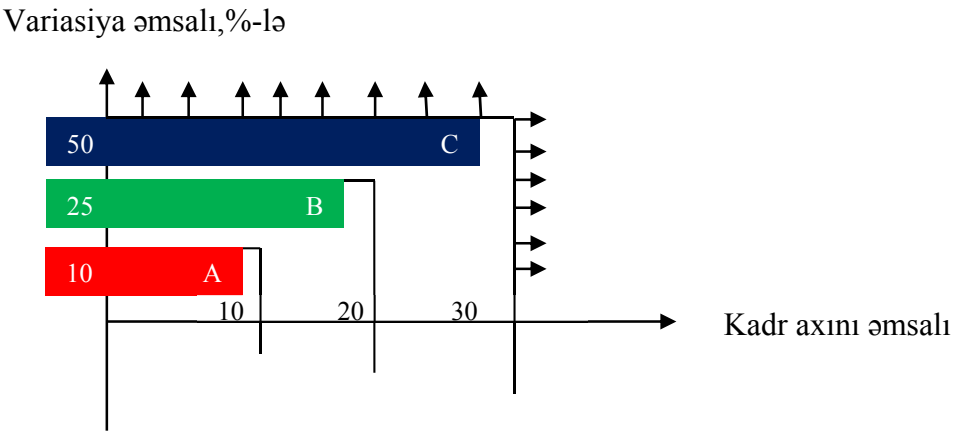

Şəkil 2. Biznes subyektlərində kadr axını ilə əlaqədar iqtisadi təhlükəsizlik zonası [1, c. 99].

A- yol verilən risk zonası;
B- kritik risk zonası;
C- subyektin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün təhdid zonası (katostrofik risk zonası).

Şəkil 2- dən də göründüyü kimi kadr axını əmsalı aldığı ədədi qiymətə görə yol verilən risk zonası ilə kritik zona arsında yerləşməsinə baxmayaraq o kritik risk zonasına (iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlərin yarandığı zona) aid edilir. Bu isə kadr axınında əhəmiyyətli dəyişikliklərin-tərəddüdlərin olmasını göstərməklə bərabər müəssisənin kadr siyasəti sahəsində meydana çıxan mövcud problemləri xarakterizə edir. Perspektiv dövr üşün əmsalda baş verən tərəddüdlər - kənarlaşmalar bu səviyyədə qalarsa və ya yüksələrsə, bu, nəticə etibarı ilə kadr axınının artmasına və kadr baxımından təhlükəsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Təbii ki, nəticə etibarı ilə məhsulun istehsal həcmini və fəaliyyətin maliyyə nəticələrini çox asanlıqla proqnozlaşdırmaq üçün əlverişli şərait yaradır.

Nəticə

Beləliklə, biznes subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə dinamik yanaşma bu subyektlərin inkişaf dinamikasını qiymətləndirməyə yönəli bir fəaliyyətdir. Bunun üçün ilk növbədə göstəricilərin (məsələn, məhsulların satış həcmi göstəricisindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı) artım tempinin son hədd səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Dinamik qiymətləndirmə mahiyyətinə görə göstəricilərin dinamikasına əsaslandığından son hədd çərçivəsində “təhlükəsizlik dəhlizini” təyin etmək lazım gəlir. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə subyektlər üçün iqtisadi təhlükəsizlik dəhlizi satış həcminin artım tempinin 103-120% civarında müəyyənləşdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Авдийский В.И. Национальная и региональная экономическая безопасность России: учеб. пособие/В.И.Авдийский, В.А.Дадалко, Н.Г.Синявский. М.: ИНФРА-М, 2019. 363 с.
2. Богомолов В.А. Экономическая безопасность: теория и практика обеспечения. М.: ППП "Наука", 2017. с. 35-45.
3. Айзман Р.И. Безопасность жизнедеятельности. Словарь справочник.-Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2016. - 352 с.
4. Экономическая безопасность России. Общий курс. Учебник под ред. В.К.Сенчагова, 2-ое изд. М.: Дело, 2015. 986 с.
5. Айнабек К.С. Теория общественного хозяйствования (Альтернатива экономической теории и экономикса): Учебник: исправл. и дополн. – Караганда: КЭУК, 2014. – 608 с.
6. Забродский В. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы. // Бизнес-информ. – 2018. - № 15.–16. - с. 35 – 37.
7. Голованов Е.Б. Оценка уровня экономической безопасности государства на примере ведущих стран мира: теоретический и методологический аспекты / Е.Б.Голованов, Е.В. Борцова. Издательский центр ЮУрГУ (Челябинск), 2020.–194с.
8. Афонцев С. Дискуссионные проблемы концепции национальной экономической безопасности. Россия XXI. - 2001. - № 2. с. 38.
9. Абалкин Л.А. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение. Вопросы экономики. - 2016. ЛИ- 12. с. 5.
10. Глазьев С.Ю. Безопасность экономическая. Политическая энциклопедия. Т.1. - М.: Мысль, 1999. - с. 113.

Тогрул Рамиз оглы Акбарлы
Ленкоранский Государственный Университет, докторант
togrulakberli@yahoo.com

Некоторые аспекты оценки эффективности системы экономической безопасности в условиях кризиса

Резюме

Цель исследования - анализ различных аспектов оценки эффективности системы экономической безопасности в условиях кризиса.

Методология исследования - методы сравнительного анализа, логического обобщения, анализа и синтеза

Значимость исследования - анализ исследования может быть использован как шаг к защите финансово-экономической безопасности предприятий в условиях кризиса.

Результаты исследования - статистический подход к оценке уровня экономической безопасности субъектов хозяйствования позволяет достичь баланса между вариацией изучаемых показателей и ее предельным уровнем - амплитудой. Динамический подход к

оценке уровня экономической безопасности субъектов хозяйствования представляет собой деятельность, направленную на оценку динамики развития этих субъектов. Для этого прежде всего необходимо определить предельный уровень темпов роста показателей.

Оригинальность и научная новизна исследования - Характеризуется оригинальность и научная новизна исследования - защита экономической безопасности и оценивается план действий, который может быть использован против потенциальных угроз, возникающих из-за различных рисков, с которыми сталкиваются хозяйствующие субъекты

Ключевые слова: экономическая безопасность, субъекты бизнеса, угроза, индикатор, зона риска.

Togrul Ramiz oglu Akbarli
Lankaran State University, PhD candidate
togrulakberli@yahoo.com

Some aspects of assessing the effectiveness of the economic security system in a crisis

Summary

The purpose of the study is to analyze various aspects of evaluating the effectiveness of the economic security system in a crisis.

Research methodology - methods of comparative analysis, logical generalization, analysis and synthesis

Significance of the study - the analysis of the study can be used as a step towards protecting the financial and economic security of enterprises in a crisis.

The results of the study - a statistical approach to assessing the level of economic security of business entities makes it possible to achieve a balance between the variation of the studied indicators and its limiting level - amplitude. A dynamic approach to assessing the level of economic security of business entities is an activity aimed at assessing the dynamics of development of these entities. To do this, first of all, it is necessary to determine the limiting level of growth rates of indicators.

Originality and scientific novelty of the research - The originality and scientific novelty of the research is characterized - the protection of economic security and an action plan is evaluated that can be used against potential threats arising from various risks faced by business entities

Key words: economic security, business entities, threat, indicator, risk zone.

UOT 332.122

Kənan Sahəddin oğlu MUSAYEV
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: kenan.musayev.57@gmail.com

ŞƏRQİ ARALIQ DƏNİZİNDƏ HƏMSƏRHƏD ÖLKƏLƏRİN DƏNİZDƏ “AZAD İQTİSADİ ZONASININ HÜDUDLARININ” MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ UĞRUNDA İQTİSADİ-DİPLOMATİK HƏMLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: İqtisadi diplomatiya hər bir regionda baş verən iqtisadi münaqişələrə adekvat təsirlər göstərməyə və ölkələrin bu cür diplomatik kanallar vasitəsi ilə daha çox sülhün və sabitliyin əldə edilməsinə çalışılmasıdır. Dünyanın elə regionları vardır ki, həmin regionlarda dövlətlərin iqtisadi maraqları kəsişir. Şərqi Aralıq dənizi də belə regionlardandır. Bu yöndən yanaşaraq regionun dərindən tədqiq edilməsi önəmlidir.

Tədqiqatın metodologiyası: Şərqi Aralıq dənizinin iqtisadi əhəmiyyətinin və iqtisadi diplomatik əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müqayisəli təhlili və inkişafı, eləcə də bu əlaqələrin formalaşması ilə xarici ticarət dövriyyəsinin stimullaşdırılmasına aid metodoloji yanaşmalar və bir çox tədqiqatçıların elmi fikirləri aiddir

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Zamanla Ş.Aralıq dənizi ilə həmsərhəd ölkələrin öz aralarında vahid ortaq mövqeyə gətirib çıxaran anlaşmalarının imzalanması, faydalı qazıntıların təhlükəsiz çıxarılaraq qarşılıqlı iqtisadi maraqların qorunmasını özündə əks etdirir.

Tədqiqatın nəticələri: Tarixin bütün dövrlərində iqtisadi diplomatiya öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şərqi Aralıq dənizi regionunun dövlətləri dənizdə özlərinin iqtisadi zonasının sərhədlərini tam olaraq müəyyənləşdirə bilməyiblər. Regionda ən böyük mübahisə Türkiyə - Yunanıstan arasındadır. Əgər tərəflərin hər birinin iqtisadi-siyası maraqlarının kəsişməsi fonunda bir razılıq əldə edilsə, bu regionun daha da çiçəklənməsinə gətirib çıxaracaq. Bunun üçün dövlətlər diplomatiyanı bütünlüklə işə salmalı və bu sahədə aktiv təmasları artırmalı, hər cür fikir ayrılıqlarını beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq həll etməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Tədqiqat işində bir çox tədqiqatçıların elmi əsərlərinə istinad olunmuşdur. Eyni zamanda tədqiqat işində iqtisadi-diplomatik əlaqələrin uyğun istiqamətlərini tapmaqla dövlətlərin xarici-iqtisadi əlaqələrin modelinin genişləndirilməsi, mübahisəli ərazilərdə yerləşən karbohidrogen yataqlarının konsensus əsasında birgə işlənməsi üsulları qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi diplomatiya, regional münaqişələr, Şərqi Aralıq dənizi, iqtisadi maraqlar, karbohidrogen ehtiyatları.

Giriş

Aralıq dənizində, xüsusilə Şərqi Aralıq dənizində 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq geoloji araşdırmalar nəticəsində mütəxəssislər tərəfindən zəngin neft-qaz ehtiyatlarının aşkarlanması, dənizə çıxışı olan ölkələri bu ehtiyatlara sahib olmaq uğrunda kəskin rəqabətə sürüklədi. Son 10 ildə bu bölgədə yaşanan gərginlik dənizə həmsərhəd olan ölkələr arasında hüquqi-diplomatik problemlər ortaya qoymuş oldu. Son zamanlar ölkələrin iqtisadi-siyasi maraqları ilə bir dövlət digər dövlətlə qarşılıqlı olaraq dənizdə öz iqtisadi zonasının sərhədlərini müəyyən etməyə çalışırlar.

Enerji indi yer üzündə həyatı davam etdirmək üçün əvəzolunmazdır. Enerji resurslarının başında gələni bu gün neft-təbii qaz ehtiyatlarıdır. Bu ehtiyatlar çox məhdud miqdarda mövcuddur. Bu baxımdan, yer kürəsinin zəngin ehtiyatları getdikcə tükənir və daha zəngin yeni yataqlar axtarılır. Aralıq dənizi regionunun iqtisadi cəhətdən önəmli olan bölgələrindən biri də Şərqi Aralıq dənizidir. Ş.Aralıq dənizinə sərhəddi olan Türkiyə, Misir, İsrail, Suriya, Livan, Liviya, Cənubi Kipr və Yunanıstan (adaları üzərindən) dənizdə iqtisadi sərhədlərini tam olaraq müəyyənləşdirə bilməyiblər. Bu sahədə ən çox mübahisəli ərazi Türkiyə ilə Yunanistan arasındadır. Uzun müddətdir

ki, Şərqi Aralıq dənizində Türkiyə ilə Yunanıstan arasında artan gərginlik yaşanır. 2009-cu ildə bölgədə kəşf edilən qaz yataqlarından sonra diqqət çəkən Şərqi Aralıq dənizi, sahil ölkələrinin dəniz sərhədlərini müəyyənləşdirə bilməməsi səbəbindən gərginliyin mərkəzinə çevrildi.Türkiyə, Fransa, Yunanıstan və Cənubi Kiprin ardıcıl hərbi təlimlər keçirməklə, bu regionda müəyyənləşdiriləcək sərhədləri, bölgədəki enerji qaynaqlarının necə paylaşılacağını da müəyyən edəcəklərini zənn edirdilər. Lakin digər həmsərhəd ölkələrin bu sahədə maraqlarının nəzərə alınması vacibdir. Qarşılıqlı iddialar ilə bağlı mübahisələrin dərinliyinə baxmayaraq, tərəflərin mütəmadi olaraq Avropa Birliyi və digər təşkilatların vasitəçiliyi ilə danışıqlar masasında diplomatik görüşlər keçirilməsinə mane olmur.

Tədqiqatın əsas məzmunu

İllərdir Aralıq dənizinin şərqində artan gərginlik, 2010-cu illərdə sakit bir dövrə qədəm qoyduğu müşahidə edilən Türk-Yunan münasibətlərini uzun illərdən sonra yenidən gözlənilməz məcraya gətirdi. Gərginliyin kökündə bir müddət əvvəl bölgədə aşkar edilmiş karbohidrogen yataqları və Türkiyənin su sahəsinə yaxın bölgələrdə yerləşən yunan adalarının kontinental şelfindəki müzakirələr durur. Qitə şelfi mübahisələrinin altında Aralıq dənizindəki ölkələrin dəniz sərhədlərinin necə çəkiləcəyi sualı dayanır. Bu, dəniz sərhədləri çəkilmək, həm də bölgədəki enerji qaynaqlarının necə paylaşılacağını müəyyənləşdirmək deməkdir.

Avropa Birliyinə görə Şərqi Aralıq dənizinə aşağıdakı hissələr daxildir:

- Adriatik dənizi, Şərqi Aralıq dənizinin əsas hissəsinin şimal-qərbində, İtalyan yarımadasını Balkan yarımadasından ayırır və Otranto Boğazından cənuba (İon dənizinə birləşdiyi yer) şimaldakı Venesiya Körfəzinə qədər uzanır. İtaliyanın və Yunanıstanın cənubunda, Aralıq dənizində ən dərin səslənən, təxminən 16.000 fut (4.900 metr) olan İon dənizi qeyd edildi (Britanica Ensiklopediyası);
- Yunan və Anadolu yarımadaları arasında olan Ege Dənizi, Girit adası ilə cənub sərhədini təyin edir (Britanika Ensiklopediyası);
- Levantin dənizi, Giritin qərbi ilə Kirenaica (Liviya) arasında bir sualtı silsiləsi ilə İon dənizindən ayrılır və Anadolu yarımadasının cənubuna qədər uzanır. Şimalda Türkiyə, şərqdə Suriya, Livan, İsrail və Qəzza, cənubda Misir və Liviya, şimal-qərbdə Egey dənizi ilə həmsərhəddir. Qərb tərəfdə Aralıq dənizi ilə (Liviya dənizi də adlanır) sərhəddir və Liviyadakı Ra əl-Hilal burnundan Giritin cənubundakı Gavdos adasına qədər bir xətt olaraq təyin edilir [6].

Hazırda Ş.Aralıq dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadə edən ölkə İsraildır. İsrail dənizdən qaz və neft hasilatını ən çox çıxaran ölkə olaraq qalmaqdadır. Neft və neft məhsulları İsrailin enerji istehlakının 65% -dən çoxunu idxal hesabına təmin edir. Qalan hissəni daxili hasilat ilə ödəməkdədir. Gündəlik təqribən 300000 barel neft istehlak olunur ki, bunların hamısı xaricdən idxal olunur, yalnız az miqdarda yerli neft istifadə edilir. İsrailin 1990-cı illərin sonlarına qədər kəşfiyyat işləri böyük uğurla nəticələnmədi. Bölgədəki dünyanın ən zəngin neft istehsalçıları arasında yer alan digər dövlətlərdan fərqli olaraq İsrail karbohidrogen ehtiyatları baxımından yoxsul sayılırdı. Bütün bunlara baxmayaraq son iyirmi ildə İsrailin iqtisadiyyatına dərindən təsir edən əsas hadisə kimi dənizdə böyük miqdarda qaz aşkar edilməsini qeyd etmək olar. Hal-hazırda bu qaz nəinki İsrail dövlətini təmin edir, hətta onu xarici bazarlarda satmaq imkanları yaradır. Bu sahədə ən optimal bazar olaraq Avropa qaz istehlakçıları göstərilir. Lakin bu məsələdə İsrailin regionda iqtisadi diplomatik görüşləri ölkənin mənafeləri baxımından çox vacibdir. Bu sahədə İsrail dövləti 2 əsas seçimlə üzləşir. Birincisi Türkiyədən keçməklə İsrail qazını Avropa bazarlarına, Türkiyənin hazır boru-kəmər nəqliyyatı ilə çatdırmaqdır. Digər bir vasitə isə dənizin dibi ilə boru kəməri inşa etməkdir. Sonuncu çox mübahisələr ilə dolu olduğu üçün İsrailin əsas seçimi Türkiyə ərazisindən təhlükəsiz şəkildə keçməklə bu marşrutdan istifadə etməsi gözlənilir[7].

Bölgənin digər bir əsas həllini gözləyən məsələlərindən biri də Kipr konfliktidir. 1970-ci illərdə radikal yunan milliyyətçiləri və din xadimlərinin iştiraki ilə Kipr adasına bir hərəkat başladıldı. Bu hərəkatın əsas hədəfi adanı etnik türklərdən tamamilə təmizləyib, adadan uzaqlaşdırmaq idi. Lakin

Türkiyə buna biganə qala bilməzdi. 1974-cü ilin iyul ayının 20-də adaya qoşun yeritdi, yunanlar bu savaşda məğlub oldular. Lakin bir çox xarici təzyiqlər ucbatından Türkiyə dayanmalı oldu.

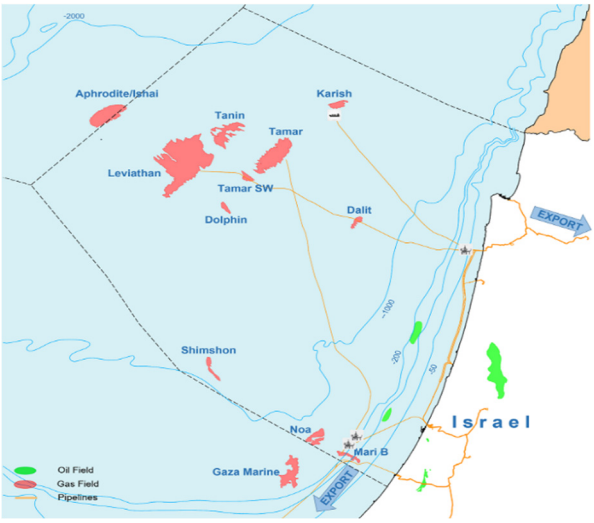

Şəkil.1 İsrailin neft-qaz infrastrukturu.

Sonrakı diplomatik danışıqlar nəticəsində adanı Şimal və Cənub olmaqla iki hissəyə böldülər. Bu gün üzərindən uzun illər keçməsinə baxmayaraq diplomatik danışıqlar ciddi nəticələrə gətirib çıxarmayıb. Adanın coğrafi mövqeyi, onun çox zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malik olduğu artıq öz təsdiqini tapmışdır. Bir çox hallarda iqtisadi diplomatik kanallar ilə müəyyən məhdud həcmdə razılaşmalar əldə edilsə də, münaqişənin siyasi-iqtisadi həllində ciddi nəticə əldə edilməyib.

Kipr problemini daha yaxşı başa düşmək üçün Kiprin qısa tarixinə nəzər salmaqda fayda var. Kipr təbii sərvətləri və xüsusilə strateji mövqeyi ilə uzun müddətdir Aralıq dənizi dövlətlərinin diqqətini çəkir. Ölkə Aralıq dənizindəki güc balansına görə davamlı olaraq əl dəyişdirirdi. Genuyalılar və Venesiyalılar tərəfindən 1571-ci ildə Osmanlı İmperiyasının koloniyalarına qatıldı. 1878-ci il Osmanlı-Rus müharibələri zamanı Osmanlılar çarizmə qarşı İngiltərə ilə ittifaq qurdular. Müqaviləyə əsasən, Kipr müvəqqəti olaraq Böyük Britaniyaya verildi[8].

Birinci Dünya müharibəsində Osmanlılar bu dəfə Almaniyanın tərəfində döyüşə qatıldılar. Osmanlıların bu rəftarı səbəbindən əks cəbhədə olan İngiltərə Kipri öz müstəmləkələrinə qatdı. Lozanna müqaviləsi ilə Türkiyə Kipr üzərində suverenliyini itirdi. Ada 1959-cu ilə qədər Britaniya koloniyası olaraq qaldı. İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan arasında Sürix müqaviləsi imzalanıb. Müvafiq olaraq, Kipr müstəqil respublika oldu. Müqaviləni imzalayan üç ölkə də qurulacaq yeni respublikanın müstəqilliyini elan etdi.

Kipr Respublikasının yaradılması 1960-cı il London müqaviləsi ilə rəsmi olaraq elan edildi. Türkiyənin Şərqi Aralıq dənizi siyasətini formalaşdırarkən nəzərə alınan faktorlardan biri də bu bölgənin Türkiyə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətidir. Bu çərçivədə Şərqi Aralıq dənizi həm enerji qaynaqları baxımından zəngindir, həm də Türkiyə region ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələr baxımından kritik bir məsələdir. Çünki Türkiyə həm xarici enerji asılılığını azaltmaq, həm də dünya ilə, xüsusən də qonşu dövlətlərlə ticarətini artırmaq istəyir. Bu baxımdan Türkiyə Şərqi Aralıq dənizi siyasətini formalaşdırarkən, bir tərəfdən də öz kontinental şelfindən intensiv istifadə edir. O, təbii qaz və neft kəşfiyyatı işlərini digər ölkələrdə həyata keçirir.

Türkiyə üzərindən Qərbə gedən dəniz yurisdiksiyası ərazilərində aşkar edilən təbii qaz digər tərəfdən də öz bazarlarına çatmaq üçün siyasət yürüdür. Region ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrini yaxşılaşdırmağa çalışır [9].

Diplomatik təmasların davam etməsinə baxmayaraq dövlətlər ayrı-ayrılıqda özlərinin iqtisadi maraqlarını üstün tutaraq neft-qaz axtarışlarını davam etdirməkdədir. Zaman-zaman dənizdə

kəşfiyyat-axtarış fəaliyyəti həyata keçirən istər türk, yunan, italyan və digər ölkələrin gəmilərinin başqa ölkənin iqtisadi zonasına girməsi səbəb gətirilərək güclə uzaqlaşdırılmışdır. Bu kimi addımlar ciddi diplomatik münasibətlərin həddindən artıq gərilməsinə və konfliktin daha da böyüməsinə aparan addımlar kimi qiymətləndirilə bilər.

Regiondakı bir çox dövlətlə ikitərəfli müqavilələr bağlayaraq, dənizdə qitə şelfini və ərazi sularının sərhədlərini müəyyənləşdirir, lakin bu vəziyyət problemləri həll etməyə kifayət etmir. Problemin qalan dövlətlər üçün çıxılmaz vəziyyətə sürükləndiyi görünür. Hazırda buna misal olaraq Misir-C.Kipr, Yunanista-İtaliya, Türkiyə- Liviya, İsrail-C.Kipr və başqa qarşılıqlı bağlanmış iqtisadi müqavilələri misal olaraq göstərmək olar [10].

İspaniyanın Sevilya Universitetinin insan coğrafiyası bölməsinin dəniz coğrafiyası üzrə mütəxəssisi Prof. Juan Luis Suarez de Vivero tərəfindən hazırlandığı üçün bu xəritənin (aşağıda qeyd edilib) adı qısa olaraq universitetin adını daşıyır. Bu xəritənin Ankarada narahatlıq yaratması aşağıdakı səbəblərdən qaynaqlanır: Xəritə Yunanıstanın Egey və Aralıq dənizlərində kontinental şelf olaraq iddia etdiyi ərazini və C.Kipr tərəfindən elan edilən “Müstəsna İqtisadi Bölgə” -ni təsvir edir. 2004-cü ildə AB-yə Meis adasından başlayan Yunan qitə şelfi, cənubdan Aralıq dənizinin ortasına enir və Türkiyənin Antalya körfəzi istisna olmaqla Aralıq dənizindən çıxmasına icazə vermir. Eyni şəkildə, xəritədə Türkiyənin Egey dənizindəki kontinental şelfi 6 millik ərazi suları ilə məhdudlaşdırılır, qalan ərazi isə böyük ölçüdə Yunanıstana aid edilir. Bunun Türkiyə üçün qəbuledilməz olmasını hər kəs anlayır, lakin bunun uçün təzyiqlərini də edirlər.

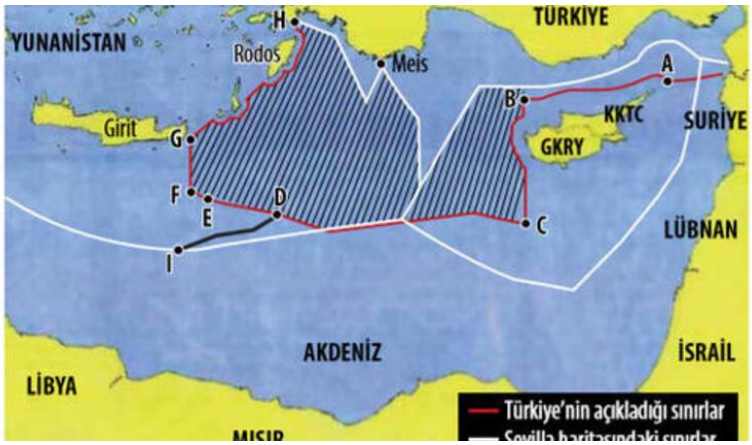

Şəkil 2. Sevilliya xəritəsi [11].

Beynəlxalq dəniz hüququnun əsasını adət hüququ təşkil edir. Bunun həyata keçirilməsində iki əsas mərhələ var. Bunlardan birincisi 1958-ci ilə aid Dəniz Hüququ üzrə Cenevrə Konvensiyasıdır. Daha sonra 1982-ci ildə qəbul edilən Dəniz Qanunu Konfransı ilə bu günün Beynəlxalq Dəniz Qanunu qaydaları formalaşdı. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statusunun 382-ci maddəsi də Qanunun mənbələri sayılır. Buna görə: beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq hüququn əsas mənbələri; beynəlxalq hüquq və doktrina onun köməkçi mənbələridir. “Jus cogens” olaraq ifadə edilən Beynəlxalq ictimai asayiş qaydaları bu mənbələr arasındadır.

Türkiyə Şərqi Aralıq dənizində bir iqtisadi-diplomatik gediş edərək Türkiyə-Liviya sazişini imzaladı. Bu, bölgədəki proseslərə necə təsir edir?

Bu sazişi qısa olaraq belə şərh etmək olar ki, Türkiyə dənizdə Liviya ilə olan sərhəddini müəyyən etməklə artıq Aralıq dənizinin bu hissəsində öz dominantlığını sübut etmiş oldu. Liviyada olan vətəndaş müharibəsində Türkiyə BMT tərəfindən tanınmış hökuməti dəstəklədi. Bu yolla həm regional maraqlarını qorumuş oldu, həm də Liviyanın zəngin neft-qaz yataqlarının yenidən işlənməsi və ölkənin yenidən qurulmasında türk firmalarının pay sahibi olmasına gətirib çıxardı.

Regionda maraqlı güclərin iqtisadi diplomatik həmlələri diqqətləri regionun malik olduğu iqtisadi zəngin rezervlərinə yönəldir. Son illərdə mütəxəssislərin tədqiqatları göstərir ki, Şərqi Aralıq dənizi dünyanın ümumi təbii qaz ehtiyatlarının təqribən 4,5 faizinə sahibdir. Bu rəqəmlər bu günə qədər seysmik kəşfiyyat və qazma işləri aparılmış ərazilərə əsaslanır. Bu ehtiyatların əhəmiyyətli bir hissəsi Kipr, Misir və İsrail sahillərinin kəsişdiyi bölgədəki Tamar və Leviafan yataqlarındadır.

Aralıq dənizi sahilindən Qərbi Nil Deltası ərazisinə qədər uzandığını göstərir:

- Tamarda xətt üzərində ən böyük təbii qaz yataqları 318 milyard kubmetr;
- Leviafanda 605 milyard kubmetr;
- Afroditada 129 milyard kubmetr;
- Kalipsoda 230 milyard kubmetr və Zohrda 850 milyard kubmetr təbii qaz aşkar edilib.

Levant və Nil Deltası bölgələrində ümumilikdə 9,8 trilyon kubmetr təbii qaz ehtiyatı olması təxmin edilir [12].

Levant və Qərbi Nil hövzələrindəki kəşflərdən başqa, qitə şelfinin yerləşdiyi Türkiyənin cənub-qərb sahillərindən Liviyanın şərqinə və Misirin qərb sahilinə qədər uzanan bölgədə hələ də geniş tədqiqatlar aparılmayıb. Egey dənizində Türkiyə ilə Yunanıstan arasındakı dəniz Yurisdiksiyasının delimitasiyası məsələlərinə görə hələ də hərtərəfli enerji hüdudları mövcud deyil və ya araşdırma aparılmayıb. Məlumdur ki, onun hüdudlarında olan bəzi rayonlar da təbii qazla kifayət qədər zəngindir. Vefa və Bori kimi təbii qaz yataqlarına sahib olan Liviyada ümumilikdə təxminən 1,5 trilyon kubmetr təbii qaz var. Bu ehtiyatı ilə dünyada iyirmi ikinci; Zohr, Qərbi Nil Deltası və Atoll yataqlarına sahib olan Misir 2,2 trilyon kubmetr təbii qazla dünyada on altıncı yerdədir.

Təbii qazla yanaşı, Şərqi Aralıq dənizi regionunun neft ehtiyatları baxımından çox zəngin bir bölgə olduğunu vurğulamaq lazımdır. Dəniz və quru əraziləri baxımından təqribən 64 milyard barel təsdiqlənmiş neft ehtiyatına malik olan Şərqi Aralıq dənizi regionu dünyanın ümumi neft ehtiyatlarının təxminən 3,7 faizinə malikdir. Bu çərçivədə dəniz sahələrinin yanında (yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi), xüsusilə Liviya təxminən 48,4 milyard barellə dünya neft ehtiyatlarının 3,2%-ni təşkil edir. Misirin də təxminən 3,3 milyard barel neft ehtiyatlarına malik olduğu məlumdur [13].

Yaxın keçmişə nəzər saldıqda bu sahədə bəzi anlaşmalar olduğunu və bununla yanaşı iqtisadi diplomatik təmasların da paralel aparıldığının şahidi oluruq. Hələ Türkiyənin Xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu Yunanıstanın “Kathimerini” qəzetinə 6 fevral 2018-ci il tarixində verdiyi müsahibədə Misir və Kipr arasında Xüsusi İqtisadi Zonaların sərhədlərinin müəyyən edilməsinə dair 2013-cü il müqaviləsinin beynəlxalq hüquqa görə zidd olduğunu bildirib. Lakin Misir Xarici İşlər Nazirliyinin sözçüsü bu açıqlamaya reaksiya verib və sazişin BMT-də qeydiyyatdan keçdiyini bildirib.

Regionda ən böyük iqtisadi maraqları olan ölkələrdən biri də ABŞ-dır. Amerika Birləşmiş Ştatlarına aid TMK-lar regionda qaz və neft yataqlarının vaxtaşırı qazma-kəşfiyyatını həyata keçirməkdədir. 28 fevral 2018-ci ildə Yunan Kiprinin Energetika Nazirliyi və Amerikanın ExxonMobil enerji şirkəti Kiprdə indiyə qədər aşkar edilmiş ən böyük təbii qaz ehtiyatının – 141 ilə 226 milyard kubmetr həcmdə qaz ehtiyatlarının tapıldığını elan etdilər [15].

Bunlara cavab olaraq 30 oktyabr 2018-ci il tarixində Türkiyənin TPAO neft şirkətinə məxsus “Fatih” qazma gəmisi Kiprin qərbində neft kəşfiyyatına başlayıb. Müəyyən ehtiyatlar aşkarlansa da qazma-kəşkiyyat işləri davam etməkdədir. Türkiyəyə məxsus Fatih qazma gəmisi aktiv qazma işləri apardığı zaman yunan Kipri bəzən ona məxsus olduğunu deyərək etiraz etmişdir. Lakin Alanya-1 adlanan bu ərazi Kiprin iddia etdiyi hissələrdə yerləşmir [16].

Nəticə

Bütün dövrlərdə iqtisadi diplomatiya öz aktuallığını saxlamaqdadır. Dövlətlər öz iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün özünün diplomatik kanallarını birbaşa hər bir mübahisəli məsələyə yönəldərək öz maraqlarını maksimum qorumağa çalışır. Şərqi Aralıq dənizinin Azad İqtisadi Zonasına konkret mübahisə obyekti kimi, dənizin malik olduğu zəngin enerji resurslarını göstərə bilərik.

Enerji resursları indi yer üzündə həyatı davam etdirmək üçün ən əvəzolunmaz vasitələrdəndir. Enerji resurslarından ən zəruri olanlar isə neft-təbii qaz ehtiyatlarıdır. Bu karbohidrogen ehtiyatları çox məhdud miqdardadır. Bu baxımdan da, yer kürəsinin zəngin ehtiyatları getdikçə tükənir və daha zəngin yeni yataqlar axtarılır. Aralıq dənizi regionunun iqtisadi baxımdan önəmli olan bölgələrindən biri də Şərqi Aralıq dənizidir. Ş.Aralıq dənizinə sərhəddi olan Türkiyə, Misir, İsrail, Suriya, Livan, Liviya, Cənubi Kipr və Yunanıstan (adaları üzərindən) dənizdə iqtisadi sərhədlərini tam olaraq müəyyənləşdirə bilməyiblər. Bu bölgədə mübahisə obyekti olan məsələlərin həlli ilə bağlı Avropa Birliyinin vasitəçiliyi ilə iqtisadi-diplomatik təmasları tərəflər özləri arasında qururlar. Məqalədə də qeyd edildiyi kimi, regionda ən böyük mübahisə Türkiyə - Yunanıstan arasındadır. Əgər tərəflərin hər birinin iqtisadi-siyası maraqlarının kəsişməsi fonunda bir razılıq əldə edilsə bu, regionun daha da çiçəklənməsinə gətirib çıxaracaq. Bunun üçün dövlətlər diplomatiyanı bütünlüklə işə salmalı və bu sahədə aktiv təmaslar artırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fuat Aksu, “Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Sorunu ve Türkiye - AB İlişkileri”, Doğu Akdeniz'de Hukuk ve Siyaset, Sertaç Hami Başeren (Y. Haz.), Ankara: A.Ü. SBF Yay., 2013, ss. 159-196.
2. Conflict & Prosperity: Geopolitics and Energy in the Eastern Mediterrianean, Israol Academy Press, 07.07.2017, page 228.
3. Maritime disputes in the Eastern Mediterranean The Way Forward, Roudi Barovdi, Transatlantic Leadership Network, July 21, 2020. Page 114.
4. Eastern Mediterranean And Turkey . political , judical and economics perspectives, Kemal Inat, Muhittin Ataman, and Burhanettin Duran 2020. Page 344.
5. Blue Water War: The Maritime Struggle in the Mediterranean and Middle East, page 229
6. https://www.msp-platform.eu/sea-basins/east-mediterranean
7. https://www.gov.il/en/departments/ministry_of_energy
8. https://www.marxists.org/turkce/konu/turkiyekom/tkp-is/books/KibrisSorunu.pdf
9. Deniz İstikbal ve Hacı Mehmet Boyraz, “Doğu Akdeniz Enerji Kaynaklarına Ekonomi-Politik Bir Yaklaşım”, Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 5, (2019), s. 69-86.
10. Prof. Dr. Mehmet Akif KÜTÜKÇÜBatman Üniversitesi Batman University Yaşam Bilimleri Dergisi; Cilt 6 Sayı 2/1 (2016)
11. https://www.hurriyet.com.tr/gundem/sevilla-haritasi-nedir-iste-hakkinda-merak-edilenler-41611082
12. Yunus Furuncu, “Doğu Akdeniz’de Türkiye Dışındaki Ülkelerin Hidrokarbon Arama ve Sondaj Faaliyetleri”, Doğu Akdeniz Sorunu ve Türkiye, ed. Kemal İnat, Muhittin Ataman ve Burhanettin Duran, (SETA, İstanbul: 2020).
13. “International Energy Statistics”, EIA, www.eia.gov/international/data/world, (Erişim tarihi: 25 Mart 2020).
14. Oil Data: Upstream”, OPEC, www.opec.org/opec_web/en, (Erişim tarihi: 25 Mart 2020).
15. "Güney Kıbrıs'ın sondaj ruhsatı verdiği ExxonMobil, 10. parselde dünyanın en büyük gaz rezervlerinden birini buldu". *Sputnik Türkiye. 28 Şubat 2019 tarihinde kaynağından* arşivlendi. Erişim tarihi: 28 Şubat 2018.
16. Türkiye Akdeniz'de ilk derin deniz sondaj çalışmalarına başladı". Euronews Türkçe. 19 Temmuz 2019 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 30 Ekim 2018.
17. https://www.tpao.gov.tr/file/2106/2020-petrol-ve-dogal-gaz-sektor-raporu-47460b743c70c609.pdf

Канан Сахаддин оглу Мусаев
докторант Бакинский Государственный Университет
E-mail: kenan.musayev.57@gmail.com

Экономическо-дипломатическая попытки для определения «территории свободной экономической зоны» приграничных стран в восточном средиземноморье

Резюме

Цель исследования - Экономическая дипломатия должна оказывать адекватное влияние на экономические конфликты в каждом регионе, и страны пытаются добиться большего мира и стабильности через такие дипломатические каналы. В мире есть регионы, где пересекаются экономические интересы государств. Восточное Средиземноморье является одним из таких регионов. В связи с этим важно детально изучить регион.

Методология исследования - Сравнительный анализ и разработка экономического значения Восточного Средиземноморья и развития экономических дипломатических отношений, а также методологические подходы к стимулированию внешней торговли при формировании этих отношений и научные взгляды многих исследователей.

Практическая значимость исследования - Подписание соглашений, которые со временем привели к общей позиции между странами, граничащими со Средиземноморьем, отражает безопасную добычу полезных ископаемых и защиту взаимных экономических интересов.

Результаты исследования - Экономическая дипломатия оставалась актуальной на протяжении всей истории. Государства региона Восточного Средиземноморья не смогли полностью определить границы своей экономической зоны на море. Самый большой спор в регионе идет между Турцией и Грецией. Если соглашение будет достигнуто на фоне пересечения экономических и политических интересов каждой из сторон, оно приведет к дальнейшему процветанию региона. Для этого государства должны в полной мере заниматься дипломатией и наращивать активные контакты в этой сфере, а любые разногласия разрешать в соответствии с международным правом.

Оригинальность и научная новизна исследования - Исследование ссылается на научные работы многих исследователей. При этом в исследовании выделены пути расширения модели внешнеэкономических связей государств, нахождения соответствующих направлений экономических и дипломатических отношений, совместной разработки месторождений углеводородов в спорных районах на основе консенсуса.

Ключевые слова - экономическая дипломатия, региональные конфликты, Восточное Средиземноморье, экономические интересы, углеводородные ресурсы.

Kanan Sahaddin Musayev
Ph.D. student, Baku State University
E-mail: kenan.musayev.57@gmail.com

The economic-diplomatic for the efforts of "territorıes of free economic zone countries borders" ın the eastern mediterranean sea

Summary

The purpose of the research: The aim of the study is to ensure that economic diplomacy has an adequate impact on economic conflicts in each region, and that countries strive for greater peace and stability through such diplomatic channels. There are regions in the world where the economic interests of states intersect. The Eastern Mediterranean is one of such regions. In this regard, it is important to study the region in depth.

Research methodology: Comparative analysis and development of the economic significance of the Eastern Mediterranean and the development of economic diplomatic relations, as well as methodological approaches to stimulating foreign trade with the formation of these relations and the scientific views of many researchers.

The practical importance of the research: The signing of agreements that have led to a common position between the countries bordering the Mediterranean over time reflects the protection of mutual economic interests through the safe extraction of minerals.

The results of the research: Economic diplomacy has remained relevant throughout history. The states of the Eastern Mediterranean region have not been able to fully define the boundaries of their economic zone at sea. The biggest dispute in the region is between Turkey and Greece. If an agreement is reached against the background of the intersection of economic and political interests of each of the parties, it will lead to further prosperity in the region. To this end, states must fully engage in diplomacy and increase active contacts in this area, and resolve any differences in accordance with international law.

The originality and scientific novelty of the research: The research refers to the scientific works of many researchers. At the same time, the study highlighted the ways to expand the model of foreign economic relations of states, finding appropriate areas of economic and diplomatic relations, the joint development of hydrocarbon deposits in disputed areas on the basis of consensus.

Key words: economic diplomacy, regional conflicts, the Eastern Mediterranean, economic interests, hydrocarbon resources.

UOT 338.47

Əmirxan Zahid oğlu PAŞAYEV
dissertant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Unveristeti,
İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu,
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, müəllim.
E-mail: emirhanpasayev@gmail.com

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏMƏRƏLİLİYİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – ölkəmizin ərazisindən keçən qlobal əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizlərinin istismara verilməsi şəraitində Azərbaycanın nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından dünya təcrübəsindən istifadə etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – araşdırılan sahəyə sistemli yanaşma, həmçinin nəqliyyat sektorunun qabaqcıl təcrübə baxımından müqayisəli təhlili, ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – alınmış nəticələrdən nəqliyyat sektoru ilə bağlı nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – beynəlxalq, regional tələblər çərçivəsində, ölkənin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə baxılan problemlərin həlli üzrə dünya təcrübəsi tədqiq olunmaqla müasir şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr səviyyəsində nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri təhlil edilmişdir. Multimodal nəqliyyatın mürəkkəbliyi, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri avtomobil, dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatı ilə yükdaşımalarda tərəflər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsinin optimallaşdırılması ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: tranzit yükdaşımalar, sərnişindaşımalar, investisiya, multimodal nəqliyyat, səmərəlilik.

Giriş

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının həcmində qeyri-neft sektorunun payı sürətlə artmaqdadır. İqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin edən sahələrdən biri nəqliyyat sektorudur. Yerli və beynəlxalq daşımaların artırılması, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin və tranzit potensialının gücləndirilməsi məqsədi ilə nəqliyyat sektorunda dövlət səviyyəsində ciddi islahatlar həyata keçirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsində dövlət və özəl qurumlar qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsidir [1]. Qlobal yük və sərnişin axınlarının sürətləndiyi şəraitdə nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşları milli iqtisadiyyatın inkişafının mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 2019 - cu ildə nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşları 2 milyard 189 milyon manat olmuşdur. Bu həmin ildə ölkə iqtisadiyyatına bütün sərmayə qoyuluşlarının 11,8 faizini təşkil edir. 2015 – 2019-cu illər ərzində Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda əsas kapitala investisiyaların həcmi 9 milyard 472 milyon manat, nəqliyyat sektorunda xalis mənfəət cari qiymətlərlə 13 milyard 259 milyon manat, xalis mənfəət ilə investisia qoyuluşları arasındakı fərqin müsbət saldosu 3 milyard 787 milyon manat olmuşdur [2]. Tranzit yükdaşımalar potensialından səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2015-ci il tarixli 655 saylı Fərmanı ilə Tranzit Yükdaşımalar üzrə Koordinasiya Şurası quruldu. Şuranın əsas vəzifələri tariflərin optimallaşdırılması, daşımaların vahid prinsip və şərtlərinin müəyyən olunması, daşıyıcılar ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin

əlaqələndirilməsi, tranzit prosedurlarının asanlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, onların sayının və müddətinin azaldılması, tranzit yükdaşımalar sahəsində tam əlverişli sistemin tətbiqi, şəffaflığın təmin olunması, yüklərin daşındığı ölkələr və aidiyyəti qurumlar arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ölkə ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin işinin təşkilindən ibarət olmuşdur [3].

Ötən əsrin axırıncı onilliyindən etibarən təhsil, sosial təminat və səhiyyə xərclərinə ayrılan dövlət vəsaitlərinin inkişaf etmiş ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə artımı müşahidə edilmişdir. Belə vəziyyət sadəcə olaraq yüksək inkişaf etmiş dövlətlər üçün deyil, inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün də uyğun gəlir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təşviq edən iqtisadi siyasətin ikinci mərhələsi vergi və sair güzəştlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsi, müxtəlif sektorların və bölgələrin, bilavasitə ya da dolayı yol ilə dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılmasından istifadə etməklə əmtəə istehsalı və xidmətlərin optimal strukturunu, rəqabət qabiliyyətini dəstəkləməkdən ibarətdir. Ölkəmizin nəqliyyat sektorunda çalışan işçilərin sayı yüz iyirmi beş min civarında olsa da, hesab edirik ki, bu rəqəmi iki dəfə artırmaq potensialı var. Belə ki, nəqliyyat xidmətlərinin effektiv artımının, məşğulluğun təmin edilməsi baxımından nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyaların səmərəliliyinin artırılması əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədyönlüdür [1]. Tələb və təklifin təşviq edilməsi tədbirinin eyni vaxtda paralel olaraq həyata keçirilməsi iqtisadi artımın maksimum məşğulluq, alıcılıq qabiliyyəti və istehsal tezisləri əsasında təmin edilməsini zəruriləşdirir. Səmərəli məşğulluğa, iqtisadi tarazlığa və iqtisadi artıma bu yolla nail olmaq mümkündür.

Nəqliyyat sektoru və müəssisələri ilə əlaqəli olan amillər istehsal kateqoriyalarının iqtisadi-coğrafi bölgüsünə müsbət təsir göstərir. Hal-hazırda beynəlxalq səviyyədə qəbul edilib ki, nəqliyyat sektoru bütün dünya ÜDM-nin təxminən 12% -ni təşkil edir. Məlumdur ki, yük və sərnişindaşımalar bazarının həcmini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunan ÜDM-in faiz nisbətindəki fərq, dünyanın bir çox regionlarında tədarük zəncirlərində mövcud olan səmərəsizliklərlə əlaqələndirilərək əvvəlki illərlə müqayisədə yüksək məbləğlərdə investisiya qoyuluşlarına tələb artıb [7].

Tədqiqat və konsaltinq yönümlü “Armstrong & Associates Inc” şirkətinin bildirdiyinə görə 2018-ci ildə beynəlxalq nəqliyyat bazarının həcmi 9,6 trilyon ABŞ dolları olub. Dəniz, dəmir yolu, hava nəqliyyatında inventarın saxlanılması ilə əlaqəli xərclər ümumi xərclərin üçdə birini təşkil edib. Həmin şirkət 2023-cü ilədək ümumi beynəlxalq nəqliyyat xərclərinin 5% -dən çox illik artım sürətinin davam edəcəyini proqnozlaşdırıb. Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, 2023-cü ildə ümumi yük və sərnişindaşımalar bazarının həcmi 12 trilyon ABŞ dollarından çox olacaq. Araşdırma aparan digər şirkətlər yollar, limanlar, dəmir yolu və hava limanları kimi nəqliyyat infrastrukturu ilə əlaqəli investisiyaların artacağını, beynəlxalq logistik sənayesinin həcminin 2023-cü ilə qədər 15 trilyon dolları keçəcəyini proqnozlaşdırsalar da 2019-cu ildən etibarən yayılan kovid-19 pandemiyasının mənfi təsirləri nəzərə alınmalıdır [7].

Multimodal nəqliyyat sistemləri. Müasir iqtisadiyyatda multimodal nəqliyyat sistemləri beynəlxalq ticarətin sütununa çevrilmişdir. Multimodal nəqliyyat şirkətlərin xərclərinə qənaət və bir çox digər üstünlükləri ilə fərqlənən, ölkələrin ekologiya və liman təsərrüfatının inkişafının həyati əhəmiyyətini özündə ehtiva edən strateji nəqliyyat növüdür. Burada əsas məqsəd tədarük zənciri daxilində ümumi nəqliyyat və idarəetmə xərclərinin azaldılması və eyni zamanda qapıdan qapıya yükdaşıma xidmətlərinə olan tələbə cavab verməyə çalışmaqdır. Müasir nəqliyyat sektoru multimodal nəqliyyat, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitə uyğun və enerjiyə qənaət istiqamətində formalaşmaqdadır. Bu məqsədlər, nəqliyyat şirkətlərinin güclü tərəflərini maksimuma çatdırmaq və zəif cəhətlərini azaltmaqla müxtəlif nəqliyyat növlərini optimal şəkildə uzlaşdıran yük və sərnişinlərin multimodal nəqliyyatı ilə həyata keçirilə bilər. Milli və beynəlxalq qurumlar müxtəlif nəqliyyat növlərinin daha yaxşı uzlaşdırılmasını təmin etmək və qlobal nəqliyyat sistemi səviyyəsində daha yaxşı qarşılıqlı əlaqə qurmaq üçün mütərəqqi qaydalar tərtib etməyə çalışırlar. Müasir nəqliyyat sektorunda qlobal bazarın rəqabətqabiliyyətli olması inkişafı şərtləndirən əsas amil kimi çıxış edir. Yük daşınması iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən biridir, nəqliyyat işində intensivliyi təmin etmək üçün lazım olan tədarük zəncirinin komponentlərindən biri yüklərin daşınmasıdır.

Yüklərin daşınmsası bir-birindən ayrı olan istehsalçılar və istehlakçılar arasında baş verir. Qloballaşma, nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin infrastrukturunu, yüklərin sürətli tədarükü və istehsalın intensivliyinin intermodal və multimodal daşımalara uyğunlaşdırmağı tələb edir [12, s.41-61].

Yük daşınmasında yanacaq qiymətlərinin artması səbəbindən iqtisadi səmərəliliyin azalması, yollarda sıxlıq və artmaqda olan ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasına ehtiyac var. Bunun həll yollarından biri inteqrasiya olunmuş multimodal nəqliyyat şəbəkəsidir. Qlobal əhəmiyyətli olan Şərq-Qərb, Cənub-Şimal nəqliyyat dəhlizlərinin ölkəmizdən keçən hissəsindən daşınan yüklərin həcmi artır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun istismara verilməsi Şərq-Qərb dəhlizi baxımından əhəmiyyətli olsa da, Zəngəzur dəhlizinin regional səviyyədə önəmli nəqliyyat qovşağına çevrilmək potensialı var. Müzəffər Azərbaycan ordusunun 44 gündə qazandığı qələbənin nəticəsində düşmən tərəfini imzalamağa məcbur etdiyi şərtlərdən biri də Zəngəzur dəhlizinin qlobal nəqliyyat sisteminə inteqrasiya olunmasıdır. Bu baxımdan multimodal nəqliyyat şəbəkəsi əhəmiyyətli vasitədir. Belə ki, nəqliyyat şirkətləri lokal səviyyədə tədarük zənciri təcrübələrini effektiv şəkildə tətbiq etməklə beynəlxalq bazarlarda daha çox rəqabətqabiliyyətli olurlar. Ancaq tətbiq edilən multimodallığın modeli çox mürəkkəb olduqda inkişafı ləngidə bilər. Bu maneələri aradan qaldırmaq üçün şirkətlər ətraf mühitə uyğun, yanacağa qənaətli mütəhərrik nəqliyyat siyasəti həyata keçirtməlidirlər. Yükdaşımalarda səmərəliliyin artırılması məqsədi ilə multimodal rejimin güclü tərəfləri maksiumum dərəcədə artırılmalı və aşkar edilən zəif tərəfləri azaldılmalı, şəraitə uyğun müxtəlif üsullar tətbiq edilməlidir. Son illərdə multimodal nəqliyyatın daha yaxşı başa düşülməsi məqsədilə bir çox elmi və praktiki araşdırmalar aparılmışdır. Yükdaşıma şirkətləri ənənəvi nəqliyyatın əksinə, səmərəliliyi artırmaq üçün müxtəlif nəqliyyat xidmətləri və rejimlərini birləşdirən fərqli nəqliyyat növlərinin fəaliyyət göstərdiyi müstəqil multimodal nəqliyyatın tətbiqinə meyillidirlər.

1. Multimodal nəqliyyat yüklərin ardıcıllıqla ən azı iki fərqli nəqliyyat növü ilə daşınmasıdır.
2. İntermodal nəqliyyat yüklərin vahid multimodal regimdə bir məntəqədən digərinə daşınmasıdır.
3. Sinxron modal nəqliyyat yükdaşıyıcı şirkət və ya yük sahiblərinin yükün növünə, daşınacağı son məntəqəyə əsasən müstəqil olaraq hər an ən yaxşı rejim seçməklə daşınmasıdır.
4. Birgə nəqliyyat fərqli nəqliyyat rejimləri arasından səmərəli olanından istifadə etməkdir. Bu zaman yükdaşıyan şirkət və yük sahibləri birlikdə multimodal daşımalar çərçivəsində düşünülmüş qərar verirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fərqli terminlərin bütün təriflərinin ümumi bir xüsusiyyəti var - birdən çox nəqliyyat növü. Fərqlər deyildikdə nəqliyyat prosesinin xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi nəzərdə tutulur. Sinxron modal rejimində yüklərin təhlükəsiz daşınması imkanları var. Vahid yükdaşma prosesində intermodal nəqliyyat həm də multimodal kimi tətbiq edilir, bu zaman resurslardan istifadə optimallaşır. Bütün hallarda nəzərdə tutulmalıdır ki, yükdaşımalarda multimodal nəqliyyat səmərəliliyi artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, “birləşmiş”, “multimodal” və “intermodal” terminlərindən nəqliyyat sektorunda müxtəlif növ nəqliyyat vasitələri ilə yükdaşınmasını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Nəqliyyat şirkətlərinin yük axınlarını səmərəli təşkil etməkdə məqsədi yükdaşımaya sərf olunan vaxtı, maliyyə resurslarını və ətraf mühitə vurulan zərəri azaltmaqdır.

Multimodal nəqliyyat konsepsiyası yükdaşımaların müasir dövrün tələblərinə inteqrasiya olunması nəticəsində meydana çıxmışdır. İqtisadiyyat, nəqliyyat əməliyyatlarının mürəkkəbliyi şəraitində, texnoloji yeniliklərin tətbiqi, kadrların peşəkarlığı, işgüzar və rəqabət mühiti kimi müxtəlif alətlərlə tənzimlənir [6, s.41-61]. Beləliklə, multimodal nəqliyyat, alternativ nəqliyyat sistemləri ilə paralel olaraq beynəlxalq ticarət dövriyyəsində əhəmiyyətini hər gün daha çox artırmaqdadır. Multimodal nəqliyyatın tətbiq edilməsi yol tıxacını azalda bilər. Bu zaman yükdaşımalarda müxtəlif nəqliyyat növlərindən ən azı ikisi iştirak edir; yüklərin daşınması yalnız bir nəqliyyat müqaviləsinə əsaslanır; yüklərin daşınmasına dair sənəd yük sahibinin təşəbbüsü ilə yükdaşıyan operatorla birlikdə hazırlanır; bütün nəqliyyat prosesi nəqliyyat operatoru tərəfindən təşkil edilir;

Multimodal nəqliyyatda beynəlxalq nəqliyyat ekspeditoru və multimodal nəqliyyat operatoru, hər cür hərəkət və səhvlərə görə yük təhvil alındığı vaxtadək yük sahibi qarşısında cavabdehdir.

Multimodal nəqliyyat sistemi

Şəkil 1.

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nəticə. Beynəlxalq müstəvidə Zəngəzur kimi təsbit edilən dəhlizdə multimodal daşımaların tətbiqi tək Naxçıvanla yox, Türkiyə və Avropa ilə Azərbaycan arasında yükdaşımaların səmərəliliyini yüksəldə bilər. Şəkil 2-də multimodal nəqliyyatın bir çox üstünlüklərindən bəziləri göstərilmişdir.

Multimodal nəqliyyatın üstünlükləri

1	Qüsursuz rabitə əlaqəsinin qurulması vahid multimodal nəqliyyat operatoru tərəfindən aparılır
2	Daşıma müddətinin azaldılması, itən və ya zədələnmiş yükün riski planlı və koordinasiyalı nəqliyyat əməliyyatı
3	Çoxsaylı sənədlərin azaldılması
4	Sürətli bir şəkildə bazara çıxış imkanlarını artıran göndərmə və tranzit vaxtı
5	Xərc yükünün azaldılması sayəsində maliyyədən qənaət

Şəkil 2.

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Multimodal nəqliyyat yükdaşıyan şirkətlərin fəaliyyətini optimallaşdıran, etibarlığını artıran, maliyyə resurslarına qənaət və nəzarət imkanlarını yaxşılaşdıran, rəqabət mühitində yükdaşıma xidmətinin keyfiyyətini yüksəldən səmərəli vasitədir. Həmçinin multimodal nəqliyyatın tətbiqi yükdaşımaların məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaq, ekoloji tarazlığın qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Yükdaşımalarda multimodal nəqliyyat bütün mərhələlərdə ən səmərəli metodun istifadəsini təmin edir və eyni zamanda tıxacları, enerjini, xərcləri və ətraf mühitin çirklənməsini azaldır [6, s. 41-61].

Avropada yük və sərnişin daşımalarının miqdarı artmaqdadır. Ona görə də nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyaların təchizat zənciri və distribyutorları tərəfindən fərqli tələblərə cavab verən keyfiyyətli xidmətlər təklif edilir. Beləliklə, 21-ci əsrdə multimodal nəqliyyat infrastrukturu və multimodal nəqliyyat xidmətləri şirkətlərin logistik əməliyyatlarında mühüm

rol oynayacaqdır. Multimodal nəqliyyat sistemində nəqliyyatın müxtəlif növlərinin birlikdə istifadə edilməsinin səbəblərindən biri iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə əsaslanır. Müxtəlif şirkətlər arasında xərclərin artması, gəlirlərin azlması ilə nəticələnən yük və sərnişindaşımalarının qiymətinə görə rəqabət artır.

Dünyada hal-hazırda nəqliyyat sektorunda transmilli şirkətlərin strategiyalarını dəyişdirəcək dörd trend nəzərə alınır:

1. Ticarət və investisiyaların hərəkətverici qüvvəsi olan iqtisadi qloballaşma,
2. Dünya bazarlarına məhsulların sürətlə çatdırılmasına tələbin artması,
3. İntensiv istehsalın və qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsi,
4. Tədarük zəncirlərini daha səmərəli idarə etmək ehtiyacı.

Multimodal nəqliyyat Avropa Birliyi ilə yanaşı ABŞ-da da hökumət siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, iqtisadi baxımdan, daşımalarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas təşviq edilən istiqamətdir. Dünya iqtisadiyyatında multimodal nəqliyyat getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun inkişafının bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsiri nəzərə alınmalı və dövlətin müvafiq qurumları multimodal nəqliyyatdan istifadə edərək ölkənin iqtisadi tərəqqisi üçün çalışmalıdır.

Multimodal nəqliyyat Aİ-nin gələcək yükdaşımalarla bağlı siyasətində mühüm rol oynayır. Avropada son 30 ildə əsasən yükdaşımalarda şəbəkə nəqliyyatından istifadə edilirdi. Nəqliyyatın növlərinə görə (avtomobil, dəmir yolu, dəniz, hava, boru kəməri) strukturu Avropada son on ildə ciddi şəkildə dəyişməyib. Əksər ölkələrdə avtomobil nəqliyyatı əhəmiyyətli paya malikdir. Latviya, Estoniya, Litva kimi ölkələrdə dəmir yolu, Hollandiya, Rumıniya, Bolqarıstan kimi ölkələr isə faiz nisbətinə görə daxili su yollarının daha əhəmiyyətli paya sahib olduğu ölkələrdir. Avtomobil nəqliyyatı çevik və sürətli olsa da, AB yalnız bu nəqliyyat növündən asılı ola bilməz. Gələcəkdə avtomobil nəqliyyatının üzləşəcəyi problemlər tıxaclar, yol vergiləri, yanacaq qiymətlərinin artması, dayanacaqların kifayət etməməsi, ətraf mühitin çirklənməsi və s. səbəbindən istifadə azalacaq. Multimodal nəqliyyatın tətbiq edilməsi xərclərin azalmasına və yükdaşıma vaxtına qənaət etməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, multimodal nəqliyyatın uzun gözləmə vaxtları kimi maneələrlə qarşılaşmasına nəqliyyat vasitələrinin sayı artdıqca dayanacaqların kifayət etməməsini, yükdaşıma əməliyyatlarına məhdud nəzarətetmə variantlarını və sifarişlərlə bağlı problemləri qeyd etmək olar. Multimodal nəqliyyatda iştirak edən tərəflərin çoxluğu işin mürəkkəbliyini artırır. Ona görə də müştərilərə mümkün olan ən yaxşı xidməti göstərmək üçün yükdaşımalara cavabdeh xidmət təminatçıları olan şirkətlərin işbirliyi etməsi əhəmiyyətlidir. Multimodal nəqliyyatda müvəffəqiyyəti artırmaq, problemləri azaltmaq üçün iş prosesi standartlaşmalı, maddi-texniki baza yükdaşımaya uyğun nizamlanmalıdır.

Xorvatiya əsilli professor Ratko Zelenikaya görə: multimodal nəqliyyat haqqında qanun, müvafiq institutlar tərəfindən hazırlanan, multimodal fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər arasında milli və beynəlxalq səviyyədə münasibətləri, qaydaları və bundan irəli gələn vəzifələri tənzimləyən hüquqi öhdəliklər məcmusudur [4, s.41-61]. Multimodal nəqliyyatın mürəkkəbliyi ayrı-ayrı nəqliyyat növləri - avtomobil, dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatı ilə yükdaşımalarda tərəflər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsini zəruriləşdirir. Geniş mənada multimodal nəqliyyat qanunu institusional qurumlar tərəfindən hazırlanan multimodal daşımaların tərəfləri arasında mülkiyyət hüquqlarını, qaydalarını və sosial münasibətlərini tənzimləyən inzibati sistemdir. Tərəflər arasında münasibətlərin tənzimlənməsindən başqa milli və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında multimodal nəqliyyatın fəal iştirakçılarının hüquqi öhdəlikləri nəqliyyatda infrastrukturun, təhlükəsizliyin və ətraf mühitin qorunmasını əhatə edir [5].

Bununla birlikdə, multimodal nəqliyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün fərdi nəqliyyat rejimlərinin qaydaları öyrənilməli, nəzarət və tətbiq edilməlidir. Multimodal nəqliyyatda qaydaların tənzimlənməsi, bütün maraqlı tərəflərin kadrlarının keyfiyyətli təhsil alması, iştirakçıların bütün rejimlərdə hüquqlarını bilməyi ilə mümkündür.

Müqavilədə tərəflər arasındakı öhdəliklər aydın ifadə olunur	Müqaviləyə əsasən yüklərin təyin edilən məntəqəyə vaxtında çatdırılmasına yükgöndərən cavabdehdir	Yüklərin çeşidinə və nəqliyyatın növünə görə seqmentlərə bölünməsi operativ tənzimlənir	Nəqliyyatın növünə görə sənədlər daşıyıcının özünə aiddir	Tərəflərin öhdəliyinə nəzarətlə yükgöndərən məşğul olmadıqda çətinliklər ortaya çıxır, yük olduğu halda daşımalar icra olunmur

Şəkil 3. Multimodal nəqliyyatın hüquqi üstünlükləri.

Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ağıllı nəqliyyat sistemləri

Tarixdə ilk dəfə 1928-ci ildə istifadə olunmağa başlanan elektrik işıqforları ilk Ağıllı Nəqliyyat Sistemi (ANS) kimi qəbul edilir, 1960-cı illərdə istifadə olunmağa başlanan kompüter nəzarətində olan işıqforlar da ANS-in tarixi baxımından əhəmiyyətlidir [9, s.11]. Bu sistemləri ilk dəfə 1970-ci illərdə ortaya çıxan və fransızca “télématique” sözündən gələn “Telematik” konsepsiyası çərçivəsində qiymətləndirmək daha dəqiq olar.

1978-ci ildə iki fransız telekommunikasiya mütəxəssisi tərəfindən qurulan və informatika sözlərinin birləşməsi ilə tərtib edilən bu konsepsiya 1980-ci illərdə həm ingilis, həm də digər dillərdə təqdim edilmişdir. Bu bilik anlayışı telekommunikasiya şəbəkəsi üzərindən ötürülmə və bu məlumatların kompüter vasitəsilə işlənmə proseslərinin birləşdirilməsi kimi başa düşülə bilər [10, s. 403]. Bu istiqamətdə tədqiqat işlərini araşdırdıqda nəqliyyat telematikasının ANS anlayışına çevrilməsi tarixi baxımdan üç mərhələdən ibarət olmuşdur:

Birinci mərhələ - ANS araşdırmalarının başladığı 1970-ci ildən 1980-ci illərin əvvəllərinədək dövrü əhatə edən mərhələdə bir çox Avropa şirkəti tərəfindən göndərilən məlumat mesajının əvvəlində bir kod dərc edilir. Beləliklə, yalnız bu məlumatın müəyyən nəqliyyat vasitələrinə çatdırıldığı sistemlər hazırlanır. 1974-cü ildə Almaniyada yay tətili zamanı avtomobil yollarında nəqliyyat sıxlığını, tıxacı azaltmaq üçün Tezlik Modulyasiyası (Frequency Modulation) köməyi ilə inkişaf etdirilən Avtomobil Sürücüsü Yayım Məlumat Sistemi (Autofahrer Rundfunk Informations system) bu sahədə hazırlanmış ilk nümunələrdən biridir. 1970-ci ildən Avstraliya Magistiral yolları İdarəsi tərəfindən 30 siqnallı kəsişmənin mərkəzindən Nəqliyyatın Hərəkətinə nəzarət İmkanları sistemi hazırlanıb. ABŞ-da hökumət tərəfindən dəstəklənən Elektron Marşrut Rəhbərliyi Sistemi ANS baxımından fundamental tədqiqat və araşdırma işinin ilk mərhələsi hesab edilir. 1973-cü ildə Yaponiya Beynəlxalq Ticarət və Sənaye Nazirliyi tərəfindən dəstəklənən Avtomobil İdarəetmə Sistemi Yaponiyada Ağıllı Nəqliyyat Sistemlərinin hazırlanan ilk nümunəsidir [10, s. 405]. Yuxarıda sadalanan bütün bu sistemlər marşrut planlaşdırma məqsədləri üçün olub nəhəng kompüter sistemləri tərəfindən tərtib edilib. Mərkəzi sistemlər tərəfindən idarə olunan bu texnikada o vaxtkı məhdudiyyətlər səbəbindən ağıllı nəqliyyat sistemlərinin praktik tətbiqində lazım olan nəticələri əldə etmək mümkün olmadı.

İkinci mərhələni təşkil edən 1981-1994-cü illər arasındakı dövrdə texnoloji araşdırmaların kütləvi xarakter alması ANS-in tətbiqi imkanlarını genişləndirdi. Bu mərhələdə həyata keçirilən əsas layihələr arasında Avropada iki layihə var. Onlardan biri də Yüksək Səmərəli və Özünəməxsus Təhlükəsiz Avropa Nəqliyyat Sistemi Proqramı (PROMETHEUS) olub və bu layihədə elektron sürücünün dəstəklənməsi, nəqliyyat vasitələri arasında əlaqə və avtomobillə nəqliyyat infrastrukturu arasında rabitənin olduğu mürəkkəb xəbərləşmənin, robot və nəqliyyat texnologiyalarının inkişafı hədəflənmişdir. Bu layihə Avropanın rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə həyata keçirilən və Pan-Avropa təşəbbüsü olan EUREKA proqramının bir hissəsi olaraq 1986-cı ildə ortaya çıxdı. Bu layihədə 18 Avropa avtomobil istehsalçısı şirkətlə birlikdə 40-dan çox tədqiqat

təşkilatı iştirak etdi. Avropada eyni dövrdə başlayan başqa bir layihə Avropada Avtomobil Təhlükəsizliyi üçün Xüsusi Yol İnfrastrukturu (DRIVE) layihəsi idi. Bu layihə DRIVE-I və DRIVE-II olmaqla iki hissədən ibarət idi. DRIVE-I layihəsi 1989 -cu ildə həyata keçirildi. DRIVE-I çərçivəsində, nəqliyyat xidmətlərinin minimum xərc və gecikmə ilə təmin edilməsi, effektivliyi artırmaq məqsədi ilə AB-də operatorların ümumi yanaşması və modelləşdirilməsi, insan davranışı və təhlükəsizliyi, yol hərəkətinə nəzarət və telekommunikasiya və verilənlər bazası infrastrukturu adlanan istiqamətlərdə fəaliyyət davam etdirilmişdir. Bu proqram çərçivəsində dəstəklənən 72 layihədən British Telecom, Philips, Daimler Benz və Volvo kimi Avropanın fərqli şirkətləri Maraqlı tərəflərin daxil olduğu Nəqliyyatın səmərəliliyi və təhlükəsizliyi üçün mobil radio sistem (SOCRATES System of Cellular Radio for Traffic Efficiency and Safety) layihəsidir. Bu layihə (GSM Global System for Mobile Communications) texnologiyasının ilk dəfə istifadə edildiyi ANS-in tətbiqi kimi tarixə keçmişdir. DRIVE-I proqramının davamı olan DRIVE-II proqramında, 1992-1994-cü illərdə sərnişinlərin hərəkətinə dair məlumatlar, idarəetmə əməliyyatları və nəqliyyatın hərəkətinə nəzarət, ictimai nəqliyyatda avtomatlaşdırılmış ödəmə və tələbin idarə edilməsi, donanma və yük idarəçiliyi, sürücülərə kömək kimi istiqamətlərdə bir çox layihənin icra edilməsi təşviq edilmişdir. Avropada ANS sahəsində Avropa ölkələri ilə Beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlıq etdiyi Avropa Avtomobil Nəqliyyatı Telematikası İcra Əlaqələndirmə Qurumu (ERTICO) dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyətinin nəticəsində Avropa Komissiyasının təşkilatçılığı ilə 1991-ci ildə öz işinə başlamışdır [10, s.407]. ERTICO üzvləri üçün ANS tətbiqlərinin həyata keçirilməsində kömək edən platforma olub, üzvləri adından dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən ANS-nin inkişafı və icrası layihələrini idarə edir. Həmçinin ANS-in həyata keçirilməsi üçün Avropada lazımi proqramların və planlaşdırmanın hazırlanması, idarəçilər arasında ANS-in faydaları haqqında məlumatlılığın artırılması ERTICO-nun fəaliyyətinə daxildir.

ABŞ-da isə ABŞ Nəqliyyat Nazirliyi üçün Federal Məsləhət Şurası olaraq vəzifələndirilən 1990-cı ildə qurulan Ağıllı Avtomobil Yolları Sistemlərinin (İVHS-nin Intelligent Vehicle Highway Systems) meydana gəlməsində təşkilatçılıq edən Mobility 2000 proqramı 1989-cu ildə başlamışdır. İVHS-haqqında qanunun qəbul edilməsi yük və sərnişinlərin səmərəli şəkildə daşınması və qlobal iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, iqtisadi cəhətdən sağlam milli intermodal nəqliyyat sisteminin qurulması kontekstinin tərkib hissəsi kimi təsbit edildi. 1991-ci ilin dekabr ayında (İSTEA Intermodal Surface Transportation Efficiency Act) qəbul edilən qanunla milli səviyyədə ANS ilə əlaqədar Ar-Ge fəaliyyətinin icra edilməsi, bu sistemlərin sınaqdan keçirilməsi və təbliği nəzərdə tutulur. Bu qanunla, ilk növbədə ANS layihələrinə ayrılan vəsait 660 milyon ABŞ dolları, 1992-1997-ci illərdə ayrılan vəsait 1,2 milyard ABŞ dolları həcmində olmuşdur. 1991-ci ildə ANS-Amerika təşkilatı təsis edildikdən sonara özəl sektor şirkətləri, dövlət qurumları, müvafiq institutlar və tədqiqat mərkəzləri bu təşkilata üzv oldular [11, s.7]. Bu dövrdə Yaponiyada avtomobil naviqasiya sisteminə əsaslanan layihə olaraq 1984-cü ildə (RACS Road-Automobile Communication System) proqramına start verildi. Bu layihədən sonra Yapon Polis Xidmətinin nəzarəti altında istifadəyə verilən və sürücüləri yol hərəkəti haqqında məlumatlandırmaq məqsədi daşıyan (AMTICS Advanced Mobile Traffic Information and Communication System) layihəsi ilə RACS eyni məqsəd daşıdığına görə 1990-cı ildə iki layihə, (VICS-Vehicle Information and Communication System) və Rabitə Sistemi-Nəqliyyat vasitələrinin Rabitə və Məlumat Sistemi birləşdirildi [9, s. 15]. 1985-ci ildə Avstraliyada ikinci nəsil nəqliyyat idarəetmə sistemi (TRACS Traffic Responsive Adaptive Control System) proqramı başladı [10, s.406].

Üçüncü mərhələ hesab edilən və 1994-cü ildən 2021-ci ilə qədər davam edən dövrdə əvvəlki dövrlərdə başladılan proqramların praktiki tətbiqləri geniş miqyas almağa başlayaraq, yalnız avtomobil nəqliyyatını idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş sistemlərdən intermodal daşımalar üçün sistemlərin hazırlandığı dövrə keçilib. Bundan əlavə, ANS həm milli, həm də beynəlxalq platformalarda elmi-texnoloji yeniliklərdə özünə daha möhkəm yer tapdı. 1994-cü ildə İVHS proqramı ANS-"Ağıllı Nəqliyyat Sistemləri" olaraq dəyişdirildi və Parisdə keçirilən ilk ANS dünya konqresində qəbul edildi. ANS tətbiqlərin inkişafı planı, 1994-1998-ci illəri əhatə edən Avropa Birliyinin

4-cü Proqramında öz əksini tapdı, telematikada tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinin əsas mövzulardan birini təşkil etdiyi həmin proqram 1994-cü ildə tərtib edilib Avropa Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən aprel ayında qəbul edildi.

Yenə 1994-cü ildə Yaponiyada beş nazirliyin əməkdaşlığı ilə, ANS üzrə standartlaşdırma və beynəlxalq səviyyədə araşdırmalar aparmaq üçün ANS Japan təşkilatı quruldu. Qlobal səviyyədə Yüksək Elm və Telekommunikasiya Birliyinin hissəsi olan ANS Yaponiya, Asiya-Sakit okean bölgəsindəki bu sahədə ilk təmas nöqtəsi hesab olunur. Bu təşkilatın nazirlər səviyyəsində qurulmuş idarə heyəti, Avtomobil, Yol və Hərəkətin İdarəolunması Cəmiyyəti (VERTIS Vehicle, Road and Traffic Intelligence Society) kimi milli və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək bir çox fəaliyyətə dəstək verdi. Qabaqcıl Nəqliyyat İnformasiya Sistemi (VICS ilə ATIS Advanced Traffic Information System) kimi layihələrdən hazırda Yaponiyada istifadə olunur. VICS proqramı ilk dəfə Tokio və Osaka şəhərlərində fəaliyyətə başladıqdan sonra hər bir yol idarəsindən vaxtında gələn nəqliyyat məlumatı bu sistemin mərkəzində toplanır. Sonra bu sistemdən FM radio yayımı və yol kənarındakı yol nişanları vasitəsi ilə yol hərəkəti məlumatları sürücülərə və digər istifadəçilərə ötürülür [10, s.406].

Əsas AB ölkələri, ABŞ, Yaponiya və Avstraliya kimi ölkələrdə ANS-in inkişafının üç əsas mərhələsi haqqında məlumatlar 1960-cı ildən 2021-ci ilə qədər olan yenilikləri əhatə edir. Ancaq xüsusilə üçüncü mərhələdə Kanada, Cənubi Koreya, Sinqapur, Çin kimi ölkələrin bu sahədə gördüyü mühüm işlər də var.

ABŞ ANS-lər proqramının əhatə etdiyi tətbiqlər: təhlükəsizlik kəmərlərinin geniş yayılması, nəqliyyat vasitələrinin sayının azaldılması, motorlu nəqliyyat vasitələrinin və yolların yaxşılaşdırılması kimi tədbirlər nəticəsində 1980-ci illərlə müqayisədə 2010-cu illərdə yol nəqliyyat hadisələrində sərnişinlər arasında ölüm nisbətinin 35% -dən çox azaldığı müşahidə edildi [12, s.6].

ANS-in geniş yayılmasının iqtisadi baxımdan faydası bu konsepsiyaya əsaslanaraq fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının artması ilə birlikdə bu sahədə məşğulluğun artması və yeni texnologiyaların inkişafı, qlobal səviyyədə yeni bazarlara çıxışın asanlaşmasıdır. ABŞ-da 2009-cu ildə ANS-ləri tətbiq edən şirkətlərin ümumi gəlirləri 48 milyard ABŞ dollarına yüksəldi. Bundan əlavə, bu şirkətlərdə çalışan işçilərin sayı 180.000, məşğulluğun 445.000 olduğu təxmin edilir [13, s.10].

Nəticə

Ağıllı nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi sahəsində Azərbaycanda dövlət sektorunun daha fəal olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Özəl sektor insan, maliyyə, fiziki və informasiya resursları baxımından zəif olduğuna görə, hər cür imkanlara sahib olan dövlət sektoru ilə rəqabət apara bilmir. Ona görə də Azərbaycanın milli özəl şirkətlərinin ANS-lərinin tətbiqində iştirakı dövlət tərəfindən təşviq edilməlidir. Ölkəmizdə ANS-lərin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olaraq gündəmə gələ biləcəyi ehtimal olunan digər məsələlərə aiddir:

- bu sistemlərdə istifadə olunan xüsusi məlumatların qorunması;
- beynəlxalq standartla uyğunluğun artırılması;
- regional səviyyədə ANS-ləri tətbiq etməklə yanaşı ticarət məqsədilə daşınan yüklərin gömrük rəsmiləşdirilməsində beynəlxalq daşımaların tələb etdiyi qanunlara uyğunluq;
- yük və sərnişinlərin kommersiya məqsədilə daşınması əməliyyatlarında elektron audit tətbiqlərini artıraraq xərclərin azaldılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı) ilə təsdiq edilmişdir.
2. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
3. [http://transit.az/az/abouthttp://]
4. Aleksandar Erceg, Biljana Činčurak Erceg and Zafer Kilic (Croatia; Turkey) Multimodal transportation – economic and legal viewpoint from Croatia and turkey. 20th international

scientific conference Business Logistics in Modern Management October 7-9, 2020 // Osijek, Croatia; 375 p.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Fərmanı // (18 yanvar 2016-cı il).
6. Sussman, J. (2004) //, Perspectives on Intelligent Transportation Systems. Massachusetts: Cambridge: Springer.
7. https://www.freightwaves.com/news/how-big-is-the-lo gistics-industry
8. ERF. (2013). ERF 2012 // European Road Statistics. Brüksel: ERF.
9. T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı “Akıllı Ulaşım Sistemleri Uygulamaları ve Türkiye İçin Bir AUS Mimarisi Önerisi” // Hasan TUFAN Ulaştırma ve Haberleşme Uzmanlığı Tezi 2014.s.110.Ankara.
10. Nowacki, G. (2012) // Development and Standardization of Intelligent Transport Systems. TransNav, the International Journal on Marine Navigation and Safety of Sea Transportation, 6(4), 403-412.
11. Sussman, J. (2004) //, Perspectives on Intelligent Transportation Systems. Massachusetts: Cambridge: Springer.
12. Unsustainable Transport; City Transport in the New Century David Banister Ebrary, // 2005p.
13. ITS America. (2011) // Sizing the U.S. and North American Intelligent Transportations Systems Market: Market Data Analysis of ITS Revenues and Employment. Washington: ITS America.
14. Ə.Z.Paşayev. “Nəqliyyat sektoruna yönələn investisiyalar”Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Elmi Əsərləri № 1 Bakı – 2016; s.169.
15. A.M.Əsədov. Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri. “Avropa” nəşriyyatı-2014, s.145;

Амирхан Захид оглы Пашаев,
диссертант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
Институт экономических исследований
Азербайджанская Государственная
Морская Академия, преподаватель.
Почта: emirhanpasayev@gmail.com

Мировой опыт повышения эффективности транспортного сектора

Резюме

Целью исследования является использовать мировой опыт в части повышения эффективности инвестиций в транспортный сектор Азербайджана в контексте ввода в эксплуатацию транспортных коридоров мирового значения, проходящих по территории нашей страны.

Методология исследования - использован системный подход к исследуемой области, а также методы сравнительного анализа, обобщения и оценки транспортного сектора с точки зрения лучших практик.

Значимость исследования - полученные результаты могут быть использованы для решения теоретических и практических задач, связанных с транспортной сферой.

Результатом исследования является в рамках международных и региональных требований, с учетом современного уровня развития страны, разработка предложений и рекомендаций по повышению эффективности инвестиций в транспортную отрасль.

Оригинальность и научная новизна исследования - подходы к требованиям современных условий сформированы на основе изучения мирового опыта решения обсуждаемых

в статье проблем. На уровне развитых стран проанализированы направления повышения эффективности инвестиций в транспортный сектор. Сложность мультимодальных перевозок Сделаны предложения и рекомендации по оптимизации регулирования отношений сторон при перевозке грузов автомобильным, железнодорожным, воздушным и морским транспортом.

Ключевые слова: перевозки транзитных грузов, пассажирские перевозки, инвестиция, мультимодальные перевозки, эффективность.

Amirkhan Zahid Pashayev
dissertant Azerbaijan State University of Economics,
Economic Research Institute
Azerbaijan State Maritime Academy, teacher.
E-mail: emirhanpasayev@gmail.com

World experience in improving the efficiency of the transport sector

Summary

The aim of the study is to use world experience in terms of increasing the efficiency of investments in the transport sector of Azerbaijan in the context of putting into operation transport corridors of world importance passing through the territory of our country.

The research methodology it used a systematic approach to the study area, as well as methods of comparative analysis, generalization and assessment of the transport sector in terms of best practices.

The significance of the study - the results obtained can be used to solve theoretical and practical problems related to the transport sector.

The result of the study is within the framework of international and regional requirements, taking into account the current level of development of the country, the development of proposals and recommendations to improve the efficiency of investments in the transport industry

Originality and scientific novelty of research - approaches to the requirements of modern conditions are formed on the basis of studying the world experience in solving the problems discussed in the article. At the level of developed countries, the author analyzes the directions of increasing the efficiency of investments in the transport sector. The complexity of multi-modal transportation Suggestions and recommendations have been made to optimize the regulation of relations between the parties in the carriage of goods by road, rail, air and sea transport.

Key words: transit cargo transportation, passenger transportation, investment, multimodal transportation, efficiency.

V BÖLMƏ.
MALİYYƏ, QİYMƏTLİ KAĞIZLAR, GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

UOT 336.74

Rauf Mirzağa oğlu ALLAHYAROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİN OPTİMAL MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən mühasibat uçotu sisteminin müəssisənin idarə olunmasında beynəlxalq şərtlərə cavab verən səviyyəyə yüksəlməsini tələb edən yeni iqtisadi münasibətlərə əsaslanır. Burada gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi, malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi üzrə konsepsiyalara da diqqət yetirmək lazımdır. Tədqiqat sübut edir ki, istehsal xərcləri bir çox məqamdan təsnifləşdirilə bilər. Müəssisələrdə xərclər kalkulyasiya maddələri və iqtisadi elementlər üzrə təsnif edilir. İstehsal xərclərinin nəzərdə tutulan məqsədə görə qruplaşdırılması, operativ qərarların qəbul olunması və nəzarət imkanları xərclərin formalaşmasına nəzarət etməkdə olduqca vacibdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində statistik və analitik təhlil metodlarından, müşahidə, müqayisə və ümumiləşdirmə təhlil yollarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - mühasibat uçotunun, maliyyə və statistik hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, onlarda çoxlu sayda göstəricilərin azaldılması, idarəetmə təhlilinin ənənəvi qaydalardan fərqlənən və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam cavab verən yeni metodologiyasının işlənib hazırlanması bu tədqiqatı əhəmiyyətli edən əsas səbəblərdən biridir. Belə bir metodologiyanın işlənib hazırlanması idarəetmədə strateji və taktiki problemlərin həlli, bazarın tələblərinə və öz istehsal potensialına uyğun olaraq məhsulların istehsalı və satışı prosesində biznes tərəfdaşının düzgün seçilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqatın nəticələri - ölkələr arasında mühasibat uçotu və hesabat təcrübəsinin vahidliyi və aydınlığı təmin edilməli və mühasibat (maliyyə) uçotunun beynəlxalq səviyyədə tanınmış konseptual prinsiplərinə uyğunluq tətbiq edilməlidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bazar şəraitində istehsal məsrəflərinin uçotunun yenidən qurulması, xərclərin dəqiq təsnifatının aparılması, bəzi məsrəflərin sintetik uçotunun aparılması qaydasının dəyişdirilməsi və öhdəlik kimi uçot vasitələrinin tətbiqi üzrə bir sıra təşkilati işlərin aparılması və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: Müəssisədə gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsi; elan edilmiş dividendlər; ehtiyat kapitalı; büdcə ilə hesablaşmalar, audit və maliyyə hesabatları.

Giriş

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun maya dəyəri qiymətlərin və mənfəətin formalaşmasına bilavasitə təsir edən əsas amillərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmalı, bu göstəricinin səviyyəsinə təsir edən xarici və daxili amillər də diqqət mərkəzində olmalıdır. Şirkətlərin yoxlanılmış maliyyə hesabatları üzrə gəliri artırmaq, menecerlərin işini planlaşdırmaq, nəzarət etmək və qərarlar qəbul etməkdə kömək etmək, habelə müəssisənin rifahının yüksəldilməsində bir sıra digər faydalı funksiyaları yerinə yetirmək üçün audit mühüm vasitədir. Şirkətin maliyyə hesabatlarının

auditi şirkətin əməliyyatlarının mahiyyətinə xarici baxışı təmin edir. Şirkət hər hansı əhəmiyyətli dərəcədə kənar maliyyə və kreditdən asılı olduqda, şirkət xarici tərəflərə öz maliyyəsinin etibarlılığına dair etibarlı sübut təqdim etməlidir və məhz burada yoxlanılmış hesabın mövcudluğu şirkətə birbaşa kommersiya dəyəri gətirir.

Bazar şəraitində idarəetmə təhlilinin altıncı bloku olan məhsulun dəyərini qiymətləndirmək üçün tələb olunan məlumat vahidi istehsal uçotunun məlumatlarına əsaslanır ki, bu da mənşəyinə, məhsulun növünə və məsuliyyət mərkəzlərinə görə təsnifləşdirməyə imkan verir. Bununla belə, bu, mövcud məlumatların tez qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Eyni zamanda, məsrəflərin uçotu və istehsal məsrəflərinin təhlilinin dəqiqləşdirilməsi dərəcəsinin müəssisənin istehsalın uçotu sahəsində həyata keçirdiyi uçot siyasətindən asılılığı müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə aid olan təsərrüfat subyektləri üçün vahid metodologiyanın işlənib hazırlanmasını çətinləşdirir. Digər tərəfdən, mülkiyyət növündən və sənaye növündən asılı olmayaraq bütün müəssisələr üçün hesablama maddələrinin vahid nomenklaturasının olmaması bu subyektlər üçün müxtəlif üsulların işlənib hazırlanmasına və iqtisadi təhlilin əsas prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Ona görə də, fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatının atributu olan “birbaşa xərclər” sistemi əsasında milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olan müəssisə və firmalarda məsrəflər uçotunun təşkili mövcud nöqsanları aradan qaldırır. Eyni zamanda, bu sistemdə məsrəflərin uçotunun “şərti dəyişən” və “şərti sabit” bloklar şəklində təşkili bütün müəssisə və firmalar üçün eyni olan vahid hesablama maddələrinə ehtiyacı azaldır; ehtiyacı aradan qaldırır; məhsulun maya dəyəri səviyyəsində dəyişikliklərə operativ nəzarət etmək üçün çoxlu sayda alqoritmlər və hesablama şəraiti yaradır [6, s.203].

Müəssisələrin maya dəyərinin optimal formalaşması

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə idarəetmənin mühüm elementlərindən biri olan mühasibat uçotunun metodoloji və konseptual aspektləri kökündən dəyişmişdir. Bu idarəetmə uçotuna istehsal məsrəflərinin müxtəlif meyarlar üzrə təsnifləşdirilməsi, onların maliyyə uçotunun metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və məhsulun maya dəyərinin hesablanması aiddir [1, s,14]. Bununla yanaşı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin digər bloklarının qarşılıqlı əlaqəsi onun təhlili göstəriciləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Cədvəl 1

2021-ci il üzrə Audit Şirkətlərinin gəlirlilik səviyyəsi

Şirkət	İllik gəlir	İşçi sayı
Deloitte	47.6$ milyard	334.800
PwC	43.0$ milyard	276.000
EY	37.2$ milyard	298.965
KPMG	29.75$ milyard	227.000
BDO	10.3$ milyard	91.000
RSM	6.3$ milyard	43.000
Grant Thornton	5.72$ milyard	56.000
Nexia International	4.5$ milyard	34.000
Crowe Horwath	4.3$ milyard	42.000
Baker Tilly	4.04 $ milyard	37.000

Mənbə: https://www.statista.com/

Gəlirin dəyəri satılan malların dəyərindən (COGS) fərqlidir, çünki birincisinə paylama və marketinq kimi istehsaldan kənar xərclər də daxildir. Gəlirin dəyəri satılan malların dəyərini (COGS) və ya göstərilən xidmətlərin dəyərini və satışın yaradılması üçün çəkilən hər hansı əlavə xərcləri nəzərə alır. Satışla bağlı bir çox məsrəflərdə gəlirin maya dəyəri faktoru olsa da, menecerlərə ödənilən əməkhaqqı kimi dolayı xərcləri nəzərə alınmır. Gəlir dəyərinin bir hissəsi hesab edilən məs-

rəflərə əməkhaqqı, komissiya, materiallar və satış endirimləri kimi çoxlu maddələr daxildir. Mənfəət hesabatında sadalananlar kimi mənfəət marjası üçün standart düsturdan istifadə edərək mənfəət ölçülərini müqayisə edərkən, gəlirin dəyəri əsasında mənfəət marjası ölçüsünün yaradılması korporasiyalar tərəfindən rüblük hesabat üçün adətən istifadə olunanlardan daha aşağı dəyər yaradar. Bunun səbəbi, bura COGS və ya xidmətlərin dəyəri və digər birbaşa xərclər daxildir. Hazırda dünyada audit və maliyyə nəzarəti həyata keçirən şirkətlərə nəzər yetirsək Deloitte, PwC, EY, KPMG gəlirlilik səviyyəsinə və işçi sayına görə ilk sıralarda yer tutur [12].

Maliyyə menecmentinin məqsədlərinin yekunu səhmdarların sərvətini və təşkilatların dəyərini artırmaqdır. Bu məqsədlərlə yanaşı maliyyə menecmentinin digər kiçik məqsədləri də vardır ki, bunlar maliyyə büdcələrinin planlaşdırılması və maliyyə resurslarının təşkili və nəzarəti planına uyğun olaraq maliyyə qərarlarının qəbul edilməsidir. Effektiv maliyyə menecmentinin əsas məqsədi riskdən qaça bilən və şirkətin qazancını saxlamaqla təşkilatın gündəlik əməliyyatlarını davam etdirə bilən davamlılıq strategiyalarını qəbul etmək, biznesin davamlılığını təmin etmək strategiyalarına uyğun olaraq maliyyə planlarını effektiv şəkildə həyata keçirməkdir.

Audit təşkilatın müəyyən edilmiş siyasət və prosedurlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün əməliyyatların sistematik qiymətləndirilməsi prosesidir. Auditin məqsədi fırıldaqçılıq, mənimsəmə, israf və ya səmərəsizlik ehtimalını minimuma endirməkdir [2, s.251]. Audit proseduru fəaliyyətlərin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Audit hesabatı təşkilatın arzu olunan məqsədlərə doğru irəlilədiyini göstərməlidir. Daimi daxili audit biznesin siyasət və prosedurlarını araşdırır və təşkilatın səmərəliliyini və əməliyyat effektivliyini qiymətləndirir. Daxili audit təşkilatın əməliyyatlarına dəyər əlavə etmək və təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş müstəqil, obyektiv təminat və məsləhətçilik fəaliyyətidir [7.s.167]. O, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəetmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün sistematik, nizam-intizamlı yanaşma gətirməklə təşkilata məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir.

İqtisadi qeyri-sabitlik olarsa məsələn, yüksək inflyasiya dövründə büdcənin hazırlanması işi ciddi şəkildə qeyri-real ola bilər. Ehtimal olunan qiymət səviyyələri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik həm də büdcənin hazırlanmasına laqeyd münasibəti işarət edə bilər. Buna büdcə sonradan icra edildikdə, nəticələrə resursların bir büdcə xəttindən digərinə (virement) keçidinə sərf edilən boşa çıxan inzibati səylər; əlavə vəsaitlərin həddindən artıq istifadəsi; ümumi üzərində makroiqtisadi nəzarətin itirilməsi; proqramlar arasında resursların zəif bölüşdürülməsi; və xərclər üzrə borclar daxildir [4, s 111].

Neft və qaz hasilatı üzrə xərclərin və gəlirlərin bölüşdürülməsi metodları

Bütün sahələrdə olduğu kimi, neft hasilatı sahəsində də xərclərin uçotu, bölüşdürülməsi və təkmilləşdirilməsi müəssisə daxilində aktual problemə çevrilir. Müəssisə istehsal xərclərinin uçotnu nizamlamaq üçün bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən təşkil etməlidir. Bu tələb müxtəlif xərc göstəricilərini əks etdirən hesabat formalarının və ilkin qeydlərin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Ümumiyyətlə, istehsal xərclərinin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin hesablanmasının mövcud metodu təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin tələblərinə tam cavab vermir. Ona görə də bazar münasibətləri şəraitində neft hasilatı üzrə məsrəflərin uçotunun təkmilləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin artırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması xərclərin sistemli uçotunun əsaslı şəkildə dəyişdirilməsini tələb edir. Beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlara görə, belə bir uçot sisteminin mövcudluğu ikili xarakter daşıya bilər:

- xərclər uçotunun forma və üsullarını seçməkdə müəssisələrə tam sərbəstliyin təmin edilməsi;
-mühasibat uçotu məlumatlarının düzgünlüyünə və etibarlılığına görə müəssisələrin məsuliyyətinin artırılması [10, s.18].

Bu zaman sənaye müəssisələrində istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onların bölüşdürülməsi və təkmilləşdirilməsi xüsusilə vacibdir. Təcrübədən məlumdur ki, sənaye müəssisələrində məhsulun maya dəyərinin uçotu iqtisadi elementlər və kalkulyasiya ilə təşkil olunur. İstehsal məsrəflərinin iqtisadi elementlər və kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılmasından analitik məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası üçün istifadə olunur.

Bu zaman müəssisələrdə istehsal məsrəflərinin uçotu obyektləri ilə uçot obyektləri arasında fərqin dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Bunun səbəbi, hesablanan maya dəyəri obyektlərinin istehsal maya dəyəri ilə üst-üstə düşməsidir.

Məhsulun xarakterindən, texnoloji prosesdən və idarəetmənin təşkilindən asılı olaraq praktikada müxtəlif hesab vahidlərindən istifadə olunur. Bu vahidlərin istifadəsi mühasibat uçotunu çətinləşdirir. Beləliklə, istehsal məsrəflərinin maya dəyərinin növləri və maya dəyəri üzrə qruplaşdırılması uçotda bir çox nöqsan və çatışmazlıqları aşkarlamağa imkan verir. Belə ki, müəssisələrdə istehsal məsrəflərinin uçotunun təşkili və məhsulların, işlərin və xidmətlərin təşkili əməliyyat xərclərinə nəzarətin tam təmin edilməsinə mane olur. Nəticədə istehsal ehtiyatlarının mühüm elementləri olan istehsal potensialından, maddi, əmək və digər ehtiyatlardan istifadə səviyyəsi xeyli aşağı düşür. Göründüyü kimi, fərdi məsuliyyətin olmaması, uçot və hesabat sistemində nöqsan və çatışmazlıqlar məhsulun dəyərinin düzgün təhlilinə və qiymətləndirilməsinə mane olur. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal xərclərinin və istehsal məsrəflərinin formalaşmasına operativ nəzarəti təmin etmək üçün təsərrüfat hesablı obyektlər, həm də məsuliyyət mərkəzləri olmalıdır. Müəyyən məsrəflərə görə fərdi məsuliyyət, mühasibat uçotu alətlərinin məsuliyyət mərkəzlərinə ayrılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi istehsal xərclərinin azaldılması üçün maddi həvəsləndirmə mexanizminin işlənib hazırlanmasını və rəsmiləşdirilməsini tələb edir.

Qeyd edək ki, bu mərkəzlər üçün məsuliyyət bölgüsü və istehsal xərclərinin uçotunun aparılması zərurəti iqtisadi ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd edilmiş və bu problemin həlli yolları göstərilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatda və tədqiqatlarda irəli sürülən konsepsiyaları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu nöqsanların aradan qaldırılması üçün istehsal xərclərinə görə məsuliyyət mərkəzləri müəyyən edilməli, bu məsuliyyət şöbə müdirləri arasında düzgün bölüşdürülməli, yenidən təyinat aparılmalıdır. İdarəetmə kadrları inkişaf etdirilməli və artan məsrəflərdə istehsal menecerlərinin vəzifələri aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Problemin bu şəkildə həlli müəyyən çətinliklərlə müşayiət oluna bilər.

Məlumdur ki, təşkilati fəaliyyətlə bağlı məsrəflər məhsulun maya dəyərinə dolayı paylama xərcləri kimi daxil edilir. Təcrübə göstərir ki, təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı xərclər həm istehsal, həm də ümumi iqtisadi xarakter daşıya bilər. Xərcləri aşağıdakı kimi təsnif etmək və sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

- istehsal xarakterli təşkilati fəaliyyətlə bağlı məsrəflər;
- ümumi iqtisadi xarakterli təşkilati fəaliyyətlə bağlı xərclər [8, s.49].

Xərclərin bu qruplaşdırılması ixtisarla bağlı potensial xərclərin müəyyən edilməsi üçün əlverişli mühit yarada bilər. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatının atributu sayılan müəssisənin uçot sistemi məsrəflər uçotunun təşkilinin müasir, təkmilləşdirilmiş variantıdır. Bu baxımdan Qərb idarəetmə uçotunun mühüm elementi olan birbaşa xərclər sisteminin tələblərinin mövcud və ya mövcud nəzəriyyə və təcrübəyə uyğunlaşdırılması probleminin həlli vacibdir. Müxtəlif mülkiyyət münasibətləri şəraitində idarəetmə uçotunun mühüm alt sistemi olan birbaşa məsrəflər sistemi istehsalçıların mallarının real dəyəri haqqında məlumat verə bilir ki, bu da ilk növbədə dolayı xərclərin bölgüsündə təhrif olunmur. Tədqiqatlar göstərir ki, ümumi xərclərdə şərti sabit xərclərin payı ildən-ilə artır. Buna görə də bizim dövrümüzdə Qərb ölkələrində məsrəflərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi və praktikasında hesablamaların düzgünlüyünün qiymətləndirilməsinin mühüm prinsipi həmişə gözlənilir. Bu prinsipə əsasən, ən dəqiq və real olanı konkret məhsulun buraxılması ilə birbaşa bağlı olan xərclərin hesablanmasıdır. Bu prinsipə əsasən məhdud məsrəf hesablanır və onun bazasında “istehsalın həcmi – maya dəyəri – mənfəət” sxemi şəklində saxlanılır[3, s.94].

Qərb ölkələrində çox istifadə edilən bu üsullar mükəmməl və qüsursuz deyil. Bu, ilk növbədə, idarəetmə uçotunun təşkilinin əsas prinsiplərindən biri olan “müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif xərclər” sisteminin tələbləri ilə bağlı ola bilər. Ona görə də, fikrimizcə, müasir dövrdə milli mühasibat uçotu standartlarının hazırlanmasında məsrəflərin uçotunun təşkilinin ən səmərəli variantını seçməyə imkan verən prinsiplərin düzgün müəyyən edilməsi bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Dolayı xərclərin bölgüsü və onların bazar münasibətlərinin maya dəyərinə daxil edilməsi problemi hələ də mübahisəlidir. Məsələ ondadır ki, bir sıra sənaye müəssisələrində əməkhaqqının xüsusi çəkisinin kəskin artması ilə əlaqədar onun əsasında bölüşdürülmüş dolayı xərclərin ilkin maya dəyərinə daxil edilməsi nəticəsində müəyyən növlər üzrə süni itki problemi yaranmışdır. Fikrimizcə, əməkhaqqının dolayı məsrəflərinin proporsional bölgüsü formal olaraq həyata keçirilir ki, bu məsrəflər istehsalın həcmi ilə sıx bağlı olsun.

Bundan əlavə, ümumi istehsal və ümumi iqtisadi məsrəfləri bölüşdürmək üçün digər standart əmsallardan və ya əsas göstəricilərdən istifadə edilə bilər. Məhz buna görə də dövrümüzdə paylama bazasını və hesablama obyektini düzgün və sərbəst müəyyən etmək vacibdir.

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun maya dəyərinin təhlili maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün resursların müəyyənləşdirilməsinə münbit şərait yaradan və qiymətlərin tənzimlənməsinə birbaşa təsir göstərən mürəkkəb prosesdir. İdarəetmənin əsas obyekti olduğundan, məhsulun dəyərinin təhlili metodologiyasının işlənib hazırlanması prosesində tədqiqatın istiqamətlərinin dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dəyərin dörd istiqamətdə təhlili daha məqsədəuyğundur:

- məhsulların (işlərin və xidmətlərin) maya dəyərinin ümumi səviyyəsinin və dinamikasının təhlili;
- maya dəyərinə təsir edən amilləri və dəyərin hər bir elementini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinin azaldılması üçün ehtiyatların müəyyən edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı məsrəf elementləri üzrə xərclərin təhlili;
- satış həcmi, maya dəyəri və gəlirlilik arasında funksional əlaqəni müəyyən etmək və qiymətləndirmək [9, s.143].

Göründüyü kimi, son üç məqam innovasiya və müzakirə predmeti baxımından xüsusi maraq doğurur. Buraya, ilk növbədə, maya dəyərinə və hər bir məsrəf növünə təsir edən amillərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi daxildir.

Məhsulun satışından əldə edilən gəlirin məbləği ilə məhdud maya dəyəri arasındakı fərq kritik satış nöqtəsinin müəyyən edilməsi metodologiyasının tələbləri ilə üst-üstə düşən marjinal gəlirin fiziki həcmini hesablamağa imkan verir. Yuxarıda təsvir olunduğu kimi məsrəflərin uçotunu təşkil edərkən şərti sabit məsrəflər paylama xərclərinə deyil, birbaşa satış hesabına daxil edilir. Lakin Qərb ölkələrində geniş tətbiq olunan bu sistemin müəyyən çatışmazlıqları var. Qərb ölkələrində fəaliyyət göstərən firmalar operativ idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün müxtəlif xərc məlumatlarından istifadə edirlər. Bəzi hallarda məhsulun dəyərini hesablamaq üçün eyni vaxtda iki üsuldan istifadə olunur:

-birbaşa xərclər sistemi;
- dolayı xərclərin bölüşdürülməsi üsulu [5, s.67].

Hesab olunur ki, tədqiq olunan neft hasilatı obyektlərində eyni vaxtda iki sistemin paralel uçotunun aparılmasına ehtiyac yoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, birbaşa xərclər sistemindən istifadə edən müəssisələrdə sistemdən kənarda tam maya dəyərini vaxtaşırı hesablamaq kifayətdir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın illik xam neft və qaz istehsalı (2010-2019)

Təbii sərvətlər		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Xam neft	Mln. ton	50.9	45.7	43.4	43.5	42.1	41.7	41.1	38.7	38.8	37.5
Qaz	Mlrd. kub^3	16.7	16.3	17.7	18.3	19.3	19.2	18.7	18.2	19.2	24.5

Mənbə: https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile

Neft, qaz, neft məhsulları və neft-kimya məhsullarının istehsalı və satışı ilə məşğul olan iri şirkətlərdən birincisi SOCAR-dır. Yuxarıdakı cədvələ əsasən 2010-2019-cu illər üzrə ölkədə xam

neft istehsalı azalmış, lakin qaz istehsalı 2010-cu ildə 16.7 milyard m^3 -dən 2019-cu ilə 24.5 milyard m^3-ə qədər artmışdır [13].

Xam neftin istehsalına çəkilən xərclərin neft məhsullarının istehsalının maya dəyərində xüsusi çəkisi nəzərə alınaraq, SOCAR-ın neft-qazçıxarma idarələri tərəfindən neft və təbii qazın maya dəyəri təhlil edilib. 2020-ci ildə 1 ton neftin istehsalının maya dəyəri 118,85 manat təşkil edib və ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,97 manat və ya 4,0% azalıb.

Şirkətin neft hasilatı üzrə ümumi istehsal məsrəflərində material məsrəflərinin payı 3,4%, əmək haqqı 16,4%, sosial sığorta haqları 3,4%, amortizasiya ayırmaları 19,5%, təmir xərcləri 9,1%, texniki xidmət xərcləri 5,1%, nəqliyyat xərcləri 15,4% təşkil edir, faydalı qazıntıların hasilatı vergisi 8,1%, digər vergilər 5,7% və s. təşkil edir [11].

İstehsalat birliyinin neftin daşınması və digər xərcləri nəzərə alınmaqla 1 ton neftin ümumi dəyəri 153,56 manat olmuşdur. 2020-ci ildə 1000 kubmetr qazın istehsalına faktiki maya dəyəri 61,27 manat təşkil edib ki, bu da ötən illə müqayisədə 0,62 manat və ya 1,0% azdır.

Müəssisənin qaz hasilatı üzrə ümumi məsrəflərində maddi xərclərin payı 3,4%, əməkhaqqı xərcləri 13,9%, sosial sığorta haqları 2,9%, amortizasiya ayırmaları 18,2%, təmir xərcləri 8,2%, texniki xidmət xərcləri 4,7%, nəqliyyat xərcləri 14,5%, mədən vergisi 17,7% və s. təşkil etmişdir. Şirkət üçün 1000 m3 əmtəəlik qazın dəyəri 2019-cu illə müqayisədə 0,62 manat (1,0%) ucuzlaşıb.

SOCAR tərəfindən qaz hasilatına çəkilən xərclərə əlavə olaraq, İstehsalat Birliyinin digər məsrəfləri, Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişinin şərtlərinə əsasən Mərkəzi Emal Bölməsindən alınan qazın dəyəri, 2020-ci ildə qazın emalı, saxlanması və nəqli xərcləri, SOCAR-ın satdığı 1000 kubmetr qazın faktiki maya dəyəri 24 manat olub.

Diaqram 1

Azərbaycanda sənaye istehsalında neft və qazın payı

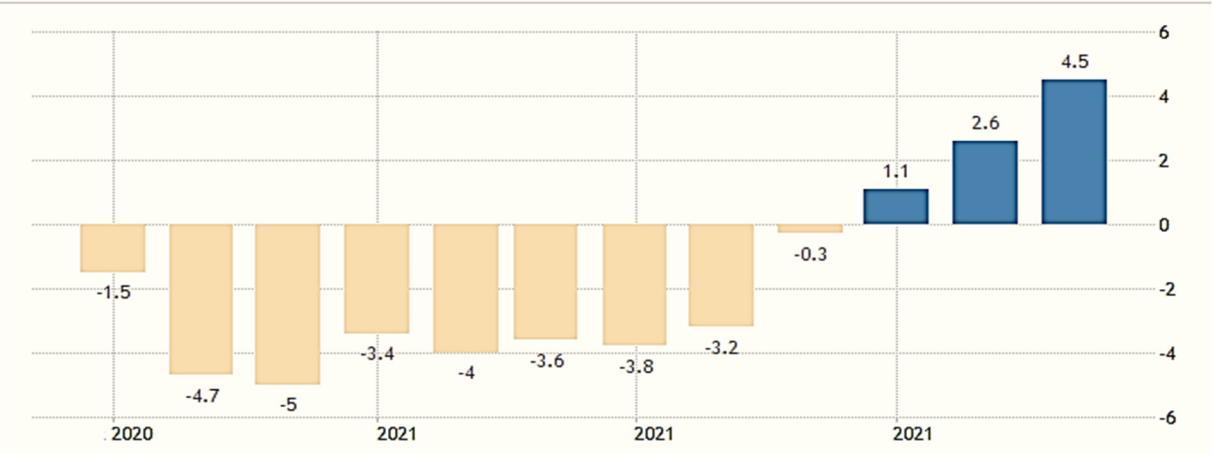

Mənbə: https://tradingeconomics.com/

Azərbaycanda sənaye istehsalı iqtisadiyyatın sənaye sektoruna inteqrasiya olunmuş müəssisələrin məhsuldarlığını ölçür. Mədənçıxarma və karxana sənayesi ən mühüm sektordur və ümumi istehsalın təxminən 70 faizini təşkil edir. Mədənçıxarma sahəsində ən böyük seqment xam neft və təbii qaz hasilatıdır. İstehsalın payı 20 faiz təşkil edir. İstehsalın ən böyük seqmentləri bunlardır: emal olunmuş neft məhsullarının istehsalı (10 faiz); ərzaq istehsalı (2 faiz) və tikinti materiallarının istehsalı (2 faiz). Ümumi məhsulun 7 faizi elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisioner təchizatı, 1 faizi isə su təchizatı, kanalizasiya, tullantıların təmizlənməsi və emalının payına düşür [14].

Neftin qiymətinin aşağı düşməsi əvvəlki illə müqayisədə material xərclərinin, elektrik enerjisi xərclərinin, əsaslı təmir və texniki xidmətin, nəqliyyat xərclərinin, faydalı qazıntıların hasilatı vergilərinin və digər xidmətlərin azalması ilə əlaqədardır. Belə ki, material xərcləri 5121 min manat

(15,2%), elektrik enerjisi 1349 min manat (17,6%), əsaslı təmir və texniki xidmət 25795 min manat (17,8%), daşınma xərcləri 15656 min manat (10,8%), mədən xərcləri vergi 2711 manat (3,9%), digər xidmətlər 6150 min manat (10,5%) azalıb.

Qazın maya dəyərinin azalması ötən illə müqayisədə material məsrəflərinin, elektrik enerjisi xərclərinin, amortizasiya ayırmalarının və mühafizə xərclərinin azalması ilə əlaqədar olub. Belə ki, material xərcləri - 2 214 000 manat (16,0%), elektrik enerjisi xərcləri - 1 206 000 manat (43,4%), amortizasiya xərcləri - 17 241 000 manat (21,6%), təminat xərcləri - 1577 min manat (17,9%), sair vergilər 51 min manat (0,4%) azalıb.

Nəticə

Müəssisələrdə gəlir və xərclərin idarəetməsi və nəzarəti sisteminin yaradılması işçilərin sayı və onların sərəncamında olan maliyyə resurslarının ölçüsündən asılı olmayaraq bütün büdcə istifadəçilərinin öhdəliyidir. Bu faktla qanunun məqsədi vurğulanır ki, bütün büdcə vəsaitlərinin istifadəçiləri büdcə vəsaitlərini düzgün, etik, qənaətcil, səmərəli şəkildə idarə etməyə borcludurlar, onun fəaliyyəti qanunlara, qaydalara, siyasətlərə, planlara uyğun olmalıdır. Tapşırığın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyəti və vaxtında maliyyə hesabatlarının verilməsi və biznes nəticələrinin izlənilməsi öhdəliyini gücləndirməklə, keyfiyyətsiz idarəetmə, əsassız köhnəlmə və istifadə, habelə qanun pozuntuları və saxtakarlıq nəticəsində yaranan əmlak itkilərinin qorunması prosedurları həyata keçirilməlidir.

Bu baxımdan nəzarət fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi və məqsədlərə nail olmaq üçün riskləri azaltmaq və rəhbərliyin göstərişlərinin yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir. Nəzarət fəaliyyətləri müəssisənin bütün səviyyələrində, biznes proseslərinin müxtəlif mərhələlərində və texnologiya üzərində həyata keçirilir. Onlar profilaktik və ya detektiv xarakter daşıya bilər və bir sıra əl ilə və avtomatlaşdırılmış fəaliyyətləri əhatə edə bilər. Vəzifələrin bölgüsü adətən nəzarət fəaliyyətlərinin seçilməsi və inkişafı ilə bağlıdır. Vəzifə bölgüsünün praktiki olmadığı hallarda rəhbərlik alternativ nəzarət fəaliyyətlərini seçir və inkişaf etdirir.

Əsas problem ondan ibarətdir ki, büdcəyə dəyişikliklər çox vaxt büdcənin hazırlanmasının çox gec mərhələsində təklif olunur. Bununla belə, vaxt məhdudiyyətlərindən asılı olmayaraq, xərc siyasəti variantlarının düzgün qiymətləndirilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, büdcələr bəyan edilmiş və razılaşdırılmış (hökumət daxilində) xərc siyasətinin obyektiv qiymətləndirilməsini əks etdirməlidir.

Özəl maliyyə institutları və bazar iştirakçıları öz bizneslərini və maliyyə risklərini yaxşı idarə etməklə və ehtiyatsız risk götürməkdən çəkinməklə qismən də səhmdarların dəyərini artırmaq və bazarlarda müvafiq qarşı tərəf münasibətlərini saxlamaq kimi bazar stimullarına və idarəetmə mexanizmlərinə cavab verməklə maliyyə sabitliyinə töhfə verə bilərlər. Əslində, maliyyə problemlərinə və sistem risklərinə qarşı ilk müdafiə xətləri sağlam maliyyə institutları, səmərəli maliyyə bazarları və effektiv bazar intizamıdır. Lakin maliyyə sabitliyi həm də qlobal ictimai sərvət olduğundan, milli nəzarətçilər və tənzimləyicilər də rol oynamalıdır. Həqiqətən də, bu rol getdikcə beynəlxalq xarakter alır, məsələn, maliyyə problemlərini sistemli hala gəlməmişdən əvvəl müəyyən etmək üçün ölkələr və funksional sahələr (bank işi, sığorta, qiymətli kağızlar) arasında koordinasiya və məlumat mübadiləsinin gücləndirilməsinin aparılması vacibdir

ƏDƏBİYYAT

1. Səbzəliyev S.M. və b. Xərclərin uçotunun ənənəvi və funksional metodlarının müqayisəli xarakteristikası / S.M. Səbzəliyev, V.M. Quliyev, G.M. Zeynalova // Maliyyə və uçot. – 2014. - № 1.
2. Abbaslı T. Audit: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / V.Ağayev, C.Ağakişiyev. – 2-ci nəşri. Bakı: Azərnəşr, 2011. - 504 s.
3. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı: Dərslik. – Bakı, 2003.
4. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.- İdarəetmə uçotu. - Bakı, 2014.

5. Səbzəliyev S.M. Xidmət sahələrində mühasibat uçotu / S.M. Səbzəliyev, Q. Abbasov. – Bakı, 2015.
6. Səbzəliyev S. M. Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti. – Bakı, 2010.
7. Sadıqov Ə.A. Mühasibat uçotu: (dərslik).- Bakı, 2010.
8. Cəfərov A. Mühasibat uçotu”(Köhnə və yeni hesabların müqayisəli təhlili). – Bakı, 2010.
9. Kərimov A.R.. Mühasibat uçotu və vergilər(nəzəri-praktik vəsait). – Bakı, 2009.
10. http://maliyye.gov.az/Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları. - Bakı, 2010.
11. SOCARın illik hesabatı, 2020.
12. https://www.statista.com/
13. https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile
14. https://tradingeconomics.com/

Рауф Мирзага оглы Аллахьяров
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
доктор философии по экономике

Методология определения доходов и расходов на предприятиях

Резюме

Цель исследования основана на новых экономических отношениях, которые требуют, чтобы используемая на международном уровне система бухгалтерского учета поднялась до уровня, соответствующего международным стандартам в управлении предприятием. Также необходимо обратить внимание на понятия оценки доходов и расходов, реализации товаров и услуг. Исследования показывают, что производственные затраты можно классифицировать по многим параметрам. На предприятиях затраты классифицируются по статьям калькуляции и экономическим элементам. Возможность группировать производственные затраты по их прямому назначению, принимать оперативные решения и контролировать их очень важна для контроля формирования затрат.

В работе использованы методология исследования - статистические и аналитические методы, методы наблюдения, сравнения и обобщения.

Важность исследования - Одной из основных причин важности данного исследования является гармонизация бухгалтерского учета, финансовой и статистической отчетности с международными стандартами, разработка новой методологии управленческого анализа, которая отличается от традиционных правил и полностью отвечает требованиям рыночная экономика. Разработка такой методологии позволяет решать стратегические и тактические задачи в управлении, правильно выбирать бизнес-партнера в процессе производства и реализации продукции в соответствии с требованиями рынка и собственным производственным потенциалом.

Результаты исследования должны гарантировать единообразие и ясность практики бухгалтерского учета и отчетности в разных странах и соответствие международной признанным концептуальным принципам бухгалтерского (финансового) учета.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в проведении и проведении ряда организационных работ по реструктуризации учета производственных затрат в рыночных условиях, точной классификации затрат, изменению правил синтетического учета некоторых затрат и использованию инструменты бухгалтерского учета, такие как обязательства.

Ключевые слова: определение доходов и расходов на предприятии; объявленные дивиденды; резервный капитал; бюджетные расчеты, аудит и финансовая отчетность.

Rauf Mirzaga Allahyarov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
Doctor of Philosophy in Economics

Methodology of determining income and expenditure in enterprises

Summary

The purpose of the study is based on new economic relations, which require the internationally used accounting system to rise to a level that meets international standards in the management of the enterprise. It is also necessary to pay attention to the concepts of income and expenditure assessment, sales of goods and services. Research shows that production costs can be classified from many points. In enterprises, costs are classified by calculation items and economic elements. The ability to group production costs according to their intended purpose, to make operational decisions and to control them is very important in controlling the formation of costs.

Research methodology-statistical and analytical methods, observation, comparison and generalization methods were used in the research work.

Importance of the study - One of the main reasons for the importance of this study is the harmonization of accounting, financial and statistical reporting with international standards, the development of a new methodology of management analysis that differs from traditional rules and fully meets the requirements of a market economy. The development of such a methodology allows to solve strategic and tactical problems in management, to choose the right business partner in the process of production and sale of products in accordance with market requirements and its own production potential.

The results of the study should ensure the uniformity and clarity of accounting and reporting practices between countries and compliance with internationally recognized conceptual principles of accounting (financial) accounting.

The originality and scientific novelty of the research consists in carrying out and carrying out a number of organizational works on the restructuring of accounting for production costs in market conditions, accurate classification of costs, changing the rules of synthetic accounting of some costs and the use of accounting instruments such as liabilities.

Keywords: Determining income and expenses in the enterprise; declared dividends; reserve capital; budget settlements, audits and financial statements.

UOT:336

i.e.n., dosent Bulud Cahangir oğlu SADİQOV,
magistr Lamiyyə Mübariz qızı HƏŞİMOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
hewimova.lamiye@gmail.com

AZƏRBAYCANDA QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAF YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf yollarının tədqiqindən ibarətdir. Eyni zamanda, müasir dünyada baş verən iqtisadi böhran nəticəsində respublikanın maliyyə bazarlarında QKB rolunun öyrənilməsi, bununla bağlı problemlərin açıqlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: tədqiqat işində təhlil, analiz və ümumiləşdirmə kimi iqtisadi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: maliyyə bazarnın vacib seqmenti olan QK-nin əmtəə və pul dövriyyəsinin inkişafında rolunun, QKB-nin inkişafında prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və bu sahədə dövlətin QK dövriyyəsinin təmzimlənməsi sahəsində siyasətin təkmilləşdirilməsində yeni tənzimləmə mexanizmlərinin araşdırılmasına təkan verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri: Müasir dövrdə Azərbaycanda qiymətli kağizlar bazarının ölkə iqtisadiyyatındakı yeri və eyni zamanda QKB-nın inkişaf yollarının prioritetləri müəyyənləşdirilərək tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: QKB-nin inkişaf yollarına uyğun elmi-iqtisadi yanaşmaların formalaşdırılması, Azərbaycanda QKB-də mövcud risklər və onun aradan qaldırılması yolları əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: qiymətli kağızlar, elektron ticarət, qiymətli kağızların investisiya xüsusiyyətləri, konosament, qiymətli kağızların maliyyə vasitəçiləri, kapital qaçışı.

Giriş

Bu gün ölkəmizdə maliyyə dövriyyəsinin sürətlə formalaşması prosesi ilə iqtisadiyyat və hüquq sahəsində aparılan islahatlar prosesi bazar infrastrukturunun yaradılması nəticəsində mümkündür. Yeni dövr formalaşdırılan bazar infrastrukturunun ən əhəmiyyətli hissələrindən biri Qiymətli kağızlar bazarıdır.

Beynəlxalq təcrübədə Qiymətli kağızlar bazarı (QKB) iqtisadiyyatın maliyyə ilə təmin olunmasında bank sahəsi və dövlətin büdcəsi ilə bərabər ən öndə gələn mühüm variantlardandır.

Qiymətli kağızlar bazarları dedikdə, yerli şirkətlərin və müəssisələrin (rezidentlərin) öz aralarında öz qiymətli kağızları, habelə xarici şirkətlərin (qeyri-rezidentlərin) qiymətli kağızları ilə ticarət apardıqları bazarlar başa düşülür. Rezident müəyyən bir ölkədə daimi qeydiyyatda olan və ya daimi yaşayan, bu ölkənin qanunlarına əməl etməyə və qaydalara uyğun olaraq vergiləri ödəməyə borclu olan hüquqi və ya fiziki şəxsdir [9].

Azərbaycanda QKB dövriyyəsinin müəyyən edilməsində, həmçinin sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiq edilməsinə imkan yaradacaqdır. Fond dövriyyəsinin iştirakçıları tərəfindən QKB təklif və istək qanunlarının birbaşa hökmranlığı şəraitində reallaşdırılır.

Qiymətli kağızların başqa bir hissəsi, dövlət zəmanətlidir, ancaq özünün nisbətən daha da kiçik həcminə görə xüsusi şəkildə çəkiyə malik olmadığına görə dövriyyəsi çox çevik formada olan QKB-nin tərkibinə daxil olaraq da bazar əməliyyatlarında iştirak edə bilməkdədir.

Ölkəmizdə sürətli şəkildə formalaşan maliyyə bazarlarında iqtisadi-hüquqi qanunlar çərçivəsində bazardakı mövqeyində önəmli yerlərdən birini qiymətli kağızlar tutur.

QKB qiymətli kağızların buraxılması və tədavülü ilə məşğul olan bazar iştirakçıları arasında iqtisadi münasibətdir. QKB maliyyə bazarının ayrılmaz hissəsidir, burada vəsaitlər qiymətli kağızlar kimi maliyyə alətlərindən istifadə etməklə yenidən bölüşdürülür.

Qiymətli kağızlar maliyyə bazarlarının vacib seqmenti olub, pula olan tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində kapital dövriyyəsinin effektiv şəkildə lazımi bazarlara axınını sürətləndirir ki, bu da iqtisadiyyatda sürətli şəkildə maliyyə bazarlarında proseslərin aparılmasına və işin asanlaşmasına gətirib çıxarır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən iqtisadi inkişafın artım tempində dövlət büdcəsindən savayı, QKB-nin rolu özəl və dövlət banklarında daha çox vüsət almışdır. QKDK maliyyə sektoruna edilən yatırımları yüksəltməklə, maliyyə üzrə fəaliyyət göstərən özəl və dövlət qurumları arasında maliyyə resurslarının bölünmə prosesini xeyli yaxşılaşdırır. Hazırda texnologiya inkişafı olduqca sürətli getdiyindən, bazar iqtisadiyyatına birbaşa olaraq təsir edir. Çünki digər ölkələrlə müqayisədə bizim ölkəmizdə bazar axını inkişaf tempindən və investisiya miqdarından asılı olaraq dəyişir. Yaranmış maliyyə borclarının ödənilməsi üzrə QK bazarında əsas məsuliyyət dövlətin üzərinə düşür. Çünki iqtisadiyyatın zəifləməsi, yaranmış olan borcların ödənilməsi və vergilərdən yayınma hallarının baş verməsi yaxud vergi ödəmələrinin daimi olaraq gecikdirilməsi iqtisadiyyatda bazar münasibətlərini zədələyir və dövlət büdcəsinin gəlirlərini aşağı salır.Bu səbəblə ortaya qoyulan məsələlərin həlli yollarının təyini məqsədilə bir sıra tədbirlər görülməkdədir.

AR-də QKB dövriyyəsinin dövlət təmzimlənməsi üzrə əsas orqanlar Maliyyə Nazrliyi və MB hesab olunurlar. Klassik birjalarda ticarət meydançalarında sözlü, əl işarələri və digər üsullarla sövdələşmələr aparılırdı. Elektron ticarətin yaranması birjalarda ticarət meydançalarının yaradılmasına ehtiyacı aradan götürmüşdür. Son illərdə ticarət meydançalarında reallaşdırılan əməliyyatların ümumi birja əməliyyatlarında payı davamlı şəkildə azalmış, elektron ticarətin payı isə artmışdır.

Qiymətli kağızların ticarəti broker və diler fəaliyyətini əhatə etməkdədir. Tapşırıq və həmçinin komission sazişi əsasında müvəkkil və yaxud da ki, komisyonçu formada (qeyd olunan müqavilədə onların səlahiyyəti barəsində göstəriş yoxdursa, eləcə də vəkalətnamə əsasında) öz müştərisinin marağına uyğun fəaliyyət göstərən və onun hesabına da qiymətli kağızlar ilə mülki-hüquqi müqavilələrin bağlanması fəaliyyətilə məşğul olan bazarın peşəkar formada iştirakçısı broker adlandırılır.

Qiymətli kağızlar, müəyyən edilmiş formada hər hansı hüququ təsdiq edən sənəddir, sizin tərəfinizdən alınana qədər başqasına verilə və ya həyata keçirilə bilməz. Qiymətli kağızlar alqı-satqı prosesində, həmçinin girov qoyulmasında, yəni kredit götürülərkən borc öhdəliyinin ödənilməsi məqsədilə və digər maliyyə məqsədləri üçün istifadə olunur. Buraxılmış istiqrazlar öhdəlik kimi cəlb olunaraq, bazarda alqı-satqı proseslərində istifadə olunur. Qiymətli kağızlar seriyalı buraxılır. Nominal dəyəri ilə bazar dəyəri müxtəlif olduğundan gəlirlilik səviyyəsi də fərqli olur.

Qiymətli kağızların bazara buraxılışındakı əsas məqsəd azad maliyyə resurslarını hərəkətə gətirmək və onların maliyyə bazarı iştirakçılarının qiymətli kağızlar ilə keçirdiyi başqa-başqa proseslərin köməyi ilə yenidən bölgüsünü təşkil etməkdən ibarətdir. QKB-nin mövcud olması bütün bazar iqtisadiyyatlı dövlətlər üçün də xüsusi şəkildə əhəmiyyət və məna kəsb etməkdədir.

QKB maliyyə, əmtəə və pul ehtiyatına fəal şəkildə xidmət göstərir. Başqa bir yöndən isə maliyyə bazarına qiymətli kağızların istifadəyə buraxılması və bazarda yerinin möhkəmləndirilməsi sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbər olunması və sosial-iqtisadi inkişafına istiqamətləndirilməsinin əlverişli yoludur. Maliyyə dövriyyəsinin xüsusi şəkildə özünəməxsus öhdəlikləri var, onları ümumi şəkildə bazar qismində (bir qayda olaraq da hər bir bazara aid olan xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla) və xüsusi şəkildə olaraq da konkret bazar mühitində başqa QKB maliyyə bazarından hər zaman fərqləndirmək istək edilir.

QKB-nin əsas vəzifəsi maddi vəsaitlərə olan ehtiyacların vacib tələbatçılar arasında səmərəli paylaşdırılmasıdır. Pul vəsaitlərinə olan ehtiyacların təmin edilməsi bazarda təmsil olunan iştrakçıların ümumi birləşdirici əlaməti kimi qəbul edilə bilər, yəni QKB iqtisadi münasibətlərin təmsilçiləri arasında vəsaitlərin paylanmasını təmin etmək üçün xüsusi şəkildə təyin edilmiş rəsmi məkandır.

Qiymətli kağızların təsnifat xüsusiyyətləri

İnvestisiya xüsusiyyətinə görə fərqləndirsək görərik ki, 3 növə,yəni likvidliyinə, gəlirlilik səviyyəsi və etibarlılığına görə ayrılır.

Qiymətli kağızların növləri bunlardır:

- səhmlər
- opsionlar
- veksellər
- istiqrazlar
- özəlləşdirmə qiymətli kağızları
- fyuçers müqavilələri
- konosament
- bank çeki
- mənzil sertifikatı
- ipoteka şəhadətnaməsi
- girov kağızı.

Qiymətli kağızlar risk səviyyəsinə görə 3 cür olur:

- ✓ riskli
- ✓ az riskli
- ✓ risksiz

1) Səhmlər. İlk səhmlər hələ coğrafı kəşflərin dövründə əmələ gəlmişlər. İri ticarət karvanlarının və dəniz ekspedisiyalarının maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün əhəmiyyətli dərəcədə kapitala ehtiyac duyulurdu.

AR-in “QKB haqqında” Qanununda səhmlər barəsində bu cür deyilir: “Səhm - onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend formasında əldə etmək, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o ləğv olunduqdan sonra da qalan əmlakın böyük bir hissəsini qazanmaq hüququnu təsdiq edən sənəddir”. Yəni ki, səhm sahibi səhmdar cəmiyyətə müəyyən bir miqdarda vəsait əlavə etməkdədir ki, o da bu vəsaitə uyğun olaraq cəmiyyətin qazandığı gəlirin müəyyən bir hissəsini qazanmaq hüququnu qazanmış olur. Eləcə də müəssisənin öhdəliklərinə görə də bu nisbətə uyğun həcmdə müəyyən bir məsuliyyət daşıyır. Səhmlərdən əldə edilən gəlir dividend adlanır.

2) İstiqiraz. Yeni dövrdə səhmin ən kütləvi şəkildə yayılmış olan fond qiymətli kağızı olsa da, vəsaitin cəlb edilməsinin rolu kimi, kreditin də rolu danılmaz faktdır. Kredit alətlərindən isə istiqrazların əhəmiyyəti çox daha böyükdür. İstiqirazlar onun sahibilə onu buraxmış olan şəxsin arasındakı qarşılıqlı borc münasibətlərini təsdiq edən qiymətli kağızdır. AR-in “QKB haqqında” Qanununda qeyd olunur ki, “İstiqiraz, öz sahibinin emitentindən istiqraz vərəqəsində nəzərdə tutulmuş müddətdə onun nominal dəyərini, eləcə də bu dəyərdən müəyyən olunmuş faizi və yaxud başqa əmlak ekvivalentini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya tərkibli qiymətli kağızdır.” İstiqraz vəsait cəlb edilməsində hökumət, bələdiyyələrin və müxtəlif dövlət qurumlarının əsas alətidir.

Səhmdən fərqli olaraq istiqraza nominal qiymət ən vacib parametrlərdən biridir. İstiqraz emissiya olunan gündən tam ödənilənədək bazarda müəyyən qiymətlə alınıb-satılır. Bu, istiqrazın bazar qiyməti adlanır. İstiqrazın bazar qiymətinə bir sıra amillər təsir etməkdədir.

3) Bank sertifikatları. Sertifikat bütövlükdə qısamüddətli qiymətli kağızdır. Bu kağız bankın yazılı şəhadətnaməsi olmaqla bankda pul vəsaitinin depozitə qoyulmasını əks etdirir. Sertifikat əmanətçinin müəyyən edilmiş müddət başa çatdıqdan sonra da əmanət qoyduğu pul vəsaitinin və həmin vəsaitə görə faizinin geri alınmasına hüquq verən bir sənəddir. Bank sertifikatları investorlar üçün də cəlbedicidir.

4) Veksel. Veksel tarixən təsərrüfat həyatına daxil olan ilk qiymətli kağızlar bazarı növüdür. Veksel qanunla müəyyən edilmiş qaydada tərtib olunmuş, üzərində əks etdirilmiş müddətdə və yerdə ödəniləcək şəkildə məbləğ əks olunan borc öhdəliyidir. Veksel öhdəliyinin obyekti kimi

təkcə pul vəsaitləri çıxış edə bilər. Vekselin səciyyəvi əlamətləri onun şərtsizliyi, mücərrədliyi, müştərək məsuliyyətliliyi, tədavül qabiliyyətliliyidir.

5) Çek - hesabı sahibinin kredit təşkilatına, çekini özündə saxlayana üzərində əks olunan məbləği ödəməsi barəsində verdiyi əmri özündə cəmləşdirən, müəyyən edilmiş formada QKB növüdür. Başqa bir sözlə çek, real olaraq da köçürmə vekselin, hesab sahibinin kommersiya bankına yazdığı bir forması şəklində ortaya çıxır. Çek tədavülündə də remitent və trassant mövcuddur. Trassant ilə trassantın adı çek blankında da göstərilir. Remitentin adı da çek verən tərəfindən çekin yazılma tarixi və məbləği ilə birlikdə yazılır. Vekseldən fərqli olaraq çek akseptləri heç də tələb etmir. Çekin sahibinə ödəyicisi də təkcə bankdır.

6) Konosament - yükün daşınması məqsədilə onun daşınması, yüklənməsi və alınması hüququnu təsdiq edən beynəlxalq standart hüquqi sənəd formasıdır. Konosament yük daşıyıcısının da daşıması müqaviləsinin şərtlər ilə təsdiqlənmiş olan, yükün ünvana vaxtında çatdırılması barəsində şərtsiz şəkildə öhdəlikdir. Adlı olan konosament yükün, üzərində də onun adı göstərilmiş olan şəxsə məxsus olduğunu təsdiq edən və digər şəxsə ötürülməsinin mümkün ola bilmədiyi halda, orderli formada olan konosament yükü göndərənin və yaxud qəbuledənin əmri ilə indosoment vasitəsilə, təqdimatlı şəkildə konosament isə adi bir yol olan təqdim etmək yolu ilə üçüncü şəxsə ötürülür. Xətti (sadə), göyərtə (yük gəminin göyərtəsində qəbul edildikdə), sahilyanı (yükün sahildə qəbul olunmasını təsdiq edən), çarter (çarter reysləri edildikdə) və s. konosament növləri də bizə məlumdur.

7) Opsion - latın dilindən olub seçim mənasını verməkdədir. Opsion müqavilə forması olmaqla bərabər qiymətli kağızların alışı və satışı proseslərini yerinə yetirmək hüququnu da tərənnüm etməkdədir.

8) Fyuçers müqavilələrinin özündə iki tərəf öz üzərinə müqavilədə qeyd olunan vaxtda əmtəənin müqviləsinin bağlandığı zamana olan qiymət ilə uyğun olaraq satılması və alınması üzrə də öhdəlik qəbul etməkdədir.

9)İnvestisiya (kapital qoyuluşu) iqliminə təsir edən amillərə: makroiqtisadi amillər, normativ-hüquqi amil, vergi sisteminin keyfiyyəti məlumat təminatını göstərmək olar. Azərbaycan iqtisadi sahəsinə xarici investisiyaların axını ölkənin ixracat potensialının genişləndirilməsinə, istehsalın artmasına, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, yeni dövr texnologiyaların ölkəyə gətirilməsinə və ümumilikdə iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulmasına səbəb olmuşdur [8].

İnvestisiya (kapital qoyuluşu) mühitinin öyrənilməsi və mövcud problemlərin aradan qaldırılması vacib məsələdir. İqtisadi təfəkkürdə “əmək” və “torpaq” həmişə iqtisadi artımın ilkin mənbələri hesab olunmuşdur Müasir investisiya (kapital qoyuluşu) mühiti məhz kapitalın, biliklərin və uyğun infrastrukturun inkişafına və bu mənbələrdən səmərəli istifadəyə təkanverici xarakter daşımalıdır. İnvestisiya (kapital qoyuluşu) mühitini iqtisadi tərəflərin investisiya (kapital qoyuluşu) motivasiyasına təsir göstərən amillərin məcmusu kimi təqdim etmək olar. Əlverişli investisiya (kapital qoyuluşu) mühiti yeni dövr aktivlərin alınmasına, mövcud aktivlərin modernləşdirilməsinə, biznesin genişləndirilməsinə və yaxud şaxələndirilməsinə, insan kapitalının inkişafına imkanlar yaratmaqla iqtisadi tərəfləri investisiya (kapital qoyuluşu) fəaliyyətinə sövq edə bilər.

Qiymətli kağızların modelləri

Qiymətli kağızlar buraxılarkən, qeydiyyatı və yerləşməsi zamanı aşkar olunan qayda pozuntularına görə vəzifəli şəxsləri və hüquqi şəxsləri cərimə edirlər, hansı ki, bu məbləğ vəzifəli şəxsdə əməkhaqqısının 50-70 misli,hüquqi şəxsdə 150-200 misli qədər olur.

Qiymətli kağızların maliyyə vasitəçilərinin xarakterindən asılı olaraq 3 inkişaf etmiş modeli mövcuddur.

- Bank modeli (ABŞ).
- Qeyri – bank modeli (Almaniya).
- Qarışıq model (Yaponiya).

Burada vasitəçi qismində qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, həmçinin xüsusi razılıq üzrə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslər nəzərdə tutulmuşdur.

Qiymətli kağızların bazar üzrə funksionallığı dedikdə,kommersiya, tənzimləmə, qiymət və informativliyi başa düşülür. Qiymətli kağızlar bazarı müxtəlif şirkətlərin və bütün maliyyə sistemlərinin sabitliyini yüksəltməyə kömək edir [7].

Səhm buraxmaqla kapitalı artıra bilməyən şirkətlər üçün borcun kapitala nisbəti sürətlə təhlükəli həddə çata bilər. Bu, təkcə onların uzunmüddətli həyat qabiliyyətini deyil, həm də bank sistemindən kreditorların həyat qabiliyyətini təhlükə altına qoyur. Əksinə, istiqrazların buraxılması yolu ilə kapital cəlb edə bilməyən şirkətlər üçün kapital haqları ayrı-ayrı maliyyə institutları ilə işləmək zərurəti ilə əlaqədar olaraq çox göstərilə bilər. Qiymətli kağızlar bazarı şirkətlərə bu variantların hər ikisini təqdim etməklə onlara optimal kapital strukturuna malik olmağa imkan verir.

Hökumətlər və şirkətlər uzun müddətə borc götürmək istəyirlər və investorlar likvidliyə can atırlar. Qiymətli kağızların sahiblərini dəyişdirdiyi təkrar bazar nə qədər likvid olarsa, investorlar borcalanlarla uzunmüddətli münasibətlərə bir o qədər həvəs göstərirlər. Uzunmüddətli borclanma olmadan sosial inkişafdan söz gedə bilməz. Əgər müxtəlif hökumətlər və dəmir yolu şirkətləri uzunmüddətli istiqrazlarını Londonda yerləşdirə bilməsəydilər, o zaman ABŞ, Kanada və ya Rusiya kimi ölkələr dəmiryolsuz qalardı. Fond bazarı əmanət dərəcəsini yüksəldir. İnvestorlar real (vergilər və inflyasiya istisna olmaqla) faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərə tez reaksiya verirlər. Hökumətin müdaxiləsi real dərəcələri mənfi hala gətirdikdə, kredit təşkilatlarında depozitlər azalır, investorlar başqa, daha az sosial əhəmiyyət kəsb edən investisiya sahələri tapırlar - artıq daşınmaz əmlakın, qiymətli metalların alınmasından tutmuş xaricə “kapital qaçışına” qədər. Hesablamalara görə, az inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi, xüsusən də **bazar** faiz dərəcələrinin səviyyəsi ümumi iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə müsbət əlaqələndirilir.

Qiymətli kağızlar gəlirlilik baxımından etibarlı və cəlbedici olduğu üçün istehlak, əmlak alışı və ya kapitalın xaricə ixracı vasitəsilə əmanətləri və maliyyə investisiyalarını stimullaşdırır. Bütün maliyyə sisteminin faydası üçün onlar hökumətin nəzarəti altında ola biləcək bank depozitləri ilə rəqabət aparırlar.

Nəticə

Məqalədə aparılan tədqiqat işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyətindən əldə edilmiş nəticələr aşağıdakı kimi şərh olunmuşdur :

1. Baş verən iqtisadi böhran, inflyasiya şəraiti nəticəsində bazarda gəlirlilik səviyyəsi aşağı düşür ki, bu da yatırım edən şirkətlərin və investorların fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Ölkəmizdə hazırda İnvestisiya Holdinqləri və yatırım şirkətlərinin fəaliyyət istiqamətini göz önündə tutaraq səhmlərin dəyərdən düşməməsi məqsədilə qanunauyğun olaraq “maliyyə davamlılığı kapitalı” konsepsiyasının hazırlanmasını məqsədəuyğun hesab edirəm. Çünki maliyyə bazarlarında pulun tədavülə buraxılması uçot dərəcəsi (6.25%) ilə müəyyən olunur ki, bu da iqtisadi böhranda yatırılan investisiyaların səmərə verməməsinə gətirib çıxarır.

2. Ölkəmizdə QKB-nin inkişaf etməsi baxımından böyük əhəmiyyətli layihə və icrası aparılmış işlərin görülməsi məqsədilə geniş imkanlar yaradılmışdır. Bu zaman, şirkətlər təyin olunmuş şəkildə verilmiş maliyyə vəsaitinə müvafiq olaraq öhdəlikləri optimallaşdırmaq imkanı qazanırlar.

3. QKB bazarında beynəlxalq təcrübəyə dayanaraq aparılan investisiya qoyuluşunu ətraflı təhlil edərək, irəli sürülən problemlər aradan qaldırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AR-in “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Qanunu. 1998.
2. AR-in “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında ” Qanunu. 1994.
3. AR-in Mülki Məcəlləsi.
4. AR Vergi Məcəlləsi. Bakı 2015.
5. Agayev A.Q. “Dövlət büdcəsi və onun idarə edilməsi”. 2002.
6. “Qiymətli kağızlar bazarı və fond birjaları haqqında” AR Qanunu. 24 noyabr 1992-ci il.
7. A.H.Abbasov. “Qiymətli kağızlar bazarı və onlarla əməliyyatlar”. Bakı 2007.

8. R.Əliyev, N.Novruzov, M.Məmmədov. “İnvestisiyanın (kapital qoyuluşu) maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi”. Bakı-2003.
9. A.E.Kərimov, A.A.Babayev. “Qiymətli kağızlar bazarı”. Bakı, 2003.

İnternet resursları

1. https://bfb.az Bakı Fond Birjasının rəsmi internet səhifəsi.
2. https://www.fimsa.az Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının rəsmi internet səhifəsi.
3. https://www.stat.gov.az/ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi.
4. http://www.maliyye.gov.az/Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi rəsmi internet səhifəsi.
5. Сергей Евсюков, Александр Макеев, Анна Зверева, Виктор Зверев. «Рынок ценных бумаг».
6. http://www.elitarium.ru/pljusy_minusy_rynka_cennykh_bumag/

Булуд Джахангир оглы Садыгов,
кандидат экономических наук, доцент,

магистр Ламия Мубариз кызы Гашимова
Азербайджанский Университет Кооперации
Hewimova.lamiye@gmail.com

Пути развития рынка ценных бумаг в Азербайджане

Резюме

Целью исследования: является изучение путей развития рынка ценных бумаг в Азербайджане. В то же время исследование роли рынка ценных бумаг на финансовых рынках республики в результате экономического кризиса в современном мире, выявление связанных с этим проблем.

Методология исследования: в исследовательской работе использовались такие экономические методы, как анализ, анализ и обобщение.

Практическое значение исследования: определить роль ЦБ в развитии товарного и денежного обращения, важного сегмента финансового рынка, определить приоритеты в развитии РЦБ (Рынок ценных бумаг) и изучить новые механизмы регулирования для улучшения государственная политика в этой области должна дать толчок.

Результаты исследования: были даны рекомендации и предложения по определению места рынка ценных бумаг в экономике страны в современную эпоху в Азербайджане, а также приоритетов развития рынка ценных бумаг.

Оригинальность и научная новизна исследования: заключается в формировании научно-экономических подходов в соответствии с путями развития рынка ценных бумаг, существующими рисками на рынке ценных бумаг в Азербайджане и способами их устранения и обоснованы.

Ключевые слова: ценные бумаги, электронная коммерция, инвестиционные характеристики ценных бумаг, коносаменты, финансовые посредники по ценным бумагам, бегство капитала.

Bulud Cahangir Sadiqov,
PhD in Economics, Associate Professor,

master Lamiyya Mubariz Hashimova
Azerbaijan Cooperation University
Hewimova.lamiye@gmail.com

Ways of development of the securities market in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study: is the study of ways to develop the securities market in Azerbaijan. At the same time, the study of the role of the securities market in the financial markets of the republic as a result of the economic crisis in the modern world, identification of related problems.

Research methodology: in the research work, such economic methods as analysis, analysis and generalization were used.

The practical significance of the study: lies in the role of the valuable papers in the development of commodity and money circulation, an important segment of the financial market, to determine priorities in the development of the securities market (Securities Market) and to study new regulatory mechanisms to improve government policy in this area should give impetus.

Results of the research: recommendations and proposals were given to determine the place of the securities market in the country's economy in the modern era in Azerbaijan, as well as priorities for the development of the securities market.

Originality and scientific novelty of the research: is the formation of scientific and economic approaches in accordance with the ways of development of the securities market, existing risks in the securities market in Azerbaijan and ways to eliminate them and are justified.

Key words: securities, e-commerce, investment characteristics of securities, bills of lading, securities financial intermediaries, capital flight.

UOT 336.71

Təranə Vidadi qızı İSMAYILOVA
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dissertantı
terane-memmedova-92@mail.ru

MALİYYƏ POTENSİALININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın məqsədi istər müəssisə,istərsə də ölkə daxilində maliyyə potensialının düzgün dəyərləndirilməsi, maliyyə potensialından səmərəli istifadə edilməsi və həmçinin maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında maliyyə potensialının məqsədyönlü qiymətləndirilməsinin tətqiqidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tətqiqat işinin yazılması zamanı mövzunun daha dərindən və səmərəli şəkildə tədqiq olunması, araşdırılması üçün ümumi yanaşma,təhlil,müqayisə və statistik araşdırma və qrafik metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatda verilmiş istər nəzəri,istərsə də tətbiqi məlumatlar, qrafik, cədvəl və illər üzrə müqayisəli təhlillər maliyyə potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində iqtisadi sabitliyin əldə olunması üçün əsas vəsait hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi və iqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərinin kompleks təhlili problemlərin vaxtında aşkar edilməsində, onların aradan qaldırılmasında və müxtəlif şəraitdə fəaliyyətlərin planlaşdırılmasında son dərəcə əhəmiyyətlidir və hansı göstəricilərdən istifadə edilməsi,nəticəsi qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqat mövzusunun təhlil edilməsi,həmçinin ətraflı araşdırılması nəticəsində maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi ilə yanaşı verilmiş son illərin zəngin statistik məlumatları qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: maliyyə potensialı, maliyyə sabitliyi, qiymətləndirmə, investisiya, səmərə.

Giriş

Bazar münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədar maliyyə potensialı, müxtəlif sferaların milli iqtisadiyyatdakı rolunu müəyyənləşdirməklə subyektlərin rəqabətə davamlılığının əsas amilinə çevrilmişdir. Bu baxımdan mövcud şəraitdə maliyyə potensialı, maliyyə sabitliyinin təmin olunmasının və effektiv inkişafın təməl amillərindən biri kimi çıxış edir. Maliyyə sabitliyinin formalaşmasının təməli isə iqtisadi fəaliyyətin ən vacib xüsusiyyəti olan maliyyə vəziyyəti ilə xarakterizə olunur. Maliyyə vəziyyəti rəqabətqabiliyyətilik, gəlirlərin səviyyəsi, maliyyə sabitliyi, investisiya imkanları, eləcə də iqtisadi inkişafın cari və gələcək dinamikası barədə ümumi nəticəyə gəlməyə əsas verir. Belə meyillər əsasən maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşması, əhalinin davranış modellərinin dəyişməsi, yeni bilik və bacarıqlara tələblərin artması və maliyyə institutlarının əməliyyat modellərinin dəyişməsi istiqamətində müşahidə olunur [1]. Göstərilənlər öz növbəsində maliyyə potensialının mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyi tələb edir.

Əksər hallarda maliyyə potensialı dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün səmərəli şəkildə formalaşdırılmış və daha səmərəli istifadəni hədəfləyən maliyyə mənbələrinin cəmi kimi başa düşülür. Ona görə də maliyyə potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi metodlarının tədqiqi problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla birlikdə, hazırda maliyyə potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi üçün fərqli metodologi yanaşmalar mövcuddur. İqtisadi baxımdan konkret subyektin iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə potensialı, məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışı üçün sabit maliyyə təsiri yaradan mənbələrin və imkanların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Bu isə maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi baxımından maliyyə ehtiyatlarının istifadəsində və daha faydalı

iqtisadi effekt əldə edilməsində subyektlərin daha səmərəli maliyyə siyasəti həyata keçirmə qabiliyyəti kimi başa düşülür. Ən ümumi formada maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi vəzifəsi, təsərrüfatçılıq qabiliyyətlərinin müəyyən bir rəqabət strategiyasına uyğunluğunu müəyyənləşdirmək vəzifəsi olaraq formalaşdırılmışdır. Ona görə hər hansı bir subyektin səmərəli fəaliyyətinin əsası, kifayət qədər maliyyə ehtiyatlarına sahib olmaqdır və bu da öz növbəsində müəssisənin səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına olan ehtiyaclarını ödəmək imkanı yaradır.

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin əsas şərtləri və göstəriciləri

Araşdırmalar göstərir ki, maliyyə potensialının qiymətləndirilməsində rəqəmsal və ya kəmiyyət hüdudlarını müəyyənləşdirmək əsas vəzifələrdəndir. Bununla yanaşı iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün iqtisadi inkişafa xidmət edən maliyyələşdirmənin konkret şərtləri mövcuddur. İstisnasız olaraq bütün müəssisələrə tətbiq oluna bilən bir prosesi və kapitalın strukturunun optimallaşdırılması mərhələlərini inkişaf etdirmək mümkündür.

Beləliklə, təcrübədə maliyyə potensialını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər qrupundan istifadəyə üstünlük verilir: likvidlik, ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi, gəlirlilik və işgüzar fəaliyyət. İqtisadi ədəbiyyatda maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə göstəricilərinin dəyərini birləşdirən reytinq metodları da mövcuddur. Lakin bir qayda olaraq, bütün reytinq metodları bir hesabat dövrünün nəticələrinə əsasən hesablanmış göstəricilərə əsaslanır və müəyyən bir dövr üçün maliyyə göstəricilərinin dinamikasını nəzərə ala bilmir. Ona görə belə göstəricilərdən istifadə, yaxın perspektiv üçün maliyyə strategiyası hazırlayarkən iqtisadi subyektlərin maliyyə vəziyyətinin real mənzərəsini tam ifadə edə bilmir. Maliyyə göstəriciləri iqtisadi fəaliyyətin son nəticələrinə təsir dərəcəsinin səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə sabitliyi və gəlirlilik göstəricilərinin səviyyəsində tədricən azalma ümumi və xalis mənfəət əldə edən sahələrin fonunda baş verə bilər və yalnız daha dərindən təhlil, subyektin böhrandan əvvəl və ya böhran vəziyyətinə meylini göstərə bilir. Bu baxımdan maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi zamanı ən vacib vəzifələrdən biri maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, likvidlik, gəlirlilik və işgüzarlıq kimi göstəricilərin dəyərindəki dəyişikliklərin daimi monitorinqi və bu göstəricilərə həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərən amillərin müəyyənləşdirilməsi olmalıdır.

Ümumi mənada maliyyə potensialı, subyektlərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan maliyyə mənbələri ilə təmin edilməsi, habelə onların yerləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu və istifadəsinin səmərəliliyi kimi başa düşülür. Bəzi hallarda maliyyə potensialı istehsal və iqtisadi fəaliyyətdə istifadə olunan maliyyə ehtiyatlarının cəmi və gələcəkdə onları müxtəlif fəaliyyətlərə cəlb etmək imkanı ilə müəyyənləşdirilir [2, 18].

Bu baxımdan respublikada iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların mənfəətinin dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, 2010-2020-ci illərdə cəmi mənfəətin məbləğində 2015-ci il istisna olmaqla davamlı artım baş vermişdir. Göstəricini 2010-cu illə müqayisə etdikdə 2015-ci ildə 12,5% azalma baş verdiyi məlum olur. 2020-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 95,4% artım müşahidə edilir. Sənayedə, tikintidə və sair sahələrdə bütün illərdə mənfəətin artımı qeydə alınmışdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəəti 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə 29% azalsa da digər illər üzrə müvafiq olaraq 66,4%, 2,7 dəfə və 4,8 dəfə artmışdır [cədvəl].

Kredit resurslarından istifadə iqtisadi subyektlərin maliyyə potensialında əsas rol oynayan mənbələrdən hesab edilir. Kredit münasibətlərinin yaranması və inkişafı məhz maliyyə resurslarına tələbatla bağlıdır. Müasir maliyyə siyasətində kredit prosesi müəyyən ardıcıllıqla həyata keçirilməklə kredit əməliyyatlarının təşkilinin spesifikliyini müəyyənləşdirən bir forma kimi özünü göstərir. Kreditləşmə prosesi özündə kreditlərin proqnozlaşdırılmasının həyata keçirilməsi və təhlilini birləşdirir və aşağıdakıları ehyiva edir: kreditin proqnozlaşdırılması; kreditin həyata keçirilməsi; kreditin təhlili. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının dinamikasının təhlili göstərir ki, son 2 ildə bu istiqamətdə dinamik artım baş vermişdir. Belə ki, 2018-2019-cu illərdə müvafiq olaraq özündən əvvəlki illə müqayisədə 10,7% və 17,5% artım qeydə alımışdır. Kredit qoyuluşlarında daha kəskin artma 2015-ci ildə qeydə alınmışdır – 2014-cü ilə nisbətən 2,4 dəfə. Azalma yalnız 2015-ci illə müqayisədə 2017-ci ilə təsadüf edir – 46% [qrafik 1].

Cədvəl

Müəssisə və təşkilatların mənfəəti (cari qiymətlərlə, mlyn.manat) [6].

Göstəricilər	2010	2015	2018	2019	2020
Cəmi	19112,1	16713,8	27373,2	36329,1	37351,1
Ondan:					
sənaye	7655,2	14508,9	22494,4	30608,1	29465,6
kənd təsərrüfatı	32,4	23	53,9	88,1	155,9
nəqliyyat	191,1	186,8	530,2	26,4	578,3
rabitə	308,8	364,3	416,1	569	542,2
Tikinti	229,3	786,7	1034,3	1203	1692,4
ticarət	248,5	202,9	919,4	1500,9	2507,8
Sair	446,8	641,2	1924,9	1933,6	2408,9

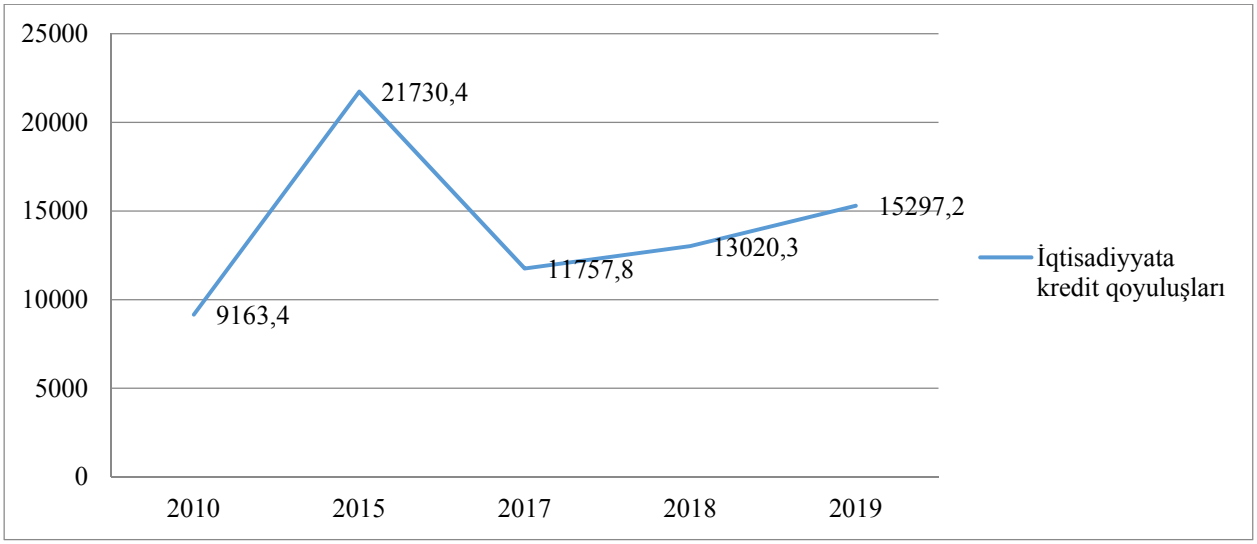

Qrafik 1. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının dinamikası, mln. manat [6].

Məlumdur ki, investisiya qoyuluşları subyektlərin maliyyə potensialının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. İnvestisiya qoyuluşlarının daxili və xarici mənbələr hesabına həyata keçirildiyini nəzərə alsaq hər iki istiqamətin maliyyə potensialında ciddi rol oynadığını qeyd edə bilərik. Təhlil göstərir ki, iqtisadiyyata yönəldilən investisiya qoyuluşları 2010-2018-ci illərdə artmışdır. Təkcə 2018-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə artım 83,3% səviyyəsində baş vermişdir. Yalnız 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən 3,4% azalma baş vermişdir. Xarici investisiya qoyuluşlarında 2010-2017-ci illərdə artma, 2018-2019-cu illərdə azalma qeydə alınmışdır. Daxili investisiyalarda isə yalnız 2017-ci ildə azalma müşayiət olunur [qrafik 2].

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə investisiya qoyuluşları maliyyə potensialının yaxşılaşdırılmasında iştirak etməklə investisiya fəallığının yüksəldilməsinə də ciddi təsir edir. Bu onunla izah edilir ki, iqtisadi artımın və investisiya cəlbediciliyinin stimullaşdırılması yeni maliyyə resurslarının və mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənən, eləcə də maliyyə imkanlarının yaxşılaşdırılmasını ehtiva edən tədbirlər sistemini əhatə edir. Bu da öz növbəsində azad bazar idarəetmə sistemi şərtləri daxilində investisiyaların idarə edilməsi mexanizmini ortaya qoymuşdur. Deməli, investisiya fəaliyyətinin təşviqi baxımından nəzərdə tutulan tədbirlərin daha üstün cəhətlərini müəyyənləşdirmək vacibdir. Təbii ki, bu zaman investisiya resurslarının ən əlverişli nisbətdə bölüşdürülməsinin təmin edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

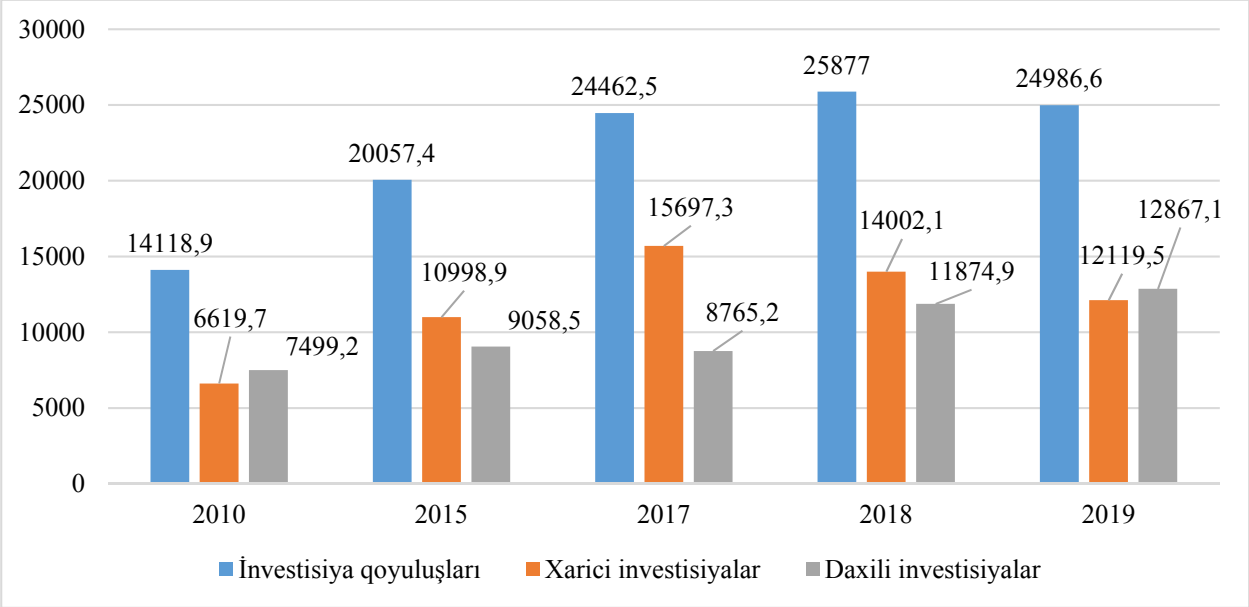

Qrafik 2. İqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların dinamikası, mln.man-la [6].

Göründüyü kimi, investisiya cəlbediciliyinin stimullaşdırılması tədbirləri olmadan iqtisadi subyektlərin maliyyə resursları ilə tam şəkildə təminatını mümkün hesab etmək olmaz. Həm də investisiya proseslərində dövlətin və bazar vasitələrinin rolunun qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, araşdırmalara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, investisiya prosesində dövlətin iştirakı müəyyən hədd daxilində olmalıdır. Bu, həm iqtisadi vəziyyətdən (iqtisadi inkişaf səviyyəsi, investisiya fəallığı), həm də yerli xüsusiyyətlərdən asılıdır. Bunlardan hər hansı birinə üstünlük verilməsi düzgün olmadığına görə onların arasında ən əlverişli nisbətin yaradılması xüsusi önəm kəsb edir. Bütün bunları ümumiləşdirərək demək olar ki, investisiya proseslərinin tənzimlənməsində, o cümlədən investisiya cəlbediciliyinin və investisiya fəallığının təmin olunmasında dövlətin iştirakının miqyası investisiya mənbələrindən istifadə səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir. Bu isə investisiya siyasətinin iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin maliyyə potensialının yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Göstərilənlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, maliyyə potensialının artması meyarı konkret iqtisadi subyektin dəyəri və iqtisadi fəaliyyət imkanlarının yaxşılaşdırılması vəziyyəti ilə xarakterizə edilir. Araşdırmalar göstərir ki, konkret bir müəssisənin maliyyə fəaliyyəti onun ümumi nəticələrinə müsbət təsir göstərən, iş proseslərinin maliyyələşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra strategiyalarla bağlıdır. Bu baxımdan maliyyə strategiyası spesifikliyi ilə fərqlənir və onun hazırlanması aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir: pul gəlirlərinin müəyyənləşdirilməsi; daxili resursların səfərbər edilməsi; istehsal xərclərində maksimum azalma; mənfəətin düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsi; dövriyyə vəsaitinə ehtiyacın müəyyənləşdirilməsi; maliyyə resurslarından rasional istifadə və s.

Araşdırmalar göstərir ki, maliyyə strategiyasının iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyəti mexanizmində həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatına adekvat olan müəyyən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bu istiqamətdə maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaların təhlili aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyənləşdirməyə imkan verir: planlaşdırma; şərtlərin maliyyə nisbəti; maliyyə göstəricilərinin qarşılıqlı asılılığı; manevretmə; maliyyə xərclərinin minimuma endirilməsi; rasionallıq; maliyyə sabitliyi. Təbii ki, bu prinsiplərin yerinə yetirilməsi müəyyən bir subyekt üçün maliyyə strategiyası və maliyyə idarəetmə sisteminin təşkili zamanı həyata keçirilməlidir. Bu zaman fəaliyyət sahələri, o cümlədən maddi istehsal, qeyri-istehsal sahəsi, iqtisadi fəaliyyət istiqaməti - sənaye, nəqliyyat, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət və s., fəaliyyət növləri - ixrac, idxal və s.,

sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati və hüquqi formaları nəzərə alınmalıdır. Maliyyə strategiyasında həmçinin inflyasiya artımları və digər gözlənilməz hallarla bağlı risklər nəzərə alınmaqla hazırlanır. Maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsinə nəzarət gəlirlərin yoxlanılmasını, iqtisadi və rasional istifadəsini təmin edir, çünki düzgün qurulmuş maliyyə nəzarəti daxili ehtiyatları müəyyənləşdirməyə, rentabelliyi artırmağa kömək edir. Maliyyə strategiyasının vacib bir hissəsi xarici təcrübədən uğurla istifadə olunan daxili standartların hazırlanmasıdır. İqtisadi vəziyyət dəyişdiyi şəraitdə maliyyə strategiyasının hədəfləri real iqtisadi və maliyyə imkanları ilə uzlaşdıqda fəaliyyətin uğurunu təmin edir. Beləliklə, maliyyə strategiyasının rolu, ümumi fəaliyyətin iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bilavasitə əlaqəlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin vəziyyətinin vaxtında qiymətləndirilməsi subyektlərin gələcəyini müəyyənləşdirən məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün təsirli iqtisadi strategiya hesab edilir. Bir iqtisadi subyekt tərəfindən maliyyə strategiyasının qəbulu onun maliyyə idarəetməsinin əsas funksiyasıdır və ümumi inkişaf strategiyasının əsas hissəsidir.

Bundan əlavə nəticələrin təhlili, iqtisadi təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində maliyyə strategiyasının formalaşması baxımından idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün də əsasdır. Maliyyə strategiyasının hazırlanması problemi daxili və xarici amillərdə yüksək dəyişiklik dərəcəsi şəraitində fəaliyyət göstərən strukturlar üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Beləliklə, maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi ilə bağlı əsasən iki yanaşmanı fərqləndirmək olar:

- maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin ümumi dəyərinin qiymətləndirilməsi.

Araşdırmaya əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadi sistemin maliyyə potensialının səviyyəsi yalnız statik bir dəyər deyil, xarici və daxili maliyyə mühitinin çoxsaylı amillərindən asılıdır. Ona görə də maliyyə potensialını qiymətləndirərkən iqtisadi sistemin xarici və daxili maliyyə mühitinin amillərinin vəziyyəti və inkişafını da nəzərə almaq, əlavə olaraq yalnız mövcud maliyyə vəziyyətini deyil, həm də maliyyə mühiti amillərindəki dəyişiklikləri və riskləri təhlil etmək vacibdir [5, s.239]. Bu, proqnoz qiymətləndirməsini həyata keçirmək baxımından da xüsusi önəm kəsb edir.

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin struktur komponentləri

Maliyyə vəziyyətinin və maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin zəruriliyi, maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinə dair yanaşmalarda maliyyə potensialının struktur komponentlərinin araşdırılmasını tələb edir. Maliyyə potensialının struktur komponentlərini qiymətləndirmək üçün göstəriciləri seçərkən aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir:

- maliyyə potensialı həm cari zamanda, həm də gələcəkdə iqtisadi sistemin maliyyə potensialını xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sisteminin ümumiləşdirilmiş cəhətlərini təmsil edir. Müvafiq olaraq, bu göstəricilər sistemli, inteqrasiya olunmuş və strateji yanaşmadan istifadə olunmaqla hazırlanmalıdır;
- qiymətləndirmədə əsas çətinlik kifayət qədər məlumat bazasının olmamasıdır, ona görə göstəricilərin sayının məhdud olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir, qiymətləndirmə minimum subyektiv məlumatları ehtiva etməlidir, maliyyə potensialının müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün maliyyə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təcrübədə iqtisadi sistemlərin daxili və xarici mühit amillərini təhlil etmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə üstünlük təşkil edir: SWOT təhlili; portfel təhlili və s.

Maliyyə potensialının struktur komponentlərinin qiymətləndirilməsində gəlir, baza və müqayisəli yanaşmalara da rast gəlinir. Yanaşmaların hər biri öz növbəsində özünə xas olan metodlardan istifadə etməyi nəzərdə tutur: gəlir yanaşması çərçivəsində əldə olunacaq gəlirlərin kapitallaşdırılması metodlarından daha çox istifadə olunur; baza yanaşması daxilində xalis aktivlər və qalıq dəyəri metodlarına əsaslanır; müqayisəli yanaşmada kapital bazarının fəaliyyəti ilə bağlı metodlar, əməliyyatlar, əmsallar əsas yer tutur.

Qiymətləndirmədə maliyyə potensialının idarəetmə keyfiyyəti spesifik yanaşma tələb edir. İdarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün təklif olunan göstəricilərə aiddir: xalis gəlir və səhmlər üzrə əldə edilən gəlir; subyektlərin bazar dəyəri; investisiya gəliri; maliyyə axını.

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması

üçün əsas istiqamətləri seçməyə, bu istiqamətdə istifadə olunan investisiyalarla bağlı zərərləri və maliyyə risklərini minimuma endirməyə yönəlmiş zəruri davranış strategiyasını inkişaf etdirməyə imkan verir [4, s.83]. Bu çərçivədə maliyyə potensialının əsas elementləri müəyyənləşdirilir, iqtisadi sistemin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi modeli əsaslandırılır və inteqrasiya olunmuş iqtisadi sistemlərin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətləri açıqlanır.

Maliyyə potensialını qiymətləndirmək üçün qruplara bölünən bir sıra maliyyə göstəricilərindən istifadə olunur:

- maliyyə sabitliyinin göstəriciləri;
- iqtisadi fəaliyyətlə bağlı göstəriciləri;
- ödəmə qabiliyyəti (likvidlik) göstəriciləri.

Maliyyə sabitliyi maliyyə axınlarının tarazlığını, iqtisadi fəaliyyətləri müəyyən bir müddətə dəstəkləyən nağd pul mənbələrin mövcudluğunu, həmçinin mövcud kreditlərə və istehsal məhsullarına xidməti əks etdirir. Maliyyə resurslarının strukturu maliyyə sabitliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır [3, s.31]. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi yalnız maliyyə resurslarının strukturuna deyil, eyni zamanda onların istifadə istiqamətlərinə əsaslanır.

İqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin digər bir istiqaməti aktivlərə maliyyə qoyuluşlarının həcmini və dövriyyəsinin dərəcəsini xarakterizə edən dövriyyə göstəricilərinin təhlilidir. Eyni zamanda maliyyə potensialının qiymətləndirilməsinə ödəmə qabiliyyətinin göstəricilərinin təhlili də daxildir. Ödəmə qabiliyyəti cari aktivlərin uzunmüddətli resurslarla təmin olunma dərəcəsindən asılıdır. Ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi subyektin cari aktivlərinin likvidliyinin, yəni nağd pula çevrilmə qabiliyyətinin təhlili əsasında həyata keçirilir.

Beləliklə, maliyyə potensialının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı yanaşmalar 2 mərhələdən ibarət olur:

- maliyyə potensialının real səviyyəsinin və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- likvidlik, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyinin operativ təhlili yolu ilə maliyyə potensialının maliyyə göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi.

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi ən etibarlı məlumatlar əldə etməyə imkan verir, çünki kifayət sayda qiymətləndirmə göstəricisi kompleks araşdırmaları həyata keçirməyi mümkün edir. Qiymətləndirmələr özündə hazırlıq və hesablama fəaliyyətlərini birləşdirir.

Hazırlıq mərhələsində, qiymətləndirmə aparılacaq maliyyə göstəriciləri maliyyə potensialının istənilən səviyyəsinə yönəldilmək üçün reytinq qiymətləndirməsinə hazırlanır. Reytinq qiymətləndirilməsinə hazırlıq mərhələsi başa çatdıqdan sonra hesablama mərhələsi həyata keçirilir. Hər şeydən əvvəl, təhlil olunan obyekt üçün seçilmiş maliyyə göstəricilərinin dəyərlərini hesablamaq lazım gəlir.

Hesablamaların növbəti mərhələsi, əldə edilmiş məlumatların təqdim olunmasıdır. Hesablamaların son mərhələsi maliyyə potensialı səviyyəsinin yekun reytinq qiymətləndirilməsidir. Reytinq qiymətləndirməsi zamanı əldə edilən dəyər, iqtisadi subyektin istehsalın intensiv inkişafı üçün səmərəli istifadə olunan əsas və dövriyyə vəsaitləri ilə kifayət qədər təmin edildiyini bildirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, subyektlərin fəaliyyəti gəlirlə xarakterizə olunsa belə, əhəmiyyətli dərəcədə xarici və daxili mühit amillərinin təsirinə məruz qala bilər. Ona görə maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının inkişafı daha çox aşağıdakı istiqamətləri ehtiva edir:

- pul axınlarının hərəkətini və səmərəliliyini təhlil edən göstəricilərin hazırlanması və tətbiqi;
- maliyyə potensialının idarəetmə istiqamətlərinə uyğun səviyyələr üzrə strukturlaşdırılması üçün əməliyyat, taktiki və strateji metodologiyaların tətbiqi.

Nəticə

Ümumiləşdirmələr göstərir ki, maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi ilə bağlı əldə olunan nəticələrin qarşılıqlı müqayisəsi və təhlili iqtisadiyyatın bütün sferaları üçün əhəmiyyətlidir və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə həlledici təsir göstərir. Xüsusilə qlobal iqtisadiyyatın təsirlərinin maliyyə vəziyyəti baxımından qeyri-sabit şəraitə səbəb olması, iqtisadi subyektlərin maliy-

yə itkilərinə qarşı yüksək həssaslığı maliyyə sferasında ciddi problemlər yaratdığından maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində maliyyə potensialını qiymətləndirmədən iqtisadi subyektlərin uğurlu fəaliyyətindən, həmçinin maliyyə resurslarının düzgün idarə olunmasından danışmaq mümkün deyil. Ona görə maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək üçün rəqabət mühitinin yaradılması, maliyyə problemlərinin vaxtında müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması, subyektin bazar dəyərinin maksimum səviyyəyə çatdırılması, iqtisadi potensialın məqbul artım tempinin təmin edilməsi, istehsal və satış həcminin artırılması, xərclərin minimuma endirilməsi ilə mənfəətin artırılması və s. ən vacib məsələlərdəndir.

Beləliklə, maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi və iqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərinin kompleks təhlili problemlərin vaxtında aşkar edilməsində, onların aradan qaldırılmasında və müxtəlif şəraitdə fəaliyyətlərin planlaşdırılmasında son dərəcə əhəmiyyətlidir. Göstərilənlər təsdiq edir ki, maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi iqtisadi subyektlərin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etdirməyə, gələcək inkişaf üçün hərtərəfli strategiya hazırlamağa, iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında maliyyə sabitliyini təmin etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. 2016-cı il 6 dekabr.
2. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi, Bakı, 2009, 294 s.
3. Кузнецова В.В. Политика финансовой стабильности: международный опыт. Монография. М.:КУРС, НИЦ ИНФРА-М, 2016. - 224 с.
4. Николаевская О.А. Реализация инвестиционно-финансового потенциала предприятия // Финансы и кредит. №30(558). 2013.с.80-85.
5. Калачева А.Г. Оценка финансового потенциала и финансовых рисков предприятия при анализе его инвестиционной привлекательности // Молодой ученый. 2015. № 20 (100). С. 237-241.
6. www.stat.gov.az

Тарана Видади гызы Исмаилова
Докторант АГАУ
terane-memmedova-92@mail.ru

Финансирование оценки финансового потенциала важность в обеспечении стабильности

Резюме

Цель исследования - Целью исследования является изучение правильной оценки финансового потенциала, эффективного использования финансового потенциала, как внутри предприятия, так и внутри страны, а также целенаправленная оценка финансового потенциала в обеспечении финансовой устойчивости.

Методология исследования - Для более глубокого и эффективного изучения темы при написании исследовательской работы использовались общий подход, анализ, сравнение и статистические исследования, а также графические методы.

Актуальность исследования. Сравнительный анализ как теоретических, так и прикладных данных, приведенных в исследовании источников, графиков, графиков и лет можно рассматривать как ключевой инструмент достижения экономической стабильности в результате точной оценки и эффективного использования финансового потенциала.

Результаты исследования. В целях обеспечения финансовой устойчивости крайне важны оценка финансовых возможностей и всесторонний анализ деятельности хозяйствующих субъектов при своевременном выявлении проблем, их устранении и планировании деятельности в различных условиях.

Оригинальность и научная новизна исследования - Наряду с анализом темы исследования, а также оценкой финансового потенциала в результате детального исследования были отмечены богатые статистические данные последних лет.

Ключевые слова: финансовый потенциал, финансовая устойчивость, оценка, инвестиции, эффективность.

Terane Vidadi İsmayilova
Doctoral student of Azerbaijan State Agrarian University
terane-memmedova-92@mail.ru

The importance of assessing financial capacity to ensure finance stability

Summary

The purpose of research – The main purpose of the research is to study the correct assessment of financial potential, both within the enterprise and within the country, the effective use of financial potential, as well as the purposeful assessment of financial potential in ensuring financial stability.

Research methodology - General approach, analysis, comparison and statistical research and graphical methods were used to study the topic more deeply and effectively in the writing of the research work.

Importance of the research - Comparative analysis of both theoretical and applied authorities, graphs, schedules and years given in the study can be considered as a key tool for achieving economic stability as a result of accurate assessment and effective use of financial potential.

Results of the research - In order to ensure financial stability, the assessment of financial capacity and a comprehensive analysis of the activities of economic entities are extremely important in the timely detection of problems, their elimination and planning activities in different conditions.

Originality and scientific novelty of the research - Along with the analysis of the research topic, as well as the assessment of the financial potential as a result of detailed research, rich statistical data of recent years were noted.

Key words: financial potential, financial stability, valuation, investment, efficiency.

VI BÖLMƏ.
İNNOVASİYA, RƏQƏMSALLAŞMA VƏ MÜASİR İKT-LƏR

UOT 338.43

i.f.d., dosent Yasəmən Əli qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-mail:eliyevayasemen3@gmail.com

AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFININ SÜRƏTLƏNMƏSİNDƏ İNNOVASİYA MEXANİZMİNİN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Məqalədə respublikamızda aqrar sahənin artım dinamikasının dəyişməsi prosesindən, müstəqillik dövründə qəbul edilən çevik qərarların müsbət nəticəsindən, dünya praktikasının ən son modern nümunələrini və sürətli inkişafın ahənginə uyğun qabaqcıl innovasiyaları aqrar sahənin inkişafının sürətlənməsinə yönəltməyin zəruriliyindən bəhs olunur.

Tədqiqatın metodologiyası - Azərbaycan hökumətinin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri müasir dövrdə innovativ iqtisadiyyata keçidi sürətləndirməkdən, modernləşdirmə xəttinə uyğun olaraq, ölkəmizdə ən qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunmasından və nəticədə regional miqyaslı proqramların icrasına nail olmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatın əldə olunmuş nəzəri və metodoloji nəticələri, irəli sürülən praktiki təkliflər aqrar sektorda həyata keçirilən proqram və layihələrin hazırlanmasında və aqrar sektorda fəaliyyət göstərən biznes subyektlərində tətbiqinin effektiv idarəçiliklə həyata keçirilməsində mütərəqqi bir mexanizm olaraq istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Məqalədə aqrar sahədə innovativ iqtisadi inkişafın istiqamətləri araşdırılmış, eyni zamanda aparılan aqrar islahatlar nəticəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasının və məhsuldarlığının yüksəldilməsinin potensial imkanları araşdırılmışdır. Mövcud potensial imkanlardan istifadə etmək üçün aqrar sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, elmi innovativ tədqiqatların aparılması aktual bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Ölkədə innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün elmi araşdırma və təkmilləşdirmələrə göstərilən müxtəlif dəstəklər öyrənilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Məqalənin elmi yeniliyi bundan ibarətdir: Aqrar sahənin iqtisadiyyatda rolunun artırılması üçün mövcud olan imkanların genişləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi üçün təklif və tövsiyələrin hazırlaması və bununla bağlı olaraq təsirli bir aqrar fəaliyyəti əldə etməyin mümkünlüyünün sübuta yetirilməsidir

Açar sözlər: aqrar sahə, məhsuldarlıq, innovasiya fəaliyyəti, ərzaq təhlükəsizliyi, iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi məhsul, idarəetmə modelləri, strateji idarəetməyə yanaşmalar.

Giriş

Aparılan aqrar islahatlar nəticəsində Azərbaycanda hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının daha da artırılmasının, məhsuldarlığının daha da yüksəldilməsinin geniş potensial imkanları əmələ gəlmişdir. Bu potensial imkanlardan istifadə etmək üçün aqrar sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, elmi-innovativ tədqiqatların aparılması bu gün aktual bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Aqrar sektor Azərbaycan iqtisadiyyatının çox mühüm sferası kimi ÜDM-i, məşğulluğu formalaşdırır. Əhalinin istehlak fondunun ən azı üçdə ikisi bilavasitə bu sektor hesabına təmin olunur .

Bu səbəbdən istənilən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi birbaşa kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafından asılıdır. Dünya əhalisinin sürətlə artdığı, qlobal iqlim dəyişikliyinin intensivləşdiyi hazırkı dönəmdə dövlətlərin effektiv fəaliyyət göstərən aqrar sektora ehtiyacı daha qabarıq hiss olunur. Effektiv aqrar sektor iqtisadiyyatın az resurslar sərf etməklə daha yüksək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına nail olmağı nəzərdə tutur. Bu mənada beynəlxalq təcrübədə eyni təbii və iqtisadi şəraitə malik olan müxtəlif ölkələrin kənd təsərrüfatında istehsalın məhsuldarlığının aşağı, yaxud yüksək olması həmin ölkələrin aqrar siyasətinin nə dərəcədə effektiv olmasını göstərir.

İnnovativ xarakterli elmi-texniki yeniliklərin rolu

Aparılan davamlı tədqiqatlar nəticəsində aqrar sahədə innovativ xarakterli elmi-texniki yeniliklərin təsiri altında məsrəflərin minimallaşdırılması, əldə olunan gəlirlərin maksimallaşdırılması məsələsi öz həllini tapacaqdır. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafının özəlliklərini nəzərə alaraq, əsas iqtisadi inkişaf modeli kimi götürüləcək “human-kapital” modelinə (T. Shults, A. Maussner, R. Klump) iqtisadi fəal əhali qrupunun sosial-iqtisadi inkişaf komponenti əlavə edilərək, məsrəflərin minimallaşma məsələsi yeni çərçivədə həll edilərək tədqiqatın əhatə etdiyi konkret kənd təsərrüfatı məhsulları timsalında qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü il 24 noyabrda imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanı ilə ölkədə aqrar sahədə yeni inkişaf modelinin tətbiqinə başlanmışdır. Həmin fərmanın məntiqi davamı olan 2004-cü il 11 fevral tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” aqrar sektorda islahatların ikinci mərhələsini sürətləndirmək üçün bu sahədə köklü dəyişikliklərin aparılması və kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. [1]

Eyni zamanda Prezident İlham Əliyev "Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında" 15 iyul 2021 ci il tarixli fərman imzalayıb. “Fərmanda bildirilir ki, ötən dövrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edərək, qeyri-neft iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdir. Aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar və yeni çağırışlara uyğun strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu çərçivədə elektronlaşmanın tətbiqi, dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılması, eləcə də səmərəli idarəetmə sisteminin qurulması aqrar sahədə keyfiyyət dəyişikliyini şərtləndirmiş və emal sənayesinin güclənməsi üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır.

Ölkədə aqrar emal sənayesinin dayanıqlı inkişafı qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının möhkəmləndirilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından vacibdir. Bunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatının yüksəlişinə dəstək mexanizmi məqsədyönlü şəkildə davamlı olaraq təkmilləşdirilməlidir”.

Cənab prezident fərmanda Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi ilə birlikdə beş ay müddətində aqrar sahədə fəaliyyət göstərən emal müəssisələrinin xammala tələbatını, istehsalçıların istehsal etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarına dair məlumatları əks etdirən və elektron ticarət imkanlarına malik olan portalın yaradılmasını, “Dövlət informasiya ehtiyatları və sistemlərinin formalaşdırılması, aparılması, inteqrasiyası və arxivləşdirilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi və elektron hökumətlə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 12 sentyabr tarixli 263 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq tədbirlər görməsini də tapşırmışdı

Bütün bunları da əsas tutaraq hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu prioritet hədəflərdən biri dünyada mövcud olan innovativ iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən, milli iqtisadi inkişaf modeli üzrə yeni iqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır. Milli iqtisadiyyatın modernləşməsinin əsas meyarlarını və onun rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasını təşkil edəcək innovativ sistemin yaradılması dövlət üçün prioritet məqsəd olmalıdır. Bu kontekstdə, iqtisadiyyatın innovativ idarəetmə yolu ilə inkişaf etdirilməsi strateji baxımdan da olduqca vacibdir. Bu amil əsasən müasir dünya iqtisadiyyatında innovasiyaya əsaslanan artım nəticəsində daha da aktuallaşmışdır. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişaf müasir texnologiyaların tətbiqi ilə

son məhsul istehsalının artırılması, başqa sözlə, innovasiyanın rolunun artması ilə bağlıdır. Məsələn, Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətlilik Hesabatı və Qlobal İnnovasiya İndeksi tərəfindən də qeyd olunduğu kimi, innovasiya iqtisadi artımın əsas meyarı olaraq qalır. Gələcəkdə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı onun yeni iqtisadi mühitə adaptasiyası və yeniliklərin tətbiqi ilə müəyyən olunacaqdır.

Aqrar sahədə innovasiya siyasəti və kadr hazırlığının prinsipləri

Hər bir ölkənin innovasiya inkişafının səmərəliliyi aqrar sektorda həyata keçirilən innovasiya siyasəti – elmi-texniki istiqamətlərin düzgün seçilməsi, zəruri iqtisadi şəraitin, o cümlədən aqrar sahəyə maliyyə dəstəyinin mövcud olması ilə şərtlənir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində Azərbaycanda aqrar bölmənin sabitliyi və dünya kənd təsərrüfatı bazarına inteqrasiyası, ərzaq təhlükəsizliyinin təmini, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ilk növbədə, səmərəli elmi nailiyyətlərdən istifadə yolu ilə gerçəkləşə bilər.

Hesab edirəm ki, respublikada aqrar sahədə vahid innovasiya siyasəti yürüdülməlidir. Qəbul ediləcək qanun, proqram və qərarlar innovasiya sahibkarlığının inkişafına təkan verməklə yanaşı, eyni zamanda yeni iş yerlərinin açılmasını (biznes inkubatorları, texnoparkların, və s. yaradılması) da təmin edə bilər.

İnnovasiya anlayışına dair yanaşmalar müxtəlifdir. Bəzi mənbələrdə innovasiya termininin latın dilində “innovatio” sözündən götürüldüyü və yenilənmə, yaxşılaşma mənasını verməsi qeyd edilir. Həmçinin ingilis dilində yenilik axtarmaq mənasında istifadə edilməsi də qeyd edilir. V.H.Abbasov innovasiyanı yeni məhsul növlərinin, yeni texnologiyaların yaradılması və yayılması ilə istehsalın yeni təşkilati formalarının və idarəetmə üsullarının istifadəsinə yönəldilmiş yaradıcılıq fəaliyyətlərinin nəticəsi kimi qeyd etmişdir [2].

Dulupçu M.A. və Sunqur O. innovasiyaya tərif verərkən qeyd edir ki, innovasiya yeni məhsul, xidmət və üsulların müasir dövrün rəqabət şərtlərinə uyğun olaraq elmi əsaslarla təkmilləşdirilərək gəlir əldə etmək məqsədi ilə dəstəklənməsidir [4].

B.X.Ataşov aqrar sahədə innovasiyaların tətbiqi məsələlərini araşdırarkən ümumiləşdirmə apararaq innovasiya termininə üç nəzəri baxışı fərqləndirmişdir. Birinci yanaşmada innovasiya yeniliklər və yeniliklərin tətbiqi kimi qəbul edilir. İkinci yanaşmada innovasiya yeni texnika və texnologiyaların yaradılması kimi qəbul edilir. Üçüncü yanaşmada özündən əvvəl yaradılanlardan keyfiyyətcə fərqlənən istehsal vasitələrinin və üsullarının istehsal prosesinə tətbiqi kimi qəbul edilir. Yeniliklər dedikdə elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətləri çərçivəsində əldə olunan yeni məhsul, texnika və texnologiya, informasiya nəzərdə tutulur. İnnovasiyanın məqsədi - idarəetmə obyektini dəyişdirmək, yeni elmi-texniki, iqtisadi və sosial səmərə əldə etməkdir. İnnovasiya – yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnika, texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkili şəklində təcəssüm etmiş və müxtəlif effektlər verən elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması kimi qiymətləndirilir [3]

Aqrar sektorda innovasiya sistemi maddi-texniki resursların mövcudluğu və elmi-texniki potensialla müəyyənləşir. İnnovasiya siyasətinin məqsədi məhsulun rentabelli istehsalı, makrosəviyyədə isə innovasiya fəallığının artırılması üçün şəraitin yaradılması, elmi mexanizmlərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Məhz həmin mexanizmlərin köməyi ilə istehsalın təşkilati, iqtisadi, texniki və texnoloji yeniləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. İnnovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında bir sıra mühüm amillərin nəzərə alınması vacibdir:

- İnnovasiya bazarında, iqtisadiyyatda, məhsulların və texnologiyaların çeşidində strateji dəyişikliklərin qabaqcadan proqnozlaşdırılması;
- innovasiya qərarlarına müvafiq münasibət bildirilməsi və onların dəstəklənməsi üçün zəruri tədbirlərin hazırlanması;
- innovasiya dinamikasının ilkin şəraitinin aşkar edilməsi.

İnnovasiya fəaliyyətinin səviyyəsi kadrların təhsilindən, texniki-texnoloji hazırlıq səviyyəsindən, baza ixtisasının mövcud olub-olmamasından asılıdır. Bu amil innovasiyanın qavranılmasını və istehsalatda onun istifadəsindən gözlənilən səmərənin əvvəlcədən qiymətləndirilməsini təmin

edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində çoxukladlı kənd təsərrüfatının səmərəliliyi mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsindən və işgüzar keyfiyyətlərindən asılıdır. İstehsalın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq, menecment, marketinq və qiymətyaratma, vergitutma və maliyyə-kredit təminatı, xarici iqtisadi fəaliyyətin əsasları, habelə hüquq məsələlərinə dair biliklərin mənimsənilməsi praktik mütəxəssis və rəhbər işçi üçün zəruri keyfiyyətlərdir. Kadr ehtiyatlarının zəruri keyfiyyət dəyişiklikləri aqrar sahə mütəxəssislərinin hazırlanmasını, əmək bazarında vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar təkrar hazırlıq və ixtisas səviyyəsinin artırılması sisteminin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu sistem işçinin bazar konyunkturunun dəyişməsi şəraitində peşəkarlıq baxımından sərişt̂əli və mobil, lazım gəldikdə qısa müddətdə başqa peşə öyrənməyə hazır, informasiya axınından baş çıxara bilən, innovasiyaları qavramağı, daim öz ixtisas səviyyəsini artırmağı bacaran vəziyyətdə olmasına imkan verən biliklər həcmində fundamental baza təhsili almaq konsepsiyasını əsas götürməlidir.

Azərbaycan aqrar elmi fəal innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün hazırda zəruri potensiala malikdir. Respublikamızda sanballı elmi araşdırmalar aparmağa, səmərəli innovasiya məhsulları yaratmağa qadir, intellektual səviyyəli elmi kadr potensialı mövcuddur. Azərbaycanın təbiət elmləri-xüsusən biologiya və kənd təsərrüfatı sahələri daim inkişafda olmaqla, dünya elminə davamlı inteqrasiya edir. Bu sahə üzrə gənc alimlərin son zamanlar xarici ölkələrdə qazandığı böyük uğurları buna əyani nümunə ola bilər. Həmin alimlər bu gün dünyanın ən nüfuzlu universitetlərində müasir elmin aparıcı sahələri ilə məşğul olurlar. ABŞ, Kanada, Birləşmiş Krallıq, Fransa, Almaniya, İsveç, Yaponiya, Avstriya, Rusiya, Cənubi Koreya, İspaniya, Türkiyə... azərbaycanlı alimlərin işlədiyi və uğur qazandıqları ölkələrin heç də tam olmayan siyahısıdır.

Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin təhsilə və elmə olan qayğısı xalqımız tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilir.

Şübhəsiz, alimlərimizin xarici ölkələrdə apardıqları elmi araşdırmalar Azərbaycanda da elmin inkişafına şərait yaradır. Xarici ölkələrdə işləmələri get-gedə daha çox gənc mütəxəssisin dünyanın nüfuzlu elmi müəssisələrində nəzəri və praktiki təcrübə keçməsinə, tədqiqat aparmasına imkan verir. Gənc alimlərin çoxu yeni bilik və ideyalarla zənginləşmiş halda Vətənə qayıdır, dünya elminin nailiyyətlərini ölkəmizdə istehsalata, elmin müxtəlif sahələrində nəzəri-fundamental araşdırmalara tətbiq edirlər.

İnnovasiya yönümlü inkişafın vacibliyi. Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrinin əmək qüvvəsinin təxminən 20-25%-i yüksək texnologiyalar və elm-təhsil sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, 2020-ci ilin Qlobal İnnovasiya İndeksi reytinqində ilk yerləri İsveçrə və ABŞ kimi dövlətlər tutmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən reytinqdə Azərbaycan 82-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bu reytinqdə ilk sırada qərarlaşan İsveçrədə yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsi ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlət və özəl sektor tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqatlar, ölkədə biznes mühitini daha da yaxşılaşdırır və yeni layihələrin dəstəklənməsini stimullaşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə dəstəyinin əsas hissəsi özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir. Bu kontekstdə, uğurlu inkişafın arxasında "ABB", "Roche", "Nestle" və "Novartis" kimi nəhəng şirkətlər durur.

İnnovativ inkişafın digər əsas meyarı təhsildir. Məhz yüksək təhsilə malik olan cəmiyyət davamlı inkişafı təmin etmək gücünə malikdir. Məsələn, İsveçrə Federal Texnologiya İnstitutu və Federal Politexnik Məktəbi dünyanın ən güclü 20 ali məktəbi sırasında yer alır və müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayır. Bu təhsil ocaqları özəl sektorla sıx əməkdaşlıq edir və müxtəlif araşdırmalar apararaq əmək bazarına öz danılmaz töhfələrini verirlər.

Qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, dünya ölkələri ənənəvi iqtisadi inkişaf modelindən innovativ inkişaf modelinə doğru sürətlə irəliləməkdədir və bu istiqamətdə yüksək təhsilin, elmin inkişafı danılmaz faktordur. Bunları nəzərə alaraq, elm və təhsil sahəsində investisiyaların həcminin artırılması, yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin rolunun güclənməsi və əsasən emal sahəsində yüksək texnologiyaların aktiv tətbiq edilməsi hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə əsas diqqət yetirilən sahələrdir. Bu istiqamətdə dövlətin qarşısında duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın

modernləşdirilməsi, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır.

Əsas problemlər və çağırışlar. Qeyd olunduğu kimi, qlobal iqtisadi böhran və COVİD-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdur. Bu amil əsasən iqtisadiyyatı neft və təbii qazdan asılı olan dövlətlərdə kəskin şəkildə özünü büruzə vermişdir. Azərbaycan Dünya Bankının “yuxarı orta gəlirli” ölkələr qrupuna daxil olmuşdur və gələcəkdə yüksək gəlirli ölkəyə çevrilmək üçün ölkədə güclü iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi vacibdir. Bu islahatlar isə ilk növbədə innovasiya xarakterli elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsinə və əmək bazarının tələbinə uyğun yüksəkixtisaslı kadr hazırlığına yönəldilməlidir.

Dünya təcrübəsindən yararlanaraq ölkədə innovasiya sisteminin formalaşdırılması, onun inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, eləcə də ölkə üçün vacib olan uzunmüddətli innovasiya proqramlarının hazırlanması prioritet olmalıdır. İnnovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilk növbədə ölkədə rəqabətqabiliyyətliliyi artırmalı, yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılmasına təkan verməli və daxili bazarı tam təmin edərək, xarici bazarlara çıxmalıdır. Qeyd etməliyik ki, ÜDM-ə əsas töhfə verən sahə sənaye sektorudur. Lakin bu sektora düşən məşğuliyyət payı isə azdır. Bunun əksi isə kənd təsərrüfatı sahəsində müşahidə olunmaqdadır. Son illər ərzində dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın aqrar sektoruna xüsusi diqqətin artırılması və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsidir.

Ümumiyyətlə, son iqtisadi böhran ölkə üçün bir çox reallıqları aşkara çıxartdı. Bu kontekstdə, modernləşmə siyasətinin ən vacib elementlərindən olan innovativ iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması üçün lazım olan bazanın formalaşdırılması olduqca vacibdir. Bildiyimiz kimi, innovativ iqtisadiyyatın aparıcı sütunlarından bir olan “bilik iqtisadiyyatı”nın ölkəmizdə daha da inkişaf etdirilməsi bu istiqamətdə atılacaq ən vacib addımlardan hesab olunmalıdır. Bu istiqamətdə yüksək keyfiyyətli insan kapitalının və kadr hazırlığının iqtisadiyyatın və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması olduqca vacibdir. Azərbaycan bu istiqamətdə innovasiya üzrə dünyada aparıcı yer tutan İsveçrə təcrübəsindən yararlana bilər. Məsələn, İsveçrədə Təhsil, Araşdırma və İnnovasiyalar üzrə Dövlət Katibliyi innovasiyaya dəstək üçün ümumi (hüquqi) çərçivəsini müəyyən edir, Texnologiya və İnnovasiya Komissiyası isə İsveçrədə İnnovasiyanın Təşviqi Agentliyi rolunu oynayır. Bu qurumun əsas işi ölkədə elmi innovasiya fəaliyyətini həvəsləndirmək üçün maliyyə dəstəyi verməklə, məsləhət xidmətləri və şəbəkələr yaratmaqla, İsveçrə iqtisadiyyatının daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır. Burada digər önəmli faktor ondan ibarətdir ki, dövlət tərəfindən tədqiqat və innovasiyaya yönəldilən maliyyə vəsaiti özəl sektorun bu sahəyə ayırdığı vəsaitdən olduqca azdır. Dövlət əsasən tərəfdaşlarına və dövlət universitetlərinin tədqiqat və innovasiya araşdırmalarına maliyyə dəstəyi verir. Bu ölkənin innovasiya siyasətinin əsası ondan ibarətdir ki, innovasiyanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi ilk növbədə sənayenin, aqrar sahənin, həmçinin kiçik və orta müəssisələrin əsas vəzifəsidir. Biznes qurumları isə bu sahənin inkişafına maliyyə dəstəyi göstərirlər.

Ümumiyyətlə, dövlət nadir hallarda innovasiya prosesinə müdaxilə edir. O, əsasən lazımi hüquqi bazanın yaradılması və infrastrukturun təmin edilməsinə xidmət göstərir. Qeyd olunan təcrübə Azərbaycan üçün də çox maraqlı və cəlbedici ola bilər. Bu, bir daha sübut edir ki, müvafiq qanunvericiliyin və qurumun yaradılması, eləcə də işlərin effektli şəkildə həyata keçirilməsi ölkədə elm, dövlət, özəl və aqrar sektorun əməkdaşlığını daha effektli edə bilər. Maliyyə dəstəyindən savayı, müvafiq qurum ölkədə bu istiqamətdə monitorinqlərin aparılması, sahibkarların biznes bacarıqlarının artırılması, kiçik şirkətlərə və start-up layihələrinə böyük şəbəkəyə qoşulmaq üçün kömək və bu sahələrdə fəaliyyət göstərə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq səviyyədə ölkəni təqdim etməklə, bu istiqamətdə ixrac potensialının artmasına təkan verər. Bu amil isə öz növbəsində texnologiyalar əsasında digər iqtisadi sahələrin inkişafına təkan verər və innovativ iqtisadiyyatın formalaşmasını daha da sürətləndirər.

Doğrudur, ölkədə Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində İnnovasiyalar Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində isə İnnovasiyalar Mərkəzi təsis edimişdir. Lakin müstəqil və bütün sahələri əhatə edə biləcək Araşdırma və İnnovasiya Mərkəzinin formalaşdırılması daha məqsədəuyğundur. Bu cür qurum innovasiyanın hərtərəfli təşviqinə və inkişafına daha da sürətli töhfə verə bilər.

Ümumiyyətlə, gələcək innovativ iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri bilik və bacarığa malik olan, müxtəlif araşdırmalar, təhlillər apararaq individual qərarlar qəbul etməklə yarana biləcək problemlərin öhdəsindən gələ bilən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə yeni yaradılan və fəaliyyət göstərən texnoparklar, universitetlər və elmi araşdırma mərkəzləri arasında koordinasiya yoxdur. Adətən, inkişaf etmiş ölkələrdə bu qurumlar birbiri ilə sıx əməkdaşlıq edir və müasir iqtisadiyyatın tələblərinə vaxtında reaksiya verirlər. Qeyd olunan qurumlar arasında rəqabətlilik isə bazarda effektivliyi daha da artırır.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, innovasiya sahəsində normativ-hüquqi bazanın yaradılması, kiçik, orta və iri biznes subyektlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi və dövlət tərəfindən stimullaşdırılması, həmçinin bu sahəyə özəl və dövlət qurumları tərəfindən maliyyə dəstəyinin göstərilməsi olduqca vacib amillərdəndir. Digər əsas məsələ aqrar sektorda innovasiya sisteminin yaradılmasıdır, çünki son zamanlarda ölkədə aqrar sektorun inkişafına xüsusi diqqət ayrılır. Aqrar sektorun inkişafı və ərzaq məhsulları istehsalının artırılması ölkənin strateji planlarına daxildir. Son illərdə aparılmış iqtisadi islahatlar da göstərir ki, bu sahənin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Aqrar sektorun ölkənin əmək bazarındakı payı olduqca yüksəkdir. Lakin bu sektorun ölkənin ÜDM-ində payı aşağıdır. Qeyd olunmalıdır ki, aqrar sahədə innovativ sistemin tətbiq edilməsi digər sahələrdən fərqlənir. Bu isə öz növbəsində qeyd olunan sahəyə xüsusi yanaşmanı tələb edir. Bunun əsas səbəbləri kimi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin bu sahədən birbaşa asılı olması, bu sektorda çalışanların əmək bazarında payının yüksək olması və s. amillər qeyd oluna bilər.

Azərbaycanın aqrar sektorunun innovativ yolla inkişaf etdirilməsi bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynaya bilər. Bu amil ÜDM-ə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu sahədə mövcud problemlər sırasına infrastrukturun və istehsal texnologiyalarının hələ də aşağı səviyyədə olması, yerli istehsalın beynəlxalq bazarlara çıxışının məhdudluğu, istehsalçılar və istehsal prosesi ilə məşğul olanlar arasında koordinasiyanın zəifliyi, kənd təsərrüfatı bazarında zəif koordinasiya, bu sahədə yüksəkixtisaslı və müasir təlim keçmiş kadrların azlığı, kiçik, orta və böyük şirkətlər arasında əməkdaşlığın olmaması kimi amilləri qeyd edə bilərik.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sektorda innovativ sistemin tətbiq edilməsi xüsusi proqramlar vasitəsi ilə operatorlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu təcrübə uğurla sınaqdan keçmişdir. Məsələn, bura “Agriculture and Agri-Food Canada” proqramını aid etmək olar. Bu proqram vasitəsilə fermerlərə və bizneslə məşğul olanlara ən yaxşı qida və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal edilməsinə köməklik göstərilir. Müxtəlif proqramlar və xidmətlər vasitəsilə innovasiya, kənd təsərrüfatının və biznesin davamlı inkişafı, risklərin idarə edilməsi, ticarət və bazarın inkişafına dəstək verilir. Göründüyü kimi, bu qurum olduqca əhəmiyyətli rol oynayır və onun təcrübəsi bizim ölkənin də aqrar sektorunda mövcud olan bir çox problemlərin həllində effektli ola bilər.

Ümumiyyətlə, yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış qurumlar aqrar sektorda innovasiyanın inkişafına birbaşa təsir göstərir. Onlar tədqiqat proseslərinin idarə edilməsi və nəticələrinin yayılması, aqrar sahə ilə bağlı araşdırmalar aparan elmi strukturların koordinasiyasını həyata keçirirlər. İsrailin Aqrar Araşdırmalar Təşkilatı və Almaniyanın Federal Aqrar Araşdırmalar Mərkəzini buna uğurlu bir misal kimi göstərə bilərik. Təbii ki, bütün operatorların işləri ölkənin aqrar kompleksinin xüsusiyyətlərinə uyğun həyata keçirilir. Onların ortaq cəhəti isə dövlətə aid olması və milli miqyasda aqrar kompleksin inkişafına dəstək üçün innovativ metodların istifadəsi, elmi tədqiqat-

ların və təcrübələrin aparılmasıdır. Qeyd etməliyik ki, dövlət tərəfindən operatorlara yönəlmiş maliyyə dəstəyi olduqca vacibdir. Elmi tədqiqatların aparılması, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması aqrar sahədə öz bəhrəsini verir və bu da öz növbəsində ÜDM-də özünü göstərir. Kompleks yanaşma göstərir ki, dövlət əsasən fundamental inkişafa, rəqabətliliyin artırılmasına və dövlət üçün əhəmiyyətli olan tədqiqatların aparılmasına dəstək verir, özəl sektor da iqtisadiyyatın bir çox sektorlarında olduğu kimi aqrar sektorda da vacib rol oynayır. Müxtəlif təşkilatlar və şirkətlər maliyyə dəstəyi göstərməklə aqrar sahənin inkişafına töhfə verirlər.

Nəticə

Aqrar sənaye kompleksinin müasir dövr inkişafının ən vacib xüsusiyyəti elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, tədricən texniki, texnoloji və sosial-iqtisadi yeniləşdirmə və məhsuldarlığ əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq üçün aqrar sənaye istehsalının təkmilləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinin artırılmasıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, elmi və texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi üçün həlledici şərait aqrar sənaye sektorunda innovasiya fəaliyyətinin inkişafıdır, tədqiqatların təşkili və innovasiya yaratmaq və yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsullar, yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnologiya yaratmaq məqsədilə istehsalatda birbaşa inkişaf etmək üçün ardıcıl həyata keçirilən tədbirlər qrupudur .

Yenilik prosesi, bir qayda olaraq, təkcə dövlət aqrar siyasətinin tərkib hissəsi olan innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi yolu ilə deyil, həm də dövlət tərəfindən tənzimlənir. Buna görə də, müasir şəraitdə bu cür siyasətin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi və aktuallığı böyük dərəcədə inkişaf edir, xüsusilə də innovasiya siyasəti aqrar texnika kompleksinin idarə olunmasında yerli təcrübədə xüsusi hazırlanmış deyildir. Aqrar sənaye sektorunda dövlət innovasiya siyasətinin əsas prioriteti son məhsula təsirinin həyata keçirilməsinə diqqət yetirməklə aqrar sənaye istehsalının bütün sahələri üçün innovasiyalar yaratmaqdan ibarət olan fundamental və tətbiqi elmin inkişafıdır. Aqrar sənaye kompleksində vahid, qarşılıqlı razılaşdırılmış elm, texnologiya və innovasiya siyasəti üçün şərait yaratmaq, aqrar sənaye kompleksinin müxtəlif bölmələri və elmi-innovasiya kompleksinin idarəedici səviyyələrinin aydın şəkildə ayrılması və onların daha sıx qarşılıqlı əlaqəsi, kənd təsərrüfatı sektorunun elmi dəstəyində birgə səylər göstərilməsidir.

Ümumilikdə, milli iqtisadiyyatın o cümlədən aqrar sahənin innovativ sistem əsasında inkişafı üçün aşağıda göstərilən amillərin nəzərə alınması olduqca vacibdir:

- Ölkənin innovasiya sistemi üçün effektiv qanunvericiliyin yaradılması;
- İnnovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumların koordinasiyasını həyata keçirən təşkilatın yaradılması;
- Bu istiqamətdə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- Dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və vergi güzəştlərinin tətbiq olunması;
- İnnovasiya və tədqiqat ilə məşğul olan strukturlara özəl sektor tərəfindən dəstəyin göstərilməsi;
- Aqrar sektorda innovativ metodların və elmi tədqiqatların dəstəklənməsi. Həmçinin istehsal effektivliyinin artırılması və istehlakçı-təchizatçı arasında əlaqənin gücləndirilməsi;
- Ölkənin ali təhsil sisteminin müasir təhsil sisteminə uyğun təkmilləşdirilməsi və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, Bakı, Nurlan, 2004.
2. V.H.Abbasov. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı – 2017
3. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. Bakı – 2017.
4. Dulupçu, M. A. ve Sungur, O. 2007. Yenilik, İşbirliği ve Girişimcilik, Batı Karadeniz Bölgesi (Antalya, Burdur, Isparta, IBBS TR61), KOBİ’lerin Tutumlarının Değerlendirilmesi. s.8 Dulupçu ve Sungur, 2007.

э.ф.д., доцент Ясемен Али кызы АЛИЕВА
Азербайджанский Университет Кооперации
электронная почта: eliyevayasemen3@gmail.com

Роль инновационного механизме в ускорении развития аграрного сектора

Резюме

Цель исследования - В статье рассматривается процесс изменения динамики роста аграрного сектора в стране, положительные результаты гибких решений, принятых в период независимости, необходимость ориентироваться на новейшие образцы мировой практики и передовые инновации

Методология исследования - Одним из основных направлений экономической политики правительства Азербайджана является ускорение перехода к инновационной экономике в современное время, применение в нашей стране самых передовых технологий в соответствии с линией модернизации и, как следствие , для реализации региональных программ.

Актуальность исследования. Теоретико-методологические результаты исследования, практические предложения могут быть использованы как прогрессивный механизм при разработке программ и проектов в аграрной сфере и осуществлении эффективного управления в хозяйствующих субъектах, работающих в аграрной сфере.

Результаты исследования. В статье рассматриваются направления инновационного развития экономики в аграрном секторе, а также потенциальные возможности увеличения сельскохозяйственного производства и производительности в Азербайджане в результате аграрных реформ. В целях использования имеющихся потенциальных возможностей актуальным вопросом ставится применение новых технологий в агропромышленном комплексе, проведение инновационных научных исследований. Были изучены различные виды поддержки научных исследований и разработок для стимулирования инноваций в стране.

Оригинальность и научная новизна исследования - Научная новизна статьи заключается в следующем: расширить существующие возможности повышения роли аграрного сектора в экономике, подготовить предложения и рекомендации по его развитию и обосновать возможность получения эффективных аграрных Мероприятия.

Ключевые слова: аграрный сектор, производительность, инновационная деятельность, продовольственная безопасность, экономическая безопасность, экономический продукт, модели управления, подходы к стратегическому управлению.

i.f.d. Yasemen Ali ALİYEVA
associate professor
Azerbaijan Cooperation University
e-mail: eliyevayasemen3@gmail.com

Innovation in accelerating the development of the agricultural sector the role of the mechanism

Summary

The purpose of the study - The article discusses the process of changing the dynamics of growth of the agricultural sector in the country, the positive results of flexible decisions made during independence, the need to focus on the latest examples of world practice and advanced innovations to accelerate agricultural development.

Research methodology - One of the main directions of the economic policy of the Azerbaijani government is to accelerate the transition to an innovative economy in modern times, to apply the

most advanced technologies in our country in line with the line of modernization and, as a result, to implement regional programs.

Importance of research - Theoretical and methodological results of the research, practical proposals can be used as a progressive mechanism in the development of programs and projects in the agricultural sector and the implementation of effective management in business entities operating in the agricultural sector.

Results of the research - The article examines the directions of innovative economic development in the agricultural sector, as well as the potential opportunities to increase agricultural production and productivity in Azerbaijan as a result of agrarian reforms. In order to use the existing potential opportunities, the application of new technologies in the agricultural sector, the conduct of innovative scientific research is set as an urgent issue. Various supports for scientific research and development have been studied to stimulate innovation in the country.

Originality and scientific novelty of the research - The scientific novelty of the article is: To expand the existing opportunities to increase the role of the agrarian sector in the economy, to develop proposals and recommendations for its development and to prove the possibility of effective agrarian activity

Keywords: agrarian sector, productivity, innovation activity, food security, economic security, economic product, management models, approaches to strategic management.

UOT 338.658.3

Nazim Tofiq oğlu QƏNİZADƏ
i.e.n., dosent, AKU
Səbinə Əli Muxtar MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
s.mustafayeva86@gmail.com

BİZNESİN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNNOVASİYA LAYİHƏLƏRİNİN STRATEGİYALARI VƏ İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi biznesdə innovativ layihələrin qiymətləndirilməsi netodlarının inkişaf aspektlərinin tədqiq və eləcə də təhlil olunmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat aparılarkən ümumiləşdirmə, təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyətləri: Biznesdə innovasiya layihələrinin düzgün qiymətləndirilməsi, səmərəli şəkildə idarə və inkişaf etdirilməsinin bir çox müəssisələr üçün yararı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Biznes sahəsində innovasiya layihələrinin iqtisadi əhəmiyyətliliyinin təmin olunmasında eləcə də, onların tərtibi, həmçinin qiymətləndirilməsinin müasir şərtlərə uyğun formada aparılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, innovasiya strategiyalarının formalaşmasının əsas meyarı kimi təqdim olunur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi:

-Biznes sistemində innovasiya layihələrinin ən vacib xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir;

-Biznesin strateji idarəedilməsində innovativ layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri müəyyən edilmiş və əsaslandırılmışdır;

-Biznes sistemində innovativ layihələrin hazırlanması eləcə də, qiymətləndirilməsi ilə bağlı olan problemlərin həllinin nəzəri və praktiki məsələləri kompleks öyrənilmişdir;

-Respublikamızda innovativ layihələrin qiymətləndirilməsinin, həmçinin inkişafının müasir vəziyyəti kompleks şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, idarəolunma, innovativ layihə, innovasiya strategiyası.

Giriş

Müasir cəmiyyətdə iqtisadi səmərəliliyin həyata keçirilməsi təkcə elmin və faktiki istehsalın inkişafı yolu ilə deyil, həm də innovasiya dövrünün hər bir mərhələsi əsasında - yeni biliklərin əldə edilməsi və onların istehsal sahəsinə ötürülməsi əsasında həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, bu istifadə son məhsul bazarında iqtisadi əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün həyata keçirildikdə, innovasiya dövrünün bütün mərhələləri güclü informasiya, təşkilati, maliyyə və digər bazar amillərindən təsirlənir. İnnovatorların iqtisadi maraqları son nəticədə innovasiyanın aktuallığını, istiqamətini, miqyasını, sürətini və formasını müəyyən edir.

Hər bir təsərrüfat subyektinin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, uğurlu biznes strategiyasının qurulması və həyata keçirilməsi innovasiyaların səviyyəsindən çox asılıdır. Şirkət nə qədər nadir məhsula və ya unikal istehsal üsullarına malik olarsa bir o qədər uğurlu olur. Bu baxımdan innovasiya innovativ məhsulların, proseslərin və biznes modellərinin tətbiqi yolu ilə sosial-iqtisadi sistemin yeni keyfiyyət sisteminə çevrilməsi prosesi deməkdir [4, səh.16]. Yəni innovasiya, bazara əsaslanan araşdırma və həyata keçirilən yenilikləri özündə cəmləşdirir. Biznes sistemi də özlüyündə müəyyən dərəcədə innovasiya hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatı, rəqabət şəraitinin mövcudluğunda şirkətlər gəlir və mənfəət artımına nail olmaq üçün yeniliklər etməlidirlər.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya layihələrinin hazır edilməsi, həmçinin də qiymətləndirilməsi problemlərinin tədqiqi və təhlilinə çox sayda iş ayrılmışdır ki, onların da əksəriyyəti inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımı və inkişaf etməkdə olan ölkələrin innovasiya potensialının dəyərləndirilməsi ilə bağlı olur. Kommersiya sistemlərində innovativ layihələrin hazırlanması və qiymətləndi-

rilməsi üzrə tədqiqat işləri ilə Y, Şumpeter, V.Rappoport, N.V.Beketov kimi alimlərin əsərlərində qarşılaşmaq olar.

Bu əsərlər dünyada baş verən ümumi proseslər prizmasından biznes sistemlərində innovativ layihələrin hazırlanması və qiymətləndirilməsini təsvir edir, həmçinin də tədqiq edir. Azərbaycan alimləri biznes sisteminin innovasiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsində müxtəlif nəzəriyyə, metod və tətbiqlərin tədqiqinə də öz töhfələrini veriblər. Bu əsərlərə A.B.Abbasov, H.H.Kazımlı, M.H.Meybullayev, Q.N.Manafov, T.A.Hüseynov, F.H.Qasımov, T.N.Əliyev, İ.Kərimli, İ.A.Mehdiyev kimi alimlərin tədqiqatları daxildir.

İnnovasiya prosesinin effektivliyi böyük ölçüdə bu sahədə çalışan işçilərin, o cümlədən şirkətlərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, universitetlərin peşəkar səviyyəsindən və onların yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə əlaqələrindən asılı olur. Digər bir tərəfdən isə, innovasiya sisteminin effektivliyinə təsir edən amillərə fərdi və korporativ tədqiqatlara ilham verən şərtlər, maliyyə sisteminin etibarlılığı və bununla bağlı dövlət nəzarətinin effektivliyi daxildir. D.A.Vəliyev innovasiya prosesinin milli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərməsi üçün elmi-tədqiqat müəssisələri, universitetlər və sahibkarlar arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması və inkişafının mühüm şərtlərdən biri olduğunu diqqətə çatdırıb [3, səh.52]. Alimlər innovasiya sisteminin gücləndirilməsi, innovasiya üçün lazımi şəraitin yaradılması, yeni texnologiyaların yayılması, şəbəkələrin tətbiqi və bu sahədə milli vəzifələr siyahısına diqqət yetirilməsini vacib sayırlar.

İnnovasiya strategiyası

İnnovasiya strategiyası innovasiya layihəsi əsasında müəyyən edilir. Məlumdur ki, innovasiya strategiyasının formalaşdırılması müxtəlif innovasiya layihələrinin əlaqələndirilməsinə imkan yaradır. Məhz bu iki fəaliyyət öz tamamını tapır. Buna görə də, layihənin təhlili strateji planın düzgünlüyünü yoxlamaq üçün rəy verir. İnnovasiya strategiyasının müəyyən edilməsi bir çox amillərdən asılı olur. İnnovasiya layihəsi innovativ fəaliyyətlə bağlı iqtisadi, hüquqi, texniki, həmçinin də digər məsələlərin və tədbirlərin planlaşdırılmasını, həyata keçirilməsini tənzimləyən sənədlər toplusudur.

İnnovasiya layihəsi üç inkişaf mərhələsindən ibarət olur: [8, səh.225]

-layihənin hazırlanması mərhələsi;

-innovasiya mərhələsi;

-istismar mərhələsi.

İnnovasiya fəaliyyətinə daxildir:

1. İnnovasiya strategiyasının müəyyən edilməsi;
2. Strateji planlaşdırma;
3. İnnovasiya layihələrinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi.

İnnovasiya strategiyası mövcud xüsusi maliyyə resurslarının və borc vəsaitlərinin əldə edilməsi fonunda yeni və innovativ uzunmüddətli inkişaf metodunun seçilməsidir. [5, səh.15]

İnnovativ layihələrin inkişafı aşağıda qeyd olunan mərhələlərdən ibarətdir:

1. İnnovativ ideyaların formalaşması;
2. Layihənin hazırlanması və texniki-iqtisadi əsaslandırma;
3. Layihə vəsaitlərinin mənbəyini müəyyən etmək;
4. Qiymətləndirmə sənədlərinin tərtibi;
5. İnnovasiya layihəsinin icra ili haqqında yekun qərar təsdiq edilməsi.

Müasir şəraitdə innovativ layihələr hazırlayarkən innovativ fəaliyyətin səmərəliliyinə təsir edən müxtəlif xarici və daxili amilləri təhlil etmək lazımdır. Layihə ideyasının mümkünlüyü ilə bağlı bu amillərə texniki, kommersiya, institusional, sosial, ekoloji, maliyyə və iqtisadi amillər daxildir. Qeyd edim ki, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın qiyməti nisbətən yüksəkdir.

Xammal yönümlü iqtisadi inkişaf innovasiyanın inkişafını ləngidir və texnoloji geriliyə səbəb olur. İnnovativ informasiya texnologiyalarının inkişafı Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələrdən birinə çevirmək üçün makro strategiyanın əsasını təşkil edir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölkədə, xüsusən də regionda innovativ iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı lazımdır. Müxtəlif

bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin inkişaf strategiyaları beynəlxalq təcrübədə aparıcı mövqedədir və nəhayət, elmi-texniki tərəqqinin sürətli artımını, əmtəələrin rəqabət qabiliyyətini və yüksək standartı şərtləndirən davamlı innovasiya axtarışı əsasında formalaşır. Lakin onu da söyləmək lazımdır ki, Azərbaycanda dəqiq innovasiya strategiyası yoxdur və innovasiya fondları qalıq prinsipi əsasında ayrılır. [1, səh. 55]. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, innovasiyanın səviyyəsi son nəticədə məhsuldarlığın inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Azərbaycanda regional innovasiyaların idarə edilməsi sisteminin təhlili onu göstərir ki, onların qarşılaşdığı mühüm və ənənəvi problem regional innovasiya potensialının reallaşdırılması üçün lazım olan dəqiq innovasiya strategiyasının olmamasıdır. Geniş araşdırmamız nəticəsində biz Azərbaycan regionu üçün regional planlaşdırmanın analitik metodlarından və Avropa ekspert xidməti olan TACIS EES-in tədqiqat qrupu tərəfindən hazırlanmış metodlardan istifadə etməklə innovasiya strategiyalarının layihələndirilməsi mexanizmi təklif edilir. Dizaynın əsas mərhələləri aşağıdakılardır: [3]

- Regionda iqtisadi və institusional auditlərin aparılması;
- Regionda iqtisadi şəraitin təhlili;
- Strategiyanın hədəf aldığı “kritik” uğur amillərini müəyyən etmək;
- Əsas məqsədlərin izahı;
- Ən yaxşı strategiya metodunu müəyyən etmək;
- Strateji siyasətin qısa təsviri;
- Hər bir əsas məqsəd üçün mühüm olan fəaliyyət planının müəyyənləşdirilməsi.

Bu üsula əsaslanan tədqiqat nəticələri regional təsərrüfat kompleksinin dirçəlişinə və inkişafına töhfə verən əsas uğur amillərini üzə çıxaracaqdır.

Kommersiya sahəsində innovativ layihələrin iqtisadi səmərəsini təmin etmək üçün onların müasir tələblərə uyğun dizaynı və qiymətləndirilməsi son dərəcə vacibdir, çünki bu, əslində innovasiya strategiyasının formalaşdırılması üçün əsas meyardır[11].

İnnovativ layihələrin effektivliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. İnnovativ layihələrin qiymətləndirilməsində vaxt faktorunun nəzərə alınıb-alınmaması səbəbi ilə qiymətləndirmə üsulları iki kateqoriyaya bölünür:

1. Diskontlaşdırma əsasında olan qiymət metodu;
2. Mühasibat uçotu əsasında yaranan üsullar.

Birinci qrupda mövcud olan metodlara xalis cari dəyər, daxili gəlirlilik dərəcəsi və mənfəət indeksi göstəriciləri, ikinci qrup metodlara isə investisiyanın qaytarılma müddəti və investisiya gəliri göstəriciləri daxildir. Diskontlaşdırma əsasında qiymətləndirmə metodu pulun zaman dəyərinə əsaslanır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarından istifadə zamanın nəzərə alınmasını tələb edir. Bu gün alınan müəyyən məbləğdə nağd pulun dəyəri gələcəkdə əldə edilə biləcək nağd pulun dəyərinə bərabər olmur. Birinci məbləğ ikinci məbləğdən daha qiymətlidir. Buna görə də mövcud nağd puldan istifadə müəyyən miqdarda gəlir gətirəcək. Bu nöqteyi-nəzərdən pulun dəyəri zamandadır. Bu prinsipə görə, əgər gəlir əldə etməyin başqa yolları varsa, o zaman pulun dəyəri gözlənilən daxilolma anından asılıdır.[6, səh.210].

Araşdırmalarım nəticəsində tədqiqatçı alim İ.Fişerin fikirlərinə diqqət yetirdim. Belə ki, alim müəyyən etmişdir ki, innovativ layihələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodu cari istehlakdan çox gələcək istehlak üçün şəxsi üstünlükdən asılı olmur. Həmçinin menecerlər şirkətin səhmdarlarının şəxsi üstünlüklərini başa düşməyə və onların üstünlüklərinə uyğun hərəkət etməyə ehtiyac duymurlar. Onların vəzifəsi xalis cari dəyəri maksimuma çatdırmaqdır. Əgər menecerlər bu sahədə uğur qazanarsa, o zaman onların hərəkətləri səhmdarların mənafeyinə uyğun olar.

Biznesin strateji idarə edilməsində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması

Strateji biznesin idarə edilməsi nəzəriyyəsi, həmçinin şirkətin monitorinq və təhlil alətlərini, eləcə də xarici siqnallara tez bir şəkildə reaksiya vermək qabiliyyətini təkmilləşdirmək üçün şirkətin daxili strukturuna təsir edən alətləri əhatə edir. Strateji idarəetmə korporativ fəaliyyətlərin təşkili prosesidir.

Korporativ idarəetmədə strategiyalar müxtəlifliyi ilə tanınır, yəni istifadə məqsədi və xüsusiyyətlərinə görə strateji strategiyalar, çoxməqsədli strategiyalar, satış və mənfəət dinamikası strategiyaları, yerləşdirmə strategiyaları, artım strategiyaları, bazara daxil olma strategiyaları, təşkilati inkişaf strategiyaları və s. ayrıldı [10, səh.156].

Biznes strategiyası gələcək üçün nəzərdə tutulmuş və təşkilatın konkret məqsədlərinə nail olunmasını təmin edən tədbirlər sistemi deməkdir.

Müasir mərhələnin inkişafında mövcud olan strateji idarəetmə sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Strateji məqsədlərlə bağlı olaraq, resursların ayrılması;

-Hər bir strateji məqsəd üçün liderlik mərkəzinin yaradılması;

-İstehsalat bölmələrini və onların rəhbərlərini strateji məqsədlərə nail olma dərəcəsinə görə qiymətləndirmək və həvəsləndirmək.

İqtisadiyyat ədəbiyyatında qeyd olunan kimi, strateji idarəetmənin yaranması və reallaşması bir-biri ilə əlaqəli aşağıdakı beş məsələni əhatə edir:

1. Şirkətin biznes sahələrinə və strateji planlaşdırılmasına qərar vermək;
2. Strateji proqnozları, fəaliyyətləri konkret məqsəd və vəzifələrə ayırmaq;
3. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün strategiya hazırlamaq;
4. Qəbul edilmiş strategiyanın həyata keçirilməsini məqsədyönlü şəkildə təşkil etmək;
5. İşin nəticələrini qiymətləndirərək, bəzi halları nəzərdən keçirmək və zəruri hallarda gələcək inkişaf üçün düzəlişlər etmək.

Professor. T.A.Quliyev haqlı olaraq hesab edir ki, qlobal strategiyada aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır [2, səh 89].

- şirkətlərin və firmaların resursları, strateji bazarın operativ formada qiymətləndirilməsi;
- rəqabətin variant təhlili;
- ümumi və xüsusi meyillərin və mövqelərin müəyyən edilməsi;
- malların seçimi, qiymətlərə sistemli formada yanaşma, əlaqələrin, işlərin seçilməsinin təşkili və marketinq strategiyası.

Müasir şəraitdə korporativ strategiyanın işlənib hazırlanmasına münasibət dəyişmişdir. Əvvəllər strategiya təşkilatın rəqabətə qarşı mübarizədə üstünlük verdiyi vasitə hesab olunurdusa, o, təşkilatın məhdud rəhbərlik dairəsi tərəfindən tanınırdı və indi açıq strategiya ilk seçimdir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovativ layihələrin əksəriyyəti müxtəlif səviyyəli və miqyaslı özəl şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Kommersiya layihələrində belə yeniliklərin tətbiqi şirkətin istehsal və kommersiya vəzifələrini həll etmək üçün ən yaxşı həll yoludur. Bazar sistemində müasir təkrar istehsal prosesinin digər komponentləri kimi, innovasiya da son nəticədə inkubator şirkətinin və innovasiya prosesinin digər iştirakçılarının mənfəətinin maksimuma çatdırılmasının faktiki kommersiya effekti deməkdir [9, səh.86].

İlkin elmi ideyalar da innovasiya prosesinin ilkin mərhələsi kimi kommersiya mənşəlidir. Çünki bu, təkcə alimlərin müstəqil elmi yaradıcılıq prosesi deyil, həm də müvafiq laboratoriya avadanlıqlarına yatırılan vəsaitlərin təsiridir. İnnovativ konsepsiyanın faktiki istehsal effekti istehsal şirkətlərini müəyyən təcrübə səviyyəsinə və praktik nəticələrə çatana qədər vəsait toplamağa həvəsləndirir.

Ümumiyyətlə onu da qeyd edim ki, idarəetməni asanlaşdırmaq üçün innovativ layihə idarəetməsinin aşağıdakı prinsipləri nəzərə alınmalıdır:

- Seçmə idarəetmə prinsipi. Burada əsas məqsəd prioritetləri seçməkdir. Əslində, bu, innovativ şirkətlər və innovatorlar üçün ünvanlı dəstəkdir.
- Layihələrin son məqsədə çatmağa yönəldilməsi prinsipi. Bu prinsip innovasiyaların yaradılması zamanı istehlakçılar arasında qarşılıqlı əlaqənin və onların həyata keçirilməsi imkanlarının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman konkret layihələrin yekun məqsədləri istehlakçılara yönəldilir.
- Layihənin idarə edilməsi dövrünün tamlığı prinsipi.
- İnnovativ proseslərin və layihənin idarə olunması proseslərinin mərhələliliyi prinsipi.

- İnnovasiya proseslərinin təşkilinin iyerarxiyası prinsipi. Bütün fəaliyyət səviyyələri bir-birinə uyğundur.
- İdarəetmə qərarlarının seçimində plüralizm prinsipi.
- Sistemlilik prinsipi. Layihənin təşkil edilməsi üçün lazımi tədbirlər kompleksi işlənib (təşkilati, inzibati və s.) hazırlanmışdır.
- Təminatlılıq və ya balans prinsipi. Bütün fəaliyyətlər lazımi resurslarla təmin edilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişaf sürətinin sabitləşdirilməsi və cəmiyyətin maddi rifahının yüksəldilməsi yalnız resursların yeni texnoloji sistemin formalaşdırılmasının kövrək istiqamətinə cəmləşdirilməsi, innovasiya və investisiya fəaliyyətinin dəfələrlə artırılması əsasında mümkün ola bilər.

Təcrübə onu da göstərir ki, əgər yeni texnologiya köhnə texnologiyadan tamamilə fərqli olarsa, şirkətlər çox vaxt əvvəlki rəhbər vəzifələrindən imtina edirlər. Çünki yeni texnologiyaların meydana çıxması ilə şirkətlər köhnə texnologiyalar əsasında yeni məhsullar yaratmaq üçün rəqabət prosesində xeyli vəsaitdən istifadə edir. Buna görə də, onun elmi tədqiqatlara tətbiqi xərcləri köklü texnoloji dəyişikliklərə psixoloji maneədir və bu da öz növbəsində daha az tanınan şirkətlərin rəqabətdə qalib gəlməsinə kömək edir.

İnnovasiya prosesində dövlət maliyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsi dövlətin innovasiya sahəsində rolunun və onun innovasiya prosesinə təsirinin yüksəldilməsini təmin edir, struktur və investisiya məsələlərinin əhatə dairəsini sürətləndirir. İnnovasiya fondlarından istifadənin səmərəliliyi onun formalaşmasının əsas prinsiplərinə əsaslanır: milli iqtisadiyyatın mühüm sahələrinə investisiya qoyan dövlət-müəssisə tərəfdaşlığı; makroiqtisadi təhlil əsasında dövlət yardımı tələb edən innovasiya layihələrinin variantları.

Son olaraq onu da qeyd etmək istəyirəm ki, aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə, innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə dövlət yardımı göstərilməkdədir:
- Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı;
- Azərbaycan innovasiya sisteminin yaradılması və inkişafı elementləri;
- İnstitusional dəyişikliklərin təmin edilməsi.

Dövlət yardımı göstərmək iddiasında olan innovativ layihələrin seçimi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:
- İnnovativ layihələrin müəyyən edilmiş standartlara cavab verməsi;
- Dövlət yardımının göstərilməsi prosesində bərabər iştirakın təmin edilməsi;
- İnnovativ layihələrin zərərsizliyi;
- Ölkə riskini bölüşdürmək üçün özəl kapitaldan istifadə etmək;
- Azərbaycan Respublikasının Ədalətli Rəqabət və Antiinhisar Qanununun müddəalarına riayət etmək.

Nəticə

1.İnnovasiya fəaliyyəti bazarda tətbiq edilən yeni, yaxud təkmilləşdirilmiş texnoloji məhsula, istehsalatda istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş prosesə yönəlmiş elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin, habelə elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin əldə edilməsi və ya çevrilməsi ilə bağlı fəaliyyət növüdür. İnnovativ fəaliyyət müəssisənin biznesinin müvəffəqiyyətlə qorunması və inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Belə ki, innovasiyaların idarə edilməsi strategiyası ölkə iqtisadiyyatının əsaslarından biri olmaqla biznes strukturunun uzun zaman mövcudluğunu nəzərdə tutur.

2. Düşünürəm ki, innovativ layihələrin ekspertizası və seçilməsi üçün metodologiya hazırlamaq lazımdır. Fikrimizcə, bu texnikaya innovativ layihənin inteqral göstəricisinin formalaşması üçün çoxsəviyyəli sxem daxil edilməlidir. İnnovativ biznes layihələrinin iqtisadi səmərəliliyini təmin etmək üçün onların müasir tələblərə uyğun ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi son dərəcə vacibdir, çünki bu, əslində innovativ strategiyaların formalaşması üçün əsas meyardır.

3. İdarəetməni asanlaşdırmaq üçün innovativ layihə idarəetməsinin aşağıdakı prinsipləri nəzərə alınmalıdır:

- Seçmə idarəetmə prinsipi;
- Layihələrin son məqsədə çatmağa yönəldilməsi prinsipi;
- Layihənin idarə edilməsi dövrünün tamlığı prinsipi;
- İnnovativ proseslərin və layihənin idarə olunması proseslərinin mərhələliliyi prinsipi;
-İnnovasiya proseslərinin təşkilinin iyerarxiyası prinsipi;
- İdarəetmə qərarlarının seçimində plüralizm prinsipi;
- Sistemin prinsipi;
- Təminatlılıq və ya balans prinsipi.

4. İnnovasiyaların inkişafı və onların praktiki tətbiqi prosesinin idarə olunması Azərbaycan elmində tədricən müstəqil istiqamətə çevrilir. Müasir yerli müəssisələr üçün innovasiya prosesinin daimi inkişaf tendensiyası əsas obyektiv zərurətdir.

Ölkənin bütün təsərrüfat subyektlərində innovativ tədbirlərin tətbiq dairəsini genişləndirmək və səmərəliliyin keyfiyyətini yüksəltmək üçün xüsusi bölmələr və xidmətlər yaradılmalıdır. İnnovasiya sistemi daha çox innovasiyaların yaradılması prosesinin idarə edilməsini, kollektivin yaradıcı potensialından daha səmərəli istifadəni əhatə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov H., Muradov A. İntellektual mülkiyyət obyektlərinin qiymətləndirilməsinə dair, “Müasir əmlak bazarı və qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanunvericilik təminatı” mövzusunda II beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2001.
2. Quliyev T. A., İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı, 2006, 277 s.
3. Vəliyev D.A. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası. Bakı, 2008, maddə 428.
4. Савельева И.Н. Развитие малого инновационного предпринимательства в промышленности. Автореферат дисс. на соиск. Ученой степени кондидата экономических наук. Екатеринбург-2011, 27с.
5. Бирман Г., Шмидт С. Капитаовлажения. Экономический анализ инвестиционных проектов. М. ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 631 с.
6. Гитман Л., Джонк М. Основы инвестирования. М. Дело, 1997, 1008 с.
7. Гершман М. А. “Инновационный менеджмент”. М. Маркет ДС, 2008, 200 с.
8. Олейникова Е.А. “Экономическая и национальная безопасность”, М. Изд-во, «Экзамен», 2004, 768 с.
9. Тычинский А. В. “Управление инновационной деятельностью компаний: современные подходы, алгоритмы, опыт”. Таганрог, ТРТУ, 2006, 128 с.
10. Afuah, A. “Innovation Management: Strategies, Implementation, and Profits”, 2003, NY: Oxford University Pres, 172 p.
11. Tidd J., Bessant J., Pavitt K. “Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change” Wiley, 2005, 189 p.

Назим Тофик оглы Ганизаде
кандидат экономических наук, доцент,
Сабина Али Мухтар кызы Мустафаева
Азербайджанский Университет Кооперации
s.mustafayeva86@gmail.com

Стратегии и повышение экономической эффективности инновационных проектов в стратегическом управлении бизнесом

Резюме

Цель исследования: изучить и проанализировать аспекты развития оценки инновационных проектов в бизнесе.

Методология исследования: В исследовании использованы методы обобщения и анализа.

Значение применения исследования:. Правильная оценка, эффективное управление и развитие инновационных бизнес-проектов могут быть выгодны многим предприятиям.

Результаты исследования: Очень важно обеспечить экономическую значимость инновационных бизнес-проектов, а также их разработку и оценку в соответствии с современными условиями. Потому что он преподносится как главный критерий формирования инновационной стратегии.

Оригинальность и научная новизна исследования:

- Проанализированы важнейшие особенности инновационных проектов в системе бизнеса;
- определены и обоснованы направления повышения экономической эффективности инновационных проектов в стратегическом управлении бизнесом;
- всесторонне изучены теоретические и практические вопросы решения задач, связанных с развитием инновационных проектов в системе бизнеса, а также их оценка;
- Современное состояние оценки и развития инновационных проектов в нашей стране всесторонне проанализировано.

Ключевые слова: инновации, менеджмент, инновационный проект, инновационная стратегия.

Nazim Tofik Ganizade
PhD in Economics, associate professor,
Sabina Ali Mukhtar Mustafaeva
Azerbaijan Cooperation University
s.mustafayeva86@gmail.com

Strategies of innovation projects in the strategic management of business and increasing its economic efficiency

Summary

Purpose of the research: The main purpose of the research is to study and analyze the aspects of the development of the assessment of innovative projects in business.

Research methodology: The study used the methods of generalization and analysis.

Significance of the application of the research: Correct assessment, effective management and development of innovative business projects can be beneficial to many enterprises.

Results of the study: It is very important to ensure the economic significance of innovative business projects, as well as their development and assessment in accordance with modern conditions. Because it is presented as the main criterion for the formation of an innovative strategy.

Originality and scientific novelty of the research:

- Analyzed the most important features of innovative projects in the business system;
- identified and substantiated directions for increasing the economic efficiency of innovative projects in strategic business management;
- comprehensively studied theoretical and practical issues of solving problems related to the development of innovative projects in the business system, as well as their assessment;
- The current state of the assessment and development of innovative projects in our country has been comprehensively analyzed.

Key words: innovation, management, innovation project, innovation strategy.

UOT-338.28

Рауф Насир оглы ГУШХАНЫ,
к.э.н.доц., Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
кафедра “Экономика”
Email: rauf.kafedra666@gmail.com

Гюльнара Шукраддин гызы АГАБЕКОВА,
д.ф\по эк. доц., Азербайджанский Государственный
Экономический Университет,
кафедра “Экономика”
Email: agabeyova.gulnara@rambler.ru

СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ В ЕВРОПЕ

Резюме

Целью исследования является - исследования по инновациям которые не утратили своей актуальности в течение последних лет. Стоит отметить, что инновации стали главной темой на ежегодной ассамблее политических и бизнес-лидеров всемирного экономического форума в 2020 году.

Методология исследования - при написании данной работы использовались общенаучные методы исследования, такие как анализ, сравнение и объяснение.

В исследовании использованы статьи, книги, учебники, общеэкономические журналы, а также информация из интернет-источников.

В работе представлен полный и обоснованный обзор тенденций инновационного развития в странах Европы, проблем, существующих сегодня, а также способов выявления и их предотвращения. Важными методами и аспектами анализа инновационной деятельности являются способность стран к инновациям в меняющиеся времена.

Значимость исследования- Важной задачей является анализ динамики изменений международных инновационных рейтингов и выделение ключевых особенностей регулирования инноваций на государственном уровне ведущими странами.

Результатом исследования является - Инновационный уровень государства которая свидетельствует о его потенциале экономики и способности страны реагировать на мировые тренды, технологические прорывы и глобальные риски.

Оригинальность и научная новизна исследования - Всемирная организация интеллектуальной собственности объявила свой Глобальный инновационный индекс на 2021 год Он оценил уровень инноваций в 130 экономиках, сосредотачиваясь на длинном списке критериев, таких как человеческий капитал, институты, технологии, творческие результаты, рыночные показатели и другие.

Индекс 2021 года показал, что, несмотря на глобальный экономический спад иCovid-19, инновации продолжают расти в некоторых секторах, особенно в сферах, связанных с здравоохранением и охраной окружающей среды.

Ключевые слова: инновации; инновационное развитие; цифровизация.

Введение

Инновации играют важную роль для создания спроса на высококвалифицированные и более высоко оплачиваемые рабочие места и ограничения потенциального неравенства в результате внедрения новых передовых технологий.

Инновации традиционно подпитываются увеличением инвестиций и приносят лучшие вознаграждения, если они направлены на развивающиеся сектора и активы.

Некоторые страны имеют возможность на национальном уровне решать политические проблемы посредством инноваций и экспериментов, быть лидером в этой области. Большинство проблем государств не являются легкими, но инновации это путь к их решению и инновационные страны лучше всего подготовлены к этой задаче.

Следует отметить, что тематика инноваций часто рассматривается учеными, однако исследуются инновации чаще на микроуровне, то есть в контексте конкурентоспособности предприятий. Среди ученых, освещавших в своей работе вопросы инновационного развития, стоит отметить следующих: Эдвард Гилмор, Ульф Андерсон, НушанМемар, Канчино К. А., Мериго Дж.М., Урбано Д., Майкл Шум,Бруно Казелла, Лоренцо Форменти, Войтко С.В., Згуровский О.М., Гавреш О.А., Корогодова О. О., Кириллич Х. В., Антонова О. Е., Артюшина М.В., Дычковская И.П., Ильяшенко С.М., Брейк П., Масляк О., Кобелева Т., Кучинский В., Шипулина Ю.С., Хватова Ю.Ю. и другие.

Однако проблематика рассмотрения динамики развития стран в инновационном измерении и исследовании особенностей развитых стран в области инновационного регулирования требует также дальнейшего изучения.[5]

Независимо от того, совершенствуются ли процессы, создаются ли продукты или разрабатываются новые идеи, применение технологий может обеспечить реальные изменения в том, как работает правительство государства.

В условиях Covid-19 усилия по трансформации национальных экономик к более экологически и социально ответственному подходу, используя преимущества новейших цифровых инструментов, не замедляются. Наоборот цифровая трансформация ускорилась, поскольку стала жизненно важной для компаний всего мира, а резкое снижение человеческой деятельности показало как возможность, так и опасность быстрого перехода к цифровой экономике. Например, Барселона, Милан и Париж поддали инновации свое городское развитие, вызвав ранее немыслимое увеличение велосипедных дорожек, поскольку использование общественного транспорта резко сократилось в 2020 году [6].

Стоит отметить, что за последний год объем финансовых ресурсов на НИОКР сократился, но незначительно. Лидеры развитых стран считают, что инновации играют антициклическую роль в современной экономике. Имеется в виду, что в случае резкого спада экономической активности для стран важно предоставить большую финансовую поддержку отраслям и приоритетным секторам, которые терпят неудачу. Именно втакой период пандемии инновации нашли сильную поддержку общества, особенно в таких областях, как здравоохранение и медицина.

Инновационное развитие в современных условиях

Интересно, что частное финансирование инноваций оставалось динамичным. Исследователи отмечают, что наблюдаются значительные объемы финансирования, особенно с использованием венчурного(рискового) капитала.

Кризис оказал положительное влияние на большое количество инновационных стартапов, особенно в таких отраслях, как Healthtech и Medtech, а также на всего того, что связано с инструментами удаленной работы и онлайн продажами товаров или услуг. К примеру, наблюдаетсявпечатляющий рост рыночной капитализации таких компаний, как Zoom или Pinduoduo [1].

Что касается тенденций инноваций на макроуровне, то следует отметить, что на протяжении значительного времени европейские страны были лидерами по внедрению инноваций, но все чаще страны Азии и Северной Америки присваивают статус мировых лидеров инновационного центра. Сегодня, несмотря на некоторые заметные исключения, большинство инновационных компаний находятся за пределами Европы.

Например, исследователи международной консалтинговой компании McKinsey& Company отмечают, что Европа отстает в таких растущих секторах инноваций, как квантовые вычисления и искусственный интеллект, где их опережают США и Китай.

Значительное число ученых считают, что европейские экономики, которые пытались возобновить темпы роста в последнее десятилетие, нуждаются в повышении производительности и инновационного всплеска, которыесмогут обеспечить передовые технологии, такие как синтетическая биология в среднесрочной перспективе, а также цифровой и искусственный интеллект в краткосрочной перспективе [2].

Цифровизация может повысить рост производительности более чем на один процентный пункт в год, и Европа потенциально могла бы добавить 2,7 триллиона долларов к своему экономическому выпуску к 2030 году, если будетразвитие искусственного интеллекта согласно еготекущим активам и относительному положению в цифровых технологиях во всем мире.

Всемирная организация интеллектуальной собственности объявила свой Глобальный инновационный индекс на 2021 год (рис. 1). Он оценил уровень инноваций в 130 экономиках, сосредотачиваясь на длинном списке критериев, таких как человеческий капитал, институты, технологии, творческие результаты, рыночные показатели и другие.

Особенности инновационного развития отдельных стран и регионов мира.

Индекс 2021 года показал, что, несмотря на глобальный экономический спад и Covid-19, инновации продолжают расти в некоторых секторах, особенно в сферах, связанных с здравоохранением и охраной окружающей среды.

Швейцария в одиннадцатый раз признана мировым лидером в области инноваций, возглавив рейтинг с результатом 65,5 из 100. На втором месте идет Швеция, а тройку лидеров замыкают США.

Одним из интересных победителей рейтинга стала Южная Корея, которая поднялась с 10-го места в 2020 году до 5-го в 2021.

В настоящее время Китай занимает 12-е место в мире по уровню инноваций, поднявшись с 14-го места в 2020 и 2019 годах и 17-го места в 2018 году. Китай также был назван наиболее инновационной страной с уровнем дохода выше среднего, опережая Болгарию (35 место в общем рейтинге), тогда как Вьетнам (44 место в общем рейтинге) оказался на первом месте среди стран с низшим среднем уровнем дохода, за ним следуетИндия (46 место в общем рейтинге).

Согласно европейской таблицей инноваций, которая измеряет инновации в Европе по ряду разных показателей, Швейцария имела самый высокий итоговый индекс инноваций – 144,2 балла.

Этот рейтинг инноваций представляет собой сравнительный анализ инновационной деятельности в странах ЕС, других европейских странах и соседних регионах. Он оценивает относительно сильные и слабые стороны национальных инновационных систем и п омогает странам определить области, которые им необходимо рассмотреть (Рисунок 2).

Следует отметить, что в среднем показатели инновационной деятельности выросли в среднем на 12,5% с 2014 года. Стоит отметить, что внутри ЕС продолжается конвергенция, при этом страны с низкими показателями растут быстрее, чем с высокими, что уменьшает инновационный разрыв между ними.

Согласно Региональной таблице инноваций по состоянию на 2021 год, также опубликованной в 2021 году, эта тенденция касается инноваций во всех регионах ЕС.

В глобальной картине ЕС работает лучше, нежели его конкуренты, такие как Китай, Бразилия, Южная Африка, Россия и Индия, тогда как Южная Корея, Канада, Австралия и Япония имеют преимущество над ЕС.

Пять государств-членов ЕС продемонстрировали рост эффективности на 25 и более процентов, к ним относятся: Кипр, Эстония, Греция, Италия и Литва.

Четыре государства-члена улучшили свои показатели на 15-25 процентных пунктов, к ним относятся: Бельгия, Хорватия, Финляндия и Швеция.

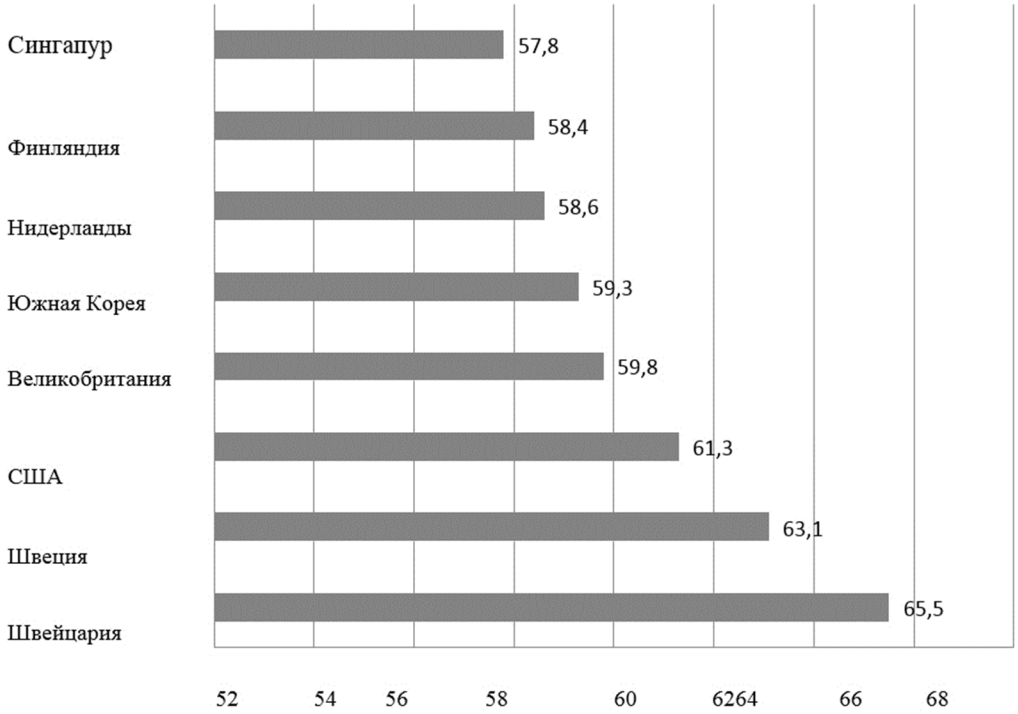

Рис. 1. Рейтинг «Самые инновационные страны мира»

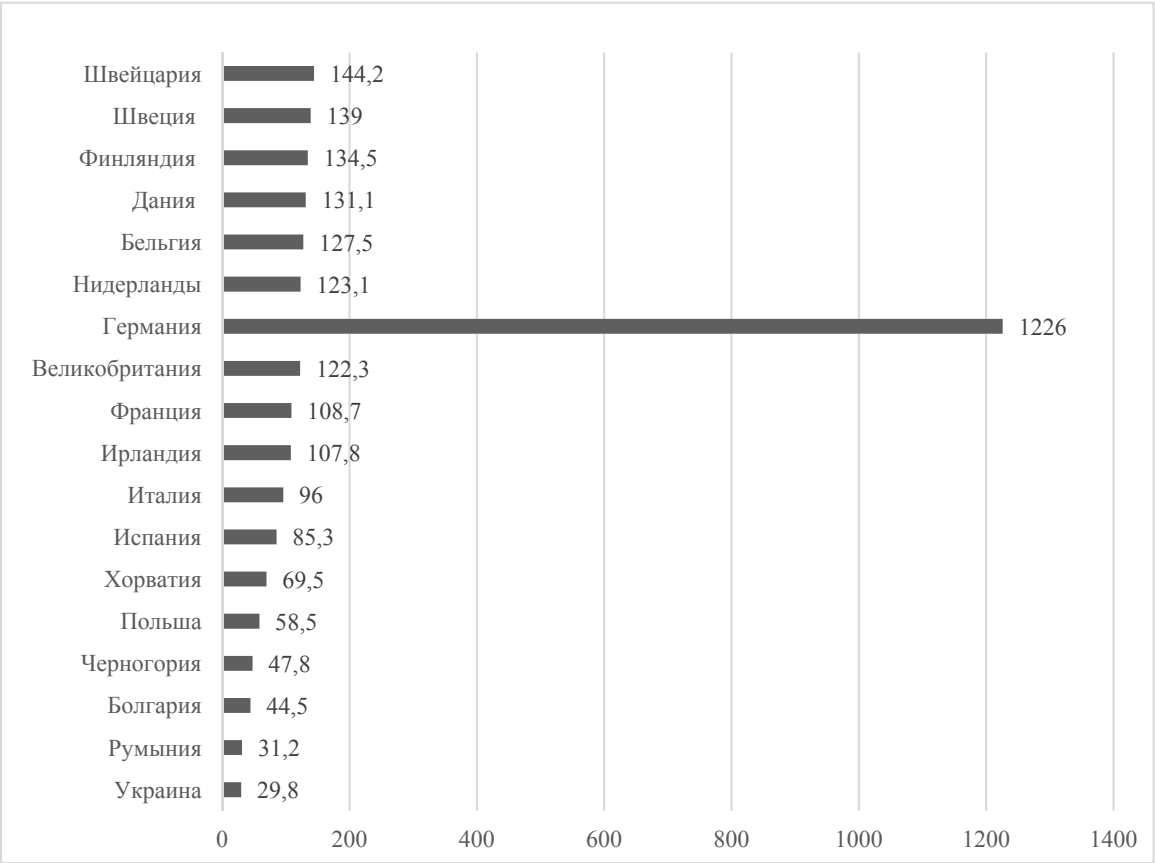

Рис. 2. Рейтинг европейских стран по итоговому показателю инновационного индекса

Восемь государств-членов увеличили эффективность на 10-15 процентов: Австрия, Чехия, Германия, Латвия, Мальта, Нидерланды, Польша и Испания.

Остальные 10 государств-членов продемонстрировали повышение эффективности до 10 процентов.

Роль международных организаций в разработке международных стандартов регулирования инновационной деятельности и распространении лучших практик стимулирования инноваций

В этом году European Innovation Scoreboard базируется на пересмотренной структуре, которая включает новые показатели цифровизации и экологической стойкости, что приводит таблицу в большее соответствие к политическим приоритетам ЕС.

European Innovation Scoreboard различает четыре основных вида деятельности и двенадцать инновационных измерений, охватывая в общей сложности 32 показателя. Наиболее важными составными свойствами инноваций, используемыми в различных рейтингах, являются:

- Интенсивность НИОКР. Этот показатель включает в себя объем ежегодных затрат на исследования и разработки как процент от валового внутреннего продукта (ВВП) экономики.
- Патентная деятельность. Динамика количества ежегодных заявок на патенты и грант ы, а также и 3-летний средний прирост заявок зарубежом и рост заявок как доля от общего роста патентов в мире.
- Эффективность обучения на уровне PhD.
- Добавленная стоимость продукции. Уровень производства - вклад в экспорт - в процентах от ВВП и на душу населения.
- Производительность. ВВП и валовый национальный доход (ВНД) у населения трудоспособного возраста.
- Высокотехнологическая плотность. Объем отечественных высокотехнологичных публичных компаний как доля от общего числа мировых компаний. Примеры высокотехнологичных компаний включают: аэрокосмическую и оборонную промышленность, биотехнологии, интернет-услуги и восстановляемые источники энергии.

Согласно Европейской инновационной таблице, которая измеряет инновации в Европе по ряду различных показателей, Швейцария получила самый высокий балл, когда дело до шло до цифровизации, категорию, которая измеряет проникновениеширокополосного дос тупа в страну и обеспечение людей с базовыми цифровыми навыками выше. {7, с 124-132}

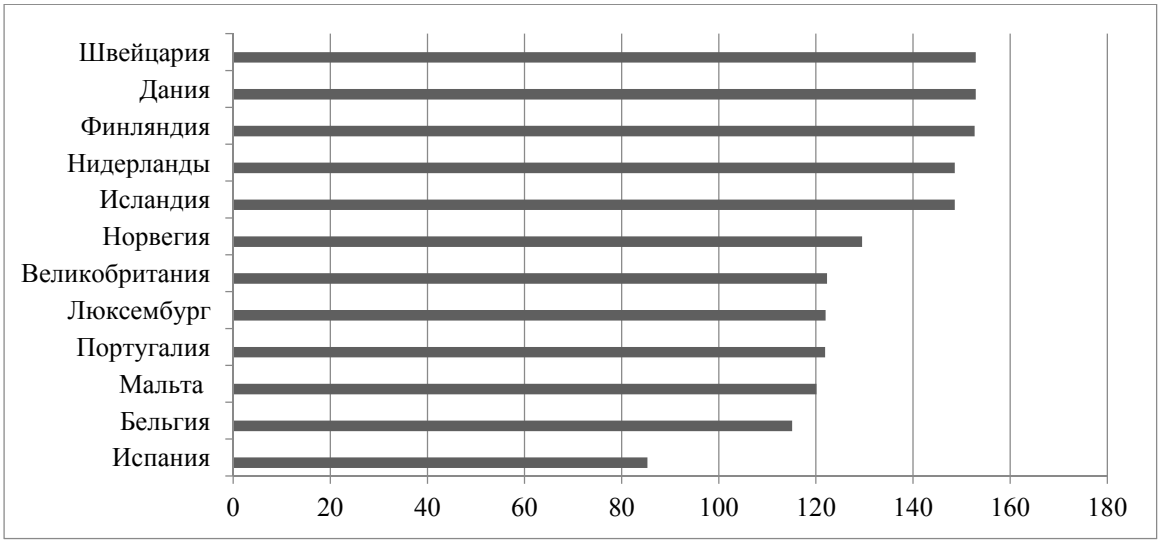

Рис.3. Европейские показатели инноваций в европейских странах

Заключение

Итак, можно утверждать, что инновации – это движущая сила активного развития экономики страны. Развитие инновационной деятельности позволяет значительно повысить значение макроэкономических показателей и, в частности, уровень жизни в стране. Проанализировав рейтинги европейских стран по итоговому показателю инновационного индекса, мы видим, что Швеция, Швейцария, Финляндия занимают первые места. Что касаемо Азербайджана, то, ксожалению, в нашей странедовольно низкие показатели, если сравнивать с вышеупомянутыми странами, хотя при эффективной государственной инновационной политике Азербайджан также имеет все шансы стать одним из лидеров в сфере инноваций. В дальнейшем актуальным является детальное сравнение различных инновационных и развитых стран с Азербайджаном для выделения специфических различий в инновационной политике и поиска инструментов для развития инновационной деятельности в нашей стране.

Сделан вывод о том, что стратегии восстановления многих развитых стран предоставляют широкие возможности для инноваций, особенно в цифровой сфере и устойчивом развитии, наряду с давно назрело инвестициями в инфраструктуру. На протяжении значительного времени европейские страны были лидерами по внедрению инноваций, однако все чаще странам Азии и Северной Америки присваивают статус мировых инновационных центров. Выявлено, что по разным показателям и по различным рейтингам лидерами являются такие страны, как Швейцария, Швеция, Соединенные Штаты Америки, Великобритания и Нидерланды. Изменения в регулировании инновационной деятельности, а также изменение долгосрочной инновационной политики и учет успешного мирового опыта в ней могут увеличить количество и качество инноваций, внедряемых в странах с пандемией, так как инновации играют важную антициклическую роль в современной экономике. Так, в результате резкого спада экономической активности на макроэкономическом уровне важно финансово поддерживать те важные отрасли, которые первыми могут претерпеть неудачу. Было установлено, что во время пандемии Covid-19 инновации нашли сильную поддержку общества, особенно в таких сферах, как здравоохранение и медицина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ланвин Бруно. (2021). Самые инновационные страны мира. Извлечено из: https://knowledge.insead.edu/entrepreneurship/the-worlds-most- innovative-countries-2021-17401.
2. Обеспечение того, чтобы законодательство ЕСподдерживали инновации. (2021). Извлечено из: https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/law-and-regulations/innovation-friendly-legislation_en .
3. Глобал №1. Платформа бизнес-данных. https://www.statista.com.
4. Гош Иман. (н.д.). Рейтинг: Самые инновационные экономики в мире. Извлечено из: https://www.visualcapitalist.com/world-most-innovative-economies.
5. Инновационный индекс– Рейтинг стран. Извлечено из: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/gii_index.
6. Кюльяйнин. (н.д.). Открытые инновационные вызовы – Как преодолеть наиболее распространенные? Извлеченоиз:https://www.viima.com/blog/open-innovation-challenges.
7. Пуховская, Л. (2017). Профессиональное образование инновации: опыт стран Европейского Союза. *Научный вестникИнститутапрофессионально-технического образованияНАПНУкраины.Профессиональная педагогика.* 2017. №14. С.124-132. [на украинском языке].

Rauf Nəsir oglu Quşxanı
iqtisad elmləri namizədi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“İqtisadiyyat” kafedrasının dosenti.,
Email: rauf.kafedra666@gmail.com

Gülnarə Şükrəddin qızı Agabəyova
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“İqtisadiyyat” kafedrasının dosenti.,
Email: agabeyova.gulnara@rambler.ru

Avropada innovativ inkişafın vəziyyəti və meyilləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi son illər öz aktuallığını itirməyən innovasiyalar üzərində araşdırma aparmaqdır. Qeyd edək ki, 2020-ci ildə Ümumdünya İqtisadi Forumunun siyasi və biznes liderlərinin illik assambleyasında innovasiyalar əsas mövzu olub.

Tədqiqatın metodologiyası - təhlil, müqayisə və izahat kimi ümumi elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı məqalələr, kitablar, dərsliklər, ümumi iqtisadi jurnallar, eləcə də internet mənbələrindən alınan məlumatlardan istifadə edilib.

Məqalədə Avropa ölkələrində innovativ inkişaf tendensiyaları, bu gün mövcud olan problemlər, habelə onların müəyyən edilməsi və qarşısının alınması yolları haqqında tam və əsaslandırılmış icmal verilir. Ölkələrin dəyişən dövrlərdə innovasiya etmək bacarığı innovasiyanın təhlilinin mühüm metodu və aspektidir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti - Beynəlxalq innovasiya reytinqlərindəki dəyişikliklərin dinamikasını təhlil etmək və aparıcı ölkələr tərəfindən innovasiyaların dövlət səviyyəsində tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq mühüm vəzifədir.

Tədqiqatın nəticəsi - Dövlətin innovasiya səviyyəsi onun iqtisadi potensialından və ölkənin dünya tendensiyalarına, texnoloji sıçrayışlara və qlobal risklərə cavab vermək qabiliyyətinə dəlalət edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı 2021-ci il üçün Qlobal İnnovasiya İndeksini açıqladı. O, 130 iqtisadiyyatda innovasiya səviyyəsini qiymətləndirərək, insan kapitalı, institutlar, texnologiya, yaradıcı nəticələr, bazar performansı və s. kimi meyarların uzun siyahısına diqqət yetirir.

2021 İndeksi göstərdi ki, qlobal iqtisadi tənəzzülə və COVID-19-a baxmayaraq, innovasiyalar bəzi sektorlarda, xüsusən də sağlamlıq və ətraf mühit sahələrində böyüməyə davam edir.

Açar sözlər: yenilik; innovativ inkişaf; rəqəmsallaşdırma.

Rauf Nesir Qushxani
Candidate of Economic Sciences Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University,
department “Economics”
Email: rauf.kafedra666@gmail.com

Qulnara Shukraddin Aqhabekova
Candidate of Economic Sciences Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University,
department “Economics”
Email: agabeyova.gulnara@rambler.ru

The state and meniles of innovative development in Europa

Summary

The aim of the study is - research on innovations that have not lost their relevance over the past years. It is worth noting that innovation was the main theme at the 2020 annual assembly of political and business leaders of the world economic forum.

Research methodology - when writing this work, general scientific research methods such as analysis, comparison and explanation were used.

The study used articles, books, textbooks, general economic journals, as well as information from Internet sources.

The paper provides a complete and well-grounded overview of the trends in innovative development in European countries, the problems that exist today, as well as ways to identify and prevent them. The ability of countries to innovate in changing times is an important method and aspect of analyzing innovation

The significance of the research - An important task is to analyze the dynamics of changes in international innovation ratings and highlight the key features of innovation regulation at the state level by leading countries.

The result of the research is - The innovation level of the state, which testifies to its economic potential and the country's ability to respond to world trends, technological breakthroughs and global risks.

Originality and scientific novelty of the study - The World Intellectual Property Organization announced its Global Innovation Index for 2021. It assessed the level of innovation in 130 economies, focusing on a long list of criteria such as human capital, institutions, technology, creative results, market performance and others.

The 2021 Index showed that despite the global economic downturn and COVID-19, innovation continues to grow in some sectors, especially in the areas of health and the environment.

Key words: innovation; innovative development; digitization

УДК 338.48

Анар Али оглы АЗИЗОВ
Азербайджанский Университет Кооперации
доктор философии по экономике, доцент

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ТУРИЗМА

Резюме

Цель исследования – на основе изучения и обобщения экономической литературы выявить основные тенденции цифровизации туризма и разработать рекомендации по эффективному её внедрению.

Методы исследования. В данной статье использованы общенаучные методы, логического и системного обобщения, обеспечивающие достоверность полученных результатов исследования.

Практическая значимость исследования заключается в том, что предложенные рекомендации разработанные на основе результатов исследования могут быть широко использованы предпринимателями сферы туризма.

Результаты исследования. Анализ проведённого исследования показал, что самый современной тенденций цифровизации туризма является искусственный интеллект, который даёт возможность создавать индивидуализированные предложения. Искусственный интеллект сегодня формирует будущее туризма с использованием современных технологий.

Исследование состояния цифровых технологий предусмотренных для устойчивого развитие туризма, свидетельствует о приоритетном значении информации, как важнейшего фактора в условиях цифровой экономики. Именно поэтому необходим переход всех видов цифровизации в цифровую форму.

Внутри туркомпаний должна возрастать тенденция на развитие CRM – систем. При эффективном использовании их внедрение будет способствовать повышению конкурентоспособности.

Оригинальность исследования и научная новизна. Эмпирический анализ позволил выявить основные тенденции цифровизации туризма. Новые тенденции цифровизации туризма предполагают пошаговую переориентацию участников туристического рынка на сферу онлайн с переориентацией финансовых потоков и организацией условий для повышения прибыли этой сферы. Основным преимуществом цифровизации сферы туризма считаем повышение качества и снижение цен на туруслуги, а также она играет значимую роль в продвижение турпродукции.

Оригинальность исследования в том, что в перспективе тенденции цифровизации туризма будут изменяться. Начнётся процесс вытеснения с рынка традиционных туристических компаний с оффлайн офисами. Преимущества в конкурентной борьбе будут иметь только лишь те турорганизации, которые успешно внедряют процесс кастомизации в предоставление услуг потребителям, при этом превращая их из потенциальных клиентов в постоянные, тем самым обеспечивая свое выживание на основе достижения высокой прибыли.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровизация туризма, цифровые технологии в туризме, формы цифровизации туризма, пандемия и туризм.

Введение

Туризм в Азербайджане является одним из приоритетных сфер экономики чему во многом способствовали принятые важные законы, государственные программы, указы и распоряжения. В результате целенаправленных мер государства были созданы благоприятные условия для развития туризма как приоритетной отрасли ненефтяного сектора,

что способствовало повышению конкурентоспособности национального туристского комплекса. Признавая туристическую деятельность одной из перспективных отраслей экономики государство оказывает содействие и создает хорошие условия для эффективного её развития, формирует мнение об Азербайджане как стране, благоприятной для сферы туризма, осуществляющей экономическую безопасность и всестороннюю помощь.

Происходящие положительные тенденции в развитии туризма характеризуются увеличением туристских потоков, процессов расширения и консолидации, созданием новых предприятий в сфере туризма, укрупнением туроператорских фирм, формированием инфраструктуры туризма, интенсивным развитием гостиничного хозяйства и т.д. Это всё стало возможным благодаря огромной всесторонней поддержки туризма и его предпринимательства со стороны Президента Азербайджана И.Г. Алиева, в особенности в части обеспечения её финансовых потребностей.

В утвержденном Президентом Азербайджанской Республики от 16 декабря 2016 – 20 года важном документе «Стратегические дорожные карты национальной экономики и основных секторов экономики» одной из базовых направлений определена специализированная деятельность в сфере туризма и развлечений и показаны модели использования мирового опыта в этой области. Указанные стратегические направления делают необходимым расширения возможностей использования в Азербайджане туристического потенциала, стимулирование туристической деятельности в регионах, создание новых туристских маршрутов, а также предоставление конкурентоспособных услуг.

В результате 44-дневной Отечественной войны под руководством Верхнего главнокомандующего, завершившейся убедительной Победой Азербайджанской армии открылись большие перспективы развития Карабаха как новой туристической дистанции.

Большую роль в развитии сферы туризма играет цифровизация, которая считается достаточно динамичным процессом.

Какую бы роль не играли бы туристы используя цифровые технологии, они хотят упростить доступ к туруслугам, значительно сократить время на поиск турпродукции, получить соответствующие консультационные услуги, не находясь в сервисной организации, намного уменьшить издержки на пользование туруслугами. В этой связи цифровизация туризма представляет собой современную форму коммуникационного взаимодействия, между продавцами туруслуг и их покупателями, она играет значимую роль в продвижение турпродукции. Цифровизация даст возможность повысить качество обслуживания туристов и, что не менее важно развиваться ускоренными темпами. Именно поэтому процессы цифровизации являются особенно актуальными для туризма и его предпринимательства.

Предпринимательство рассматривается как процесс поиска новых возможностей, характеризуется новым качеством выполняемых работ, внедрением новых способов производства, повышением уровня трудовой деятельности, открытостью к новым перспективам, на принципах новаторства, нововведении, инновации. Следовательно, предпринимательская деятельность характеризуется присущими ей качествами, направленными на поиск новых, еще не освоенных областей применения трудовых, материальных, финансовых ресурсов с использованием современной техники и технологии.

В настоящее время исследования и изучение проблемы внедрения цифровых технологий получили широкое освещения. Так, автором данной проблемы является профессор Массачусетского института технологий Н.Негропонте. Основой его исследования является противопоставление традиционной и цифровой экономики при интенсивном развитии информационно – коммуникационных технологий.

Анализ состояния развития цифровизации туризма

Рост экономики Азербайджана в значительной степени связан с цифровизацией практически во всех отраслях, в том числе и в туризме.

На сегодняшний день одним из главных направлений политики государства по устойчивому развитию туризма является содействие цифровизации. Сам процесс цифровизации представляет собой последовательный переход от аналоговой к цифровой информации.

Как показал анализ исследования самым перспективным направлением, в настоящее время, является разработка и продвижение цифровых продуктов для туристических направлений.

Государственное агентство по туризму нашей страны, в начале сентября 2020 –года выступило с инициативой о создание новой туристической продукции в направлении цифровизации. В свою очередь, туристическим компаниям, функционирующим в сфере въездного туризма было предложено подготовить и представить госагентству по туризму проекты, обеспечивающие в режиме онлайн размещение на цифровых платформах достоверной информации о нашей стране и ее туристических возможностях. Следует отметить, что эти проекты должны быть рассчитаны на постпандемический период. На наш взгляд, именно такой подход позволит быть подготовленными к конкуренции и, как следствие повысят конкурентоспособность азербайджанского туризма.

В Азербайджане информационные технологии рассматриваются как самое важное направление в туризме. Туризм и информационные технологии - две отрасли, которые тесно взаимосвязаны и осуществляют совместную деятельность. Практически во всех сегментах туризма широко используются информационные технологии. Чем больше достоверной информации, в электронном виде, получит туристский посредник, тем более оперативным, последовательным и качественным будет обслуживание клиента.

Бюро по туризму Азербайджана дала старт программе поддержке местных цифровых проектов в туризме: заинтересованные открыть сайт о возможностях туризма в нашей стране могут сделать заявку и получить до 10.000 манатов на реализацию данного проекта.

Первым нововведением в применении информационных технологий стало внедрение компьютерных систем резервирования жилья. В результате внедрения этой системы, уже многие туристские компании имеют свои веб-сайты, представляют туристам необходимую достоверную информацию и возможность заблаговременно забронировать жильё. На сайтах размещаются сведения о достопримечательностях, гостиницах, развлечениях, а также рекламные объявления.

Одним из примеров целенаправленной инновационной деятельности может служить компания Silk Way Travel, которая первая в Азербайджане запустила свою систему онлайн – бронирования и приобретения мест в отелях, как у нас в стране, так и по всему миру. Используя онлайн – системы, Silk Way Travel работает как туроператор, формируя пакеты туристских маршрутов по Азербайджану. Клиенты могут по интернету выбрать заинтересовавший их маршрут, заказать гостиницу, авиарейс, арендовать машину и.т.д.[1]

Однако до настоящего времени, несмотря на широкое применение современной системы бронирования, некоторые агентства не используют эту систему предпочитая непосредственный контакт с туроператором. Страх быть непонятным мешает многим компаниям внедрять новые механизмы, вынуждает агентов пользоваться старой системой бронирования с помощью факса.

Свой немалый вклад в развитие цифровых проектов туризма внес столичный музей ковров, который предлагает онлайн – экскурсии и просмотр экспозиций дистанционно.

Для формирования и сохранения своих клиентов многие туристические компании внедряют CRM – системы.

CRM – системы основаны на применение новых управленческих и информационных технологий, с помощью которых туркомпании аккумулируют знания о клиентах для выстраивания взаимовыгодных отношений с ними. Подобные отношения способствуют увеличению прибыли т.к. привлекают новых клиентов и помогают удержать старых [2].

Позитивные результаты работы CRM – системы в туризме заключаются в хранении всей информации о взаимодействие со своими клиентами в единой базе данных.

Использование CRM – систем способствуют повышению конкурентоспособности путем качественной работы с клиентами.

Таким образом, CRM – системы как инновационный инструмент построения взаимоотношений с клиентами туристических компаний, можно считать современной и более удобной. Достаточно отметить, что если клиент позвонил в компанию, то эта система сразу определяет абонента по номеру телефона, а затем переадресовывает эксперту, работающему с этой категорией туристского продукта или с данным клиентом.

Современные тенденции цифровизации туризма и формы её проявления.

Современные тенденции цифровизации в индустрии туризма предполагают пошаговую переориентацию участников туристического рынка на сферу онлайн с соответствующей переориентацией финансовых потоков и созданием условий для увеличения доходности туризма.

На сегодня среди ключевых инновационных и цифровых тенденций индустрии туризма выделяют роботизацию, технология кибербезопасности, обработки больших данных, смарт управление, использование голосового управления и поиска, виртуальную и дополненную реальность, технологии распознавания, бесконтактные платежи, интернет вещей, искусственный интеллект, в том числе чат-боты с искусственным интеллектом и др.

Самой современной тенденцией цифровизации туризма является искусственный интеллект. Исследования Booking.com показала, что значительная часть аудитории мировых туристов нуждается в помощи искусственного интеллекта. Примеры лучших практик показывают, что в отелях создаются «умные» номера с соответствующими функциями комфорта. Вместо ключей используются пароль или карты, регулируется температура и освещение, и многое другое. В Японии считается эффективным применение роботов – дворецких. Искусственный интеллект распознает десятки языков, по смартфону узнает местонахождение туриста и др.

Обращая внимание на новые тенденции, можно отметить, что игроки туристического рынка борются за клиента в цифровом пространстве.

Значимую роль в туризме играют малое и среднее предпринимательство (МСП), Однако под негативным воздействием пандемии коронавируса Covid-19 резко сократилось число МСП и соответственно упали предпринимательские доходы. Стоит отметить, что участие МСП в сфере туризма делает возможным улучшение инновационного развития, в том числе и процессов цифровизации.

Имеющийся потенциал цифровизации для интенсивного развития малого и среднего туристского предпринимательства во многом зависит от технологических и конечно же финансовых возможностей конкретного субъекта и в целом отрасли. Представим некоторые важные технологические возможности :

- искусственный интеллект - доставит по максимуму индивидуализированный итог при планировании путешествия. Ссылаясь на информацию о желаниях клиента, выдвигая выбор, применяемый другими путешественниками, AI - системы способны максимально просто решить организацию отдыха, сделать возможным сэкономить;
- интернет вещей – важнейший элемент сервиса, который обеспечивает упрощенное путешествие, перевод иностранной валюты, заказ автомобиля, отеля или гостиницы;
- роботизация - технологии роботов, способных понимать и хорошо работать с людьми принимать современные реалии. Уменьшая потребность в людях, эта техника может значительно упростить, например уборочные работы;
- голосовые технологии - обеспечивая эффективное распознавания речи создают возможности для оптимизации ряда процессов. Благодаря этим технологиям станет возможным в

небольших отелях предоставлять клиентам круглосуточный сервис, а также ликвидировать языковые барьеры;

- блокчейн - создавая цифровую среду (доверенную), делает возможным увеличения уровня надёжности заказов, обеспечив точность информации и предложений об услугах.

На современном этапе цифровой туризм развивается в различных формах. Одной из широко распространенных форм цифровизации туризма считается онлайн - покупка туров. В списке интернет - ресурсов в котором предлагаются такие услуги, можно считать поисковую систему сети туркомпаний. Подобные поисковые системы представляют себя как ресурсы, способные осуществлять поиск необходимых туров предлагающих компаниями туроператоров, учитывающих индивидуальные желания клиентов.

Самой прогрессивной формой цифровизаци туризма можно назвать разработку мобильных приложений, благодатных для организации и осуществления туристских поездок. Помимо удобства по поиску различных услуг и запросов со смартфонов потенциальных потребителей, мобильные приложения являются бесценными в оказание оперативной помощи в получении необходимой информации о местопребывании физического лица.

Другой современной формой цифровизации туризма является технология блокчейна предполагающая поиск данных о приобретениях туруслуг в едином цифровом пространстве, что может содействовать участнику процесса предоставления услуг по продаже турпродукта ориентироваться на достоверную информацию о потребителях и заранее угадывать их личные потребности, индивидуализируя рекламные предложения.

Ещё одной формой цифровизации туризма считается цифровизация самодеятельных туров. Дело в том, что цифровизации нашей экономики привела к тому, что туристы в большинстве своём, которые пользуются интернетом, желают планировать своё путешествие самостоятельно без участия специалистов турбизнеса. Отметим, что эта форма цифровизации являясь самостоятельной деятельностью, нуждается в наличие специальных знаний. Стоит признать, что объективные процессы происходящие в секторе туризма в виде возрастающей популярности самостоятельных туров делает необходимым нахождение путей удовлетворения потребности общества в получении компетенций в сфере организации самодеятельных путешествий.

Таким образом, цифровизация сферы туризма имеет различные формы появления. К ним относятся:

- онлайн - покупка готовых туров;
- мобильные приложения;
- технология блокчейна;
- цифровизацию самодеятельных туров.

В будущем тенденции цифровизации туризма будут изменяться. Начнётся процесс вытеснения с рынка традиционных туристических компаний с оффлайн офисами. Преимущества в конкурентной борьбе будут иметь только лишь те турорганизации, которые успешно станут внедрять процесс кастомизации в предоставленые услуг потребителям, при этом превращая их из потенциальных клиентов в постоянных, тем самым обеспечивая своё выживание на основе достижения высокой прибыли.

Влияние пандемии коронавируса на развитие туризма и процессы ее восстановления

Индустрия туризма одна из первых оказалась под ударом вируса COVID – 19. Так, в 2020 году выручка от международного туризма по всему миру составила 533,5 милиона долларов США, что на 63,6 % меньше показателя предыдущего года. При этом доля туризма в общем экспорте снизилась до 3% или 636 миллионов долларов США (в 2019 году – 7 % или 1716,2 миллиона долларов США). Объем международных туристических прибытий также уменьшился на 73% и составил 402,1 миллиона (в 2019 году – 1466,1 миллиона). Кроме того, под угрозой оказалось около 100 миллионов рабочих мест в туристической сфере. В

Азербайджане по данным за 2020 год выручка от международного туризма зафиксирована на уровне 0,3 миллиона долларов США, на 83,3 % меньше показателя предыдущего года. Доля туризма в общем экспорте снизилась на 85% и составила 2% или 03 миллиона долларов США (в 2019 году – 9% или 2 миллиона долларов США). Динамика приведенных показателей свидетельствует о негативных тенденциях в туристической сфере (для Азербайджана последствия пандемии COVID – 19 более значимые в сравнении со среднемировыми показателями). Поэтому возобновление туризма, его цифровизация и инновационное развитие является важной составляющей восстановления и роста экономики, достижения целей устойчивого развития.

Хотя неопределенность, связанная с COVID-19, сохраняется во всем мире, его влияние по-разному ощущается в разных странах. В результате существуют значительные различия в том, как потребители реагируют на кризис и адаптируются к следующей норме. Например, в случае с Китаем, который первый прошёл через все этапы пандемии, было обнаружено, что потребители большое внимание уделяют экологически чистым продуктам. Таким образом, в будущем индустрия туризма будет больше ориентирована на альтернативные формы, такие как экотуризм, агротуризм, сельский туризм и т.д. Эти формы туризма будут в большей степени сосредотачивать своё внимание на природе и обществе. В целом туризм станет более экологичным [4].

Пандемия коронавируса еще более усилила основные тенденции, которые были в последние годы. Среди них стоит отметить: активизацию использования цифровых технологий, расширение применения онлайн – агрегатов и платформ, снижение организованного туризма, индивидуализация предложений, рост экологического туризма и т.д.

Стоит признать, что в период пандемии коронавируса большую работу по поддержки и преодолению кризиса в сфере туризма проводит Бюро по туризму Азербайджана. Основной её целью является стремление стать одним из главных игроков в новой реальности.

За период пандемии в Бюро по туризму не прекращало активную маркетинговую и PR - работу на местных туристских рынках, продолжало связь с журналистами мира, проводило ряд онлайн пресс-конференций на которых сообщалось о новых инициативах, о разрабатываемых турпродуктах, о программе методов и норм гигиены и санитарии SAHMAH, а также были организованы виртуальные пресс – туры. Помимо этого создана платформа для дистанционного обучения на которой проводится онлайн – курсы. По окончанию обучения выдаются сертификаты по разным турнаправлениям в стране для зарубежных туроператоров и партнёров.

С целью возрастания осведомлённости о нашей стране, продолжается устойчивая работа по созданию контента об Азербайджане для разных платформ.

Успешно функционирует Центр обучения и сертификации по туризму с участием высококвалифицированных инструкторов, где проводятся курсы по подготовки и повышению квалификации менеджеров фронт - офиса и проектов, поваров и горничных, причём обучение проводится бесплатно. Ведётся работа по поддержки гидов через их Ассоциацию.

Одним из главных направлений деятельности Бюро по туризму является инвестиции в инфраструктуру. В настоящее время недалеко от Гобустана, который входит в перечень Всемирного наследия ЮНЕСКО, организовывается Центр грязевых вулканов рядом с которым планируется создание глэмпинга так как там нет светового загрязнения, и оно отличное место для наблюдения за звёздами.

Вследствие пандемии COVID-19, изменений в нормативной базе и повышенного беспокойства о здоровье туроператоры и туристические агентства разрабатывают стратегии менеджмента в сфере туризма и его предпринимательства, чтобы не только вернуть, а и расширить сегмент клиентов. Среди управленческих инноваций в этом контексте стоит обратить внимание на следующие:

1. организация социальнох удалённых путешествий, уменьшение групповых поездок и

расширение спектра путешествий без сопровождения или фиксированного пакета услуг;

2. привлечение экспертов по путешествиям;

3. готовность и своевременная адаптация к изменению транспортных ожиданий клиентов.

Стоит отметить, что процесс восстановления туризма будет очень сложным и продолжительным, поскольку возможно появление новых вспышек коронавируса последствия которых окажут негативное влияние на устойчивое развитие сферы туризма. Сегодня очень трудно обозначить сроки, когда пандемия коронавируса закончится, как станет развиваться туризм при условии её продолжения и какой ценой будет выход из глубокого кризиса. В тоже время можно утвердительно сказать, что пандемия обусловливает новые возможности гораздо большего усиления тенденции цифровизации, перевода туристического сектора на онлайн обслуживание, активного внедрения самых современных технологий, ускорения процессов внедрения искусственного интеллекта, усиления значимости фактора безопасности туризма, учитывая санитарно-эпидемиологические условия места пребывания и безопасность передвижения. Кроме того, пандемия ускорит процесс перехода сферы туризма от массового к персональным турам. Изменятся предпочтения туристов, которые всё ещё из - за страха заражения будут выбирать микро - группы либо индивидуальные туры на внутренних курортах.

По нашему мнению, представляют научный интерес выводы по результатам социологического обследования о том, что в результате эффективных мер поддержки туриндустрии произойдет её развитие за счёт импортозамещения и государственной поддержки. Последнее потребут выращивания и поддержки одновременно и туристического премиум-сегмента, и инфраструктуры для региональных и локальных путешествий экономформата [3, с.86].

Пандемия коронавируса нанесла и наносит значительный урон сфере туризма.В тоже время, учитывая её масштабность, есть необходимость, после окончания пандемии, провести глобальную трансформацию всей системы туризма. Стоит также отметить, что эту пандемию необходимо рассматривать как хорошую возможность критически пересмотреть направления развития туризма.

Необходимо осознавать, что возобновление деятельности в туристском секторе даст большие возможности для широкого осмысления того, как туризм должен способствовать построению качественного будущего граждан Азербайджана.

Вывод

Безусловно, внедрение цифровизации воздействовало на практически все аспекты предпринимательской деятельности в сфере туризма, а также и на смежные ей отрасли экономики.

Особое внимание необходимо обратить на развитие цифровых бизнес-коммуникаций через социальные сети, онлайн – сервисы и интернет-магазины, непосредственно разработка туристических сайтов и управление социальными сетями, планирование и управление цыфровым присутствием и т.п.

Главным критерием эффективности предпринимательской деятельности туризма в условиях неопределённости считается её адаптация к требованиям цифровизации мира.

Преимущество на рынке туруслуг будут иметь туристические компании, которые смогут предложить кастомизированный подход взаимодействия с потенциальным туристом. Выполнение данного условия даст возможность сохранить лояльность клиентов и прибыль предпринимательства, в значительной степени приумножить конверсию и обеспечить высокий уровень безопасности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азизов А.А. Пути эффективного развития предпринимательства в сфере туризма Азербайджана. Монография. Баку: Изд – во, «Кооперация», 2018.
2. Неевина Е. А. CRM-системы как инновационный инструмент построения взаимоотношениями с клиентами туристических компаний/ Материалы международной научно-практической конференции. Батуми – Трабзон: 2013.
3. Рахманов Ф.П., Сулейманов Э.Б., Годжаева Э.М., Последствия влияния коронавируса на развитие туризма в Азербайджане. Научный журнал «Туризм и гостеприимство». Украина. Киев: 2020, №2, с.76-88.
4. Spalding. M., Burke L., Fyall, A. COVID – 19: implications for nature and tourism //Anatolia – 2020. – Pp. 1-2.

Anar Əli oğlu Əzizov
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Turizmin rəqəmsallaşdırılmasının əsas tendensiyası

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – iqtisadi ədəbiyyatın öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında turizmin rəqəmsallaşdırılmasının əsas tendensiyalarını müəyyən etmək və onun səmərəli həyata keçirilməsi üçün tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqat metodları. Bu məqalədə tədqiqatın nəticələrinin etibarlılığını təmin edən ümumi elmi metodlardan, məntiqi və sistemli ümumiləşdirmələrdən istifadə olunur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri əsasında hazırlanmış təklif olunan tövsiyələr turizm sahibkarları tərəfindən geniş istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Araşdırmanın təhlili göstərdi ki, turizmin rəqəmsallaşdırılmasında ən müasir tendensiya fərdi təkliflər yaratmağa imkan verən süni intellektdir. Süni intellekt bu gün müasir texnologiyalardan istifadə etməklə turizmin gələcəyini formalaşdırır.

Turizmin davamlı inkişafı üçün nəzərdə tutulan rəqəmsal texnologiyaların vəziyyətinin öyrənilməsi rəqəmsal iqtisadiyyatın ən mühüm amili kimi rəqəmsallaşmanın prioritet əhəmiyyətindən xəbər verir. Bu səbəbdən rəqəmsallaşmanın bütün növlərinin rəqəmsal formaya keçməsi zəruridir.

Turizm şirkətləri daxilində CRM sistemlərinin inkişafı tendensiyası artırılmalıdır. Səmərəli istifadə edilərsə, onların həyata keçirilməsi rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Empirik təhlil turizmin rəqəmsallaşmasının əsas tendensiyalarını müəyyən etməyə imkan verdi. Turizmin rəqəmsallaşmasının yeni tendensiyaları maliyyə axınlarının yenidən istiqamətləndirilməsi və bu sahənin mənfəətinin artırılması üçün şəraitin təşkili ilə turizm bazarı iştirakçılarının addım-addım onlayn sferaya yönləndirilməsini təklif edir. Biz hesab edirik ki, turizm sektorunun rəqəmsallaşmasının əsas üstünlüyü turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi və qiymətlərin aşağı salınması, həm də turizm məhsullarının təbliğində mühüm rol oynayır.

Araşdırmanın orijinallığı ondan ibarətdir ki, gələcəkdə turizmin rəqəmsallaşması tendensiyası dəyişəcək. Ofisləri oflayn olan ənənəvi turizm şirkətlərinin bazardan sıxışdırılması prosesi başlayacaq. Yalnız istehlakçılara xidmətlərin göstərilməsində fərdiləşdirmə prosesini uğurla həyata keçirən turizm təşkilatları rəqabət üstünlüklərinə malik olacaq, eyni zamanda onları potensial müştərilərdən daimi müştərilərə çevirəcək və bununla da yüksək mənfəət əldə etmək əsasında onların sağ qalmasını təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, turizmin rəqəmsallaşması, turizmdə rəqəmsal texnologiyalar, turizmin rəqəmsallaşdırılması formaları, pandemiya və turizm.

Anar Ali Azizov
Azerbaijan Cooperation University
Doctor of Philosophy in Economics,docent

Main tourism digitalization trends

Summary

Purpose of the study. Based on the study and generalization of economic literature, identify the main trends in the digitalization of tourism and develop recommendations for its effective implementation.

Research methodology. In this article, general scientific methods of logical and systemic generalization are used, which provide profit, the results of the study.

The significance of the study lies in the fact that the proposed recommendations developed on the basis of the results of the study can be widely used by tourism entrepreneurs.

The results of the stuty. The analysis of the study showed that the most modern trend in the digitalization of tourism is artificial intelligence, which makes it possible to create individualized offers. Artificial intelligence today is shaping the future of tourism with the use of modern technologies.

The study of the state of digital technologies provided for the sustainable development of tourism indicates the priority importance of information as the most important factor in the digital economy. That is why the transition of all types of digitalization to digital form is necessary.

Within the travel companies should increase the trend towards the development of CRM - systems. If used effectively, their implementation will help increase competitiveness.

Originality of research and scientific novelty. An empirical analysis made it possible to identify the main trends in the digitalization of tourism. New trends in the digitalization of tourism suggest a step-by-step reorientation of the tourism market participants to the online sphere with the reorientation of financial flows and the organization of conditions for increasing the profits of this area. We consider the main advantage of digitalization of the tourism sector to be an increase in the quality and reduction in prices for travel services, and it also plays a significant role in the promotion of tourism products.

The originality of the study is that in the future, the trends in the digitalization of tourism will change. The process of ousting traditional travel companies with offline offices from the market will begin. Only those tourist organizations that successfully implement the process of customization in the provision of services to consumers will have competitive advantages, while turning them from potential customers into regular ones, thereby ensuring their survival on the basis of achieving high profits.

Key words: digital economy, digitalization of tourism, digital technologies in tourism, forms of digitalization of tourism, pandemic and tourism.

UOT 331.01

Səbinə Sadıx qızı ƏSƏDOVA
AMEA, İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı
E-mail:sabina_esedova@mail.ru

AQRAR SEKTORDA RƏQƏMSAL ƏKİZLƏR MODELİ: BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ İQTİSADİ İNKİŞAF

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – aqrar sahənin sürətlə rəqəmsallaşması şəraitində torpaqların münbitliyini və məhsuldarlığını artırmaq məqsədiylə rəqəmsal əkizlər texnologiyalarının tədbiqinin ölkəmiz üçün optimal hesab edilə bilən nümunələrinin təhlili və öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – araşdırılan və təklif olunan rəqəmsal əkizlər modelinin tədbiqinə dair sistemli və kompleks yanaşma, eləcə də bu texnologiyaların aqrar sahənin iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsinin müqayisəli təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – rəqəmsal çözümlər bütün ölkə boyu təkcə aqrar komplekslərin və fermaların gəlirlərini artırmağa kömək etməyəcək, həmçinin kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların ümumi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa da şərait yaradacaq.

Tədqiqatın nəticələri - qlobal çağırışlar və ölkənin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla rəqəmsal əkiz modelinin aqrar sahənin iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, bu texnologiyanın kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi kontekstində yeni dəyər gətirə biləcəyinə dair təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - məqalədə rəqəmsal əkizlərin tədbiqinə dair dünya təcrübəsi tədqiq olunmaqla müasir şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Bu rəqəmsal modellərin hər hansı biri aqrar sektorda faydalı olan və proseslərin effektivliyini yüksəldə bilməsini sübut edən tədqiqatlar təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: aqrar sektor, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal əkiz, əşyaların interneti.

Giriş

Müasir dövrdə aqrar sahə demək olar ki, işıq sürəti ilə rəqəmsallaşmaqdadır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində getdikcə daha çox sayda biznes-proseslər rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməklə idarə olunur. Üstəlik, getdikcə daha çox sayda istehsal-texnoloji və digər proseslər yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmış, yaxud robotlaşdırılmış üsullarla gerçəkləşdirilir. Bu cür proseslər üçün rəqəmsal idarəçilik istisna olmaqla, hər hansı bir idarəetmə, ümumiyyətlə, mümkünsüzdür. Əcnəbi alimlərin işləyib-hazırladıqları proqram-texniki kompleks iqlim şəraitini və digər xarici mühit amillərini yüksək dəqiqliklə nəzərə almaqla, səpinləri və müxtəlif bitkilərin əkilməsini planlaşdırmağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2018-ci ilin iyun ayında Dünya Bankı kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı Azərbaycana kömək etməyə hazır olduğunu bəyan etmişdir. Məlum olduğu kimi, 2016-cı ilin dekabr ayında təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkə ərazisində bütün torpaqların elektron kadastr uçotuna alınması, ərazilərin rəqəmsal xəritələrinin hazırlanması, avtomatlaşdırılmış torpaq kadastr informasiya sisteminin, mükəmməl torpaq bankının yaradılması planlaşdırılmış, “iqliməsaslı ağıllı kənd təsərrüfatı” təşviq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [1]. 2025-ci ilədək ölkədə elektron kənd təsərrüfatı sistemi fəaliyyət göstərəcək və bu sistem daha güclü qərarların verilməsinə və siyasətin hazırlanmasına şərait yaradacaqdır. Ölkənin bütün təsərrüfatları, onların yetişdirdiyi məhsullar və torpaq sahələri barədə məlumatları özündə əks etdirən geniş məlumat bazasının yaradılmasından sonra sektorlarla bağlı gələcək strategiyaların həyata keçirilməsi üçün müvafiq məlumatlar təhlil ediləcəkdir. Eləcə də, 2025-ci ilədək dövlətin fəal dəstəyin-

dən bir o qədər də asılı olmayan və özünü təmin edə bilən bazarın yaradılması üçün müvafiq standartlar tətbiq ediləcəkdir. Göstərilən ilədək ölkənin aqrar sənayesini inkişaf etdirməklə, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi təmin ediləcəkdir. Yerli istehsalı, ticarət dövriyyəsini və məhsulun saxlanılması imkanlarını artırmaqla, o cümlədən institusional və operativ idarəetmə sistemi (məsələn, informasiya və erkən xəbərdarlıq sistemi) yaratmaqla, ölkənin uzunmüddətli özünütəminetmə potensialı gücləndiriləcəkdir. Rəqəmsal transformasiyanın vacibliyini sübut edən səbəblərdən biri də odur ki, COVID-19 pandemiyası qlobal iqtisadiyyatda qeyri-sabitliyi daha da gücləndirdi və qlobal təsirin nə dərəcədə genişlənəcəyi hələ də bəlli deyil. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsinin GZİT təhlilinə əsasən, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin zəif tərəflərində aqrar siyasətdə təklifyönümlülüyün (istehsal) tələbyönümlülükdən (bazar) daha üstün olması və ümumilikdə bu siyasətin “dəyər zənciri” yanaşması əsasında təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olması, kənd təsərrüfatı problemləri üzrə həyata keçirilən elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin praktika ilə əlaqələndirilməsinin zəif olması kimi məsələlər öz əksini tapmışdır [1]. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanda rəqəmsal kənd təsərrüfatına keçid kənd təsərrüfatının maddi-texniki və tədqiqat bazasının genişləndirilməsini, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının gücləndirilməsini, rəqəmsal kənd təsərrüfatı sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsini tələb edir. Hazırkı tədqiqat işində sözügen sahənin iqtisadi inkaşafını təmin edə biləcək texnologiyalardan biri - rəqəmsal əkizlərin tərifinin verilməsinə, onun əsas funksionallığının sistemləşdirilməsinə, rəqəmsal sistemlər landşaftında müəssisənin yerinin müəyyənləşdirilməsinə və ondan istifadənin əsas üstünlüklərinin aşkarlanmasına cəhd göstərilmişdir. İstehsalın idarəolunmasında informasiya texnologiyalarının inkişafı istiqamətində son dövrlərin trendi məhz rəqəmsal əkizlərin yaradılmasıdır. Aqrar-sənaye obyektlərinin mürəkkəb multidissiplinar modelləri əsasında hazırlanmış rəqəmsal əkizlər bir çox problemlərin həllində effektiv köməkçi qismində çıxış edə və ümumilikdə aqrar sektorun iqtisadi inkişafına təsir edə bilərlər [3].

Rəqəmsal əkizlər (Digital Twin) müxtəlif istehsal prosesləri, müəssisələrin, ümumilikdə şəhər və rayonların idarə olunması da daxil olmaqla bir çox sahələrdə fəal şəkildə istifadə olunan perspektivli texnologiyadır. Rəqəmsal əkizlərdən istifadə edilməsi tənzimlənən model (*model driven*) rejimində proseslərin yaradılmasını (*incinirinq*), modernləşdirilməsini (*reincinirinq*) və idarə olunmasını (*menecment*) həyata keçirməyə imkan verir. Bu isə kompaniyanın bütün fəaliyyət dövrü boyunca çoxmeyarlı optimallaşma əsasında dəyişikliklərin idarə olunmasının mümkünlüyünü təmin edir. Rəqəmsal əkiz konsepsiyası (bəzən “güzgü modeli”, “rəqəmsal kölgə”, “rəqəmsal model” də adlandırılmışdır) artıq müəyyən müddətdir ki, mövcud idi, lakin süni intellektin və sənaye İnternetinin inkişafı ilə bu konsepsiya böyük populyarlıq qazanmağa başlamışdır. Kənd təsərrüfatında modelləşdirmə obyektləri müxtəlif istehsal sahələri ola bilər. Misal üçün, tarlanın, suvarma sisteminin, biçən maşının və s. rəqəmsal əkizini yaratmaq mümkündür [4].

Rəqəmsal əkizlər hələ bazara buraxılmamış məmulatın testləşdirilməsinə olan ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün yaradılmışdır. Bu gün rəqəmsal əkizlər kifayət qədər irəli getmişlər, gələcəkdə isə rəqəmsal modellərin demək olar ki, fantastik funksiyalara malik olacağını gözləmək olar. Əgər rəqəmsal əkizlərin bugünündən danışarıqsa, o halda hazırda üç əsas kateqoriyanı qeyd etmək olar:

1. Digital Twin Prototype - tarixdə ilk rəqəmsal əkiz. Bundan 1970-ci ildə NASA tərəfindən Apollo-13 missiyasını layihələndirmək üçün istifadə olunmuşdur. O, gələcək obyektin fiziki aləmdə özünü necə aparmasını yoxlamaq məqsədilə yaradılmışdı. Sonradan NASA-nın mühəndisləri müəyyən etdilər ki, elə bu əkizlərdən artıq mövcud olan avadanlığa nəzarət etmək və onunla nəyin baş verəcəyini qabaqcadan söyləmək üçün də istifadə etmək olar. Lakin həmin dövrdə kosmos şəraiti yaxşı öyrənilmədiyindən ölçü cihazından real göstəriciləri götürmək məqsədilə avadanlıqla onun oxşarı arasında real zaman kəsiyində daimi əlaqə yaratmaq lazım gəlirdi [6]. Məhz bu problem müasir rəqəmsal əkizlərə və onların növbəti tipinə gətirib çıxardı.

2. Digital Twin Instance - mövcud nümunənin rəqəmsal əkizi. Əslində, bu, avadanlıqda quraşdırılmış ölçü cihazında informasiya toplanılması və sistemdə işləyən vahidin surətinin alınmasıdır.

Bu əkiz həmin avadanlığın davranışını avtomatik olaraq izləməyə və proqnozlaşdırmağa, qəza dayanmalarını qabaqcadan xəbər verməyə və iş rejiminin simulyasiyasını yaratmağa imkan verir.

3. Digital Twin Aggregate - avadanlıq seriyasının modeli. Mövcud avadanlığın bu əkizi ilk növbədə heyətin təlimi və texniki xidmət-təmir proseslərinin optimallaşması məqsədilə tətbiq olunur. Belə bir modelə malik olan mütəxəssisə avadanlığın istismarı üzrə istifadəçi təlimatını oxumaq gərək deyil, o, virtual model üzərində dərhal əməli işə keçə və fəaliyyət nəticələrinə baxa bilər [2].

Bu rəqəmsal modellərin hər hansı biri kənd təsərrüfatında faydalı ola və proseslərin effektivliyini yüksəldə bilər. Bunu aşağıdakı tədqiqatlar da sübut edir:

• SAP, 2018-ci il

Əkin sahəsinin rəqəmsal əkizi toxum və gübrələrin lazımi sayının müvafiq olaraq 21% və 19% ixtisar olunmasına kömək edir.

Rəqəmsal əkizlər kimi tanınan real obyektlərə IoT (Internet of Things – Əşyaların interneti) ölçü cihazlarını birləşdirməklə onların haqqında virtual bilgilər yaratmaq olar ki, bunun da hüdudsuz üstünlükləri var.

Başlıca olaraq, rəqəmsal əkizlər kompaniyalara imkan verir ki, malların gerçək zaman rejimində necə işlədiyini görə bilsinlər. Bu məlumatlar müəssisələrə effektivliyi yüksəltməyə, prosesləri yaxşılaşdırmağa və yeni biznes-modellər yaratmağa imkan verir. Rəqəmsal əkizlər biznesdə mövcud olan problemləri sürətli və dəqiq şəkildə aşkar etməyə imkan yaradır. Bunun sayəsində şirkətlər məhsul istehsalını sürətləndirə, bütün istehsalat zəncirinə çəkdikləri xərclərini azalda və bütünlüklə biznesin optimallaşdırılmasına nail ola bilərlər. Real qurğuda, maşında və ya sistemdə baş verəcək bütün dəyişikliklər onun rəqəmsal modelində əks olunacaq. Bu, obyekti məsafədən səmərəli idarə etməyə təminat verəcək və avadanlığın işində nasazlıqları vaxtında aşkarlamağa və ya onun köhnəlməyə başlamasını vaxtında təsbit etməyə imkan verəcək. Bu yeni maraqlı texnologiya ilə birlikdə qalib gələn şirkətlərlə bağlı iki parlaq misal göstərmək istərdik:

Stara: Braziliyanın Stara traktor istehsalçı şirkəti rəqəmsal əkizlərdən kənd təsərrüfatını müasirləşdirmək məqsədilə istifadə edir. Öz traktorlarını IoT ölçü cihazları ilə təchiz edən şirkət avadanlıqların məhsuldarlığını yüksəldə bilir. Real zaman rejimində traktorların necə işlədiyini görməklə, Stara avadanlıqların saz vəziyyətdə olmamasının qarşısını çevik şəkildə ala və aktivlərin iş vaxtını yaxşılaşdıra bilər. Şirkət rəqəmsal əkizlərdən yeni biznes-modellərin yaradılması üçün də istifadə etmişdir. IoT ölçü cihazlarının çox zəngin məlumatlarından istifadə etməklə Stara yeni sərfəli bir servisi işə salmışdır. Bu servis gerçək vaxt rejimində kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkini və fermaların məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün optimal şərtlərin ətraflı təsvir edildiyi informasiyanı fermerlərə təqdim edir. Fermerlər Staranın təlimatları sayəsində toxumlardan istifadəni 21%, gübrələrdən istifadəni isə 19% azaltmağa müyəssər olmuşlar [3].

Keyzer: Amerikanın sıxılmış hava məhsulları istehsalçısı Kaeser sadə məhsul satışından xidmət satışına keçmək məqsədilə rəqəmsal əkizlərdən istifadə etmişdir. Müştərinin saytında avadanlıq quraşdırmaq və işi müştəriyə saxlamaq əvəzinə, Kaeser bütün fəaliyyəti boyu aktivləri dəstəkləyir və fiksə olunmuş stavkaya görə deyil, havadan istifadə edilməsindən asılı olaraq haqq tutur. Rəqəmsal əkiz şəbəkə şirkətə imkan verir ki, bütün gün ərzində öz avadanlığının vəziyyətini fasiləsiz izləsin və müştərilər tərəfindən havadan istifadəni ölçsün. Gerçək zaman kəsimində aktivlər barədə olan məlumatlar Kaeserə avadanlıqların iş vaxtını təmin etməyə və hesab təqdim edilməsinin hər bir siklinə görə dəqiq pul vəsaiti tutmağa kömək edir. Bu günə qədər şirkət əmtəə xərclərini 30% azaltmış və iri təchizatçıların 50%-ni rəqəmsal əkizlərdən istifadəyə cəlb etmişdir.

• Institute for Information Industry, 2019-cu il

Rəqəmsal əkizlərin tətbiqi nəticəsində kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı 30% yüksəlmişdir.

Tayvanın kənd təsərrüfatı texnologiyaları bütün dünyada məşhurdur, lakin bu sahə işçi qüvvəsinin çatışmazlığına görə məhdud durumdadır. Hökumət texnoloji əlavələrin köməyi ilə intellektual kənd təsərrüfatı çözümlərini aktiv şəkildə tətbiq etməkdədir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə irəli getdiyindən ən əlverişli həlli necə təmin etməli, eləcə də səmərəli

işləyən texnologiyaları necə seçməli və tətbiq etməli kimi məsələlər ənənəvi formadan “intellektual sənaye”yə keçən bu sahədə rəqəmsal transformasiyanın ən mühüm məsələlərindəndir. Bununla belə, Tayvanın kənd təsərrüfatı sənayesi üçün kənd təsərrüfatının ağıllı çözümlərini tətbiq etmək ağır maliyyə yüküdür. Çünki Tayvanın kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 80%-i kiçik fermerlərdir. Bu məqsədlə İqtisadiyyat Nazirliyinin Sənaye texnologiyası departamentinin “Rəqəmsal əkizlər layihəsi”, Kənd Təsərrüfatı Şurası yanında Tayvan Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları İnstitutunun “İntellektual kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqatlar və inkişaf proqramı” çərçivəsində Institute for Information Industry (“III”) komandası insan intellektini (HI) süni intellektlə (Aİ) birləşdirir. Bundan məqsəd balıqçılara yardım etmək üçün istehsalın səmərəliliyini 30% yüksəltməyə imkan verən “İntellektual kənd təsərrüfatı üçün rəqəmsal əkiz həllər”in köməyi ilə istehsalın idarə olunması üçün qərarlar qəbul edilməsinin dəqiq rəqəmsal prosesini işləməkdir [4].

“III”nin vitse-prezidenti və baş direktoru Ted Xsi bildirmişdir ki, AI və HI arasında əməkdaşlıq iş yerində gələcəyin trendini göstərir. Süni intellekt insanlara daha ağıllı qərarlar qəbul etməkdə yardımçı olaraq, insan beyninin güclü məntiqi sol yarımkürəsi ola bilər. Nümunə olaraq Tayvanın su bitkiləri götürülə bilər. Əsasən, kiçik fermerlər tərəfindən yaradılan və yeni texnologiyaların tətbiqinin yüksək dəyərliliyi ilə fərqlənən bu sahədə işçi qüvvəsinin çatışmazlığı hiss olunur. Bu çatışmazlıqla üzləşən İqtisadiyyat Nazirliyi və Kənd Təsərrüfatı Şurası su bitkiləri sənayesinin rəqəmsal transformasiyasına kömək etmək məqsədilə ağıllı fermaların AI tətbiqi və ağıllı balıqçıların HI ilə birləşdirilməsi, həmçinin intellektual monitorinq imkanları və dəqiq istehsal imkanları ilə çözümlər paketinin yaradılması üzrə konkret plan hazırlamışlar.

“Digital Twin Solutions for Smart Farming” texnologiyası “Digital Twin Solutions”un optimallaşmasını davam etdirir – bu, süni intellekt (AI) və insan intellektini (HI) özündə birləşdirən yeni texnologiyadır [7].

Beynəlxalq tədqiqat şirkəti Gartner artıq üç il dalbadal onu qlobal gələcəkdə 10 ən mühüm texnologiyadan biri kimi qiymətləndirir. İqtisadiyyat Nazirliyi perspektivli texnoloji tədqiqatları və inkişaf planını müəyyənləşdirməklə, texnologiyaların inkişafını dəstəkləməyə başlamışdır. Plana əsasən, avtomatlaşdırmanın effektivliyindən başqa, bu sahə həmçinin AI ilə HI arasında interaktiv təlim üzrə insan-maşın əməkdaşlıq texnologiyasının qurulması məqsədilə sənaye vərdişlərini qoruyub-saxlamaq üçün rəqəmsal qoruma metodlarına və təlim prosesinin optimallaşmasına ehtiyac duyur.

Kənd təsərrüfatı sahəsində çox sayda IoT göstəriciləri olsa da, ətraf mühitdə hələ də həddindən artıq çoxsaylı qeyri-müəyyən amillər mövcuddur, məsələn, iqlim dəyişikliyi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin artım göstəriciləri, suyun keyfiyyətinin dəyişilməsi və s. Hətta əgər böyük göstəricilər təqdim edilsə belə, əkin və damazlıq üçün növbəti addım atmaq qərarını vermək hər bir halda fermerlərin şəxsi təcrübəsindən asılıdır. Bu proses əhəmiyyətli dərəcədə hər bir fermerin fərdi təcrübəsindən asılı olduğundan müəyyən keyfiyyətli və kəmiyyətli məhsulların sabit təminatı çətin ki, mümkün olsun. Bundan başqa, aşağı doğum problemi nəticələri ilə üzləşən sahə varis axtarışı problemi ilə də qarşılaşacaq [5].

“Digital Twin Solutions for Smart Farming” texnologiyasının köməyi ilə fermerlər yerlərdə təkcə təcrübə və müşahidə əsasında avadanlıqların parametrlərini dəyişməyəcəklər, həm də ən yaxşı qərar qəbul etmək üçün modelləşdirmə yolu ilə hər hansı modifikasiya proqnozlarını da verə biləcəklər. AI rəqəmsal əkiz texnologiyalar sahəsində fermerlərin təcrübə və biliklərini dinamik şəkildə öyrənəcək, daha sonra isə koordinasiyalı əməliyyatın arzuolunan effektinə və qərar qəbul-etmə prosesinin optimallaşmasına nail olacaq.

Dəqiq istehsalı təmin edən intellektual kənd təsərrüfatı transformasiyaya və modernləşməyə məruz qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, “III” komandasının sahələrarası tədqiqatlar və inkişaf qrupu “Rəqəmsal əkiz qərarlar” texnologiyasını kənd təsərrüfatının rəqəmsal tətbiqi sahəsində həyata keçirməyə çalışır. Fermer təsərrüfatının davranış metodları ilə idarə olunmasında qabaqcıl üsulların aşkarlanmasından və qeydiyyatından sonra gözlənilir ki, “İntellektual kənd təsərrüfatı üçün rəqəmsal əkiz qərarlar” texnologiyası tətbiq xərclərini 50% azaltmaqda və produktizasiyadan son-

ra istehsalın effektivliyini 30% yüksəltməkdə fermerlərə kömək edəcək. Hazırda bütün dünyada “Digital Twin Solutions” texnologiyası, əsasən, aerokosmik və emal sənayesində istifadə olunur. Hələ ki, Tayvan və Niderland dünyada intellektual kənd təsərrüfatı üçün “Digital Twin Solutions” əlavəsinin araşdırılmasına və tətbiqinin işlənməsinə ilk sərmayə qoyan yeganə iki ölkədir.

Gələcəkdə “Digital Twin Solutions” texnologiyası kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və çayçılıq kimi müxtəlif sahələrdə tətbiq oluna bilər. Rəqəmsallaşma prosesini başlanğıcdan sona qədər tətbiq etməklə, etibarlı göstəricilərin köməyilə keyfiyyətli təhlil aparmaq olar. İzlənilə bilən istehsal və satış tarixçəsi, həmçinin keyfiyyətin qiymətləndirilməsi texnologiyaları sayəsində yüksək texnoloji əlavələr tətbiq edən fermerlər üçün “ağıllı monitorinq” və “dəqiq istehsal” hədəflərinə çatmaq olar. Bu texnologiyanın tətbiqi təkcə ənənəvi kənd təsərrüfatı və balıqçılıq sənayesində məhsuldarlığı yüksəltməyəcək, habelə onların davamlılığını da artıracaq ki, bu da Tayvanın kənd təsərrüfatına və balıqçılıq sənayesinə sənayenin modernləşdirilməsi kontekstində yeni dəyər gətirəcək.

- McKinsey, 2020-ci il

İlk əvvəl onu qeyd edək ki, rəqəmsallaşama qlobal iqtisadiyyatın böyüməsi ilə nəticələnir. Nüfuzlu konsaltinq şirkəti olan “McKinsey Qlobal İnstitutu”nun hesablamalarına əsasən, dünya üzrə rəqəmsallaşma və ən son rəqəmsal texnologiyalardan istifadə 2025-ci ilə qədər dünya üzrə ÜDM-də 3-6 trilyon ABŞ dolları səviyyəsində artıma səbəb olacaq. Təşkilat bu artımın əsasən 12 növ yüksək texnologiyaların (mobil internet, qabaqcıl robotlaşma, bulud texnologiyaları, bərpa-olunan enerji, əşyaların interneti, rəqəmsal əkizlər və s.) inkişafı sayəsində baş verəcəyini proqnozlaşdırır. Sözügedən şirkətdə rəqəmsal əkizlərin köməyi ilə fermerlər təchizat zəncirinin optimallaşmasından sonra 3-5% daha çox gəlir əldə etmişlər.

Rəqəmsal əkizin dəyəri onun etibarlı proqnostik qabiliyyətindədir. O, bütün mümkün kombinasiyalarının, dəyişkən planlaşdırmanın və qrafiklərin tərtib olunmasını öyrənmək üçün süni intellektə əsaslanan alqoritmlərdən istifadə edir. Məsələn, istifadəçinin müəyyən məhdudiyyətləri çərçivəsində funksiyaların çoxvariantlı optimallaşmasının yerinə yetirilməsi zamanı lotların ölçüləri. Sonra planlaşdırma optimizatorları və cədvəllərin tərtib olunması gözlənilməz hadisələr zamanı gerçək zaman rejimində təkrarən işə salına bilər. Məsələn, təcili sifarişlər, yaxud da tələbatın dəyişilməsi dərhal yenidən baxılmış qrafikə inteqrasiya oluna bilər.

Rəqəmsal əkiz həmçinin ilkin informasiyanı cəld təmin edərək, sürətli miqyaslılıq təklif edir, çünki o, istifadəçilərin tələbatlarına dinamik uyğunlaşır. Onun çevik yanaşması nəticəsində iki-üç ay ərzində istifadəçilərin tələbatlarının 80%-ni əhatə edərək və minimum həyat qabiliyyətli məhsuldan başlayaraq, sürətli rəqəmsallaşma təmin edilir. Sonradan isə bu tələbatlar dəyişildikcə fasiləsiz olaraq yenilənir. Qısa inkişaf dövrləri də həmçinin həmin qərarların sürətli inkişafına səbəb olur [3].

Rəqəmsal əkizlərin gerçəkləşdirilməsi

Rəqəmsal texnologiya və analitika rəhbərlər üçün prioritetə çevrilir, çünki onların dəyəri getdikcə daha çox aşkar görünür. Məsələn, istehsal şirkətlərinin yarıdan çoxu öz əməliyyatlarında rəqəmsal proqramları tətbiq etməkdədir. Bu təmayül çox ümidverici olsa da, şirkətlərin əksəriyyəti öz potensiallarından tam istifadə etmək üçün rəqəmsal texnologiyalar və analitika sahəsində pilot layihələri uğurla genişləndirməkdə çətinlik çəkirlər. McKinseyin araşdırma və təcrübəsi göstərir ki, şirkətlərin cəmi 30%-dən az bir hissəsi pilot fazadan tam miqyaslı qərara müvəffəqiyyətlə keçirlər [8].

Əksər şirkətlər rəqəmsal əkizlərin tətbiqinin texniki problemlərini başa düşürlər: qərarın əsas məğzinin işlənilməsi, qərar qəbulunun dəstəklənməsi üçün istifadəçi interfeysinin yaradılması və müəssisələrin resurslarının planlaşdırılması sistemləri kimi mövcud sistemləri olan ikiistiqamətli interfeyslər vasitəsilə qərarın İT-landşafta inteqrasiyası. Dəyər əldə edilməsi üç qat yanaşma tələb edir. Bununla belə, hətta ən güclü texniki imkanları olan şirkətlər belə, rəqəmsal əkizlərin potensialından tam həcmdə istifadə edə bilmirlər. Uğur iki əlavə inqrediyent tələb edir:

- rəqəmsal əkizin hədəf funksiyasını təyin etmək üçün sahədə və təchizat zəncirində yetərincə təcrübə. Qərar artmaqda olan dəqiqliklər, tətbiq və icra sürəti ilə bağlı əsaslandırılmış çözümlərin

dəstəklənməsi üçün bütün perspektivləri və fiziki və müvəqqəti detalların düzgün səviyyəsini tələb edir.

- dəyişikliklərin idarə olunması ilə bağlı səylər fermerlərdən başlamış kənd təsərrüfatı iştirakçılarına qədər bütün maraqlı tərəflərə istiqamətlənir. Fermerlər məhsul toplanmasının planlaşdırılmasındakı dəyişikliklərə və məhsul yığımı logistikasına hazır olmalıdırlar. Onlar dəyişikliklərin potensial artım tərəfinin olması barədə məlumatlandırılmalıdırlar: öz məhsullarına görə kompensasiyanın artırılması. Bir kənd təsərrüfatı iştirakçısı bu yaxınlarda öz təchizat zəncirini rəqəmsal əkiz vasitəsilə optimallaşdıranda, fermerlərin üçdə ikisi məhsul yığımı müddətində olan dəyişiklikləri görürlər, məhsula görə kompensasiya isə 3-5 faiz yüksəlir. Kənd təsərrüfatında təchizat zəncirləri üzrə komandalar da həmçinin düşüncə tərzinin dəyişilməsinə ehtiyac duyurlar. Onları tez-tez dəyişilən planlaşdırmalar və yanğınəleyhinə tədbirlərdən imtina etmək əvəzinə, planlaşdırma və istisnaların idarə olunması üçün rəqəmsal əkizlərdən istifadəyə həvəsləndirmək lazımdır.

Factory 5-dən rəqəmsal əkizlərdən istifadənin üç nümunəsi

Factory 5-də rəqəmsal əkizlər yaratmaq üçün F5 Platform-dan – böyük məlumatların analitikası üçün platformadan istifadə olunur. Flaqman məhsul əsasında realizə olunan rəqəmsal əkizlərdən istifadə edilməsi ilə bağlı üç keysi nəzərdən keçirək.

1. Kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün D33 şəkillərində obyektlərin tanınması

Rəqəmsal əkiz sonradan məhv etmək üçün Sosnovski baldırğanının populyasiyasını, kənd təsərrüfatı yerlərinin zədələnmiş və sahibsiz sahələrini, həmçinin tarlalarda icazəsiz zibillikləri və tikintiləri aşkarlamağa imkan verir.

Effektlər:

- Əməkhaqqı fondu xərclərinin ixtisarı;
- əl əməyi həcminin, istehsalatda qüsurların və zədələnmələrin azaldılması;
- Təqdim edilən xidmətlərin dəyər və keyfiyyətinin yüksəldilməsi.

2. Təchizatlar zəncirinin, anbar ehtiyatlarının optimallaşması və kənd təsərrüfatı maşınları parkının dispetçerləşdirilməsi

Rəqəmsal model malların daşınmasının optimal marşrutunu tərtib etməyə, anbar ehtiyatlarını aktual komplekt şəklində saxlamağa və parkda yerləşdirilmiş maşınların texniki vəziyyətinə nəzarət etməyə imkan verir.

Rəqəmsal əkizlərin aparıcı funksionallığını nəzərdən keçirərkən, biz artıq onların hər bir tipinin üstünlüklərini qeyd etmişik. İndi isə müasir kənd təsərrüfatı müəssisələrinin öz istehsalında rəqəmsal əkizlərin yaradılmasından əldə edəcəyi effektləri yekunlaşdıracaq. Beləliklə, sənayedə rəqəmsal əkizlər aşağıdakı effektləri təmin edir:

- Optimallaşma sayəsində logistika xərclərini 30% aşağı salır;
- Logistik aktivlərin istifadəsini 20% artırır;
- Optimal logistika sxeminin 100% təyin edilmə ehtimalı.

3. İri nəqliyyat holdinqi üçün orta müddətli maliyyə-iqtisadi modelləşdrmə

Rəqəmsal əkiz ən əlverişli nəticəni tapmaq və ona gətirib çıxaracaq qərarı qəbul etmək məqsədilə yüzlərlə alqoritmdən istifadə edir.

Strateji modelləşdirmənin yaradılması və aktual vəziyyətdə saxlanılması üçün əmək xərclərinin 70%-ə qədər azaldılması.

5 illik müddətdə planlaşdırılan effekt:

- istehsal planını 5% optimallaşdırmaq sayəsində investisiya proqramının azaldılması;
- autsorsinq üzrə strateji optimallaşma hesabına dəyərin 3% azaldılması;
- MAKE or BUY strategiyasını oprtimallaşdırmaqla, dəyərin 3% azaldılması;
- təchizat zənciri, əmək, istehsal strukturları ilə bağlı optimal qərarlar sayəsində faktura xərclərinin 5% azaldılması [9].

Nəticə

Rəqəmsal əkizlərin aparıcı funksionallığını nəzərdən keçirərkən, biz artıq onların hər bir tipinin üstünlüklərini qeyd etdik. Beləliklə, aqrar sahədə rəqəmsal əkizlər aşağıdakı effektləri təmin edir:

- istehsal-texnoloji və logistik proseslərin xərclərinin sürətləndirilməsi və azaldılması;
- istehsalatda əl əməyinin payının azaldılması;
- avadanlıqların işsiz dayanmasının azaldılması və onların faydalı istifadə dərəcəsinin yüksəldilməsi;
- rəqəmsal idarəetmə avadanlıqlarının yenidən saz vəziyyətə gətirilməsi vaxtının xeyli azaldılması;
- proseslərin və istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin artırılması, zay məhsulların azaldılması;
- əməktutumluluğun azaldılması və istehsalın idarə olunması prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- marketinqin və sənaye avadanlıqlarının satış həcminin, sənayenin avtomatlaşdırılmasının, sistem inteqrasiyasının, sənaye incinirinqi və s. qərarların səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- yeni istehsalların yaradılması və mövcud olanların modernləşdirilməsi layihələrinin gerçəkləşdirilməsi zamanı sərmayələrin qayıdış həcminin sürətləndirilməsi və artırılması (ROI) və başqaları...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, biznesin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün rəqəmsal əkizlərin rolu mütəmadi olaraq və getdikcə daha sürətlə artır. Üstəlik, artıq bu gün iddia etmək olar ki, bu texnologiyaları tətbiq etməyən şirkətlər əslində günbəgün öz rəqabət qabiliyyətliliklərində uduzurlar. Buna sübut olaraq göstərə bilərik ki, aqrar şirkətlərin inkişafında müasir trend məhz rəqəmsallaşmadır. Hazırda getdikcə daha çox sayda şirkət öz strukturunda rəqəmsal transformasiya xidmətləri və ya ofisləri (Digital Transformation Office) yaradır. CDO-nun (Chief Digital Officer) başçılıq etdiyi bu xidmətlərin əsas vəzifəsi öz istehsalları üçün rəqəmsal əkizin yaradılması və ondan səmərəli istifadədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir, - s. 46-48.
2. Боровков А.И. Цифровые двойники материалов, производственных технологий и конструкций. // Тезисы докладов международной научной конференции. Современные материалы и передовые производственные технологии (СМППТ-2019), 2019. с.473-482.
3. Абрамов В. И., Бобоев Д.С. Трансформация управления предприятием с использованием цифровых двойников // Проблемы развития предприятий: теория и практика: сборник статей VIII Международной научно-практической конференции. – Пенза: ПГАУ, 2021. – С. 3-8.
4. Кораблев А. В. Цифровые двойники как средство «осушения» цифровых озёр, опубликовано, IT-weekly, 2019
5. Литун В. В., Визуализация: ключевой элемент для успешного взаимодействия системного интегратора и производителя, опубликовано «Умное производство», 2019.
6. Delgado J.A., Short N.M., Roberts D.P., Vandenberg B. Big Data Analysis for Sustainable Agriculture on a Geospatial Cloud Framework. // Front. Sustain. Food Syst. – 2019. - 3, 54. https://doi.org/10.3389/fsufs.2019.00054.
7. Basso B., Antle J., 2020. Digital agriculture to design sustainable agricultural systems. // Nat. Sustain. - 2020. - 3 (4), 254–256. https://doi.org/10.1038/s41893-020-0510-0. ISSN 2398-9629.
8. Rashid, M. Why Modern Farming Need the Digital Twins. // Challenge
9. Advisory, 2018. – https://www.challenge.org/ knowledgeitems/why-modern-farming-need-the-digital-twins/

10. Verdouw Cor, Kruize J.W. Digital twins in farm management: illustrations from the FIWARE accelerators SmartAgriFood and Fractals. // In: 7th Asian-Australasian Conference on Precision Agriculture. – 2017. doi: 10.5281/zenodo.893662. ttps://www.researchgate.net/publication/322886729

Сабина Садых гызы Асадова
диссертант Институт Экономики НАНА

E-mail: sabina_esedova@mail.ru

Модель цифровых двойников в аграрном секторе: международный опыт и экономическое развитие

Резюме

Цель исследования – состоит из анализа и изучения примеров применения технологий цифровых двойников, которые можно считать оптимальными для нашей страны, для повышения плодородия и продуктивности почв в условиях быстрой цифровизации аграрного сектора.

Методология исследования - системный и комплексный подход к применению изученной и предлагаемой модели цифрового двойника, а также сравнительный анализ методов оценки влияния этих технологий на экономическое развитие аграрного сектора.

Значимость исследования - цифровые решения не только помогут увеличить доход агрокомплексов и фермерских хозяйств по всей стране, но и улучшат общее состояние сельскохозяйственных земель.

Результаты исследования - заключаются в выявлении и оценке влияния модели цифрового двойника на экономическое развитие аграрного сектора с учетом глобальных вызовов и текущего уровня развития страны, разработке предложений и рекомендаций по использованию данной технологии может принести новую ценность.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье исследуется мировой опыт применения цифровых двойников и формируются подходы в соответствии с требованиями современных условий. Были представлены исследования, которые доказывают, что любая из этих цифровых моделей может быть полезна в аграрном секторе и повысить эффективность процессов.

Ключевые слова: аграрный сектор, цифровая трансформация, цифровая экономика, цифровой двойник, Интернет вещей.

Sabina Sadikh Asadova
Institute of Economics, ANAS,
senior Lecturer of the Marketing Department of the AUC
E-mail: sabina_esedova@mail.ru

Model of digital twins in the agricultural sector: international experience and economic development

Summary

The purpose of the study is to analyze and study examples of the application of digital twins technologies, which can be considered optimal for our country, to increase soil fertility and productivity in the context of the rapid digitalization of the agricultural sector.

The research methodology is a systematic and integrated approach to the application of the studied and proposed model of the digital twin, as well as a comparative analysis of methods for assessing the impact of these technologies on the economic development of the agricultural sector.

The significance of the study - digital solutions will not only help increase the income of agricultural complexes and farms throughout the country, but also improve the general condition of agricultural land.

The results of the study are to identify and assess the impact of the digital twin model on the economic development of the agricultural sector, taking into account global challenges and the current level of development of the country, the development of proposals and recommendations for the use of this technology can bring new value.

Originality and scientific novelty of the research - the article examines the world experience of using digital twins and forms approaches in accordance with the requirements of modern conditions. Studies have been presented that prove that any of these digital models can be useful in agriculture and improve the efficiency of processes.

Key words: agricultural sector, digital transformation, digital economy, digital twin, Internet of things.

UOT 336.11

Nigar Akim qızı MƏMMƏDOVA
Bakı Biznes Universiteti, doktorant

RƏQƏMSALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BANKLARDA QİYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Qiymətli kağızlar bazarının əsas oyunçuları kimi çıxış edən bankların daha təkmil texnologiyalardan istifadə edərək xərcləri azaltmaq və gəlirləri artırmaq, müştəri məmnunluğunu yüksəltmək, rəqabət mühitində üstünlük əldə etmək imkanının yaradılması.

Tədqiqatın metodologiyası: tədqiqat işində statistik, sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Rəqəmsallaşma labüd olaraq həyatın bütün sferalarının dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu da informasiya texnologiyalarının köməyi ilə yeni idarəetmə mexanizmlərinin, məhsul istehsalında və xidmətlərin göstərilməsində, o cümlədən innovativ və intellektual audit xidmətinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Tədqiqatın nəticələri: Rəqəmsallaşma qiymətli kağızlar bazarının bütün sistemini, xüsusilə onların uçotu və auditini büsbütün dəyişir. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafına və daha çox mənfəət əldə edilməsinə səbəb olan ticarətin yeni metodikasının ortaya çıxması, onun rəqəmsallaşdırılması strategiyası müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: İşdə auditin növlərinin inkişaf mərhələləri ümimiləşdirilir və qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların auditinin cari təcrübəsini dəyişmək potensialına malik blokçeyn, identifikasiya və autentifikasiya texnologiyalarının, SupTech, RegTech kimi innovativ yanaşmaların imkanları göstərilir. Eyni zamanda auditdə intellektual texnologiyaların tətbiqi perspektivləri araşdırılır, həmçinin audit fəaliyyətinin yeni istiqaməti olan fasiləsiz auditin üstünlükləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, rəqəmsal texnologiyalar, informasiya texnologiyaları, innovativ audit, intelektual audit, blokçeyn, identifikasiya və autentifikasiya texnologiyaları, SupTech və RegTech inovativ yanaşmalar.

Giriş

Bank sektoru ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Banklar kapital bazarının instutisional strukturunda mühüm oyunçular, iqtisadiyyatın sektorları arasında əlaqələndirici həlqələr kimi çıxış edir. Bu gün onlar müxtəlif səviyyələrdə maliyyə bazarının əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməklə, öz əhəmiyyətini və rolunu durmadan artırır.

Rəqəmsal texnologiyaların sürətlə yayılması iqtisadi düzəni köklü şəkildə dəyişmiş, bazarların fəaliyyətinə yeni şərait formalaşdırmış və ənənəvi biznesin mənzərəsinin dəyişməsinə təsir göstərmişdir.

Ekspertlərin sorğusuna görə 85 ölkənin 64% rəhbərləri və iş adamları hesab edir ki, yaxın 5 ildə yeni texnologiyalar onların biznesini köklü şəkildə dəyişəcəkdir [6, səh. 4].

İqtisadiyyatda yeni hadisələr, onun informasiya təminatı və yeni texnologiyaların tətbiqi bank sektoruna mühüm təsir göstərmişdir. Rəqəmsallaşma şəraitində bank biznesinin inkişafının yeni prioritet modellərinin axtarıb tapılmasının və strateji seçimlərin əhəmiyyəti artır. Banklar daha təkmil texnologiyalardan istifadə edərək xərcləri azaltmaq və gəlirləri artırmaq, müştəri məmnunluğunu yüksəltmək, rəqabət mühitində üstünlük əldə etmək imkanı qazana bilər. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı şəraitində bank institutlarının məruz qaldığı risklərin miqyası və xarakteri əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğrayır. Bütün bunlar yalnız bank biznes modellərinin deyil, həm də bank

fəaliyyətinin məcburi komponentlərindən olan nəzarət və auditin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Daxili audit institutlarının inkişaf etdirilməsi müasir korporativ strukturun prioritet vəzifəsidir.

Qiymətli kağızlar bazarının rəqəmsallaşdırılmasını zəruri edən amillər

Müasir dünyada həyatın bütün sferalarını, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarını da ticarəti asanlaşdıran informasiyasız və informasiya texnologiyalarsız təsəvvür etmək olduqca çətindir. Fond bazarı yaxud qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında qiymətli kağızların buraxılması və tədavülü ilə sıx bağlı olan kompleks iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Qiymətli kağızlar bazarı bəşəriyyətin mühüm uğurlarından biridir. Qədim tarixi olmayan bu sektor müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz ünsürünə çevrilərək özündə bir sıra dövlətlərin, iri korporasiyaların və xüsusi investorların inkişafını əks etdirir.

İqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradan rəqəmsal iqtisadiyyat audit fəaliyyətinə aid informasiya xidmətlərinin təşkilati-texniki və metodiki təminatının təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Rəqəmsallaşma ənənəvi auditi metodologiyası müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni intellektual formaya keçidi zəruri edir.

“Sənaye 4.0” modelinə keçid dövründə rəqəmsallaşma imkanlarının (süni intellekt, iri həcmli məlumatların təhlili, biznes proseslərinin robortlaşdırılması və s.) yaranması və informasiya texnologiyaları bazarının əlverişliliyi daha yüksək keyfiyyətli auditor xidmətini həyata keçirməyə, informasiyanın toplanması və təhlili prosesində əmək tutumunun azaldılmasına gətirib çıxaracaqdır. Ümumiyyətlə, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinə iri həcmli məlumatlar və məlumatların təhlili, süni intellektin formalaşması, robottexnika, kriptovalyuta (blokçeyn texnologiyaları), biometriya, “ağıllı əşya”, “ağıllı şəhər”, sosial şəbəkələr və bir sıra digər informasiya texnologiyaları və s. aid etmək olar. Onu da qeyd edək ki, informasiya texnologiyalarının audit elminə və metodologiyasına təsir xarakteri hələ kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir, lakin rəqəmsal texnologiyalar bazarı təşkilati-texnoloji təminatın modernləşdirilməsi üçün yeni imkanlar açır.

Bu gün ölkənin qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturu inkişaf etməkdə davam edir. İnformasiya texnologiyaları əsasında investorlar üçün müasir və yeni perspektiv fəaliyyət istiqamətləri ortaya çıxmışdır. Qiymətli kağızlar bazarının rəqəmsallaşdırılması nəticəsində bazar iştirakçılarının fəaliyyəti prosesində ortaya çıxan çoxsaylı problemləri həll etmək mümkündür. Müasir dövrdə qiymətli kağızlar bazarının fəal rəqəmsallaşdırılması dövründə onun təhlükəsizliyini təmin edən çoxlu texnologiyalar mövcuddur. Belə texnologiyalara blokçeyn, RegTech, SupTech, buludlu texnologiya, həmçinin uzaqlaşdırılmış identifikasiya və autentifikasiya sistemi və s. aid edilir.

Yeni blokçeyn texnologiyasının tətbiqi qiymətli kağızlar bazarının hüquqi tənzimlənməsinə yanaşmaların da dəyişməsinə təsir göstərir. Bu texnologiya qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının müqavilə bağlayarkən əlavə müdafiəsinə, şəffaflığa təminat verir, həmçinin investorları maliyyə vasitəçilərinin ənənəvi iştirakçılardan azad olunması yolu ilə xərclərdən xilas edir.

Bir tərəfdən blokçeyn məlumatların bölüşdürücü bazası, digər tərəfdən bu texnologiya qiymətlilərin tərəflər arasında ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Qiymətli kağızlar bazarında qiymətlilər həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə informasiya, qiymətli kağız üzrə sahiblik hüququnun ötürülməsi və s. hesab edilir. Belə sistemi qırmaq fiziki baxımdan mümkün deyil, ona görə ki, informasiya bazası eyni bir vaxtda sistemin bütün üzvləri arasında bölünüb və onu qırmaq üçün bütün daşıyıcılardan təkraredilməz parolu əldə etmək lazımdır. Eyni zamanda bu texnologiyanın nəticəsində informasiyanın ötürülməsi müddətində onun istifadəçisi qiymətlilərin tranzaksiyasının həyata keçirilməsinin hansı mərhələdə olduğu, əməliyyatın hansı məbləğdə həyata keçirildiyi haqqında informasiya əldə etmək imkanına malik olur və belə mexanizmlər dələduzluq imkanlarını aradan qaldırır və məlumatların şəffaflığını artırır. Blokçeyn vasitəsilə həyata keçirilən bütün tranzaksiyalar dönməz xarakterə malikdir, əməliyyatın həyata keçirilməsinə məsul istifadəçi baxımından dələduzluq variantı istisnalıq təşkil edir, həmçinin məlumatların bölüşdürücü bazası informasiyanın saxlanması və ötürülməsinin vahid mərkəzinin iştirak etməməsinə təminat verir ki, bu da maliyyə əməliyyatlarını təhlükəsiz, müstəqil həyata keçirməyə imkan verir.

Bundan başqa blokçeyn bankların qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlarının auditinin cari təcrübəsini dəyişmək potensialına malikdir ki, bu da əminliyin dəqiqliyini, vaxtlılığını və avtomatik sistemliliyini təmin edir.

Blokçeyn 1.0 – bu, valyutadır. Kriptovalyuta pulla əlaqəsi olan hallarda, məsələn, köçürülmə sistemləri və rəqəmsal ödəmələr sistemləri tətbiq edilir.

Blokçeyn 2.0 – bu, ağıllı müqavilələrdir. Əsasında blokçeyn duran bir sıra iqtisadi, bazar və maliyyə halları, müxtəlif tip maliyyə vasitələri ilə səhmlər, istiqraz vərəqələri, fyuçerslər, ağıllı aktivlər və müqavilələr və s. işləyir.

Blokçeyn 3.0 – bu, ağıllı firmadır. Bunun tətbiq sahəsi pul hesablaşmaları, maliyyə və bazar çərçivəsindən kənara çıxır. Onlar dövlət idarəetməsi, səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sferalarına yayılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Sənaye 4.0” modeli keyfiyyətli audit xidmətinin həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaradır. “Sənaye 4.0” modeli altı əsas texnoloji prinsipdən ibarətdir. Bunlara aiddir: funksional uyğunluq, virtuallaşdırma, mərkəzsizləşdirmə, real vaxt rejimi, xidmətə yönəlik və modulluq.

Audit 4.0 modelində də məlumatlara əlçatanlığın və fasiləsiz monitorinq imkanlarının artırılması, məlumatların yoxlanması, həmçinin audit prosedurunun avtomatlaşdırılmasını yaxşılaşdırmaq üçün bu altı prinsipdən istifadə edilir.

Audit xidmətində blokçeyn texnologiyasını tətbiq etməklə yeni fasiləsiz audit formasını yaradarkən əsas diqqətin aşağıdakı vəzifələrə yönəldilməsi vacibdir:

- auditor yoxlamaların keyfiyyətini təkmilləşdirmək;
- auditdə innovasiya, rəqəmsallaşma əsasında müştəri kütləsinin bütün informasiyası ilə işləyərək seçmə tədqiqatı metodlarını dəyişmək;
- auditorların ixtisasını artırmaq;
- retrospektiv informasiya ilə perspektiv informasiyanın yerini dəyişərək auditorların işlərinin fəallığını gücləndirmək [11, s. 380].

Bu qeyd edilənlərə əsaslanaraq auditin növlərinin inkişaf mərhələlərini 1 saylı cədvəldə verilən şəkildə ümumiləşdirə bilərik.

Cədvəl 1

Auditin növlərinin inkişaf mərhələləri

Auditin növləri	Audit 1.0	Audit 2.0	Audit 3.0	Audit 4.0
Auditin texnologiyası	Əl ilə aparılan audit	İnformasiya texnologiyaları ilə aparılan audit	İri həcmli məlumatlarla audit	Avtomatlaşdırılmış audit
Dəlillərin toplanması üsulu	İlkin məlumatların əl ilə testləşdirilməsi, hesablamalarda kalkulyatordan istifadə edilməsi	Kompyuterləşdirilmiş auditor proqramlarından istifadə edilməsi	Böyük həcmli informasiyanı işləməyə və ilkin nəticələri çıxarmağa imkan verən ixtisaslaşmış analitik mexanizmlərdən istifadə edilməsi	Robotlardan, süni intelektdən, iri həcmli məlumatlardan, blokçeyn texnologiyalardan, daha yüksək səviyyəli analitik proqramlardan istifadə edilməsi
Auditin obyekti	Fərdi hesabat	Konsolidə edilmiş hesabat	İnteqrasiya edilmiş hesabat	İnteqrasiya edilmiş hesabat
Auditin fasiləsizlik xarakteri	Diskret	Diskret	Diskret	Fasiləsiz
Texnoloji platforma	Sənaye 1.0	Sənaye 2.0	Sənaye 3.0	Sənaye 4.0

SupTech - Biq Data innovasiyasından istifadə edərək maliyyə bazarına nəzarəti həyata keçirməyə imkan verən mütərəqqi texnologiyadır. Bu texnologiya inzibati prosesləri avtomatlaşdıraraq

onları daha sadələşdirir, hesabatların şəffaflığını artırır, həmçinin o, qiymətli kağızlar bazarındakı prosesləri rəqəmsallaşdırma formatına çevirir.

RegTech - maliyyə bazarını tənzimləyənlərin qərarlarını həyata keçirmək üçün səmərəli, etibarlı, təhlükəsiz iqtisadi tədbirləri reallaşdıran texnoloji innovasiyadır, bu texnologiya maliyyə bazarında, bank sektorunda və s. şəffaflığı artırmağa kömək edir. Tipik misal kimi hesabatların hazırlanması və təhvil verilməsi prosedurunun avtomatlaşdırılmasını, şübhəli fəaliyyəti və onun dələduzluğa çevrilməsinin aşkar edilməsini göstərmək olar.

Bank sektorunda qiymətli kağızlarla əməliyyatların auditinin rəqəmsallaşdırılması

Buludlu texnologiyalar iqtisadi mühitdə artıq uzun müddətdir ki, maraq doğurur. Bu texnologiyalar əksər biznes nümayəndələri üçün cəlbedicidir. Hazırkı məqamda buludlu texnologiyalar iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində (həm dövlət, həm də xüsusi biznes) tətbiq edilir. Buludlu texnologiyaları əsasən çoxsaylı funksiyaların icrasını təmin edən investisiya kompaniyaları, kommersiya layihələrində iştirak etmək istəyən investorlar və kreditorlar və s. fəal tətbiq edir. Buludlu proqramlar informasiya texnologiyalarına xərcləri, kapital xərclərini azaltmağa, yeni məhsulların bazara çıxışını sürətləndirməyə, məlumatların təhlükəsizliyini artırmağa imkan verir.

İdentifikasiyanın və audentifikasiyanın vahid sistemi texnologiyası fiziki və hüquqi şəxslərə uzaqlaşdırılmış əlçatanlığın köməyi ilə qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan verir. Qiymətli kağızlar bazarında belə texnologiyalarla işləmək üçün ümumi istifadə üçün əlçatan olan bəzi məlumatların təqdim edilməsi lazımdır ki, bu da öz növbəsində bazarın şəffaflığını artırır və dələduzluq faktlarının yaranması şansını azaldır [8].

Fond bazarında ticarəti fərdi hesablar açaraq pul kütləsinə sərəncam verən trayderlər həyata keçirirlər. Brokerlər orderlərlə təmin edir, trayderlər isə onları qiymətli kağızların ticarətində reallaşdırırdı. Ticarətin səmərəliliyinin xüsusi proqramlarının köməyi ilə trayderlər bir az artmışdır, belə proqramları tətbiq edən ticarət sistemləri ticarəti nisbətən uğurla aparır və aparıcı mövqe tuturlar.

Bu gün internet treydinq xüsusilə aktualdır və o, qiymətli kağızlar bazarının ayrılmaz tərkib hissəsidir. İnternet treydinq qiymətli kağızların internet vasitəsilə alışı və satışı sistemidir. Banklar və broker (vasitəçi) kompaniyaları xüsusi investorlara xidmət edir. Qanunvericiliyə görə investorlar qiymətli kağızlar bazarında müstəqil iştirak edə bilməzlər. İnternet treydinq birbaşa olaraq daha çox kiçik investorlar üçün cəlbedicidir. Belə ki, onun başlıca xüsusiyyəti qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların aparılması sadəliyidir. Fond bazarında avtomatlaşdırılmış ticarət sistemi sürətlə inkişaf edən texnologiyadır. Bu texnologiyanın qiymət təyinetmə (kotirovka) hərəkətlərini izləmək, fond bazarında sazişləri özü bağlamaq, müşahidə etmək və icra etmək imkanları vardır. Bu sistem alqoritmlə işləyir. Ticarət robotu insan müdaxiləsi olmadan tam ticarəti həyata keçirə bilir.

Qiymətli kağızlar bazarında ən mühüm problemlərdən biri elektron rəqəmsal imza standartlarının olmamasıdır. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyalara keçidə vətəndaşların hazır olmaması və inamsızlığı da əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması vacibdir.

Gələcək auditi müəyyən edən əsas meyillərin düzgün qiymətləndirilməsi üçün onun müasir metodoloji aparatının əsasında risk yönümlü konsepsiyanın durduğunu anlamaq lazımdır. Adətən onu auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi ilə müşahidə olunan risklərlə əlaqələndirirlər, lakin bu qismən doğrudur. Risk yönümlü yanaşmaya əsaslanan auditin mühüm xüsusiyyəti ilkin məlumatlara diferensiallaşdırılmış yanaşmadır. Auditor yoxlamalarının parametrlərinin müəyyən edilməsi və əhəmiyyətliliyinin hesablanması texnologiyaları nəticəsində müasir audit əhəmiyyətli dərəcədə informasiyanın toplanması və işlənməsinin alqoritmik və informasiya - axtarış prosedurlarına, məlumatlarla işləməyin analitik metodlarına, yəni bu gün məhz yeni innovativ texnoloji məsələlərin ortaya çıxdığı sahələrə əsaslanır [3].

Rəqəmsallaşma şəraitində banklarda auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müxtəlif innovativ istiqamətlər içərisində müasir auditin xarakterini dəyişməyə qadir üç əsas istiqaməti ayırmaq olar. Bunlara aiddir: bizi əhatə edən real həyatın ümumi rəqəmsallaşdırılması,

iri həcmli məlumatlarla işləmək imkanları və real vaxt rejimində uçotu aparmaq, audit prosedurunu və hesabatları formalaşdırmaq. Rəqəmsallaşma avtomatlaşdırma mövzusunun məntiqi davamıdır. Rəqəmsallaşma tədrici və labüddür. Çoxsaylı fərdi qurğular və qurulmuş texniki sistem ünsürləri “internet əşyaları” adlanan kompleks şəbəkə mühiti formalaşdırır. İnteqrasiyalılıq və qarşılıqlı əlaqəlilik şəbəkə funksionalında səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və nəzarət funksiyasının qurulmasını tələb edir. Belə sistemin auditi onların işi haqqındakı hesabatlar əsasında deyil, formalaşdırılması daimi avtomatlaşdırılmış rejimdə baş verən işlərin protokollarının təhlili əsasında həyata keçiriləcəkdir. Uyğun olaraq auditin fokusu sonrakı hesabat məlumatlarının (məsələn, maliyyə və qeyri-maliyyə hesabat formaları) yoxlanmasına deyil, mümkün kənarlaşmaları və riskləri əvvəlcədən aşkar etməyə imkan verən və qabaqlayıcı prosedurların həyata keçirilməsini özündə əks etdirən audit edilən sistemin işinin parametrlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinə istiqamətlənməlidir. Onu da qeyd edək ki, əsas biznes proseslərinin izlənməsi və nəzarətinin qurulmuş intellektual qabaqlayıcı vasitələri artıq mövcuddur. Belə ki, onlar auditorların işlədiyi fərdi qurğularda və korporativ informasiya sistemlərində geniş istifadə edilir. Məlumatların toplanmasının belə tam avtomatlaşdırılması məlumatlarla işləmək və nəzarət metodlarının təkmilləşdirilməsi (ilk növbədə informasiyanın toplanması sürəti və dəqiqliyi, mövcud informasiya axınının istənilən hissəsinə tam əlçatanlıq, dərin analitik təhlillə əlaqəli) üçün yeni perspektivlər açır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, auditdə informasiya ilə işləmək metodlarının daha tam və ardıcıl inkişafına iri həcmli məlumatlara (Big Data) müraciət etməklə nail olmaq olar. İri həcmli məlumatlar işlənilməsinin və ötürülməsinin yüksək sürətini, yaxud onların təqdim edilmə müxtəlifliyini təmin edən böyük həcmə malik informasiya aktivləridir. Onları işləmək və təhlil etmək, qərar qəbul edilməsinin daha yaxşı anlanılmasını təmin etmək və prosesləri avtomatlaşdırmaq üçün yüksək texnoloji, iqtisadi baxımdan səmərəli, innovativ metodlardan istifadə edilir. Mahiyyət etibarilə onlar böyük həcmdə yüksəksürətli məlumatlar axını kimi çıxış edir [4]. Onlarla işləməyin əsasını mürəkkəb xüsusi alqoritmlər, mükəmməl analitik metodlar, çoxölçülü statistik modellər və xüsusi proqram təminatları təşkil edir.

Güclü kompüter sistemindən, informasiyanın işlənməsinin mükəmməl alqoritmlərindən, iri həcmli məlumatlarla işləmək üçün xarakterik olan yüksək sürətli kommunikasiya sistemlərindən istifadə edilməsi son dövrlərdə maliyyə və qeyri - maliyyə informasiyasının mürəkkəb müştərəkliyi əsasında qurulan korporativ hesabatlarda ən müxtəlif informasiyanı təqdim etmək imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə genişləndirir və zənginləşdirir. Belə hesabatların əsasında yalnız sadə uçot məlumatları durmur, müxtəlif növ həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət informasiyalarının mürəkkəb, kompleks birləşməsindən istifadə edilir ki, bu da kənar istifadəçilərə yalnız konkret fəaliyyət nəticələrini deyil, biznes tərəfindən əlavə dəyərin yaradılması prosesinin ümumi xarakteristikasını ölçməyə və idarə etməyə imkan verir.

Yuxarıda araşdırılan innovasiya istiqamətlərinin əsasında son dövrlərdə auditor fəaliyyətinin yeni istiqaməti fasiləsiz audit fəal inkişaf etməyə başlamışdır. Adından göründüyü kimi belə audit məlumatların toplanması və seçmə əməliyyatları qismən avtomatlaşdırılan yaxud əl ilə yerinə yetirilən, əziyyətlilik və əməktutumluluq prinsipi ilə qurulmur. Əksinə, onun əsasında auditləşdirilən sistemin bütün prosesləri üzərində fasiləsiz, o cümlədən rəqəmsallaşmış uçot informasiyası şəklində birbaşa müşahidə prosedurları durur. Auditin ənənəvi texnologiyasına məhdud seçmənin retroyönümlü texnologiyası, təsərrüfat faktlarının birbaşa sənədli qiymətləndirilməsi, cari dəyərin əməktutumlu qiymətləndirilməsi xarakterikdir və o, hazırkı vaxtda ölçmənin və sübutedilmənin yeni formaları ilə əvəz edilir. Burada auditor prosedurları əhəmiyyətli dərəcədə insanlardan asılı olmur, pozuntu və kənarlaşmaları aşkar etməyə deyil, əvvəlcədən xəbərdarlığın profilaktik tədbirlərinə istiqamətlənmiş proqnoz informasiyaya perspektiv yönümlülük xarakteri alır. Audit yoxlamalarının fokusu arxivləşdirilmiş və hesabatlarda təqdim edilən informasiyaya əsaslanan tarixi yoxlamaya deyil, inteqrasiya edilmiş nəzarət mühitini yaradan standart uçot məlumatlarından proqnozlar, kənarlaşmalar haqqında məlumatlar əldə etmək üçün istifadə edilməsinə, həmçinin real vaxt rejimində qoruyucu analizlərin reallaşdırılmasına yönələcəkdir. Yeni şəraitdə auditə

idarəetmənin fəal, proqnoz yönümlü funksiyası kimi baxılır [2, səh.368]. Bu zaman auditor real vaxt rejimində kənarlaşmaların tədqiqinə istiqamətlənən azhəcmli məlumatlara deyil, daha çox modellərə üstünlük verəcəkdir.

Fasiləsiz auditə keçid insan intellekti imkanlarını qabaqlayan məlumatların fasiləsiz işlənməsinin çoxölçülü modellərinə müraciət edilməsini tələb edir. Ona görə də burada süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbuluna intellektual dəstəyin müasir sistemlərinə daha çox rast gəlinir. Belə yanaşma əsasında auditor xidməti bazarında və təcrübəsində ciddi rəqabət üstünlüyü əldə etmək, audit yoxlamalarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, audit proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasına nail olmaq olar.

Audit fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişlənməsi nəticəsində keçmiş zamana, maliyyə araşdırmalarına, retrospektivliyə, seçmənin təhlilinə, toplanmış dəlillər məcmusuna görə əldə edilən nəticələrin təxminiliyi və subyektivliyinə əsaslanan müasir audit yeni ekosistemə keçəcəkdir. Rəqəmsal iqtisadiyyat reallığında real vaxt rejimindən, ayrılmazlıqdan, operativlikdən və proqnozlaşdırmadan, bütün informasiyadan, makrosəviyyədə trendlərin formalaşdırılmasından, toplanmış dəlillər məcmusu üzrə obyektivləşdirən nəticələrdən istifadə edən fasiləsiz audit yer alacaqdır.

Etibarlılıq üçün zəminin yaradılması çərçivəsində nəzarətlilik, analitiklik və təfərrüatlı testləşdirmə texnologiyasının tətbiqi rəqəmsallaşma və süni intellekt əsasında bu sahələrdə ciddi metodiki işləmələri tələb edir. Güman etmək olar ki, iki tipik testdən (nəzarətin mövcudluğu və nəzarətin səmərəliliyi testləri) ibarət olan nəzarət testləşdirməsinin inkişafı müştərinin fəaliyyəti haqqında müxtəlif və perspektiv informasiyanın qiymətləndirilməsi istiqamətində baş verəcəkdir. Bu zaman risklərin qiymətləndirilməsi texnologiyalarına və nəzarət matrisinin formalaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir. Aqreqat göstəricilərin müqayisəsi forması kimi analitik testləşdirmə yoxlama xəritəsini formalaşdırarkən böyük ehtimalla süni intellektin təsirinə məruz qalacaqdır. Iri həcmli məlumatlar və blokçeyn texnologiyaları təfərrüatlı testləşdirmə həyata keçirərkən tətbiq edilməlidir. Bu ən əməktutumlu istiqamətdir. Məhz bu zaman konkret uçot əməliyyatlarının seçmə müşahidəsindən keyfiyyəti itirmədən və əhəmiyyətli təhriflərin minimum riskləri ilə bütün kütlənin yoxlanmasına keçidi reallaşdırmaq lazımdır.

Beləliklə, müasir informasiya rəqəmsal texnologiyaların inkişafı nəinki auditdə istifadə edilən metodlara və vasitələrə, həm də audit fəaliyyəti konsepsiyasının özünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məlumatlarla işləmək tenologiyasının dəyişməsi həm də auditin başlıca ənənəvi predmeti olan uçot və idarəetmə informasiyasının mahiyyətini prinsipial olaraq dəyişir. Audit fəaliyyətində müxtəlif informasiya texnologiyalarının və proqram paketlərin tətbiqi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının zəruri şərti və amilidir ki, bu da audit xidmətinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər.

Nəticə və təkliflər

Aparılan araşdırma nəticəsində auditor fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanları və müstəqil sahə kimi intellektual auditin inkişaf pespektivləri aşkar edilmişdir. Tədqiqatdan irəli gələn əsas nəticələrə aid etmək olar:

- audit sahəsində elmi tədqiqatların təhlili auditin rəqəmsal texnologiyalara keçidinin nəzəri-metodiki və elmi-texniki əsaslarının yarandığını göstərir. Müasir dövrdə dünya bazarında ayrı-ayrı auditor prosedurlarını (risklərin qiymətləndirilməsi, internet saytlardan, müxtəlif informasiya portallarından və açıq məlumatlardan informasiyanın axtarılması və təhlili) modernləşdirməyə və audit fəaliyyətinin kompleks innovativ ekosistemini formalaşdırmağa qadir intellektual texnologiyalar mövcuddur.

- intellektual texnologiyaların iri həcmli məlumatların təsviri və proqnozlaşdırma metodları ilə uzlaşdırılması audit yoxlamalarının metodiki vasitələrini dəyişir. Bazar iqtisadiyyatında yalnız etibarlı uçot informasiyasının olmasını deyil, həm də biznes risklərinin perspektiv qiymətləndirilməsi, təhlil edilən perspektivdə firmanın mövcudluğuna təminat, informasiya sistemlərinin fəaliy-

yətinin və biznes proseslərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi də vacibdir. Auditin nəzəriyyə və metodologiyasının dəyişməsi innovativ və intellektual audit elminin inkişaf perspektivlərinə yol açır.

- rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə audit yoxlamaları seçmə auditdən başdan-başa auditə keçilməsi əsasında audit xidmətinin keyfiyyətini yüksəltməyə, kağız və elektron informasiya mənbələrini daha sürətlə işləməyə, tutuşdurmalar və müqayisələr aparmağa imkan verir. İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan audit yoxlamasında əsas diqqət riskli sazişlərin şübhəli hesab edilən mühasibat yazılışlarının seçilməsi və axtarılıb tapılmasına yönəldilir. İntellektual texnologiyalar auditor rəylərinə inamın dərəcəsini yüksəltməyə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində auditorun işgüzar nüfuzuna müsbət təsir göstərir.

- rəqəmsal texnologiyalar audit obyektinin yaxud müştərinin xüsusiyyətini nəzərə almaqla audit yoxlamalarının təşkilini yaxşılaşdıra, həyata keçirilən proseduru sadələşdirə bilər. Üstün audit prosedurları avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminə və təsvir və proqnoz texnologiyaları əsasında strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış informasiyanı təhlil etməyə qadir analitik prosedurlara nəzarət vasitələrinin testləşdirilməsi olmalıdır.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı şəraitində bank institutlarının məruz qaldığı risklərin miqyası və xarakteri əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğrayır. Bütün bunlar yalnız bank biznes modellərinin deyil, həm də bank fəaliyyətinin məcburi komponentlərindən olan nəzarət və auditin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Daxili audit institutlarının inkişaf etdirilməsi müasir korporativ strukturun prioritet vəzifəsidir.

Məqalədə yaxın gələcəkdə auditor fəaliyyətini müəyyən edən mühüm meyillər araşdırılır və auditin inkişafının mühüm meyilləri kimi onun rəqəmsal mühitə inteqrasiya olunması, iri həcmli məlumatlarla işləmək, fasiləsiz audit texnologiyalarına keçid olduğunu əsaslandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасов А.М., Мамедов З.Ф., Алиев С.А. Цифровизация банковского сектора: новые вызовы и перспективы. Экономика и управление. №6, 2019, стр.81-89
2. Архипова, Т. О. Особенности ведения аудиторской деятельности в условиях цифровизации / Т. О. Архипова. - Текст : непосредственный // Молодой ученый, № 23 (365), 2021, стр. 367-372.
3. Булыга Р.П. Инновационные направления и процедуры аудита и контроля. – М.: ЮНИТИ ДАНА, 2018, 159 с.
4. Гурвиц Дж., Ньюджент А., Халпер Ф., Кауфман М. Просто о больших данных. Пер. с англ. – М.: Эксмо (Библиотека Сбербанка, т. 58), 2016, 400 с.
5. Eilifsen A., Knechel R., Wallage, P. Application of the business risk audit model: A field study // Accounting Horizons, 2001, 15(3), p. 193-207
6. Жданович В.В. Трансформация регулирования банковской деятельности в условиях развития цифровых технологий, афтореф, дисс. канд.экон.наук. Москва, 2021, 26 с
7. Королев, В.А. Цифровая экономика: информационные технологии и модели: монография // Под научной редакцией профессора Апатовой Н.В. Серия "Цифровая экономика".-Симферополь: ИП Зуева Т.В., 2018, 306с
8. Криничанский К.В., Финансовые рынки в условиях цифровизации : монография / - Москва : Русайнс, 2020, 371 с.
9. Магомаева Л. Р. Банковские инновации в условиях цифровой экономики: теория и практика, афтореф, дисс.док.эк.наук. 2021,35 с
10. Мельник М.В. Модернизация учетно-контрольных и аналитических процессов в условиях цифровой экономики. Учет. Анализ. Аудит. 2018. стр. 129-130.
11. Миронова Д.Д., Шершова Е.В. Развитие современных банковских технологий в условиях цифровой трансформации экономики российской федерации // Вестник Алтайской академии экономики и права, № 4-3, 2020. стр. 378-384

12. Назаренко В. С. Трансформация финансовых услуг в цифровой экономике // Центральный научный вестник. 2018. Т. 3, No 9S (50S). стр.. 41-42.
13. Парушина Н.Б., Кыштымова Е.С. Основы аудита, технология и методика проведения аудиторских проверок: учебное пособие. М.: Инфра-М., Форум, 2018. 560 с.
14. http://futurebanking.ru/
15. https://www.tadviser.ru/

Нигяр Аким кызы Мамедова
Бакинский Университет Бизнеса, докторант

Направления совершенствования аудита операций по ценным бумагам в банках в условиях цифровизации

Резюме

Цель исследования: Создание возможностей для банков, являющихся основными игроками на рынке ценных бумаг, по снижению затрат и увеличению прибыли, повышению удовлетворенности клиентов и получению конкурентного преимущества за счет использования более передовых технологий.

Методология исследования: В работе использовались статистический, системный подход, методы анализа и обобщения.

Значение исследования: Цифровизация неизбежно ведет к изменениям во всех сферах жизни, которые играют важную роль в формировании новых механизмов управления, производства товаров и услуг с помощью информационных технологий, а также инновационных и интеллектуальных аудиторских услуг.

Результаты исследования: Цифровизация полностью меняет всю систему рынка ценных бумаг, особенно их учет и аудит. Появление новой методологии торговли, которая привела к развитию рынка ценных бумаг и увеличению прибыли, а также стратегия его оцифровки приводят к положительным результатам.

Оригинальность и научная новизна исследования: В исследовании обобщены этапы развития видов аудита и показан потенциал технологий блокчейн, идентификации и аутентификации, инновационных подходов, таких как SupTech, RegTech, которые способны изменить существующую практику аудита операций с ценными бумагами. При этом изучаются перспективы применения интеллектуальных технологий в аудите, а также выявляются преимущества непрерывного аудита, являющегося новым направлением аудиторской деятельности.

Ключевые слова: цифровизация, цифровые технологии, информационные технологии, инновационный аудит, интеллектуальный аудит, блокчейн, технологии идентификации и аутентификации, инновационные подходы SupTech и RegTech.

Nigar Akim gizi Mammadova
Baku Business University, PhD.

Directions for improving the audit of technical securities operations in banks in digital conditions

Summary

The purpose of the research: Creating opportunities for banks, which are the main players in the securities market, to reduce costs and increase profits, increase customer satisfaction, and gain a competitive advantage by using more advanced technologies.

Research methodology: statistical, systematic approach, analysis and generalization methods were used in the research work.

The practical importance of the research: Digitalization inevitably leads to changes in all spheres of life, which play an important role in the formation of new management mechanisms, production of goods and services with the help of information technology, as well as innovative and intelligent audit services.

Research results: Digitalization is completely changing the entire system of the securities market, especially their accounting and auditing. The emergence of a new trading methodology, which has led to the development of the securities market and greater profits, and its digitization strategy are leading to positive results.

The originality and scientific novelty of the research: The study summarizes the stages of development of types of audits and shows the potential of blockchain, identification and authentication technologies, innovative approaches such as SupTech, RegTech, which have the potential to change the current practice of the audit of securities transactions. At the same time, the prospects for the application of intelligent technologies in auditing are studied, as well as the advantages of continuous audit, which is a new area of audit activity, are identified.

Keywords: digitalization, digital technologies, information technologies, innovative audit, intellectual audit, blockchain, identification and authentication technologies, innovative approaches of SupTech and RegTech.

UOT 368.01

Masoud BADIN
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

İRAN İSLAM RESPUBLİKASINDA SIĞORTA SƏNAYESİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYASI: PARADİQMA, TRANSFER VƏ YA KORREKSİYA PROSESİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - İranın sığorta sənayesi təkamüldə strateji dönüşlər yaşayıb. Görünən odur ki, indi də qabaqcıl texnologiyaların yaranması ilə o, əsaslı dəyişikliyə məruz qalır. Buna görə də bu araşdırma ətraflı tədqiqat və keyfiyyətli məzmun təhlili yanaşmasından istifadə edərək rəqəmsal transformasiyanın sığorta sənayesinə təsir dairəsini və rekonstruksiyasını tədqiq etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın metodologiyası- məqalədə nümayəndələr və brokerlər, İT menecerləri və sığorta sənayesi rəhbərləri də daxil olmaqla 15 iştirakçı ilə müsahibələr, sorğular vasitəsilə məlumatlar nəzəri dolğunluğa nail olunana qədər davam etdirilmişdir. Daha sonra redaktə yanaşmasından istifadə edərək kodlaşdırılmış və kateqoriyalara bölünmüşdür. Məlumatların uyğunluğu, tədqiqat prosesi, nümunə götürmə üsulu, məzmun seçimi, tədqiqatçı həssaslığı, istifadəyə yararlılıq, tapıntıların məntiqi və dərinliyi kimi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti-müəllif tərəfindən irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən İranda sığorta sənayesinin rəqəmsal transformasiyasının tətbiqi tədbirlərində yardımçı material kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri- tədqiqatın nəticələrinə görə, rəqəmsal transformasiya təkcə prosesləri asanlaşdırmaq, xərcləri azaltmaq və ya çıxışı yaxşılaşdırmaq üçün bir vasitə deyil, həm də İranda sığorta biznesində paradiqma dəyişikliyi və strateji dönüş nöqtəsidir. İqtisadiyyatda davamlı artım və inkişaf İranda balanslaşdırılmış sığorta sənayesinin tərəqqisini təmin edəcək.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi-müəllif tərəfindən irəli sürülən yeni elmi yanaşmalar orijinallığı ilə fərqlənir və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin səmərəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsal transformasiya, rəqəmsallaşma, paradiqma dəyişikliyi, sığorta sənayesi, biznes modelləri.

Giriş

İranda bir neçə xarici sığorta agentinin fəaliyyətə başlaması ilə sığorta sənayesinin və İran Sığortasının yaradılması, sığorta qanununun və üçüncü şəxslər qanununun təsdiqi, mərkəzi sığortanın yaradılması, sığorta sənayesinin milliləşdirilməsi və sığorta sənayesinin hər bir dönüş nöqtəsinin özəlləşdirilməsi həyata keçirilib. Bu hadisələrə qısa nəzər salsaq bu dəyişikliklərin əksəriyyətinin bazarın strukturunda və sığorta sənayesində baş verən transformasiyalar olduğunu görərik. Bəzən sığorta bazarı tamamilə hökumətin inhisarına, bəzən özəl sektora, hətta xarici şirkətlərə də fəaliyyətə icazə verirdi. Zamanın bir nöqtəsində nəzarət və ödəniş bir-birinə qarışdı və tənzimləyicinin özü əsas rəqib və bazar lideri kimi çıxış etdi və bir vaxtlar Mərkəzi Sığortanın yaradılması ilə qismən də olsa, nəzarət və icra təmin edildi. Göründüyü kimi, indiyədək sığorta sənayesinin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi daha struktur xarakter daşıyır və sığorta prosesləri, sığorta məhsulları, qanunvericilik prosesi və siyasətin formalaşması baxımından sığorta sənayesində heç bir ciddi dəyişiklik baş verməyib. Sığortaya sırf texniki yanaşmadan bazar yönümlü yanaşmaya keçid qismən sığorta biznesində, xüsusən də sığorta sənayesinin özəlləşdirilməsindən sonra baş verən dəyişikliklərlə izah olunsa da, dəyişikliklərin miqyası strateji xarakter ala bilmədi. Bu, böyük ölçüdə vüsət aldı və bəzən texniki qaydalardan yayınma, tarifləri və peşə etikasını pozma kimi davranışlara səbəb oldu.

Bununla belə, sığorta sənayesində makro mühitdə və spesifik mühitdə baş verən dəyişikliklər indi dekonstruktiv, artan və davamlı xarakter daşıyır. Bu da eyni zamanda bir çox qeyri-müəyyənlik və risklərə səbəb olub. Dəyişikliklərin intensivliyi, xüsusən də informasiya texnologiyaları sahəsində o qədər sürətlidir ki, insan həyatının bütün sosial, iqtisadi, siyasi və hüquqi aspektlərini əhatə edib və indi biznes üçün seçim deyil, problem və ya fürsətdir. Buna görə də bu tədqiqat bəzi əsas suallara aşağıdakı kimi cavablandırmağa çalışır:

- Sığorta sənayesində artan texnoloji dəyişikliklər qarşısında İranda sığorta sənayesi tarixi dönüş nöqtəsi ilə üz-üzədirmi, yoxsa bu prosesləri asanlaşdırmaq, xərcləri azaltmaq və ya girişi yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən sadəcə yeni bir vasitədir?
- Kəskin dəyişikliklər dövründə sığorta sənayesinin, xüsusən də informasiya texnologiyaları sahəsində inkişafının hərəkətverici amilləri hansılardır?

Biznes paradiqması sərhədləri müəyyən edən və problemlərin həlli, onların daxilində uğur qazanmağı göstərən qaydalar toplusudur. Barker elmin tarixşünaslığından paradiqmaların dəyişdirilməsi konsepsiyasını təklif etmişdir. Paradiqmanın dəyişdirilməsi ilə sıfır nöqtəsinə qayıdış baş verir və köhnə qaydalara və köhnə paradiqmaya köklənmiş təşkilatların bütün imkanları itirilir və bütün rəqiblər oyuna yenidən başlamalı olur. Yeni gələnlər əsas sənaye oyunçuları ilə rəqabət apararaq və qalib gələrək fürsətlərdən istifadə edə bilərlər. İsveçrə saat istehsalının azalması və Yapon saat istehsalının yüksəlişi bu dəyişikliklərə misaldır [1].

Bu suallara cavab vermək üçün məqalənin davamında əvvəlcə rəqəmsal transformasiya sahəsində nəzəri əsaslar və tədqiqat fonunun nəzərdən keçirilməsi, sonra tədqiqat metodu və daha sonra cavab vermək üçün məlumatların, sübutların və faktların təhlili və izahı aparıldı. Tədqiqat sualları və, nəhayət, müzakirənin nəticələri və təsirlər rəqəmsal transformasiya ilə İranda sığorta sənayesinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı rəhbərliyə təqdim edildi.

Nəzəri əsaslar və tədqiqat fonu

Təriflər və anlayışlar. Müştəri təcrübəsi baxımından rəqəmsal transformasiya müştəri üçün vaxt, rahatlıq və zövq nəzərə alınmaqla proseslərin sadələşdirilməsini və sürətləndirilməsini əhatə edə bilər. Rəqəmsal transformasiyanın məqsədi dəstək xərclərini azaltmaq və müştəri təcrübəsini artırmaqdır [2]**.** Başqa nöqteyi-nəzərdən, rəqəmsallaşma üç səviyyədə müəyyən edilə bilən reallığın bir aspektinə rəqəmsalın təqdim edilməsi prosesidir: analoqdan rəqəmsal mediaya ən aşağı səviyyədə, həddindən artıq qiymətləndirmə və şişirtmə səviyyəsində yeni iştirakçıların formalaşdırılması və əlaqələr informasiya texnologiyalarının tətbiqidir. Rəqəmsal transformasiya idarəetmə və struktur baxımından təşkilatın nəzarətindən kənar rəqəmsal proseslərə cavab vermək kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, anlayışın hərtərəfli təkamülü strateji idarəetmə aspektini, liderliyi və onun həyata keçirilməsi üçün strukturu əhatə edir [3].

Rəqəmsal transformasiyanın məqsədləri. Rəqəmsal transformasiyanın məqsədi və gözləntiləri müştəri təcrübəsini (təcrübənin idarə edilməsi) təkmilləşdirməyi və yeni biznes modellərinin istifadəsini, ağıllı rəqəmsal məhsulların hazırlanmasını, müştəri təcrübəsindən istifadəni, işçi, məhsul və marka təcrübələrini nəzərdə tutur [4]. Rəqəmsal transformasiyanın ən mühüm məqsədlərindən biri kimi müştəri təcrübəsinin təkmilləşdirilməsinə nail olmağı sığorta məhsulları və xidmətlərində dəyər zənciri iştirakçılarının ekosisteminin formalaşmasını tələb edir. Ekosistem müştəriyə bir anda (bir kliklə) mürəkkəb, bir-birinə qarışmış xidmətləri almağa imkan vermək deməkdir.

Sığorta sənayesi üçün rəqəmsal transformasiyanın təsirləri, faydaları və nəticələri.

Məhsulları gündəlik dəyişdirərək və uyğunlaşdıraraq, qiymət və qiymət müqayisəsi, dərhal xidmətin idarə edilməsi və ümumilikdə biznesdə rəqəmsal transformasiyanın aşkar və gözlənilən faydaları ilə bağlı müsbət təcrübə yaratmaqla müştərinin vaxt, yer və sığortası ilə qarşılıqlı əlaqə seçimini artırır. İş sığortadır [5]. Bundan əlavə, sığorta fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi etimadın təşviq edilməsinə müştəri yönümlü yanaşma və rəqəmsal transformasiya yolu ilə əldə edilə bilən innovativ həllər qəbul etməklə daha səmərəli şəkildə nail olmaq olar. Bu məqsəd bilik, məlumat mübadiləsinin yaradılması və istifadəsi yolu ilə mümkündür. İKT-nin rolu iqtisadiyyatda meta-

məlumatların tətbiqindən sonra verilənlərin emalı alətindən yeni məlumatların (yeni tipli məlumatların) yaradılması alətinə çevrilmişdir.

Müasir sığorta şirkətləri getdikcə riskli vəziyyətlərdə məlumat asimmetriyasını azaltmaq üçün transformasiyadan istifadə edir və bununla da risk haqqında yeni biliklər axtarır. İnkişaf etməkdə olan texnologiyaların istifadəsi son müştəriyə daha yaxşı təcrübə təqdim etmək üçün xərclərin azaldılması, elmi risklərin qiymətləndirilməsi, zərərin idarə edilməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması yolu ilə gəlirliliyi artırır [3]. Sığortada qeyri-müəyyənliklər hallar vardır. Hər bir halda texnologiya ümumiyyətlə rəqəmsallaşmanın bir xüsusiyyəti kimi qəbul edilir [6].

Sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiya üçün tələblər. Uğurlu rəqəmsallaşma üçün sığorta şirkətlərinin vəzifələrindən biri rəqəmsal sığortanın tam tsiklini (həlqəsini) yaratmaq və sığortaçılara münasibətdə fərdi yanaşma prinsiplərindən istifadə etməkdir. Bu istiqamətdə mövcud strukturlar rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləmirsə, bu qısa yollarla iştirak lazımdır. Bundan əlavə, şirkətlər rəqəmsal əsrdə uğur qazanmaq üçün daxili və xarici təcrübə və bacarıqların birləşməsinə ehtiyac duyurlar. Rəqəmsal transformasiyanın həyata keçirilməsinin digər tələbi kimi, prosesə inteqrasiya etmək üçün (yeni müştəri gözləntilərinin, yeni texnologiyaların və rəqabət mühitinin daimi mövcudluğuna görə) müştəri səfərlərinin satış və xidmət təşkilatına həvalə edilməsi müştəri səfərlərinin davamlı uyğunlaşdırılmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Rəqəmsal transformasiyanı genişləndirmək və saxlamaq üçün bu mərhələdə məhsulların sadələşdirilməsi, İT-nin yenidən planlaşdırılması, çeviklik və ekosistemin inkişafı ilə bağlı dörd məsələdə razılığa gəlmək vacibdir. Digər tərəfdən, sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiyanı həyata keçirmək üçün insan kapitalı, bilik, təcrübə və yeni əsas bacarıqlar tələb olunur [7]. Eyni zamanda, işçilər, müştərilər və digər tərəfdaşlar da daxil olmaqla dəyişikliyin psixoloji ölçüsündə səylər qaçılmazdır. Məsələn, rəqəmsal müştərilərin rəqəmsal təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqəsi, hüquqi çərçivələr də daxil olmaqla, yeni həll yollarını öyrənmək və anlamaq zərurəti ilə bağlı yeni perspektiv, narahatlığın aradan qaldırılması ehtiyacı.

Rəqəmsal transformasiyanın çətinlikləri və maneələri. Əlbəttə ki, sığorta sənayesi strategiyaların formalaşdırılması və həyata keçirilməsində çətinliklər və maneələrlə üzləşir. Sığorta sənayesi tənzimlənməyə əsaslanan bir sənayedir ki, burada sığorta satışları şəxsi satışa və ekspertin köməyi ilə alış-veriş etməyə üstünlük verir [8]. Hədəf bazarının əhəmiyyətli bir hissəsi hələ də sığorta məhsullarını fiziki və üz-üzə almağa meyillidir və effektiv satışlar ilk növbədə müştərilərin cəlb edilməsini tələb edir. Sığorta biznesində etibar əsas rol oynayır, ona görə də tək marketinqlə müqayisədə etibar və məsləhət ən vacib məsələdir [9]. Sorğulara görə, sığorta alıcılarının 93%-i hələ də onlayn konsaltinqdənsə, üz-üzə məsləhətləşməyə üstünlük verirlər [10]. Bəzi sığorta məhsulları, xidmətləri və proseslərin mürəkkəbliyi sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiyanın başqa bir problemidir. Nümunə olaraq, rəqəmsal təşəbbüslərin həyata keçirilməsi zamanı Avropa və Amerika sığorta şirkətlərinin çətinlikləri cədvəl 1-də təsvir edilmişdir.

Sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiyanın tətbiqi sahəsində aparılan tədqiqatlar ümumi gəlirlərin, itkilərin və xərclərin dəyərinə uyğun olaraq İKT sərmayəsini artırmaq üçün fərqli meyl və istəyi göstərir. Başqa sözlə, sığorta sektorunda real prosesin rəqəmsallaşdırılması ilə texnoloji inkişaf, mənfəətin azaldılması, xərclərin azaldılması, sığorta şirkətlərində rəqəmsallaşmanın inkişaf məntiqi, proqram təminatı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və rəqəmsallaşma arasında əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur. Digər tədqiqatlar texnologiyadan istifadə edərək rəqəmsal transformasiyanın təşkilatın məqsədlərinə və ümumi strategiyasına uyğunlaşdırılması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsini zəruri edir [3]. Bununla belə, biznes mühitinin tələbləri sığorta şirkətlərini çoxsaylı kanallar, analitiklər, metadata, IoT, telematika, səsin tanınması və təhlili, pilotsuz təyyarələr və peyklərin inkişafı vasitəsilə informasiya texnologiyaları imkanlarını həyata keçirməyə vadar edib [11].

Esfijani və digərlərinin araşdırmasına görə [12], sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiya sistemsiz dəyişikliklərlə başlayır. Onlar biznes mühitində, sığortaçılar mühitində, o cümlədən müştərilərin artan gözləntilərində və yeni rəqiblər, sığorta şirkətləri çətin nizamlanan və cilovsuz

dəyişiklikləri aid etmək olar. Bütün bunlar sığortaçıları fürsətlərdən istifadə etmək və maneələri dəf etmək üçün rəqəmsal transformasiyaya müraciət etməyə məcbur edir.

Cədvəl 1

Texnoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi zamanı Avropa sığortaçılarının çətinlikləri

Sıra	Kateqoriyalar	İzahat
1	Ənənəvi nümayəndəlik şəbəkələri	Ənənəvi nümayəndəlik şəbəkəsinin təhlükəsi haqqında təsəvvürlər bu məsələnin düzgün idarə olunmaması üstünlüklərin olmamasına gətirib çıxarır və beləliklə, yeni satış kanallarının tətbiqi kimi rəqəmsallaşma səylərini məhdudlaşdırır
2	Ənənəvi informasiya texnologiyaları	Rəqəmsal transformasiyanı çətinləşdirən və ləngidən qeyri-standart əlaqələri, əsas və alt sistemlərin paralelliyi ilə çevik olmayan İT sistemləri və strukturları daxildir.
3	Ənənəvi məhsullar	Rəqəmsallaşmanın qarşısında duran maneələrdən biri məhsulun mürəkkəbliyidir ki, bu da prosesin rəqəmsallaşdırılmasını və yeni texnologiya sistemindən istifadəni çətinləşdirir. Məhsul sığorta sənayesində rəqəmsal təşəbbüslərə ən böyük və eyni zamanda ən az məlum olan maneədir.
4	Biznes və müştəri nöqteyi-nəzərindən uyğunsuzluq	Fərqli biznes bölmələri arasında müxtəlif rəqəmsal təşəbbüsləri koordinasiya edə bilməmək və ya onu CIO-ya (İnformasiya texnologiyaları rəhbəri) həvalə edə bilməmək və müştəri nöqteyi-nəzərindən yeni bir səyahəti dizayn etməyə məhəl qoymamaq
5	Front-end əhatə dairəsinə diqqət yetirmək	Əməliyyat modellərini (o cümlədən kanallar, idarəetmə və xidmət strukturu) tətbiq etmək üçün müvafiq dəyişiklikləri olan proqramları və portalları tamamlamaq, istifadə etmək və icra etməkdə baş verən çətinliklər
6	Rəqəmsal xidmətlərdən istifadənin məhdud dairəsi	Akkreditasiya proseslərinin mürəkkəbliyi və təklif olunan rəqəmsal kanalların mərkəziləşdirilməsi diqqəti səbəbindən rəqəmsal kanalların aşağı trafiki

Mənbə: Dirnberger et al., 2018 [5]

Təhlil və izahat. Məlumatların təhlili, nəzəri əsasların və tədqiqat fonunun nəzərdən keçirilməsinə əsaslanaraq, 6 əsas kateqoriya üzə çıxarıldı və rəqəmsal transformasiyanın zəruriliyi və digər kodlar bu altı kateqoriyada xüsusiyyətlər və ölçülər baxımından təsnif edildi. Daha sonra proses üçün kodlaşdırma texnikasından istifadə edərək, hərəkətlərin və qarşılıqlı təsirlərin sahəyə yerləşdirilməsi, rəqəmsal kateqoriyada dekonstruksiya texnologiyalarının təsəvvür edilən dəyişikliklərinin intensivliyinə təsiri baxımından hər bir kateqoriyanın əhəmiyyəti və zəruriliyi tədqiq edilmişdir. Bu bölmənin davamında kateqoriyaların hər biri həm nəzəri əsaslar, həm də rəqəmsal transformasiya aparıcısının ehtiyacının intensivliyini və miqyasını yaratmaqda dəyişkənlik dərəcəsini və effektivliyini araşdırmaq üçün məlumatların təhlili baxımından sığorta işinə təsiri izah edildi.

Məhsulun əldə edilməsi. Sığorta məhsullarının xarakteri elədir ki, əksər sığorta sahələrində məhsulların standartlaşdırılması və əmtəələşdirilməsi imkanı mövcuddur. Daha mürəkkəb struktur və prosesə malik olan sığortanın digər sahələrində dəyər zəncirinin əhəmiyyətli bir hissəsi rəqəmsal texnologiyadan istifadə potensialına malikdir. Tədqiqat məlumatlarına əsasən, satışdan əvvəl məsləhətləşmələrə ehtiyac duyulması, üçüncü şəxslərin sığortası kimi məcburi fənlərin daha asan verilməsi, sığorta məhsullarının bazara çıxarılması, sığorta məhsullarının ənənəvi xarakteri, ehti-

yaca əsaslanan sığorta, ani sığorta, bazarlıq (elektron) məhsulun təbiəti, rəqəmsal satış qabiliyyəti kimi amillər ekspert və mütəxəssislərlə müsahibələrdən üzə çıxarılmışdır. Buna görə də sığorta məhsulları fundamental rəqəmsal transformasiya yaratmaq üçün böyük potensiala malik olan verilənlərə əsaslanır. Aparılan müsahibələrin və sorğuların təhlili əsasında sığorta məhsulları və xidmətləri sığorta sənayesinin rəqəmsal təkamülündə həm xarakter, həm də forma baxımından əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Kiber risk sığortası və s. kimi yeni sığorta məhsullarının təqdim edilməsi, sığorta məhsullarının və xidmətlərinin bazar ehtiyacları əsasında fərdiləşdirilməsi, ani sığorta, risk davranışına və riskə əsaslanan sığortaya əsaslanan rəqəmsal və sair təmin etmək üçün ənənəvi məhsulların yenilənməsi sığorta məhsulları sahəsindəki bütün inkişafların bir hissəsidir. Yaxşı sığorta şirkətləri müştərilərin ehtiyaclarına əsaslanaraq yeni məhsullar dizayn etməlidirlər. Bu o deməkdir ki, biz indi məhsul yönümlü və müştəri zövqünə əsaslanan sistemlər axtarmalıyıq, çünki indi dünyada hər kəs bu istiqamətdə hərəkət edir

Nəticə odur ki, rəqəmsal biznes mühitinə uyğunlaşma baxımından məhsul dəyişiklikləri, yeni məhsullar, innovativ təşəbbüslər və rəqəmsal transformasiya, sığorta məhsulları və xidmətlərinin geniş şəkildə fərdiləşdirilməsi imkanları ilə təklif oluna bilər ki, adi dəyişikliklərdən kənarda, paradiqma dəyişikliyi olsun.

Sığorta prosesi və sığorta məhsullarının marketinqinin idarə edilməsi. Məhsul xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sığorta məhsullarının və xidmətlərinin sığortası və marketinqinin idarə edilməsindən prosesi keyfiyyətli və dəqiq məlumatların əldə edilməsi, saxlanmasından və təhlilindən çox asılıdır. Sığortaçının ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış məhsulun hazırlanması risk səviyyəsi, sığortaçının risk davranışı, fərdi səviyyədə sığortaçının şəxsiyyəti və davranış xüsusiyyətləri texniki baxımdan qrup və risk sinfi haqqında hərtərəfli məlumat tələb edir. Həmçinin aktual mülahizələr kimi sığorta məhsullarının və qiymətlərin ölçüsündə sığortaçının məlumatları və bilikləri, ödəniş riski və rəqiblərin qiymətləri nəzərə alınmalıdır.

Sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiyaya ehtiyac olduğunun etiraf edilməsinə baxmayaraq, dəyər zəncirində sığorta startaplarının olmamasına və sadəcə satışa əsas diqqətin yönəldilməsi düzgün hesab edilə bilməz.

Sığorta şirkətləri və mərkəzi sığorta şirkətləri rəqəmsal transformasiya sahəsində infrastrukturu idarə etmək əvəzinə, rəqəmsal transformasiyaya son nöqtədə, yəni satışda başlayıblar. Süni intellektdən istifadəyə doğru irəliləyiblər. Gəlin risk hesablamasını aparaq, risklərin hesablanması və zərərin idarə edilməsinə əsaslanaraq sığortanı əslində daha gəlirli etməyə cəhd göstərək.

Sığorta sənayesinin rəqabət strukturu və xüsusiyyətləri. Sığorta cəmiyyətin bütün nüfuzlu təbəqələri tərəfindən etibarı az olan bir sahə kimi tanınır [13]. Tələb tərəfində ödəniş etmək istəyinin aşağı olması, qaydalara riayət etmək istəməməsi, ehtiyacların anlaşılmaması kimi məsələlər təklif tərəfində isə giriş üçün mürəkkəb, məhdudlaşdırıcı qaydalar və maneələr yaradırlar [15]. İndiki şəraitdə sığorta sənayesi də innovasiyalar hesabına şirkətin maraqlarını qorumaq üçün inzibati və nəzarət vəzifələrini yenidən təşkil etmək niyyətindədir. Bu şəkildə, ənənəvi şirkətlərin biznesin əlaqəli hissəsi ilə müqayisədə risklərin uyğunlaşdırılması və audit bölmələri tərəfindən idarə olunur [14]. Sığorta sənayesi bazarının hazırki rəqabət strukturunun təhlilinə əsasən, rəqabətqabiliyyətlilik yaratmaq və sığortanın nüfuzunu artırmaq çox çətindir. Çünki bütün səylər üçüncü şəxslər və xidməti sahələrdə mövcud paya yönəlib və rəqabət hətta Azki və s. kimi onlayn brokerlərin daxil olması ilə daha çox qiymət amilinə yönəlib və yeni bazar yaratmır. Bununla belə, rəqəmsal transformasiya həm sığorta şirkətləri, sığorta şirkətləri və satış şəbəkələri vasitəsilə təşəbbüs, kreativlik və innovasiya platformasının yaradılması, beləliklə də cəmiyyətin sifariş əsasında sığortaya çıxışının artırılması baxımından nüfuzu artırmaq potensialına malikdir. Ənənəvi sığortaya təzyiq olaraq satış şəbəkəsi üçüncü tərəflər kimi strukturlaşdırılmış fənlər üzrə onlayn brokerləri və konsolidatorları daha mürəkkəb sığortalara keçməyə və sığorta ekosistemində yeni rollar tapmağa məcbur edəcək. Daha mürəkkəb sahələrdə sığorta xidmətlərinin dəyər zənciri boyunca ənənəvi satış şəbəkəsi ilə Inshortek startapları arasında əməkdaşlıq və sinerji İranda sığorta bazarının genişlənməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, sorğu iştirakçısı müsahibənin bir hissəsində bir neçə onlayn

və ya ümumiləşdirici brokerin girişini və fəaliyyətini tənqid etməsinə baxmayaraq, məsələni yaxşı qiymətləndirir və sığorta sənayesinin rəqabət qabiliyyətini və böyüməsini təşviq edir.

Sığorta nüfuzunun inkişafı üçün perspektiv planlar: Sığorta sənayesinin kommersiya sığortasında nüfuzunun 7%-ə çatdırılması ilə bağlı Altıncı İnkişaf Planının məqsədlərinə nail olunmaması təcrübəsi, ənənəvi sığorta metodlarının digər iqtisadi, sosial sığorta ilə yanaşı, makro planların və sığortanın inkişafının məqsədlərinə tam nail ola bilmədiyini göstərir. Sığorta sənayesinin inkişafı da daxil olmaqla, rəqəmsal transformasiyanın bəzi təsirlərinə çıxışın yaxşılaşdırılması, bazar guşələrinə diqqətin cəmlənməsi, yeni məhsulların və xidmətlərin hazırlanması, sığorta məhsulları üçün marketinq strategiyalarının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi şirkət mütəxəssislərinin və elmi-tədqiqat işçilərinin daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Buna görə də, upstream proqramlarının məqsəd və strategiyalarına nail olmaq baxımından rəqəmsal transformasiya təkcə bir alət kimi deyil, sığorta məhsulları və xidmətlərinin dəyər zəncirində paradiqma dəyişikliyi kimi çıxış edəcək və sığorta sənayesini öz həqiqi vəziyyətinə gətirmək qabiliyyətinə malik olacaqdır.

Sığortaçıların xüsusiyyətləri və gözləntilərindəki meyllər və dəyişikliklər. İstehlakçı davranışı sahəsində iki ümumi və qlobal tendensiya-fərdi xidmətlər almaq üçün dərhal xidmətlər və məhdudiyyətsiz giriş, məhsul və xidmətlərdə iştirakı təmin etmək – özünü büruzə verir. Bütün ölçülərdə fərdi sığorta ehtiyaclarına əsaslanan məhsul və xidmətlərin alınması, o cümlədən sığorta təminatı və xidmətləri ödəmək istəyi, tanıtım strategiyaları və kommunikasiya kanalları, qarşılıqlı əlaqə və xidmətlərin alınması bazarda aydın şəkildə özünü göstərir. Sığortaçının davranışına əsaslanan risk və sığortanın iki yanaşmasına əsaslanan məhsul və xidmətin inkişafı yanaşmaları sığorta məhsulları və xidmətləri almaq ehtiyacına əsaslanan fərdilik meylini əks etdirir. Zəif müştəri xidməti qarşısında daha az tolerantlıq və tərəddüd etməmək və brend haqqında mənfi məqamları dərc etməklə rəqəmsal transformasiya dövründə təchizatçılara təsir etmək üçün güclü bir vasitə kimi onların səsinə diqqət yetirmək göz qabağındadır [16]. Nəhayət, araşdırmalar açıq şəkildə göstərir ki, müştərilər alternativ paylama kanallarından istifadə etməyə və innovativ məhsullar almağa meyllidirlər [3].

Müsahibələrdən və sorğulardan əldə edilən məlumatların təhlilinə əsasən, sığortaçıların alınan xidmətin keyfiyyəti ilə bağlı gözləntiləri, texnoloji yeniliklər, digər sənaye və xidmət sahələrindəki irəliləyişlər, xüsusilə də, almaq üçün vaxt və səy baxımından hədəf, istinad nöqtəsi, sığorta cərimələri dəyişmişdir.

Dekonstruktiv texnologiya meylləri. Artificial saytına görə, sığorta sənayesi 2022-ci ildə maliyyə bazarı seqmentlərindən biri kimi fərdiləşdirilmiş reklam kampaniyalarını təmin etmək üçün marketinq və satışın avtomatlaşdırılması, məlumatlara əsaslanan marketinq strategiyaları, rəqəmsal transformasiya və artan maliyyə tendensiyasını əhatə edir. 2017-ci ildən 2021-ci ilə qədər (təxminən 78,7 milyard dollar) rəqəmsal sığorta xidmətlərinin, o cümlədən süni intellekt və avtomatlaşdırmanın artan inkişafı və genişlənməsi Covid-19 effektləri ilə dataya əsaslanan cavablardır [17]. Proqnozlara görə, 2022-ci ildə rəqəmsal transformasiyanın dəyəri 1,78 trilyon dollar, 2020-2023-cü illər arasında rəqəmsal transformasiyaya ümumi birbaşa investisiya 7 trilyon dollar həcmində qiymətləndirilir [18]. Bu portfellərə investisiya 2012-ci ildəki 348 milyon dollardan 2021-ci ilin birinci rübündə 7,376 milyon dollara yüksəldi [19]. 2020-ci ildə onlayn pərakəndə satışın qlobal dəyəri təqribən 4,2 trilyon dollar təşkil edib və proqnozlaşdırılır ki, 2024-cü ilə qədər ümumi pərakəndə satış sənayesinin təxminən 21,8%-i onlayn olacaq [20]. Onlayn olaraq biz eyni statistika ilə kifayətlənirik. 2021-ci ildə 2,14 milyard insan onlayn alış-veriş edib. 2016-cı ildə bu rəqəm 1,66 milyard insan olub [21].

Əldə edilən məlumatların təhlili göstərir ki, kommunikasiya əsrinin tələbləri rəqəmsal transformasiyanı qaçılmaz edib.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, məhsulun təbiəti, sığorta prosesi və sığorta məhsullarının marketinqinin idarə edilməsi, rəqabət strukturu sığortanın nüfuzunun inkişafı üçün planlar, sığortaçıların xüsusiyyətlərində və gözləntilərində tendensiyalar və dəyişikliklər və dekonstruktiv texnoloji meyillər sığorta şirkətlərini rəqəmsal transformasiyaya doğru güclü şəkildə təhrik edir. Rəqəmsal transformasiya sığorta sənayesinin əksər problemlərini həll etmək və bütün iştirakçıları rəqabətli və zövqlü şəkildə müştəri ətrafında mərkəzləşdirmək və inteqrasiya etmək qabiliyyətinə malikdir. Beləliklə, sığorta sənayesi indi böyük bir seçimlə, yəni kollektiv fayda və ya səhlənkarlığa əsaslanan və artan çağırışlar həlqəsində olan bütün aktorların iştirakı ilə rəqəmsal transformasiyanın səmərəli həyata keçirilməsi ilə qarşı-qarşıyadır.

Rəqəmsal transformasiyanın paradiqma dəyişikliyi və ya proses islahatı olduğu ilə bağlı araşdırma məqsədinə cavab olaraq demək lazımdır ki, İranda sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiya islahatlarda, fundamental yanaşmalarda dəyişiklik, sığorta məhsulları və xidmətlərinin dəyər zənciri boyunca düşüncə tərzində, anlayışların, biznes modellərinin və proseslərin yenidən müəyyən edilməsi zəruridir. Başqa sözlə, sığorta sənayesində mövcud fərziyyələr, yanaşmalar, strategiyalar və biznes metodları dəyişən sığorta sənayesinin ehtiyaclarını qarşılamaq iqtidarında deyil və sığorta sənayesi incə, innovativ bir siyasət həyata keçirməlidir. Mühüm məsələ sığorta sənayesi menecerlərinin və siyasətçilərin rəqəmsal transformasiyanı elektron sığorta satışları kimi dəyər zəncirinin kiçik hissələrinə endirməmək üçün diqqətli olmaları lazımdır. Startaplar dəyər zəncirinin satış nöqtəsinə diqqət yetirir və biznes modelinin digər aspektlərinə məhəl qoymurlar. Məsələn, onlayn monitorinq və iri məbləğli sığorta müqavilələrində zərərin qarşısını almaq üçün texnoloji təşəbbüslərdən, yaxud risklərin qiymətləndirilməsində süni intellektdən istifadə etmək və sair təşəbbüslər sığorta bazarının digər seqmentlərinə ziyan vurur və, ümumiyyətlə, gözlənilən faydaları verə bilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Barker, J. A. (1993). *Paradigms: The Business of Discovering the Future*. Harper Business.
2. Veldhoven, Z. Van, Alaswad, A., Barrett, A., Robinson, M. R., & Vanthienen, J. (2021). Digital Transformation in the Property and Casualty Insurance Industry. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, *12*(5), 138–143. doi: 10.18178/ijtef.2021.12.5.708
3. Pareek, M., Pandey, M. K., & Priyadarshi, P. (2020). Emerging technologies enabling the digital transformation of motor insurance in India. *INDIAN JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY*,
4. Maslova, L., & Ilina, A. (2020). Digital transformation of Russian insurance companies. *CEUR Workshop Proceedings*, *2570*.
5. Dirnberger, E., Urban, M., & Von Hülsen, B. (2018). *Start , Enable , and Scale digital transformation in insurance*. BCG. https://image-src.bcg.com/Images/BCG-Start-Enable-and-Scale-Digital-Transformation-in-Insurance-Oct-2018_tcm9-212089.pdf
6. Lyskawa, K., Kedra, A., Klapkiv, L., & Klapkiv, J. (2019). DIGITALIZATION IN INSURANCE COMPANIES. *CONTEMPORARY ISSUES IN BUSINESS, MANAGEMENT AND ECONOMICS ENGINEERING'2019*.
7. Ferrieres, M. (2021). *A Literature Review on Digital Disruption in the Context of the Insurance Industry* (Issue April). University of Chicago.
8. Babu, M. M., & Mamun, M. Z. (2009). Customer Perception of Success Factors of Insurance Agents: An Emperical Study in Bangladesh. *The Journal of Risk Management and Insurance*, *13*(1), 62–79. https://jrmi.au.edu/index.php/jrmi/article/view/106
9. Stepanova, K. (2019). *Why is public trust in insurance still so low?* Insurance Business. https://www.insurancebusinessmag.com/nz/news/breaking-news/why-is-public-trust-in-insurance-still-so-low-171630.aspx

10. Braun, A., & Schreiber, F. (2017). The Current InsurTech Landscape: Business Models and Disruptive Potential. In *Institute of Insurance Economics I.VW-HSG, University of St. Gallen,*.
11. Bohnert, A., Fritzsche, A., & Gregor, S. (2019). Digital agendas in the insurance industry: the importance of comprehensive approaches†. *Geneva Papers on Risk and Insurance: Issues and Practice*, *44*(1). https://doi.org/10.1057/S41288-018-0109-0
12. Esfijani, Azam və Bəxtiyar Nəsrabadi, Hossein Əli və Bəxtiyar, Asiya, 1397, Sığorta sənayesində rəqəmsal transformasiya modelinin inkişafı, Sığorta və İnkişaf üzrə 25-ci Milli Konfrans, Tehran.Burada mövcuddur: https://civilica.com/doc/825886. Giriş tarixi: 2021-11-02
13. Kunreuther, H. C., Pauly, M. V, & McMorrow, S. (2013). Insurance and behavioral economics: Improving decisions in the most misunderstood industry. In *Insurance and Behavioral Economics: Improving Decisions in the Most Misunderstood Industry* (Vol. 9780521845). https://doi.org/10.1017/CBO9781139050319
14. Klein, R. W. (2012). Principles for insurance regulation: An evaluation of current practices and potential reforms. *The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, *37*(1), 175–199.
15. Koprivica, M. (2018). *INSURTECH: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR THE INSURANCE SECTOR*. 619–625. https://doi.org/10.31410/itema.2018.619
16. Yasav, & Sue. (2015). The impact of digital technology on consumer purchase behavior. *Journal of Financial Perspectives*, *3*(3), 166–170. https://ideas.repec.org/a/ris/jofipe/0094.html
17. Watts, M. (2021). *The biggest insurance industry trends in 2022*. Artificial. https://artificial.io/company/blog/7-insurance-industry-trends-for-2021
18. Miltz, K. (2021). *Global digital transformation spending 2024 | Statista*. Statista. https://www.statista.com/statistics/870924/worldwide-digital-transformation-market-size/
19. Quarterly InsurTech Briefing Q2. (2021). *Willis Towers Watson*. https://www.willistowerswatson.com/en-CA/Insights/2021/07/quarterly-insurtech-briefing-q2-2021
20. Coppola, D. (2021b). *E-commerce worldwide - statistics & facts*. Statista. https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/#dossierKeyfigures
21. Coppola, D. (2021a). *Digital buyers worldwide 2021*. Statista. https://www.statista.com/statistics/251666/number-of-digital-buyers-worldwide/

Масуд Бадин,
Азербайджанская Национальная Академия Наук
Докторант Института экономики

Цифровая трансформация страховой отрасли в Исламской Республике Иран: парадигма, передача или процесс исправления

Резюме

Цель исследования заключается в том, что страховая отрасль Ирана претерпела стратегический сдвиг в своем развитии. Кажется, что даже сейчас, с появлением передовых технологий, она претерпевает коренные изменения. Таким образом, это исследование направлено на изучение влияния и реконструкции цифровой трансформации на страховую отрасль с использованием подхода детального исследования и качественного анализа контента.

Методология исследования – интервью и опросами 15 участников, включая представителей и брокеров, ИТ-менеджеров и лидеров страховой отрасли, до достижения теоретической полноты информации. Затем он был закодирован и классифицирован с использованием подхода редактирования. Были использованы такие методы исследования, как реле-

вантность данных, процесс исследования, метод выборки, выбор контента, чувствительность исследователя, удобство использования, логика и глубина результатов.

Важность применения исследования - предложения и рекомендации, выдвинутые автором, могут быть использованы в качестве вспомогательного материала при применении цифровой трансформации страховой отрасли в Иране.

Выводы. Согласно исследованию, цифровая трансформация — это не только инструмент для упрощения процессов, снижения затрат или улучшения доступа, но также изменение парадигмы и стратегический поворотный момент в страховом бизнесе в Иране. Устойчивый экономический рост и развитие обеспечат развитие сбалансированной страховой отрасли в Иране.

Оригинальность и научная новизна исследования - предложенные автором новые научные подходы оригинальны и направлены на повышение эффективности деятельности страховых компаний.

Ключевые слова: цифровая трансформация, цифровизация, смена парадигмы, страховая отрасль, бизнес-модели.

Masood Badin,
Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctoral student at the Institute of Economics

Digital Transformation of the Insurance Industry in the Islamic Republic of Iran: paradigm, transfer, or correction process

Summary

The purpose of the study is that the Iranian insurance industry has undergone a strategic shift in its development. It seems that even now, with the advent of advanced technologies, it is undergoing fundamental changes. Thus, this study aims to explore the impact and reconstruction of digital transformation on the insurance industry using a detailed research approach and qualitative content analysis.

Research Methodology - The article continued with interviews and surveys of 15 participants, including representatives and brokers, IT managers and leaders of the insurance industry, until the theoretical completeness of the information was reached. It was then coded and classified using an editing approach. Research methods such as data relevance, research process, sampling method, content selection, researcher sensitivity, usability, logic, and depth of results were used.

Importance of applying the study - the suggestions and recommendations put forward by the author can be used as supporting material in applying the digital transformation of the insurance industry in Iran.

Conclusions. According to the study, digital transformation is not only a tool to simplify processes, reduce costs or improve access, but also a paradigm shift and a strategic turning point in the insurance business in Iran. Sustainable economic growth and development will ensure the development of a balanced insurance industry in Iran.

Originality and scientific novelty of the research - the new scientific approaches proposed by the author are original and aimed at improving the efficiency of insurance companies.

Key words: digital transformation, digitalization, paradigm shift, insurance industry, business models.

UOT 330.341.1:62

Nərmin Mədəd qızı SƏTTƏROVA
“Odlar Yurdu” Universitetinin
“İqtisadıyyat” kafedrasının doktorantı
e-mail: sattarova.narmin95@mail.ru

İNNOVASİYA POTENSİALININ TƏDQİQİNİN KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

XXI əsrin ilk onillikləri üçün insan fəaliyyətinin bütün sahələrində innovasiya amilinin rolunun artması xarakterik olmuşdur. Dinamik inkişafın başlıca şərti kimi innovasiya potensialına münasibət, tədqiqatçılar və mütəxəssislər tərəfindən kifayət qədər fərqlidir. Odur ki, innovasiyalı inkişaf müstəvisində müvafiq potensialın tədqiqinin konseptual məsələlərinin həlli xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi – innovasiyalı inkişaf tələbləri baxımından iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif səviyyələrində innovasiya potensialının mahiyyətinin açıqlanması və strukturunun xarakteristikası, həmin potensialın reallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat prosesində müşahidə, təhlil və sintez, elmi abstraksiya və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - əldə edilən nəticələr istehsal sahələrinin innovasiyalı inkişafı imkanlarının qiymətləndirilməsində və innovasiyalı istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirlərinin icrası zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri - müəssisənin innovasiya potensialının mahiyyəti açıqlanmış, onun qiymətləndirilməsi üzrə yanaşmalar araşdırılmış, innovasiya potensialının strukturu xarakterizə edilmiş, həmin potensialın reallaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - innovasiya potensialı anlayışına münasibətdə fərqli mövqelər müqayisəli təhlil edilməklə həmin anlayış dəqiqləşdirilmiş, innovasiya potensialının reallaşdırılması imkanları səciyyələndirilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya potensialı, mahiyyət, müəssisə, struktur, reallaşdırma istiqamətləri, amillər, resurs, yanaşma.

Giriş

Mövcud və gözlənilən reallıq iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin və onun nəticələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində innovasiya amilinin həlledici rola malik olduğunu göstərir. İnnovasiyalı fəaliyyətin və ümumilikdə innovasiyalı inkişafın həlledici şərti kimi innovasiya potensialı anlayışına münasibət birmənalı deyildir. Həmin anlayışa fərqli yanaşmalar, bir sıra neqativ təsirləri ilə yanaşı, həmçinin vahid metodoloji bazanın işlənib hazırlanmasına mane olur.

İnnovasiya potensialının struktur-funksional xarakteristikalarının dəqiqləşdirilməsi, həmin potensialdan istifadə mühitinin iqtisadi və institusional baxımdan yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Digər tərəfdən innovasiya potensialına birmənalı elmi-nəzəri və təcrübi yanaşma prioritet sayılan fəaliyyət sahələrinə münasibətdə iqtisadi, təşkilati, hüquqi, ekoloji və digər aspektlərdə dövlət tərəfindən göstərilən diqqətin nəticələrinin səmərəliliyini artıra bilər. İnnovasiya potensialının tədqiqinin konseptual məsələlərinin həlli, habelə innovasiyalı inkişaf potensialının prioritetlərinin əsaslandırılması baxımından aktualdır. Təqdim edilən məqalədə qeyd edilən məsələlərin araşdırılması dinamik inkişaf edən milli iqtisadiyyatda innovasiya amilinin rolunu artırmağa yönəlmişdir.

İnnovasiya potensialının mahiyyəti və məzmununa fərqli yanaşmalar

Müasir dövrdə innovasiya amili iqtisadi fəaliyyətlərin səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin məqbul səviyyəsinin əldə edilməsində həlledici rola malikdir. Elmi biliklərin və ideyaların, kəşflərin və ixtiraların innovasiyaya çevrilməsi dövrünü əhatə edən innovasiya prosesinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, habelə nəticələri, indiyə qədər aparılmış tədqiqatlardan göründüyü

kimi innovasiya potensialından asılıdır. Odur ki, innovasiya potensialı anlayışına aydınlıq gətirməyə çalışaq. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, müvafiq mənbələrdə bu anlayışa münasibətdə kifayət qədər ciddi fikir ayrılıqları vardır. Belə vəziyyəti şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsi baxımından aşağıdakı mövqe diqqətə layiqdir. “İnnovasiya potensialının müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi alimlər tərəfindən bu terminin fərqli başa düşülməsi və bu sahədə kompleks metodoloji tədqiqatların olmaması ilə bağlıdır” [1, s.161]. Haqqında danışılan anlayışa yanaşmaların kifayət qədər geniş diapazonda fərqlənməsinin səbəbləri qismində - tədqiqatın məqsədi, innovasiyalı inkişafa açıqlıq, metodologiyanın təşəkkül mərhəsində olması, mövcud tədqiqatların nəticələrinə münasibət və s. qeyd oluna bilər.

İnnovasiya potensialına iqtisadi subyektlərin öz məqsədlərinə çatmaq üçün fəallaşdırıla bilən, indiyə qədər aşkar edilməmiş və istifadə olunmamış imkanların məcmusu kimi, elmi-texniki işlərin nəticələri, yeni texnika, texnologiya və məhsullar barədə informasiya ehtiyatları, innovasiyalı fəaliyyət üçün zəruri olan amillər və şərtlər sistemi kimi və s. baxanlar vardır. İnnovasiya potensialına ehtiyatlar kimi yanaşmanın əsasında, bir çox hallarda əslində informasiya ehtiyatlarında əks olunan imkanlar kimi münasibət göstərilir.

İnnovasiyaların yaranması, yayılması və istifadəsi prosesində informasiya amilinin həlledici rolu, təbii ki, diskussiya obyekti deyildir. Bir əsrdən artıq dövrdə informasiyaya ən qiymətli resurs kimi yanaşılması paradiqması formalaşmışdır. Bu paradiqmada yeniliklərin yaranması və yayılmasında informasiyanın aparıcı və alternativsiz rolu mərkəzi yer tutur. İnnovasiya potensialının yeni ideyalara rəvac verə bilməsi ehtimalı, yeni texnika, texnologiya və məhsullar barədə informasiya ehtiyatlarının xarakteristikaları ilə əlaqədardır. Belə ki, innovasiya potensialı və informasiya ehtiyatları arasında qarşılıqlı fəallaşdırıcı təsir mühiti sayəsində həmin ehtiyatlar müvafiq potensial formalaşdırmaqla yeni ideyalar üçün impuls rolu oynayır.

Müvafiq mənbələrdə innovasiya potensialı anlayışına resurs, nəticəli və kompleks yanaşmaların fərqləndirilməsinə daha çox rast gəlinir. Həmin fərqləri doğuran səbəblər üzərində xüsusi olaraq dayanmadan, təkcə onu qeyd edək ki, maddi və qeyri-maddi resursların qruplaşdırılması əlamətləri dəqiqləşdikcə innovasiya potensialı anlayışına resurs və nəticəli yanaşmaların yaxınlaşması baş verə bilər. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, innovasiya potensialının qiymətləndirilməsinə resurs yanaşması halında – “innovasiya potensialı müəssisədə innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsini təmin edən resursların məcmusu kimi qəbul edilir. Nəticəli yanaşma - innovasiya potensialı müəssisənin innovativ məhsul yaratmaq üçün mövcud resurslardan istifadə etmək qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Kompleks yanaşma - resurs yanaşması və nəticəli yanaşmanı birləşdirir” [2, s.129].

İnnovasiya potensialı innovasiyalı fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan müxtəlif növ resursların sistemli və dinamik məcmusudur. İlkin yanaşmada - innovasiya potensialı ölkə, ölkədaxili region, şəhər və müəssisə səviyyəsində yeni ideyalar, texnologiya və məhsullar yaratmaq, yaymaq qabiliyyətini şərtləndirən xüsusiyyətlərin məcmusu kimi qəbul edilir. İnnovasiya proseslərində innovasiya potensialının roluna münasibətdə, onun sistem əmələ gətirən tərkib elementlərinin təsnifatına aşağıdakı yanaşma, zənnimizcə məqbul sayıla bilər: “1. Sistemin məqsədəuyğun (cəmiyyət tərəfindən tələb olunan) yenilikləri əsaslandırmaq və inkişaf etdirmək qabiliyyəti; 2. Sistemin innovasiyanı kommersiya dəyərinə çevirmək qabiliyyəti; 3. Sistemin innovativ məhsulu yaymaq qabiliyyəti” [1, s. 161].

İnnovasiya potensialının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi məsələlərinə daha sonra baxılacaqdır. Burada isə, təkcə onu qeyd edək ki, innovasiya potensialının özü “şirkətin innovasiya proseslərini reallaşdırma qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricisi” [3, s. 716] kimi qəbul edilə bilir. Zənnimizcə burada göstəricilər sistemi ifadəsi daha doğrudur.

Resursların innovasiya yönümlü bölgüsünün optimallaşdırılması, institusional təminatının təkmilləşdirilməsini və bilik mühəndisliyi sayəsində yaradıcılıq potensialının fəallaşdırılmasını nəzərdə tutmalıdır. Belə bir mövqe ilə razılaşmamaq çətindir ki, “innovasiya potensialı innovasiya prosesi iştirakçısının müəyyən müddət və xərclər çərçivəsində iştirakçının rolunu əks etdirən

prosesin müvafiq hissəsində resursları və onun həyata keçirilməsi üçün təşkilati mexanizmi səfərbər etmək bacarığı, imkanı, hazırlığıdır” [4, s. 692]. Doğrudan da, innovasiya yönümlü inkişaf üçün maddi və qeyri-maddi resursların birgə istifadəsi təmin edilməlidir.

İnnovasiya potensialının təşkilati komponentlərinin dinamik sistem əmələ gətirməsi, bir çox hallarda təşkilati innovasiyaların yaranması və istifadəsini motivləşdirir. Təşkilati innovasiyaların reallaşdırdığı potensiala münasibətdə tədqiqatlarda idarəetmə aspekti, demək olar ki, üstünlük təşkil edir [5, s. 1154-1191].

“Müəssisənin innovasiya potensialına texniki, təşkilati, iqtisadi, sosial və hüquqi resurslar daxildir” [6, s. 89]. Həmin resursların istifadəsi zamanı qarşıya qoyulan dayanıqlı inkişaf tələbləri, onların innovasiya yönümlü nisbətlərinin tapılması məsələsini gündəliyə çıxarır.

İnnovasiya potensialının strukturuna dair

İnnovasiya potensialının strukturu, dinamik xarakterli olub, özünə çevik münasibət tələb edir. Belə ki, həmin potensial iqtisadi sistemin struktur-funksional dinamikasının vektorunu şərtləndirən əlamət rolunda çıxış edə bilir. Başqa sözlə, “innovasiya potensialı iqtisadi sistemin struktur-funksional xassələrinin dəyişdirilməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyətin məqbulluğunu və maksimum mümkün nəticəsini xarakterizə edən əlamətidir” [7, s. 90].

İnnovasiya potensialının kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi cəhdləri, iqtisadi tədqiqtlarda daha çox rast gəlinir. Bu baxımdan, aşağıdakı mövqeni diqqətəlayiq hesab edirik. "İnnovasiya potensialı dedikdə iqtisadi resursların miqdarı başa düşülür ki, hər bir konkret məqamda o cəmiyyətin öz inkişafı üçün istifadə edilə bilər. Bu resurslar makrosistemin aşağıdakı üç əsas sektoru arasında bölünür: elmi-texniki, təhsil, investisiya. Bu bölgü nəticəsində elmi-texniki potensial, təhsil potensialı, investisiya potensialı formalaşdırılır. Adları çəkilən seqmentlərin məcmusu da makrosistemin innovasiya potensialını formalaşdırır" [8, s. 82]. Haqqında danışılan mövqenin digər maraqlı cəhəti, təcrübi baxımdan makrosistemin innovasiya potensialının formalaşmasına məhsuldar yanaşılmasıdır.

İnnovasiya potensialının strukturunun müəyyən edilməsinə fərqli yanaşmalar, ilk növbədə həmin potensialın mahiyyətinə birmənalı yanaşmanın olmaması ilə əlaqədardır. İlkin yanaşmada müəssisənin innovasiya potensialının struktur əmələ gətirən əsas elementlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər: a) maddi resirsların innovasiya potensialı: əsas vəsaitlər; dövriyyə aktivləri; b) intellektual potensial: qeyri-material aktivləri; marketinq resursları; idarəetmə infrastruktur resursları; əmək resursları.

Müəssisənin innovasiya fəallığını şərtləndirən amil kimi innovasiya potensialının intellektual, təşkilati, bazar və maddi-texniki resursların kombinasiyasında formalaşdığı mövqeyində olan tədqiqatçıların fikrincə “intellektual potensial bilikdə olan dəyərdir; bazar potensialı münasibətlərə xas olan dəyərdir; material-texniki resurs müəssisənin əsas fondları, istehsal avadanlıqları, maliyyə resursları kimi müəssisənin maddi imkanlarında ifadə olunan dəyərdir; təşkilati potensial əqli mülkiyyət obyektləri, texnoloji, idarəetmə, istehsal, marketinq prosesləri ilə təmin edilən resursdur” [9]. Belə yanaşma, innovasiya potensialının mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün bilik amilinin roluna xüsusi önəm verilməsi ilə təqdirəlayiqdir.

İnnovasiyalı fəaliyyət mühitinə təsir baxımından innovasiya potensialına münasibət, məhsul, resurs və yenilik amillərinə vahid müstəvidə yanaşma cəhdidir. “İnnovasiya potensialı istehsal və təsərrüfat subyektlərinin aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyətinə imkan verən sistem kimi təqdim edilməlidir: yeni məhsulların istehsalı üçün istifadə olunan ənənəvi resurslar; ənənəvi məhsulların istehsalı üçün istifadə olunan yeni resurslar; son istehlak üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar kimi ortaya qoyulan yeniliklər” [10, s. 15].

İnnovasiya potensialının reallaşdırılmasında insan amili həlledici rola malikdir [11]. Kadr heyətinin potensialına münasibətdə də yanaşmalar nikbinliyi ilə fərqlənir. “Müəssisənin kadr heyətinin innovasiya potensialının inkişafı azından modernləşdirmə prosesinə xidmət edir” [11, s. 364]. Sonuncu fikrin innovasiyalı modernləşməyə də aid edilməsi, zənnimizcə məqsədəuyğundur.

Elmi, texniki və texnoloji imkanlara və infrastruktur təminatına, mövcud ehtiyatların hərəkətə

gətirilməsində insan amilinin aparıcı rolu, artıq qeyd olunduğu kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. “İnnovasiya potensialı aşağıdakı innovasiya fəaliyyəti ehtiyatları ilə xarakterizə olunur: - alim-təşkilatçı və alim-mütəxəssis, innovatika sahəsində təşkilatçı - mütəxəssis sistem kadrları, onların sayı, elm sahələri üzrə strukturu, bilik səviyyəsi; - maddi-texniki baza: iş yerlərinin müasir innovasiya və informasiya texnologiyaları, kompüter sistemləri, laboratoriya, istehsal və ofis avadanlıqları ilə təminatı və s.” [12, s. 19].

Müəssisələrin və elmi-texniki təşkilatların innovasiya potensialına ehtiyat və imkanlar müstəvisində baxıldıqda aşağıdakı yanaşma, zənnimizcə yolverilən dir:

a) ixtiraların, əldə edilmiş elmi və texniki-texnoloji işləmələrin ehtiyatı; b)istehsal və emal qurumlarının innovasiya infrastruktur imkanları; c) istehsal və elmi-texniki təşkilatın ümumi və innovasiya potensialının qarşılıqlı əlaqələrini şərtləndirən amillər; d) işçi heyətin innovasiyalı fəaliyyət imkanları.

İnnovasiya porensialının xüsusiyyətlərinə, ilk növbədə həmin potensialın strukturu müstəvisində münasibət məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, “innovasiya potensialının mürəkkəb sistem kimi təsnifatı onun əsas sistem xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir: funksionallıq, struktur, dinamizm. İnnovasiya potensialının hər bir növü və alt növü daxilində funksional, struktur və dinamik yanaşmalar əsasında müəyyən idarəetmə səviyyəsinə, sənayeyə, subyektlərə, fəaliyyət miqyasına mənsubiyyətə əsaslanan müxtəlif növ innovasiya potensialını birləşdirən siniflər, alt siniflər ayırd edilə bilər” [13, s.35]. Həmin təsnifatda funksional əlamət üzrə - qrupa tədqiqat, mənimsəmə və tətbiqi innovasiya potensialı, səviyyə əlaməti üzrə - lokal, regional və milli innovasiya potensialı, dinamika əlaməti üzrə- artan, sönən və davamlı innovasiya potensialı fərqləndirilir.

“İnnovasiya potensialı aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri əhatə etməlidir: innovasiya potensialı – regionun sosial-iqtisadi potensialının altsistemidir. Burada ümumi potensialın bütün hissələri birbiri ilə sıx əlaqəlidir; innovasiya potensialı – səmərəli innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün inkişaf səviyyəsi kifayət edən balanslanmış ehtiyatlardır; innovasiya potensialına innovasiya fəaliyyətini təmin edən təşkilati və institusional mexanizmləri aiddir; innovasiya potensalı – istifadə edilməyən ehtiyatların gizli imkanlarıdır; innovasiya potensialı – iqtisadi sistemi olan ehtiyatların yeni keyfiyyət vəziyyətinə transformasiya əsasında dəyişilməsi, yaxşılaşdırılması, tərəqqisi qabiliyyətinin müəyyən xarakteristikasıdır” [8, s. 83].

İnnovasiya potensialının reallaşdırılması imkanları və istiqamətləri

İnnovasiya potensialının reallaşdırılması innovasiyalı inkişaf proseslərində baş verir. Həmin proseslər mürəkkəb olub, etibarlı surətdə proqnozlaşdırıla bilmir. Bu və digər səbəblərdən innovasiya potensialının reallaşdırılması prosesinə münasibətdə də fərqli yanaşmalar rast gəlinir (14). Haqqında danışılan fərqlər, əhəmiyyətli dərəcədə innovasiya potensialının reallaşdırılması imkanlarına münasibətdə tədqiqat məqsədinin və ya təcrübi ehtiyacın önə çəkilməsi, innovasiya potensialına münasibətdə metodoloji bazanın, əsasən təşəkkülü səviyyəsindən çıxış edilməsi halları ilə şərtlənir.

İnnovasiyalı fəaliyyət, məhdud, lakin zəruri müddətdə aktual olan ənənəvi fəaliyyətlərlə birgəlik tələblərinə etinasız olmamalıdır. Bu baxımdan sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə innovasiya potensialının reallaşdırılması prosesi kimi innovasiyalı fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi parametrləri kimi aşağıdakılar önə çəkilir: “məhsulların keyfiyyət və istehsalın səmərəliliyi baxımından rəqabət qabiliyyətinin artırılması; ənənəvi texnologiyanın stabil idarə edilməsi və innovasiyalı fəaliyyət üçün resursların dəyəri arasında balans; mövcud sistemin idarəetmə prosesi ilə birgə sistemin dəyişiklikləri qavramaq qabiliyyətinin inkişafı; innovasiyalı fəaliyyət üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanmasında sosial-iqtisadi sistemin bütün elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili” [7, s. 91-92].

Müəssisə səviyyəsində innovasiya potensialının reallaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin təsnifatına aşağıdakı yanaşma, zənnimizcə diqqətəlayiqdir (şəkil).

<table>
<tr><td colspan="2"></td><td></td><td></td><td rowspan="2">Yeni texnologiya və texnikanın layihələndirilməsi, yaradılması və istifadəsi</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="6">Müəssisənin innovasiya potensialının reallaşdırıl-masının əsas istiqamətləri</td><td rowspan="3">Elmi-texniki</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td></td><td>Yeni və keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmış enerji və material növlərinin işlənib hazırlanması və istifadəsi</td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">Yeni və modernləşdirilmiş son məhsulun yaradılması və hazırlanması, onun material tuumunun azaldılması</td></tr>
<tr><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td rowspan="3">Təşkilati</td><td></td><td>İstehsalın, əməyin və idarəetmə proseslərinin təşkilinin mövcud metodlarının təkmilləşdirilməsi, yeni metod və formalarının yaradılması</td></tr>
<tr><td></td><td>Təsərrüfat mexanizminin ayrı-ayrı və ya bütün yeni elementlərinin işlənib hazırlanması və istifadəsi</td></tr>
<tr><td></td><td>İnsan amilinin fəallaşdırılmasının yeni formalarının tətbiqi və qanunvericiliyə riayət olunması</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td><td rowspan="2">İnvestisiya</td><td></td><td>Müəssisənin investisiya siyasəti və strategiyasının əsaslandırılması və faktiki reallaşdırılması</td></tr>
<tr><td></td><td>Müəssisənin investisiya resurslarının məqsədyönlü surətdə formalaşdırılması</td></tr>
<tr><td colspan="4"></td><td>İnvestisiya layihələrinin cəlbediciliyinin müəyyən edilməsi və investisiyalaşdırmanın səmərəliliyinin monitorinqi</td></tr>
</table>

Şəkil 1.1.Müəssisənin innovasiya potensialının reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri
İlkin mənbə: [6].

Şəkildən göründüyü kimi müəssisənin innovasiya potensialının reallaşdırılmasının elmi-texniki, təşkilat və investisiya istiqamətləri üzrə həyata keçirilməli tədbirlər kompleksini əhatə etməsi nəzərdə tutulur. Bu halda, yeni texnologiya və texnikanın layihələndirilməsi, yaradılması və istifadəsi tədbirlərindən tutmuş, müəssisənin investisiya siyasəti və strategiyasının reallaşdırılmasına və səmərəliliyin monitorinqinə qədər geniş spektrdə işlər yerinə yetirilməlidir.

İnnovasiya potensialını və onun reallaşdırılması prioritetlərini şərtləndirən amillər qismində bazarın cari vəziyyəti, müştəri ehtiyacları, texnoloji-iqtisadi inkişaf baxımından gələcək meyillər və proqnozlar xüsusi qeyd edilməlidir. İnnovasiya potensialı üzrə proqnozlardan danışarkən yeri gəlmişkən qeyd edək ki, onlar əsasən makro səviyyə üçün daha çox işlənir. Bu baxımdan Rusiya nümunəsi maraqlıdır. “Uzunmüddətli perspektivdə innovasiya potensialı aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər: ölkədə makroiqtisadi qeyri-sabitlik risklərinin azaldılması; institutların və dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dövlət xərclərinin səmərəliliyi, inhisarçılığa, korrupsiyaya və biznesə hakimiyyət təzyiqinə qarşı mübarizə; dünya birliyi ilə açıqlıq və qarşılıqlı fəaliyyət siyasətinin tətbiqi; elektron hökumətin və elektron demokratiyanın hərtərəfli inkişafının qurulması; elm və tədqiqat və inkişaf sektorunun maliyyələşdirilməsinin artırılması, təhsil və elmi infrastrukturun səmərəliliyi” [15, s.56].

İnnovasiya potensialının reallaşdırılması prosesləri kimi innovasiyalı fəaliyyət yeniliklərə ehtiyacdan tutmuş, onun iqtisadi məqsədəuyğunluğunun təmin edilməsinə qədər bütün mərhələlərdə aşağıdakı qabiliyyətləri nümayiş etdirməlidir “sistemin məqsədəuyğun (cəmiyyət tərəfindən tələb olunan) yenilikləri əsaslandırmaq və inkişaf etdirmək qabiliyyəti; sistemin innovasiyanı kommer-

siya dəyərinə çevirmək qabiliyyəti; sistemin innovativ məhsulu yaymaq qabiliyyəti"[1, s.166].

Zənnimizcə, innovasiya potensialı - innovasiyalı fəaliyyətlərin ilkin texnoloji-iqtisadi və institusional şərti, müxtəlif resursların zəruri həcmi və nisbəti, iqtisadi subyektlərin innovasiyalı məhsul istehsalı imkanları və qabiliyyəti kimi xarakterizə oluna bilər. Başqa sözlə, innovasiya potensialının səciyyələndirilməsində allokasiya effektinin (məhdud resursların səmərəli bölgüsündən əldə edilən effektin) əsas xarakteristikalarından istifadə oluna bilər.

Nəticə

İqtisadi fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərində inkişafın innovasiya potensialının tədqiqinin konseptual məsələlərinin həlli istiqamətində hər bir addım, ölkə, region və müəssisə səviyyəsində həmin fəaliyyətin səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyəti baxımından elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

İnnovasiya potensialı anlayışına resurs və nəticəli yanaşmaları birləşdirən kompleks yanaşmanın tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, müxtəlif səviyyələrdə innovasiya potensialının müəyyən edilməsinə resurs və nəticəli yanaşmaların bir-birinə yaxınlaşması imkanlarının araşdırılması tövsiyə olunur. Ehtimal etmək olar ki, bu yanaşmaların fərqli cəhətləri maddi və qeyri-maddi resursların təsnifat əlamətlərinin birmənalı müəyyən edilməsi halında azala bilər. İnnovasiya potensialının reallaşdırılması prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından həmin potensialın faktiki vəziyyətinin informasiya-təhlil altsisteminin təkmilləşdirilməsi, elmi-texnoloji və institusional potensialın fəallıq səviyyəsinin optimallaşdırılması baxımından məhsuldar yanaşmadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Тхабит А.Ф. К вопросу о понятии инновационного потенциала корпорации// Фундаментальные исследования. 2014. № 8-1. С. 161-166; URL: https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34527 (дата обращения: 26.11.2021
2. Шамина Л.К.Система показателей оценки инновационного потенциала предприятия// Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. №1, 2011, с.128-132
3. Shamil M.Valitov, Almaz Kh. Khakimov. Innovative Potential as a Framework of Innovative Strategy for Enterprise Development//Procedia Economics and Finance. Volume 24, 2015, Pages 716-721
4. Баранчеев, В.П. Управление инновациями [Текст] / В.П. Баранчеев, Н.П. Масленникова, В.П. Мишин. - М.: Юрайт-Издат, 2009. 711 с.
5. Crossan M.M., Apaydin M., 2010. A Multi-Dimensional Framework of Organizational Innovation: A Systematic Review of the Literature. Journal of Management Studies, 47(6), 1154-1191
6. Акулова Н.Г., Урусов А.С. Сущность и структура инновационного потенциала предприятия в системе антикризисного управления.*МИР* (Модернизация. Инновации. Развитие). 2014; 5(2(18)):86-90// https://www.mir-nayka.com/jour/article/view/170
7. Гуреев П. М., Гришин В. Н. Инновационный потенциал: проблемы определения и оценки// Инновации №4 (222), 2017, с.89-92
8. Hüseynova A.D. Elm və innovasiya fəaliyyəti: ölçmə və qiymətləndirmə, Bakı: TUNA, 2020, 374 s.
9. Устинова Л.Н., Абдуханова Н. Г., Ермолаева Д.А. Типология инновационного потенциала предприятия// Креативная экономика. 2020. Том 14. №12. С. 3451–3464. doi: 10.18334/ce. 14.12.111206
10. Косенко А.П., Коциски Д.Д., Маслак О.И. Перерва П.Г. Сакай Д.Д. Экономическая оценка инновационного потенциала. Харьков – Мишкольц, 2009, 165 с.

11. Kipervar E. A., Trunkina L. V. The formation and development of innovative potential of the company’s employees. Proceedings of the Voronezh State University of Engineering Technologies/ January 2016/ DOI:10.20914/2310-1202-2016-2-361-365, p.361-365
12. Qasımıv F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması va inkişaf perspektivləri. Bakı, “Elm”,2009, 416 s.
13. Антоненко И. В. Типология и классификация инновационного потенциала экономической системы //Проблемы современной экономики, № 2(34), 2010, с.33-37
14. Algina, M.V., & Bodnar, V.A. (2011). Innovative potential of economic system and its evaluation. Modern technologies of management, Vol. 1(1). Retrieved from: http://sovman.ru/article/ 0101
15. Krayneva, R., Bugaev, A., Zhuravleva, T., & Vojtovič, S. (2017). Management and promotion of economic innovation potential . Journal of International Studies, 10(1), 146-158. doi:10. 14254/2071-8330.2017/ 10-1/10, pp.146-158

Нармин Мадад кызы Саттарова
Докторант кафедры Экономия
Университета “Одлар Юрду”
e-mail: sattarova.narmin95@mail.ru

Концептуальные вопросы исследования инновационного потенциала

Резюме

Первые десятилетия XXI века характеризовались возрастанием роли инновационного фактора во всех сферах жизнедеятельности человека. Отношение исследователей и экспертов к инновационному потенциалу как ключевому условию динамичного развития разное. Поэтому решение концептуальных вопросов исследования потенциала в сфере инновационного развития особенно актуально.

Цель исследования - выявить сущность и структуру инновационного потенциала на разных уровнях экономической деятельности с точки зрения требований инновационного развития, выявить направления реализации этого потенциала.

Методология исследования - в процессе исследования использовались методы наблюдения, анализа и синтеза, научного абстрагирования и логического обобщения.

Значимость применения исследования - полученные результаты могут быть использованы при оценке возможностей инновационного развития производственных территорий и при реализации мероприятий по повышению эффективности инновационного производства.

Результаты исследования - разъяснена сущность инновационного потенциала предприятия, изучены подходы к его оценке, охарактеризована структура инновационного потенциала, обозначены направления реализации этого потенциала.

Оригинальность и научная новизна исследования - путем сравнительного анализа различных позиций уточнено понятие инновационного потенциала, охарактеризованы возможности реализации инновационного потенциала**.**

Ключевые слова: инновационный потенциал, сущность, предприятие, структура, направления реализации, факторы, ресурс, подход.

Narmin Madad Sattarova
Doctoral student of the department
Economy of “Odlar Yurdu” University
e-mail: sattarova.narmin95@mail.ru

Conceptual issues of research of innovative potential

Summary

The first decades of the XXI century were characterized by the growing role of the innovative factor in all spheres of human life. The attitude of researchers and experts to innovative potential as a key condition for dynamic development is different. Therefore, the solution of conceptual issues of studying the potential in the field of innovative development is of particular relevance.

The purpose of the study is to identify the essence and structure of innovative potential at different levels of economic activity in terms of the requirements of innovative development, to identify directions for realizing this potential.

Research methodology - in the process of research methods of observation, analysis and synthesis, scientific abstraction and logical generalization were used.

The significance of the research application - the results obtained can be used in assessing the possibilities of innovative development of industrial territories and in the implementation of measures to improve the efficiency of innovative production.

The results of the research - the essence of the innovative potential of the enterprise is explained, approaches to its assessment are studied, the structure of the innovative potential is characterized, the directions for the implementation of this potential are indicated.

The originality and scientific novelty of the research - by means of a comparative analysis of various positions, the concept of innovation potential has been clarified, the possibilities of implementing the innovation potential have been characterized.

Key words: innovative potential, essence, enterprise, structure, directions of implementation, factors, resource, approach.

UOT 338.28

Ülviyə Mahir qızı MƏMMƏDRƏHİMOVA
UNEC, Doktorantura mərkəzi, Ümumi iqtisadiyyat
E-mail:ulviyyam93@mail.ru

MÜASİR İKT-LƏR VƏ ONLARIN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi texnogen mədəniyyətin inkişaf tendensiyalarının hərtərəfli fəlsəfi təhlili və təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin müasir cəmiyyətin, mədəniyyətin və insanın formalaşmasında verdiyi dəyərin hərtərəfli təhlilindən ibarətdir.

İşin metodologiyası. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası, yerli və xarici alimlərin, qanunvericilik aktlarının, proqram sənədlərinin, Hökumətin sərəncamları və qərarlarının bu prosesin prioritet istiqamətinə dair məlumatlandırılması ilə bağlı psixoloji və pedaqoji müddəalardır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədris prosesində tələbələrin idrak fəaliyyətinin artırılması vasitəsi kimi müxtəlif növ İKT-dən istifadəyə dair metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmış və eksperimental sınaqdan keçirilmişdir ki, bu da müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

Tədqiqatın nəticələri kimi, ölkəmizdə İKT-nin inkişafı üçün böyük potensialların olmasını, təhsil müəssisələrinə öz informasiya texnologiyalarının inkişafı üçün dövlət tərəfindən əlverişli mühitin yaradılması, ildən-ilə statistik verilənlərdəki artımın nəzərəçarpacaq dərəcədə olmasını göstərmək olar.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ondan ibarətdir ki, nəzəri təhlil əsasında tədris prosesində İKT-dən tələbələrin idrak fəaliyyətinin artırılması vasitəsi kimi istifadənin potensial imkanları müəyyən edilir və eksperimental əsaslandırılır.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, təhsil, virtual reallıq, elektron təhsil resursları, informasiyalaşdırılma, informasiya cəmiyyəti, təlim modelləri.

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Müasir dünyada baş verən sosial inkişaf prosesləri sənaye cəmiyyətinin tədricən postindustrial, informasiya cəmiyyəti ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sosial inkişafa getdikcə təsir göstərir, informasiyalaşdırma prosesləri insanın bütün sosial təcrübələrinə, müasir cəmiyyətdə onun mövcudluğunun bütün məkanlarına təsir göstərir. Onların təsiri altında iqtisadiyyatda, siyasətdə, mədəniyyətdə, təhsildə dəyişikliklər baş verir. Bu şəraitdə informasiya əsas strateji resurslardan və sosial-mədəni inkişafın aparıcı amillərindən birinə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları isə insan fəaliyyətinin əsas vasitələrindən birinə çevrilir. Eyni zamanda, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafının məhsulu olan bilik bəşər sivilizasiyasının tərəqqisinin, texnogen sivilizasiyadan informasiya sivilizasiyasına keçidin hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi mövqe tutur. Bu texnologiyalar mədəni məkanı zəbt etməklə onun informasiya sivilizasiyasının inkişaf tendensiyalarına uyğun transformasiyasına, yenidən qurulmasına gətirib çıxarır. Odur ki, müasir dövrün aktual problemlərindən biri informasiyalaşdırmanın mədəni məkana təsirinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi texnogen mədəniyyətin inkişaf tendensiyalarının hərtərəfli fəlsəfi təhlili və təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin müasir cəmiyyətin, mədəniyyətin və insanın formalaşmasında verdiyi dəyərin hərtərəfli təhlilindən ibarətdir. Tədqiqatın aşağıdakı vəzifələri qoyulmuşdur:

1. müasir mədəniyyətin informasiya komponentini xarakterizə etmək;
2. təhsilin informasiya texnologiyalarının müasir mədəni məkanın formalaşmasına təsirinin müxtəlif aspektlərini öyrənmək və onların informasiya mədəniyyətinin formalaşması üçün əhəmiyyətini nümayiş etdirmək;

3. təhsilin informasiyalaşdırılmasının informasiya cəmiyyətinin mədəniyyətinə necə təsir etdiyini müəyyən etmək;
4. informasiya cəmiyyətinin mədəni məkanında insanın mövcudluğa uyğunlaşmasında təhsilin sosial-mədəni rolunun dəyişməsinin əsas tendensiyalarını təhlil etmək;
5. informasiya mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
6. təhsilin informasiyalaşdırılmasının informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına təsirini izləmək.

Məqsədlərə uyğun olaraq aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə edilmişdir:
1. psixoloji-pedaqoji, elmi-metodiki ədəbiyyatın nəzəri təhlili;
2. pedaqoji müşahidə, tələbələrin sınaqdan keçirilməsi, tədris və proqram sənədlərinin təhlili;
3. modelləşdirmə.

Tədqiqatın **obyekti** tədris prosesində tələbələr və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsidir. Tədqiqatın **predmetini** isə - tədris prosesində tələbələr və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin artırılması vasitəsi kimi İKT-dən istifadə şərtləri və imkanları təşkil edir.

Tədqiqatın **elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, nəzəri təhlil əsasında tədris prosesində İKT-dən tələbələrin idrak fəaliyyətinin artırılması vasitəsi kimi istifadənin potensial imkanları müəyyən edilir və eksperimental əsaslandırılır.

Tədqiqatın **praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, tədris prosesində tələbələrin idrak fəaliyyətinin artırılması vasitəsi kimi müxtəlif növ İKT-dən istifadəyə dair metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmış və eksperimental sınaqdan keçirilmişdir ki, bu da müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

İnformasiyalaşdırma təhsil sisteminin müasirləşdirilməsinin əsas yollarından biri kimi

İnformasiyalaşdırma bu gün təhsil sisteminin müasirləşdirilməsinin əsas yollarından biri kimi qəbul edilir. Bu, təkcə texnika və texnologiyanın inkişafı ilə deyil, həm də ilk növbədə informasiya cəmiyyətinin inkişafının yaratdığı dəyişikliklərlə bağlıdır ki, bu zaman informasiya və onunla işləmək bacarığı əsas dəyərə çevrilir. Müvafiq olaraq, müasir təhsil sisteminin əsas vəzifələrindən biri müasir cəmiyyətdə şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verən layihə və proqramların hazırlanmasıdır. Pedaqoji kollektivin əsas məqsədi hər bir uşağın qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması və inkişafı, möhkəm təməl biliyə malik və müasir həyat şəraitinə uyğunlaşa bilən şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaratmaqdır. Təhsilin informasiyalaşdırılması bu məqsədə çatmağın mühüm vasitələrindən biri kimi qəbul edilməlidir. Bu, modernləşmə prosesinin mərhələlərini müəyyən edən bir sıra ardıcıl vəzifələrin həllini özünə daxil edir: texniki təchizat, didaktik vasitələrin yaradılması, yeni tədris texnologiyalarının hazırlanması və s.

İnformasiya texnologiyalarının və telekommunikasiyanın inkişafı elmi və təhsil proqramlarının keyfiyyətcə yeni səviyyədə həyata keçirilməsinə zəmin yaradır. Yüksək sürətli telekommunikasiyanın yaradılması və real vaxtda texnologiyalarının inkişafı informasiya ehtiyatlarına və kompüter rabitə vasitələrinə məsafədən çıxış texnologiyaları əsasında qurulmuş təhsil mühitinin modellərini həyata keçirməyə imkan verir.

Bu cür texnologiyaların üstünlükləri göz qabağındadır. Onlar mürəkkəb problemlərin həlli üçün tədris və tədqiqat mərkəzlərinin maddi və hesablama resurslarını birləşdirməyə, aparıcı mütəxəssisləri cəlb etməyə və paylanmış tədqiqat laboratoriyaları yaratmağa, ortaq resurslara onlayn çıxışı təşkil etməyə və birgə hesablama və laboratoriya təcrübələrini həyata keçirməyə, birgə tədqiqat layihələri və təhsil proqramlarını həyata keçirməyə imkan verir.

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) mühüm keyfiyyəti onların çoxşaxəliliyidir, onlar informasiya mübadiləsi ilə bağlı istənilən fəaliyyətin təşkili üçün əsas, ümumi informasiya məkanının yaradılması üçün əsas ola bilər.

YUNESKO-nun qəbul etdiyi tərifə görə İT informasiyanın emalı və saxlanması ilə məşğul olan insanların əməyinin səmərəli təşkili üsullarını öyrənən bir-biri ilə əlaqəli elmi, texnoloji, mühəndislik fənlərinin məcmusudur. İT özü mürəkkəb təlim, yüksək ilkin xərclər və bilik tutumlu texnologiya tələb edir. Onların həyata keçirilməsi proqram təminatının yaradılmasından, mütəxəssislərin hazırlanması sistemlərində informasiya axınlarının formalaşmasından başlamalıdır.

Müasir İT-nin əsas xüsusiyyətləri:

1. müəyyən edilmiş alqoritmlərə uyğun olaraq informasiyanın kompüterlə işlənilməsi;
2. maşın daşıyıcılarında böyük həcmdə məlumatların saxlanması;
3. məhdud vaxtda uzun məsafələrə məlumat ötürülməsi.

İnformasiya texnologiyaları bir tərəfdən daim artan həcmdə toplanan biliklərlə, digər tərəfdən onların sosial istifadə imkanları və miqyası arasındakı ziddiyyətin həlli vasitəsi kimi yaranır. Beləliklə, İKT-nin ikili rolu ortaya çıxır: bir tərəfdən o, biliyin cəmiyyətin informasiya resursuna çevrilməsi vasitəsidir, digər tərəfdən isə sosial texnologiyaların həyata keçirilməsi və onların sosial və informasiya texnologiyalarına çevrilməsi vasitəsidir.

Təhsil prosesində onların tətbiqinin səmərəliliyini artırmaq üçün təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsas didaktik tələbləri təyin edək:

1. Müxtəlif didaktik materiallardan istifadədə motivasiya;
2. Elektron tədris resurslarının və kompüter tədris vasitələrinin rolunun, yerinin, təyinatının və istifadə vaxtının dəqiq müəyyən edilməsi;
3. Dərslərin keçirilməsində müəllimin aparıcı rolu;
4. Texnologiyaya yalnız təlimin keyfiyyətinə zəmanət verən komponentlərin tətbiqi;
5. Kompüter təliminin metodologiyasının təlim sessiyasının keçirilməsinin ümumi strategiyasına uyğunluğu;
6. elektron təhsil resurslarının, kompüter təlim proqramlarının tədris vasitələri toplusuna daxil edilməsinin sistemin bütün komponentlərinə yenidən baxılmasını və ümumi tədris metodikasının dəyişdirilməsini tələb etdiyinin nəzərə alınması;
7. Təlimin yüksək səviyyədə fərdiləşdirilməsinin təmin edilməsi;
8. Təlimdə sabit əks əlaqənin təmin edilməsi və s.

Tədrisin ümumi didaktik prinsiplərinin tətbiqi və tədris prosesində İKT-dən istifadəyə dair göstərilən tələblərin həyata keçirilməsi təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edəcəkdir. Buna görə də, onlar təhsilin məqsədləri və təhsil fəaliyyəti praktikasının elmi dərk edilməsi kontekstində, tədris prosesində İKT-dən istifadənin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi prinsiplərinə əsaslanaraq nəzərdən keçirilməlidir.

İKT həm müxtəlif proqram vasitələri, həm də tələbələrin yaradıcılığını inkişaf etdirmə üsulları ilə təhsil mühitinin imkanlarını genişləndirir. Bu proqram vasitələrinə simulyasiya proqramları, axtarış, intellektual təlim, ekspert sistemləri, işgüzar oyunlar üçün proqramlar daxildir. Əslində bütün müasir elektron dərsliklərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə onlar evristik, kreativ xarakterli tapşırıqlar təklif edir, birmənalı cavabı mümkün olmayan suallar qoyurlar və s. Kommunikasiya texnologiyaları yaradıcı fəaliyyəti aktivləşdirən metodları yeni formada həyata keçirməyə imkan verir. Tələbələr təkcə sinifdə və ya sinifdə deyil, həm də virtual olaraq, məsələn, dövri nəşrlərin, tədris mərkəzlərinin saytlarında keçirilən müzakirələrdə iştirak edə bilərlər. Müxtəlif təhsil müəssisələrinin tələbələri birgə yaradıcı layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edə bilərlər.

Laboratoriya avadanlıqlarının istifadəsi real vaxt rejimində nümayiş eksperimentini təşkil etməyə, materialın başa düşülməsini və onun mənimsənilməsini gücləndirməyə imkan verir. Peyk texnologiyalarından istifadə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində daha yüksək istifadə səviyyəsinə keçməyə imkan verir.

Təhsil sistemində İKT-dən istifadə onların kommunikativ komponentini aktuallaşdırır. Kompüter telekommunikasiyalarının təhsil sahəsinə daxil olması təhsil prosesinin texniki komponentinin təhsildə əsaslı dəyişikliyə səbəb olduğu zaman yeni təhsil texnologiyalarının inkişafına səbəb oldu. Təhsildə kompüter telekommunikasiyasının inkişafı yeni təhsil təcrübələrinin yaranmasına səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində bütövlükdə təhsil sisteminin transformasiyasına töhfə verdi. Tədris prosesinə telekommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi hesabına təhsil sahəsinin institusional, zaman və məkan çərçivələri ilə lokallaşdırılmış sərhədləri xeyli genişlənmişdir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edən təlim modelləri aşağıdakı ki-

mi xarakterizə edilə bilər:

- Öyrənmə modeli. Kompüterin, istifadəçi interfeysinin, proqramın öyrənilməsi və mənimsənilməsi.
- Varlıq modeli. Simulyasiya proqram mühitləri. Oyunlar, simulyatorlar, internet.
- Öz məlumatlarınızı idarə etmək üçün model. İnformasiya materiallarının formalaşması və toplanması, onların saxlanmasının təşkili, yenilənməsi və s.
- Texnoloji prosesə nəzarət modeli. Laboratoriya təcrübələrinin idarə edilməsi.
- Yaradıcılıq modeli. Kompüter bilik və yaradıcılıq vasitəsi kimi.
- Ünsiyyət modeli. Məsafədən ünsiyyət, təlim və təhsil.
- Məlumat əldə etmə modeli. Elektron ensiklopediyalardan və bələdçi kitablardan istifadə edərək məlumat axtarılması.
- Vasitəçi qarşılıqlı əlaqə modeli. Layihələrdə iştirak mütləq kompüterdən birbaşa istifadəni nəzərdə tutmur.

Təhsildə istifadə olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tipologiyası

İnformatika elminin kifayət qədər qısa tarixi üçün çoxlu sayda müxtəlif informasiya texnologiyaları artıq yaradılmışdır və onların bir çoxunun inkişafı ilə müasir insan demək olar ki, daim öz fəaliyyətinin müxtəlif növlərində geri qalır. Buna görə də müasir informasiya dünyasında özünü çarəsiz hiss etməmək üçün daim yeni texnologiyaların öyrənilməsi ilə özünü “qidalandırmaq” lazımdır.

Müasir təhsildə onlardan istifadənin üç əsas istiqamətini vurğulayaraq bəzi İKT-lərin mahiyyətini və tipologiyasını təsvir edək:

1) məlumatın təqdim edilməsi texnologiyaları (multimedia, hipermətn, virtual reallıq);

2) informasiya və süni intellekt sistemlərinin strukturlaşdırılması texnologiyaları (verilənlər bazaları, ekspert təlim sistemləri);

3) kommunikasiya texnologiyaları (müxtəlif səviyyəli şəbəkələr, telekommunikasiyalar).

Məlumatın təqdim edilməsi texnologiyaları. İnformasiya resursu - bəşəriyyətin bütün tarixi boyu toplanmış biliklər indiyədək əsasən passiv formada, çap məhsulları şəklində qorunub saxlanılmışdır. İnformasiya ilə işləmək üçün yeni vasitə kimi müasir kompüterlərə əsaslanan informasiya texnologiyalarının meydana çıxması ilə, məsələn, multimedia və hipermətn (hipermedia) texnologiyaları kimi texnologiyalar əsasında məlumatı passiv formadan aktiv fəaliyyət göstərən resursa köçürmək mümkün oldu.

Multimedia mətn, səs, qrafika, animasiya və video kimi müxtəlif tipli məlumatları birləşdirməyə imkan verən sürətlə inkişaf edən müasir informasiya texnologiyasıdır. Bunun nəticəsində informasiya elə təqdim olunur ki, insan eyni anda böyük miqdarda məlumatın istifadəsi, sürətli çıxış və onunla işləmək üçün interaktiv imkanlarla birgə, bir neçə duyğu orqanı ilə onu qavrayır.

Bu istiqamətdə başqa bir texnologiya **hipermətn** texnologiyasıdır. Hipermətn xüsusi strukturlaşdırılmış mətndir, qeyri-xətti şəkildə düzülür, ayrı-ayrı fraqmentlər şəklində bir-birinə keçidlər vasitəsilə bağlanır, nəticədə mətn budaqlanan ağac şəklində düzülür. Linklər istənilən mətn mənbəyinə istinad etməyi çox asanlaşdırır. Və biz burada kompüter siçanının bir hərəkəti ilə mənbənin tam mətnini dərhal əldə etmək imkanından danışırıq.

Multimedia hipermətnlə birlikdə hipermedia (hipermedia) vasitələrini təşkil edir. Bu zaman hipermətn təkcə mətn məlumatlarını deyil, həm də müxtəlif vizual və audio məlumatları ehtiva edir. Hipermediya məlumatının daşıyıcısı adətən lazer vasitəsilə oxunan müxtəlif tipli strukturlaşdırılmış məlumatların böyük həcmdə saxlanmasına imkan verən xüsusi optik kompakt diskdir. Tədris prosesində hipermedia texnologiyasından istifadə müxtəlif obyektləri, hadisələri və prosesləri modelləşdirmək və onlara interaktiv nəzarət etmək imkanı ilə təlimin effektivliyini artırmağa imkan verir.

Hipermedia sistemlərinin praktiki tətbiqi elektron kitabların yaranmasına səbəb olmuşdur. Onları şərti olaraq dörd sinfə bölmək olar: ensiklopedik, informasiya yönümlü, öyrədici, imtahan yönümlü.

Elektron dərslik müəllimin müstəqil və ya qismən iştirakı ilə İKT vasitəsi ilə hazırlıq kursunu və ya onun bölməsini mənimsəmək imkanı verən proqram-metodiki kompleksdir. Hər bir elektron dərslik adətən informasiya, təlim (əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün tapşırıqlar) və test (sualların fərdiləşdirilə bilən bankı, birbaşa test modulu, təhlil və qiymətləndirmə üçün ekspert modulu) hissələrindən ibarətdir.

Həyata keçirilməsinin çətinliklərinə baxmayaraq, təmassız informasiya əlaqəsinin yeni texnologiyası - **virtual reallıq,** mürəkkəb multimedia əməliyyat mühitləri və xüsusi cihazlardan istifadə edərək real ekrandan kənar dünyaya birbaşa giriş və mövcudluq illüziyasını yaratmaqla, təhsil məqsədləri üçün getdikcə daha çox istifadə olunur. Bu inkişaf edən texnologiya hipermedia vasitələrinin inkişafında əsaslı şəkildə fərqli, gələcək mərhələ kimi görünür. İstifadəçinin virtual reallıq sistemi ilə əlaqəsi telemonitor eynəkləri və xüsusi qurğu - güclə əks əlaqə effekti yaradan və əlcək interfeysindən istifadə edərək jestlərlə əlaqəni təmin edən joystring vasitəsilə həyata keçirilir. Tədris məqsədləri üçün virtual reallıq texnologiyasının tətbiqi dünyanın obyektlərinin, hadisələrinin və proseslərinin imitasiya, dizayn, modelləşdirmə fəaliyyətlərində təcrübənin formalaşmasına kömək edir.

Virtual reallıq (VR) təbiətdə mövcud olmayan, insanın təkcə müşahidəçi kimi deyil, həm də iştirakçı kimi tamamilə “başını qatacağı” süni dünyadır. Virtual reallıq sistemləri insana bu süni dünyada olmaq illüziyasını yaradan və bəzi hallarda ona öz obyektləri ilə manipulyasiya etməyə imkan verən texniki qurğular və proqramlardır.

Virtual reallıq texnologiyasının tətbiqində əsas çətinliklər kompüter proqram məhsullarının yaradılması üçün proqram vasitələrinin mürəkkəbliyi və yüksək qiyməti, eləcə də bahalı avadanlıqlardan istifadəyə ehtiyacdır.

Bütün virtual reallıq sistemlərinin əksəriyyəti aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malikdir (və ya olmalıdır):

1. Real vaxt simulyasiyası. Virtual reallıq sistemi istifadəçiyə görülən hərəkətlərə dərhal, nəzərə çarpan gecikmələr olmadan şəkil, səs, həmçinin toxunma və digər hisslər kompleksi (əgər varsa) təqdim etməlidir.

2. İstifadəçi mühitinin real simulyasiyası. İstifadəçini virtual reallıq dünyasına tam qərq etmək üçün sistem virtual obyektləri yüksək dərəcədə realizmlə nümayiş etdirməlidir ki, onlar “canlı kimi” görünsünlər.

3. Bir və ya daha çox istifadəçi üçün dəstək. Virtual reallıq sistemləri eyni vaxtda işləyən istifadəçilərin sayına görə bir-birindən fərqlənir, fərdi və kollektiv tiplərə bölünür. Tipik olaraq, fərdi sistemlər yalnız bir şəxs tərəfindən idarə oluna bilən displey cihazlarına əsaslanır (dəbilqə, gözlük və s.). Kollektiv sistemlər isə eyni anda bir neçə istifadəçi üçün əlçatan olan ekran imkanları əsasında yaradılır. Buna misal olaraq, böyük bir görüntüdə üçölçülü şəkil yaradan stereoskopik video proyektoru göstərmək olar.

4. VR sistemi kainatda dərinlik hissini təmin edən stereoskopik görüntü təmin etməlidir. İnsanın binokulyar görmə qabiliyyəti var, yəni dünyanı birdən iki gözü ilə dərk edir. Eyni zamanda, hər bir göz tərəfindən müşahidə edilən təsvirlər bir-birindən bir qədər fərqlənir və fərdi olaraq həcmliliyə malik deyildir, lakin beynimiz bir həcmli görüntüyə iki şəkil əlavə edir. Psevdo-həcmli (gerçək olmayan) təsvirlərin yaradılması üçün müasir texnologiyalar bu effektə əsaslanır və həcm illüziyasını təmin edən stereoskopik cüt görüntülər yaradılır.

5. İnteraktivlik - virtual aləmlə qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı. “Virtual kainatda” istifadəçi son dərəcə aktiv müşahidəçi olmalıdır. O, virtual mühitlə qarşılıqlı əlaqə qurmağı bacarmalıdır. Bu, istifadəçiyə virtual mühit daxilində ətrafa baxmaq və istənilən istiqamətdə hərəkət etmək imkanı verəcək.

Virtual reallığın əsas tətbiq sahələri bunlardır: əyləncə (kompüter oyunları), peşə hazırlığı (pilotlar, astronavtlar, xilasedicilər, həkimlər, böyük avtomobillərin sürücüləri üçün simulyatorlar və simulyatorlar), təhsil (uşaqlar üçün təhsil sistemləri) və dizayn (kosmik gəmilər, avtomobillər, tikinti obyektləri, virtual dünyalar), vəziyyətlərin simulyasiyası (adi və ya fövqəladə halların və

fəlakətlərin işlənməsi, nəticələrin aradan qaldırılması), səyahət (virtual turlar və ekskursiyalar).

Mütəxəssislərin fikrincə, tezliklə VR (virtual reality) və AR (augmented reality) texnologiyaları dərsliklərlə yanaşı, tam hüquqlu təhsil alətinə çevriləcək, çünki bugünkü məktəblilər nəsli üçün məlumatın təqdim edilməsinin bu formatı daha maraqlı və başa düşülən hala gəlir. Bunun daha da çox vüsət almasının səbəblərindən ən önəmlisi isə təbii ki, 2020-ci ildə koronavirus epidemiyasının meydana gəlməsi hesab edilir.

Öyrənərkən diqqəti cəmləməkdə və diqqəti saxlamaqda çətinlik çəkən tələbələrin sayı durmadan artır. Universitetlərdə, kollec tələbələrinin psixi sağlamlıq statistikası tələbələrin diqqəti cəmləməkdə çətinlik çəkdiyini və depressiya və narahatlıq kimi digər psixi sağlamlıq problemləri ilə üzləşdiyini göstərir. ABŞ Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzi məktəblilər arasında ADHD (diqqət və hiperaktivlik defisiti sindromu) diaqnozlarının artmaqda davam etdiyini və hazırda 5,7 milyondan çox uşağa bu diaqnoz qoyulduğunu bildirir. Üstəlik, rəqəmsal texnologiya əsrində doğulan uşaqlar davamlı olaraq texnoloji cihazlardan və internetdən gələn stimullara məruz qalırlar ki, bu da onların diqqətinin sürətlə azalmasına səbəb olur.

Dərslər zamanı VR və AR texnologiyası tələbələrə sözün əsl mənasında gözlərinin qarşısında olana diqqətini cəmləşdirməyə kömək edir və müəyyən mənada onlar təhsilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa və hər hansı potensial yan stimulları istisna etməyə “məcbur edilirlər”. VR və AR texnologiyası mühazirələr, kitablar və məşqləri daha interaktiv və cəlbedici edir və bununla da tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün mümkün həll yoluna çevrilir.

“National Survey” statistikası göstərir ki, müəllimlərin 90%-i VR texnologiyasının tələbələr üçün diferensiallaşdırılmış və fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsini təmin etmək üçün kifayət qədər effektiv üsul olması ilə razılaşır. Müəllimlərin qarşılaşdığı əsas çətinliklərdən biri tələbələrin diqqətini cəlb etmək və saxlamaqdır və VR və AR təkcə müəllimlərə uşaqların diqqətini çəkməyə imkan vermir, həm də izahat prosesini asanlaşdırır və eyni zamanda daha maraqlı, məhsuldar şəkildə öyrətməyə imkan verir.

Çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə, xüsusən də ali təhsil səviyyələrində, dil fərqləri əhəmiyyətli problem ola bilər, çünki tələbələr materialı başa düşə bilmir və tapşırıqlarla bağlı çətinliklər yaşayır və bu, nəticədə onların fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Dil tərcüməsi VR proqram təminatına asanlıqla daxil edilə bilən xüsusiyyətlərdən biridir. Bu, xarici dildə öyrənmə zamanı yarana biləcək dil maneələrini və bütün çətinlikləri aradan qaldıracaq VR reallaşdırmalarını potensial olaraq istənilən dildə təcrübədən keçirməyə imkan verəcək.

Təşkilat ölçüsü baxımından, iri müəssisələr seqmenti 2020-ci ildə genişləndirilmiş və virtual reallıq bazarında ən yüksək artım nümayiş etdirib və növbəti illərdə də öz üstünlüyünü qoruyacağı gözlənilir. Bu, avtomobil, istehsal, tikinti, hasilat sənayesi, aviasiya, səhiyyə, təhsil, hüquq-mühafizə orqanları və daşınmaz əmlak sənayesində genişlənmiş və virtual reallıq tətbiqlərinin artması ilə əlaqədardır.

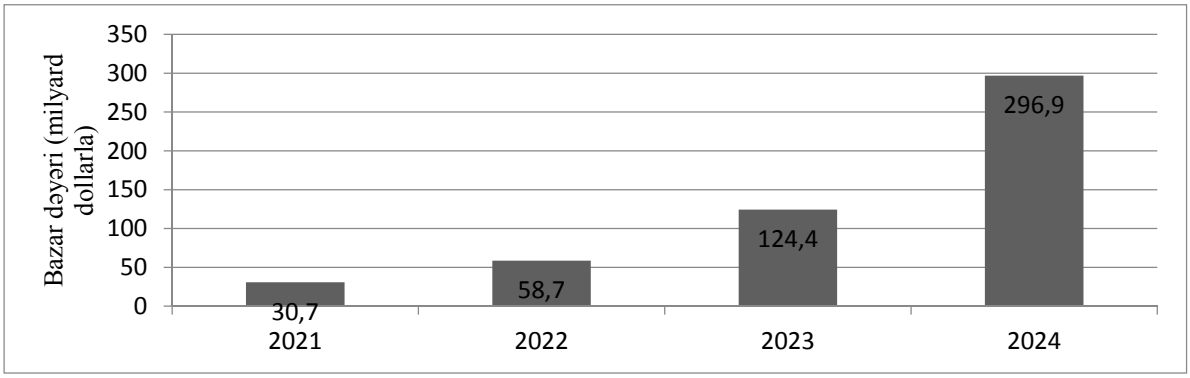

Şəkil 1. 2021-2024-cü illər üzrə AR (Artırılmış reallıq), VR (Virtual reallıq) və QR (Qarışıq reallıq) –ın dünya üzrə proqnozlaşdırılmış bazar dəyəri

Mənbə: https://xpert.digital/wp-content/uploads/2021/04/Augmented-Reality.pdf

Artırılmış (AG) və virtual reallıq (VR) bazarının dəyəri 2020-ci ildə 14,84 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilib və 2030-cu ilə qədər 454,73 milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. Mobil oyun sənayesinin inkişafı və internet bağlantısının artması qlobal AR və VR bazarının əsas oyunçuları kimi çıxış edir. Bundan əlavə, istehlakçı elektron cihazlarından istifadənin artmasının qlobal artırılmış və virtual reallıq bazarının böyüməsinə təkan verəcəyi gözlənilir.

Yuxarıda verilən şəkildə (Şəkil 2) AR, VR və MR (mixed reality) bazarlarının dəyərləri qeyd edilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, hər 3 bazarın dəyəri 2021-ci il üzrə 30,7 milyard $ təşkil edir. 2024-cü ildə 269,9 milyard $-a çatacağı proqnozlaşdırılır.

Hal-hazırda VR əsasən “head-mounted display” (HMD – başa taxılan ekranlı kask) sistemləri vasitəsilə vizual effektlər yaratmaqla yaradılır. HDM, istifadəçiyə geniş baxış bucağı, baş və əl hərəkətlərinin izlənməsi, habelə obyektlərin köməyi ilə virtual dünyanı yaşamağa imkan verən daxili displey və linzaları olan cihazdır. Oculus Rift-in ilk versiyasının inkişafı VR-nin populyarlaşmasına kömək etdi və VR cihazlarına maraq durmadan artmağa başladı. HDM-lərin biznesdə rolu Facebook, HTC, Google, Microsoft və Sony kimi şirkətlərlə də artır. Bu nəhəng şirkətlər bu texnologiyanın inkişafına sərmayə qoyur və istehsal etdikləri avadanlıqlar üçün yeni tətbiqlər tapırlar. Hazırda bazarda stasionar və səmərəli (məsələn, Oculus Rift və HTC Vive) və ya daha az emal gücünə malik bir çox növ HMD cihazları mövcuddur. HMD-lərin ən məşhur modelləri Cədvəl 1-də müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Təhsil məqsədləri üçün istifadə olunan virtual reallıq (VR) üçün başlıqlı ekran sistemlərinin ən məşhur modellərinin müqayisəsi.

Texnologiyalar	Üstünlüklər	Dezavantajlar
HTC Vive Pro	• DS: hər göz üçün 1440 × 1600 • FOV ≈ 110 • Xarici virtual kontrollerlər • İzləmə sahəsi: 10 m × 10 m	• Çəki: 550 q • Qiymət ≈ 1099 $ • Stasionar/uzun quraşdırma vaxtı
Oculus Quest	• DS: hər göz üçün 1440 × 1600 • FOV ≈ 90 • Xarici virtual kontrollerlər • Portativ	• Çəki: 571 q • Qiymət ≈ 500 $
Samsung Gear VR	• DS: hər göz üçün 1480 × 1440 (smartfondan asılı) • Çəki: 345 q + smartfon • Qiymət: 130 € • Portativ	• FOV ≈ 101 • Aşağı batareya ömrü • Hesablama imkanları (smartfondan asılı) • Mövqeyi izləmə yoxdur
Google Cardboard	• Çəki ≈ smartfon • Qiymət: 7 € • Portativ	• DS: smartfondan asılıdır • FOV ≈ 90 • Aşağı batareya ömrü • Hesablama imkanları (smartfondan asılı) • Mövqeyi izləmə yoxdur

Tədrisdə VR-dən istifadənin uğurlu nümunələrinə misal göstərək:

1. Yale Universitetində öd kisəsi əməliyyatı üçün VR təlimi uğurla sınaqdan keçirildi. VR qrupu 29% daha sürətli və səhv etmək ehtimalı 6 dəfə az idi.

2. Pekində virtual reallığın akademik performansa təsiri ilə bağlı araşdırma aparılıb. Uşaqlara eyni intizam öyrədilib, lakin bir qrup - klassik üsul, ikincisi - VR istifadə edərək. Nəticədə bir sınaq keçirildi. Birinci qrup 73%, ikinci qrup isə 93% uğurlu oldu. Bundan əlavə, VR qrupu mövzunun daha dərindən başa düşüldüyünü nümayiş etdirdi və əldə edilmiş bilikləri daha yaxşı birləş-

dirdi (iki həftədən sonra test nəticələrinə əsasən).

3. 2018-ci ildə Şərqi Çindən olan Kembric antropologiya tələbələri Giza yaylasındakı məzar boyunca çəkilmiş simvolları araşdırdılar. Qeyri-adi heç nə yoxdur. Bu qrup dünyanın tamamilə fərqli yerində idi - birbaşa Afrikada. Bu, Doghead tərəfindən hazırlanmış rumii VR proqramı sayəsində mümkün olmuşdur. Orada virtual sinif yaradılıb və tədqiq olunan obyektlərin üçölçülü modelləri yüklənib. Tələbələr isə real tədqiqat yerindən minlərlə kilometr aralıda virtual avatarlarına nəzarət edirdilər.

4. Google bir neçə ildir ki, dünyanın görməli yerlərinə virtual turların yaradılması üzərində işləyir. Məsələn, 2019-cu ilin sonunda 132.000 fotoşəkildən istifadə etməklə Versal Sarayına virtual ekskursiyaya start verildi. Həmçinin Moskvada Böyük Teatra, Londonda Bukingem Sarayına və digər mədəni irs obyektlərinə qastrol səfərləri təşkil olunur. Və onların sayı hər il artacaq.

Nəticə

Mövcud tendensiyaları müşahidə edərək, əminliklə deyə bilərik ki, zaman keçdikcə VR avadanlıqları daha sərfəli olacaq. Texnologiyanın yayılmasının əsas amillərindən biri mövcud VR məzmununun artması olacaq. Təkcə məktəblər üçün deyil, həm də universitetlər və digər qurumlar üçün. Eyni zamanda, virtual reallıqdan istənilən yaşda - həm ibtidai sinif şagirdləri, həm də yeni peşəyə yiyələnmək və ya mövcud bacarıqları təkmilləşdirmək qərarına gələn yaşlı insanlar üçün tədris zamanı istifadə oluna bilər.

Bəs bu gün VR texnologiyaları artıq bu qədər inkişaf edibsə, niyə onlar geniş yayılmayıb? Yuxarıda qeyd etdiyimiz birinci səbəb qiymətdir. Aparat, smartfonlardan başqa əsas istehlakçılar üçün hələ də kifayət qədər bahadır. Bundan əlavə, hər kəs pul yatırmağa hazır deyil, çünki altı ay və ya bir ildən sonra texnologiyanın inkişafında yeni bir sürətli sıçrayış baş verə biləcəyindən və satın alınan avadanlıqların köhnəlməsindən qorxurlar.

Bununla belə, qiymətdən başqa bir sıra digər vacib amillər də var:

1. VR üçün proqramların hazırlanmasının yüksək qiyməti. Bu proses çox vaxt, səy və investisiya tələb edir.

2. Virtual reallığa uyğunlaşmanın mümkün çətinlikləri. Bütün insanlar VR-ni eyni şəkildə qəbul etmirlər. Bəzi insanlar bir neçə dəqiqədən sonra başgicəllənmə, ürəkbulanma və orientasiya pozğunluğu hiss edirlər. Bunlar orqanizmin fərdi xüsusiyyətləridir, ondan qaçış yoxdur. Ancaq bu problem əksər müasir cihazlarda praktiki olaraq həll olunur.

3. Dövlət səviyyəsində təlim proqramının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilməsi zərurəti. Hələlik VR eksperimental səviyyədə həyata keçirilir. Texnologiyanı təhsil prosesinin tam hüquqlu hissəsinə çevirmək üçün məktəblərdə və universitetlərdə təhsil proqramları üzərində köklü şəkildə işləmək lazımdır. Ancaq bürokratik mürəkkəbliyə görə bu, illər çəkə bilər.

Buna baxmayaraq, bir çox ekspertlər əmindirlər ki, növbəti 5 il ərzində biz təhsil sektorunda virtual reallıq texnologiyalarının intensiv yayılmasını müşahidə edəcəyik.

Bu gün təlim üçün VR proqramlarının çox az olduğunu düşünürdüksə, əslində bu belə deyil. Müxtəlif sahələrdə onların sayı çoxdur. Üstəlik, bəziləri olduqca yüksək ixtisaslaşmışdır.

Hazırda istifadə edə biləcəyiniz bir neçə maraqlı təhsil proqramına diqqət yetirməyi təklif edirik.

1. Universe Sandbox 2. Tələbələrin cazibə qüvvəsi, iqlim və fiziki qarşılıqlı təsirlərin kosmosda necə işlədiyini aydın şəkildə görə bildiyi real kosmik simulyator.

2. The Body VR. Tibb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş insan bədənində ən yaxşı səyahət simulyatorlarından biri. Qan damarlarından keçməyə, həqiqi hüceyrələri və ölümcül virusları görməyə imkan verir.

3. Google Earth VR. Bu, sizə dünyanın görməli yerlərini görmək və onlara hər tərəfdən baxmaq imkanı verir. Misir piramidaları, Eyfel qülləsi, Niaqara şəlaləsi - bütün ən unikal obyektlər həmişəkindən daha da yaxınlaşır.

Son illərdə ən çox yatırım alan texnologiyalardan biri kimi virtual reallıq bütün sektorlara daxil olmağa davam edir. Google və Facebook kimi iri şirkətlərin yatırımlarıyla da böyük bir bazar payına sahib olan bu texnologiyalar dünyada sürətlə yayılmaqda və istifadə edilməkdədir.

Son zamanlarda Azərbaycan bazarında “Bombox” virtual reallıq cihazları yerli brend kimi reklam edilir. Əyləncə sektoru ilə bağlı olan bu cihazlar ucuz işçi qüvvəsi ilə tanınan Çində istehsal edilir. Ancaq cihazın orda istehsal edilməsinin onun keyfiyyəti ilə əlaqəsinin olmadığı barizdir. Bundan başqa, bu tipli texnologiyaların nəinki əyləncə, eyni zamanda təhsil sektoruna da tətbiq edilməsi ölkəmizin beynəlxalq arenada mövqeyinə təsir göstərə bilər. Biz inanırıq ki, virtual reallıq texnologiyalarının təhsil sistemində tətbiq edilməsi Azərbaycan təhsil sisteminə öz töhfəsini verəcək və dünyamiqyaslı, ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması təcrübəsi kontekstində öz sözünü deyə biləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. https://pandia.ru/text/78/231/50925.php
2. https://funreality.ru/technology/virtual_reality/
3. https://sk.ru/news/vmesto-obychnyh-uchebnikov-virtualnaya-realnost-v-obrazovanii/
4. https://xpert.digital/wp-content/uploads/2021/04/Augmented-Reality.pdf
5. https://www.alliedmarketresearch.com/augmented-and-virtual-reality-market
6. https://www.gettingsmart.com/2020/09/12/the-future-of-vr-ar-in-education/
7. https://hsbi.hse.ru/articles/virtualnaya-realnost-v-obrazovanii/
8. https://technote.az/az/bombox-nedir-nece-elde-etmek-olar
9. https://www.researchgate.net/publication/336591037_Virtual_Reality_and_Its_Applications_in_Education_Survey
10. https://cheloveknauka.com/informatsionnye-tehnologii-v-obrazovanii-i-ih-rol-v-formirovanii-tehnogennoy-kultury
11. https://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=-17479
12. http://dodiplom.ru/ready/100908
13. https://research-journal.org/pedagogy/sovremennye-informacionnye-texnologii-v-sfere-obrazovaniya-vozmozhnosti-i-perspektivy/
14. https://revolution.allbest.ru/pedagogics/00926098_0.html

Ульвия Махир Мамедрахимова
международный магистерский центр и докторантуры
общая экономика
ulviyyam93@mail.ru.

Роль современных ИКТ и их система образования

Резюме

Целью исследования состоит из всеобъемлющего анализа современного общества, культуры и использования человека в формировании информационных и коммуникационных технологий тенденций развития в технологически культуре.

Методология работы. Теоретические и методологические основы исследования являются психологические и педагогические положения, связанные с информацией о местных и зарубежных ученых, законодательных актах, программных документах, государственных заказах и решениях по приоритету этого процесса.

Научные инновации и теоретическая значимость исследования заключается в том, что потенциальные возможности использования ИКТ как средство повышения познавательной деятельности студентов из ИКТ на основе теоретического анализа и основаны на экспериментальной.

Как и результаты исследования, существует большой потенциал для развития ИКТ в нашей стране, создавая благоприятную среду для учебных заведений для разработки информационных технологий, а состояние статистических данных может быть значительно.

Практическая значимость исследования заключается в том, что методологические рекомендации были разработаны и экспериментированы для учителей, как средство повышения когнитивных мероприятий в процессе обучения, что будет полезно для преподавателей.

Ключевые слова: информационные технологии, образование, виртуальная реальность, электронные образовательные ресурсы, информационное общество, информационное общество, учебные модели.

Ulviya Mahir Mammadrahimova
International Master's and Doctoral Center
General Economy
ulviyyam93@mail.ru

The role of modern ICT and their education system

Summary

Information technology has become an integral part of the economy, science, in general. Therefore, it is necessary to create a new educational model that combines various pedagogical approaches and methods for fully implementing the potential of the formed personality today.

The purpose of the study consists of a comprehensive analysis of the modern society, culture and human use in the formation of information and communication technologies of the development trends in technologically culture.

The methodology of work. The theoretical and methodological basis of the study is a psychological and pedagogical provisions related to the information on local and foreign scientists, legislative acts, program documents, government orders and decisions on the priority of this process.

The scientific innovation and theoretical significance of the study is that the potential possibilities of use of ICT as a means of increasing cognitive activities of students from ICT on the basis of the theoretical analysis and are based on experimental.

Like the results of the study, there are great potential for ICT development in our country, creating a favorable environment for educational institutions to the development of information technology, and the state of statistical data can be significantly.

The practical significance of the study is that methodological recommendations have been developed and experimented for teachers, as a means of increasing cognitive activities in the teaching process, which will be useful for teachers.

Key words: Information Technology, Education, Virtual Reality, E-Education Resources, Information Society, Information Society, Training Models.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir. Xülasələrdə həmçinin müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir.*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə yarımbaşlıqların verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifədən az olmamalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 28.03.2022
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 31,5
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-poliqrafiya şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və mətbəəsində çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.